

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України
Центр історичної політології

Юрій ШАПОВАЛ

Доля
як
історія

Київ
«Генеза»
2006

Зібрані у книжці праці написані переважно у жанрі історико-наукової публіцистики. Більшість статей присвячено долям конкретних осіб у контексті подій ХХ століття. У цих текстах автор уникає спокуси писати про все потроху, зосереджуючись натомість лише на тих темах, на тих історичних періодах, які він добре знає, які резонують із подіями сучасності і є предметом гострих дискусій. Парадокси ставлення до начебто «канонізованих» діячів минулого, повернення «репресованих» імен, голодомор початку 1930-х років, непроста амальгама польсько-українських взаємин часів Другої світової війни, українські «акценти» цієї інфернальної події, історичні впливи і значення дій представників сучасного українського політикуму – цих та багатьох інших складних проблем торкається автор, не нав'язуючи читачеві власної думки, а радше запрошуючи до дискусії.

The articles collected in this book are mostly semi-popular historical writings, most of which are devoted to specific individuals in the context of events that took place in the 20th century. The author avoids the temptation of writing a bit about everything. Instead, he focuses only on those topics and historical periods with which he is well acquainted. Today these topics resonate with contemporary events in Ukraine and are the subject of vigorous debates. The paradoxical attitudes to seemingly “canonized” figures of the past, the return of “repressed” names, the Holodomor of the early 1930s, the complex amalgam of Polish-Ukrainian relations during WWII, Ukrainian “accents” of this cataclysmic event, and the importance of the activities of contemporary Ukrainian political figures are some of the many complex issues raised by the author. Without imposing his personal viewpoint, he invites readers to take part in a discussion of these topics.

- © Шаповал Ю.І., 2006
- © Попович М.В., передмова, 2006
- © Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, 2006

Зміст

Кілька слів про автора та його книжку. <i>Мирослав Попович</i>	9
До читачів. <i>Юрій Шаповал</i>	11

I

Історії без броду

Театральна історія	16
Цей (не)потрібний Петлюра.	35
«Фантазер» Михайло Слабченко	45
«Сталин Кірова убил в коридорчике...»	54
Прощання з владою: випадок Микити Хрущова	64
«Українці з радісним вигуком кинулись до мене...»	76
Плюс каналізація всієї країни. <i>У серпні 1933-го відкрився Біломорсько-Балтійський канал (ББК), одна з багатьох «будов соціалізму», що її здійснювали в'язні</i>	83
Фатальний «бренд»	89
Ювілей незабутньої аббревіатури. <i>У липні 1934 року ЦИК СРСР ухвалив постанову про створення загальносоюзного НКВД</i>	99
Володимир Винниченко: трансформація образу у дискурсі новітньої історіографії	111
Брехня і замовчування. Пригнічена пам'ять про Голодомор	123
Дмитро Соловей та головна тема його життя	145
Якого кольору був вересень 1939-го?	154
Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. <i>Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни</i>	164
Уроки двох репатріацій.	183
Небезпечний «подарунок», або Ще раз про «втрачене братерство»	193
Людина, яка «робила» історію і стала її частиною. <i>Нотатки некінокритика у зв'язку зі 100-річчям Олексія Каплера</i>	200
Неповернення Анатолія Кузнецова	206
Неказкові історії «Шахерезади». <i>Ігор Мойсєєв як дзеркало советської епохи</i>	216
«На вікнах – ґрати, на ідеях – ґрати». <i>У серпні 1963 року відбулась чергова реорганізація советської цензури – було створено Державний комітет Совету Міністрів СРСР по пресі</i>	224
Українська Друга світова	240
Чорнобиль forever	251

Досвітній вогонь. У 1965 році з'явився всесвітньо відомий памфлет Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»	270
Емблематична доповідь Микити Хрущова	284

II

Акценти

Сторінки із записника. Два спогади напередодні чергової річниці Голодомору	302
Правда, що така необхідна. Нотатки у зв'язку із книжкою Арона Шнеєра «Полон»	311
Діалектика державного пошанування	321
А що ти зробив для «Свободи»/свободи? Кілька нотаток у зв'язку з 50-річчям радіостанції, що вийшла в ефір у серпні 1954-го спочатку під назвою «Визволення», а з 1959-го під усім відомою назвою	329
Гра з ХХ століттям	332
Дві грудневі історії не без моралі	346
Лідер соціалізму, «як шведи його проповідують». Штрихи до портрета Президента Білорусі Олександра Лукашенка	353
Згадуючи великого обманщика	362
Згадуючи Ягуаровича. Про відомого сталінського охоронця закону Андрія Вишинського і не лише про нього	365
Два дні народження	368
Виступ на врученні премії Фундації Антоновичів	379
Як писати про війну. Замість рецензії на одну публікацію	386
«Для бандеровця Ющенко плохо говорит по-українски»	393
Спростування міфу як крок до правди. Передмова до книжки Володимира Пристайка «Чи був “матч смерті”?»	398
Інститут, без якого не буде України	403
«Для мене історія є самоцінним процесом»	406
Чи розкрито останню таємницю УПА? Деякі міркування з приводу повідомлень про встановлення місця «поховання» Романа Шухевича	411
«Колізії, пов'язані з історією України та її сьогоденням, – “Клондайк” для авторської передачі»	421
Бібліографія надрукованих текстів	426
Іменний покажчик	434
Про автора	444

Contents

A Few Words about the Author and His Book. <i>Myroslav Popovych</i>	9
To Readers. <i>Yury Shapoval</i>	11

I

History without Bromides

Theatrical History	16
This (Un)Necessary Petliura	35
The «Visionary» Mykhailo Slabchenko	45
«Stalin Killed Kirov in a Little Corridor...»	54
Farewell to Power: The Case of Nikita Khrushchev	64
«With a Joyful Shout the Ukrainians Rushed to Me»	76
Plus a Sewage System for the Whole Country. <i>The White Sea-Baltic Canal (BBK), one of the many «construction sites of socialism» built by slave labor, opens in August 1933.</i>	83
Fatal «Brand»	89
The Anniversary of an Unforgettable Acronym. <i>In July 1934 the Central Executive Committee of the USSR passes a resolution creating the NKVD of the USSR</i>	99
Volodymyr Vynnychenko: the Transformation of His Image in Contemporary Historiographical Discourse	111
Lies and Silence. The Repressed Memory of the Holodomor	123
Dmytro Solovei and the Main Topic of His Life	145
What Colour Was September 1939?	154
Potential for Mutual Understanding and the Historical Space of Hatred. <i>Reflections on Newly Discovered Documents about Polish-Ukrainian Relations during the Second World War</i>	164
Lessons of Two Repatriations	183
A Dangerous «Gift», or Once More about «Lost Brotherhood»	193
A Man Who «Made» History and Became a Part of It. <i>Notes of a Non-Film Critic on the 100th Anniversary of Oleksii Kapler</i>	200
The Non-Return of Anatoly Kuznetsov	206
«Scheherezade's» Unfairytale-Like Stories <i>Ihor Moiseev as a Mirror of the Soviet Era</i>	216
«Grates on Windows, Grates on Ideas». <i>In August 1963 the State Press Committee of the Council of Ministers of the USSR is created—the latest reorganization of Soviet censorship</i>	224
The Ukrainian Second World War	240
Chornobyl Forever	251

Fire before Daybreak.	
<i>The Publication in 1965 of Ivan Dziuba's Work «Internationalism or Russification?»</i>	270
Nikita Khrushchev's Emblematic Speech	284

II Accents

Pages from a Notebook.	
<i>Two Reminiscences on the Eve of the Latest Anniversary of the Holodomor</i>	302
Truth, Which Is So Crucial.	
<i>Notes in Connection with Aron Shneier's Book «Captivity»</i>	311
The Dialectics of State Commemoration	321
And What Did You Do for «Liberty»/Liberty?	
<i>A Few Notes on the 50th Anniversary of the Ukrainian Radiostation, which of First was on Air August 1954 under a Name of «Liberation» and since 1959 under a Well-Known Name</i>	329
A Game with the 20 th Century	332
Two December Stories with a Moral	346
The Leader of Socialism «According to the Swedes».	
<i>Strokes to a Portrait of Bielorussian President Alexander Lukashenko</i>	353
Remembering the Great Deceiver	362
Remembering Yaguarovich.	
<i>About Stalin's Famous Legal Defender Andrii Vyshynsky and Others.</i>	365
Two Birth Dates	368
Speech during the Antonovych Foundation Awards	379
How to Write about the War.	
<i>Instead of a Book Review</i>	386
<i>«For a Banderite, Yushchenko Speaks Ukrainian Badly»</i>	393
Debunking a Myth as a Step toward the Truth.	
<i>Foreword to Volodymyr Prystaiko's Book «Was There a "Match of Death"?»</i>	398
There Will Be No Ukraine without This Institute	403
<i>«For Me, History is a Self-sufficient Process»</i>	406
Has the UPA's Last Secret Been Revealed?	
<i>Some Reflections on the Reports Announcing the Discovery of Roman Shukhevych's «Burial»</i>	411
<i>«The Collisions that are Connected with the History of Ukraine and its Present Day are a Goldmine for Writers»</i>	421
Bibliography of Published Works	426
Index of Names	434
About the Author	444

Кілька слів про автора та його книжку

Я читав майже все те, що представлено в збірникові статей Юрія Шаповала, коли ці матеріали друкувалися в газетах. Мало сказати – читав; адже я тривалий час працював над своєю книжкою «Червоне століття» і все, що більш-менш стосувалося цієї тематики, вивчав уважно, а увесь фактичний матеріал про *ті* роки і людей *тієї* епохи, такий скупий і такий промовистий, збирав просто жадібно. І ось переді мною збірник, підготовлений Юрієм Шаповалом. І я вражений тим, як міг пропустити стільки багатства, не зауважити стількох деталей, що розкривають найвагоміші історичні таємниці. Коли все разом постає перед очима читача, ефект виявляється надзвичайний.

Історичні деталі чи навіть історичні дрібниці – річ великої ваги. Скажімо, той невеличкий і всіма уже забутий факт, що підсудних на процесі «СВУ» демонстративно годували тістечками. Вся епоха Ягодиного ОГПУ–НКВД у цій дрібниці: солодкава брехня, гра в гуманізм новітнього покрою, жорстокий розрахунок. За Єжова стиль терору був уже інший. Або деталі з творчої біографії Ігоря Моїсеєва: взаємодія тиранічного режиму з парадним мистецтвом, яке мало свої чітко окреслені функції. Увага кривавого Вождя до світу прекрасного. Факти такого роду розкривалися переважно в притишених розмовах на кухні, безліч їх загубилася, а між тим сьогоднішньому дослідникові інколи не треба статистики й таблиць, достатньо знати кілька подібних епізодів. Зрештою, інколи доволі промовистим буде документ: усе жахливе про Чорнобиль Юрій Іванович розповів мовою документів – і нічого більше не потрібно.

Річ у тім, що дрібниця відіграє в праці дослідника вирішальну роль тоді, коли він тримає руку, як-то кажуть, на пульсі історії. Саме цим відзначається пропонована увазі читача книжка Юрія Шаповала. Вона виявилась цільним дослідженням, хоча має вигляд набору

коротеньких есеїв. Адже вчений переслідував одну мету, його цікавив, урешті, один процес: процес страхотливого переродження влади, яка відкинула всі вироблені історією способи контролю суспільства, цей жахливий мейнстрім пореволюційної доби на теренах колишньої царської Росії, яка по дев'яти місяцях демократичної романтики народила потворного політичного монстра. Розквітли в ньому саме ті риси, які ентузіастам видавалися минуцями дитячими хворобами. І безконечно жаль тих людей, які були приречені історією на незміряні страждання. Людей, життєписи чи характеристики яких пройдуть перед очима читачів цієї книги.

Інтерес широкого кола громадськості до подій того сімдесятиріччя в час кризи режиму був страшенно великий, а потім він якось згас. На мою думку, даремно. Те, що пережили наші люди в ХХ столітті, треба вивчати й аналізувати постійно: адже не перестає бути об'єктом невпинного дослідження кожна велика криза європейського суспільства. Боляче згадувати про ті страхіття, але це необхідно. Щоб не стала істиною красива фраза відносно того, що єдиний урок історії – це те, що вона не робить жодних уроків.

Мирослав ПОПОВИЧ,
академік НАН України

22 лютого 2006 року

До читачів

Колись у своїй історичній поемі «Берестечко» Ліна Костенко написала:

І вже ногою бувши в стремені,
я нахилився до своєї Долі.
Я їй сказав: – Чекай в Чигирині.
Ми переможем. Не такі ми й кволі.

Не допускай такої мислі,
що Бог покаже нам неласку.
Життя людського строки стислі.
Немає часу на поразку.

Звісно, не кожному дано, як-от Богданові Хмельницькому у згаданій поемі, так поспілкуватися зі своєю долею. Час, зокрема, й той, що його професійні історики зазвичай називають історичним, рухається вперед, не запитуючи людей, як вони до цього ставляться. Саме час і перетворює історію взагалі та історію конкретного людського життя на долю.

Час ніби грається з людьми. Інколи він здатен заплутати оцінку минулого. Скажімо, той-таки Хмельницький. Пригадаймо рік 1935-й. Тоді «Большая Советская Энциклопедия» писала: «Богдан Хмельницький – предатель и ярый враг восставшего украинского крестьянства», називала його представником «верхушки украинской феодально-казацкой старшины, стремившейся уравниваться в правах с феодалами Польши», знаходила у війні під проводом амбівалентного гетьмана «многочисленные попытки Хмельницкого сговориться с польскими феодалами». А тепер прецікаве визначення власне Переяславської ради. Виявляється, Хмельницький – «предатель восставших казацко-селянских масс» – «способствовал закреплению колониального владычества России над Украиной и крепостного гнета». Щось не пригадаю, щоб такі

формулювання щодо Хмельницького вживались у 2004-му і в попередні роки...

До кінця 1930-х років у художній літературі Україна сімнадцятого століття поставала знедоленим краєм, де українська старшина блокувалася з царатом, простий люд ненавидів московських воєвод, «низи» як в Україні, так і в Росії були позбавлені будь-яких прав. Наприкінці ж 1930-х років політико-ідеологічна ситуація змінюється. Союз із Московським царством історики починають трактувати як «менше зло», на противагу поглинанню панською Річчю Посполитою чи султанською Портою. Після 1954 року і відомих тез ЦК КПСС з приводу 300-річчя Переяславської ради Богдан Хмельницький постав проросійськи орієнтованим керівником України, а український народ таким, який всю свою історію тільки й прагнув позбутися незалежності і впасти у відомі всім обійми.

Одіозний приклад з іншої епохи: з «буржуазних націоналістів» і навіть «авантюристів» Михайло Грушевський і Володимир Винниченко перетворились на «великих українців» і мудрих «державо- і націотворців». У принципі не дивно, що час змінює оцінку багатьох гравців на політичній сцені. Так, культ Леніна–Сталіна поступово розтанув (розплавився, як годинник Сальвадора Далі) у променях радикальних переоцінок горбачовської «перебудовної» доби. Тоді здавалося, що ніколи вже цих колишніх політико-ідеологічних ідолів ніхто не ідеалізуватиме. Проте нині ми є свідками відродження ілюзій. Понад те, в Росії Леніна все ще не поховали, а Сталіну зводять меморіали й пам'ятники. Таку спробу (поставити пам'ятник Сталіну разом з Рузвельтом і Черчиллем під претекстом пошанування «великої» ялтинської трійки 1945 року) було зроблено і в Україні (спроба, на щастя, не вдалася).

Мусимо визнати, що більшою частиною оціночних «кульбів» український історичний дискурс може завдячувати суперфлексибільним кон'юнктурникам і суперпатріотичним неофітам. Саме кон'юнктурники і суперпатріоти-неофіти (останні особливо агресивно обстою-

ють свої імплікації) вже успішно баналізували, а потім перетворили, власне, на trash чимало важливих сегментів історії України. Ба більше, здається, вони успішно створюють новітнє покоління неототалітарних підручників.

Вже з огляду на сказане важливо дивитись на історію не як на замасковану (більш чи менш майстерно) міфологію, а саме як на розповідь про долю. Про долю людей, ідей, інституцій. Такий підхід значною мірою стимулював мою роботу над підготовкою включених до цієї книги розвідок, а потім і, власне, над книгою. Сподіваюсь, комусь вона буде цікавою ще й через те, що (як точно зауважив щиро шанований мною академік Мирослав Попович) в ній багато деталей. А без деталей, як відомо, неможливе часто розуміння речей глобальних.

Мій приємний обов'язок – подякувати всім, хто сприяв появі цієї книжки, а окремо – Наталії Савченко, яка допомагала мені підготувати рукопис до друку, редактору Олені Радзивілл, яка працювала з текстом, і художнику Павлові Машкову, який знаходив можливості прислуховуватись до моїх побажань при оформленні книжки.

...Сталося так, що я дописую цю передмову в старовинному італійському містечку Маростіка (Marostica), де відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена не найсвітлішим сторінкам української історії ХХ століття. Саме тут, мандруючи старовинними вуличками, центральною площею (на якій щодва роки влаштовують знамениту на весь світ гру у «живі шахи»), я вкотре подумав, що Україна без маніхейських вождів і без будь-якого залятого братерства могла б мати іншу долю. Проте історія не знає умовного способу мислення. Що сталося, те сталося.

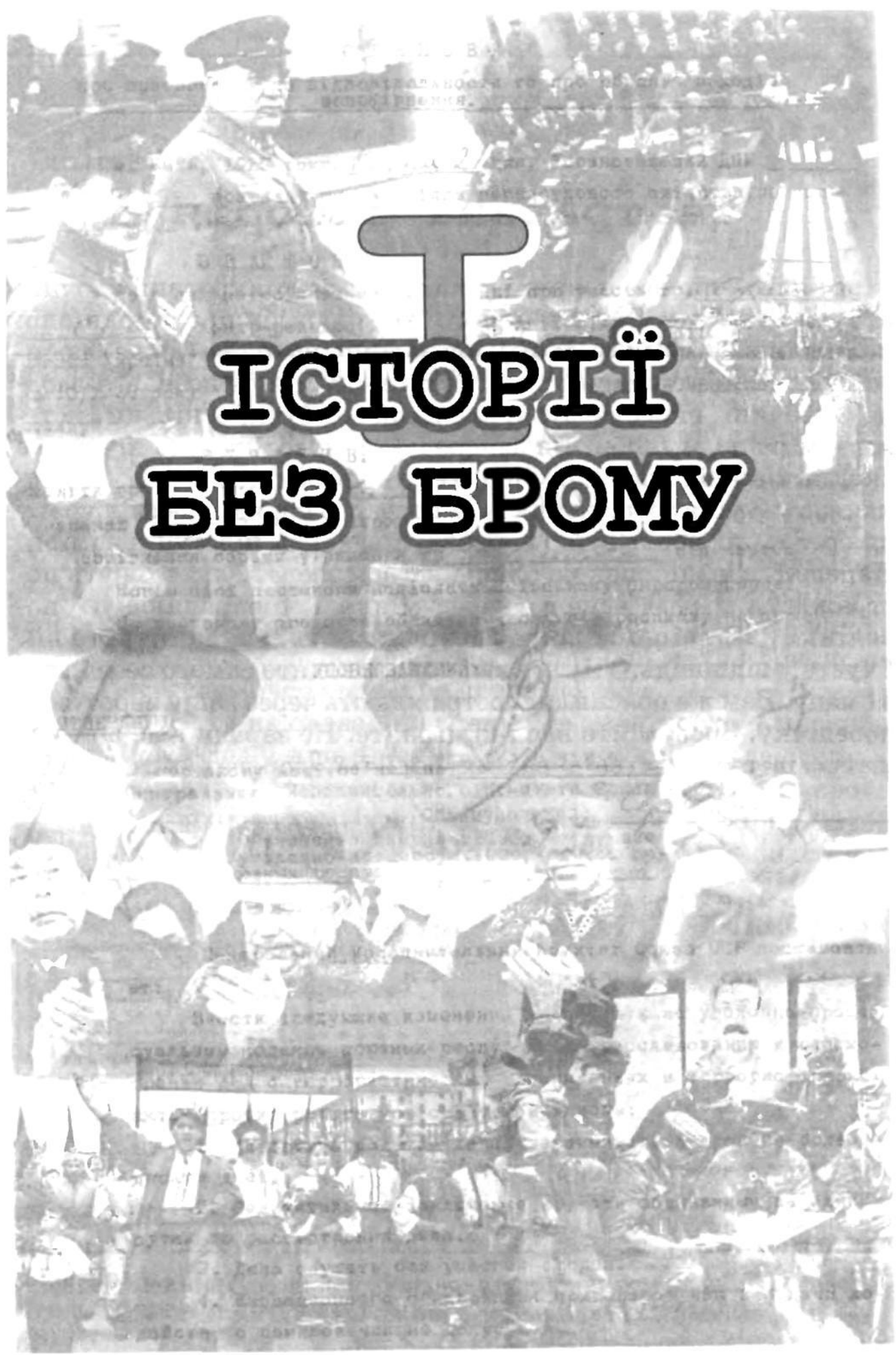
Важливо спробувати адекватно оцінити це минуле, оскільки воно все ще заважає вможливитися майбутньому. Слава Богу, серйозні історики в Україні поволі почали долати інтерпретаційну кризу у дослідженнях минулого (у сенсі відмови від схематизму чи псевдопатріотичного ригоризму).

Втім це не так просто зробити, адже наша історія довгими роками нагадувала та й дотепер ще нагадує жінку з одного оповідання, здається, Мопассана. Коли чоловік спіймав її з коханцем, вона почала щось пояснювати, а потім у розпачі вимовила: «Тепер я остаточно переконалась, що ви мене не любите, адже ви вірите не тому, що я кажу, а тому, що бачите».

Будьмо оптимістами і залишаймо собі шанс досягти того щасливого моменту, коли сказане істориками таки збігатиметься (бодай в основному, хоча б, як кажуть німці, *im Grunde genommen*) з побаченим, себто з реально пережитим.

Юрій ШАПОВАЛ

Київ–Маростіка,
12 березня 2006 року

І ІСТОРІЇ БЕЗ БРОМУ

Театральна історія

...Уявіть, що вас повинні судити. Не за конкретний злочин, а за **НЕздійснений**. Ви нічого не зробили проти панівної політичної системи (устрою), але відомо, що ви не (дуже) любите її. І от вам пропонують «зізнатися» і у цій нелюбові. А заодно у злочині, якого не було, але який міг бути, оскільки система вам не до вподоби. Ви заперечуєте, доводите, що нічого не скоїли. Вам відповідають, що все одно необхідно зізнатися, покаятися. Задля збереження громадського порядку, в ім'я уроку для реальних ворогів, що на правду плекають підступні наміри. Нарешті, заради спокою близьких вам людей, які можуть постраждати у разі вашого нерозуміння і «неправильної» поведінки. «За віщо ж вони постраждають?» – запитуєте ви. І чуєте у відповідь: «Ну, от ви знов... Вводите самого себе і всіх в оману. Вам же пояснили: постраждають через вашу нерозумну поведінку. Зрозумійте нас і підіграйте. Не заради нас, а в ім'я інтересів суспільства і ваших родичів, дорогих вам людей.

У.С.С.Р. ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ Управління при Раді Народних Комісарів	У.С.С.Р. ГОСУДАРСТВ. ПОЛИТИЧЕСКОЕ Управление при Совете Народных Комиссаров	2 ВІДСВ Справа № 82 Вк. №	Відповідь до 27
№ 55725	Секретареві ЦК КП/б/У	Ц.К.К.П. (б) У	Серія «К»
м. Харків. — г. Харьков.	Кому Генеральному Літ.	м. Харків	1929 р.
Надсилаю доповідну записку про ліквідацію в Київі укр. к.-р. організації молоді. ДОДАТОК: згадане.			
ГОЛОВА ДПУ УСРР <i>[Підпис]</i> БАЛИЦЬКИЙ /			

Доповідна записка про викриття групи «контрреволюційної» молоді – майбутньої «СУМ». З неї по суті почалася і справа «СВУ».
7 червня 1929 року

Зрештою, заради себе, оскільки у разі зізнання найсуворіший вирок буде пом'якшено або замінено».

Сказати б, трохи театру і все...

Актори

«Підсудних привозили з тюрми не в “чорних воронах”, а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з “пирожниками”. Організатори явно перегравали, пересаджували свою роль гуманних учнів Держинського. Особливо ці масні і демонстративно великі солодощі, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя, були тут не до речі. Проте, думаю, що відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само не могли відкликати своїх попередніх свідчень, даних у Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І признання, і театральні солодощі все належало до заздалегідь розробленого ритуалу, і підсудні мали коритися йому». Так згадує очевидець про процес «СВУ».

Зверніть увагу на слова про сцену. Це не обмовка – процес справді відбувався у приміщенні Харківської опери, де спорудили судову залу. У кріслах зали сиділи глядачі, оскільки процес, мовляв, відкритий. Насправді це були переважно працівники ГПУ і «довірені» особи, представники «еліт» – політичної, виробничої, наукової, літературної тощо.

Втім «театр» був не лише у межах реального оперного театру, а й у в'язниці, звідки привозили учасників процесу. У камерах їх зустрічали квіти на столиках, білосніжна постіль. Їжа, яку приносили в'язням, також була цілком пристойна. Уявляєте? Я – ні. Однак саме так було і тривало це, доки тривав процес, себто з 9 березня до 19 квітня 1930-го.

Так виглядав зал Харківської опери під час процесу «СВУ»

«Сімейне» фото «СВУ», складене у ГПУ УССР за участю тих осіб, яких «вписали» до цієї справи. 1930 рік

Судили 45 осіб, серед яких були 2 академіки Всеукраїнської академії наук (ВУАН), 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог, 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і 1 бібліотекар. 15 підсудних працювали в системі ВУАН. 31 особа колись входила до різних українських політичних партій, один був прем'єр-міністром, два – міністрами уряду Української Народної Республіки, шестеро – членами Центральної Ради. Між підсудними були дві особи єврейського походження, а також три жінки. Отже, судили представників інтелігенції.

«Головну роль» організатори процесу віддали Сергію Єфремову, визначному вченому-літературознавцю, автору знаменитої «Історії українського письменства» та багатьох інших публікацій, політичному і громадському діячеві, в минулому

На лаві підсудних. Крайня праворуч – Людмила Старицька-Черняхівська

заступнику голови Української Центральної Ради, віце-президенту ВУАН. Досвід арештів він мав ще за царату, турбували його свого часу й чекісти. Однак «остаточно» (якщо використувати формулу одного з булгаковських героїв) Єфремова заарештували співробітники ГПУ УССР у липні 1929-го. Заарештували, щоб зробити лідером «СВУ».

З-поміж інших обвинувачених слід виокремити колишнього міністра закордонних справ УНР, наукового співробітника ВУАН Андрія Ніковського, діяча Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), колишнього прем'єр-міністра УНР Володимира Чехівського, відомого вченого, академіка ВУАН Михайла Слабченка, колишнього діяча Української партії соціалістів-федералістів, завідуючого 1-ю Київською трудовою школою, визначного педагога Володимира Дурдуківського, письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську (дочку класика української літератури Михайла Старицького), професора Київського інституту народної освіти, мовознавця Всеволода Ганцова, старшого асистента Київського медичного інституту, лікаря Аркадія Барбара, серед пацієнтів якого було чимало тодішніх керівних діячів...

Втім, напевне, буде неправильно комусь віддавати перевагу. Серед тих, кого зробили «акторами» в політичній п'єсі в стінах Харківської опери, можна назвати багато яскравих особистос-

Група підсудних під час процесу «СВУ». Зліва направо у першому ряді: Г.Г. Холодний, В.Я. Підгаєцький, М.Є. Івченко, Н.С. Токаревська

тей. Про них вже і ще буде чимало написано. Мене цікавить інше. Чому вони, у більшості своїй немолоді вже, авторитетні (і таки інтелігентні) люди, погодилися грати свої ролі? Очевидно, що багато з них не (с)приймали нову владу, але це ще не підстава підтверджувати і розшифровувати найабсурдніші задуми.

Наприклад, те, що вони ще у 1926 році створили «СВУ» з метою «повалення Радянської влади за допомогою інтервенції та реставрації капіталістичного буржуазного ладу з військово-фашистською диктатурою». Або те, що хотіли отруїти комуністів-пацієнтів. Хоча ЖОДНОГО факту підготовки інтервенції, диктатури, терору або отруень не було зафіксовано. Як я вже намагався підкреслити у вступі до цього матеріалу, слідчі застосовували індивідуальні методи шантажу. І це їм вдалося. Зусилля драматургів і постановників процесу «СВУ» виявилися ефективними, хоча досягли вони успіху не відразу. Однак досягли, і це варто проаналізувати.

Драматургічний задум

Почнемо з «лідера», з уже згаданого Сергія Єфремова. Зламати, примусити говорити і писати те, що треба, – це, на перший погляд, здавалося нездійсненним завданням. Його називали

«совістю української інтелігенції», він мав важкий, але твердий характер. Інтригувати особливо не вмів (скажімо, так, як академік Михайло Грушевський, з яким вони конфліктували), а до всього цього не приховував критичного ставлення до більшовицького режиму з його новими цінностями. До речі, варто підкреслити, що Єфремов не був прихильником самостійної України, а тривалий час обстоював ідею федеративного устрою Росії, в якій було б місце і для України.

З 1923 року він вів щоденник, у якому фіксував своє життя-буття, реагував на суспільство, записував навіть тогочасні анекдоти. Фіксував він і факти свого зіткнення із владою та її представниками. Так, 30 вересня 1926 року у Київському театрі ім. Івана Франка сталася зустріч Єфремова з головою Київського окружного виконавчого комітету Панасом Любченком, який запитав, коли академік збирається активно працювати? А далі Єфремов викладає цю розмову так:

«Я: Що ви розумієте під цим – активно працювати?

Він: Ну, от хоч би в нашій пресі...

Я: Як так, то ніколи. Я людина старих поглядів, з старими забобонами. Отже, я думаю, що ніяка, але то ніяка робота – неможлива без волі слова. Ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції – не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що і преси немає, а самі казньонні видання.

Він: Ми даємо волю слова...

Я: Кому? Собі?

Він: Хіба тільки інтелігенти можуть на нас ремствувати. А робітники та селяни мають волю слова і говорять, що хочуть.

Я: Звідки ви це знаєте?

Він: На наших з'їздах селяни висловлюються цілком вільно.

Я: Не вірте тому, що говорять на ваших з'їздах. Це говорять тільки, аби вам подобатись. От якби ви могли зробити те, що не можете, послухали, що говорять хоча б по селах неофіційно, між собою, то ви б не те казали. Ви б тоді побачили, що ваша воля слова перед тими речами мусила або поступитися, або ж узятися в нагайки... Та й ще одно. Ну, нехай би я почав у вас писати, що б я писав? Півправди я не можу писати, а цілої ви не дасте. І вийшло б, що тільки всі говорили б, що більшовики купили Єфремова.

Він (сухо): Ми не маємо потреби когось купувати.

Я: І я те ж саме кажу: це ні вам, ні мені не потрібно. Отже, і нема чого мені йти до вашої преси.

Тут знялася завіса і припинила розмову. Коли скінчився акт, він попрощався і пішов, видимо, розсерджений. Ото поговорили любенько».

Звернімо увагу на слова Любченка про те, що «хіба тільки інтелігенти можуть на нас ремствувати». У цьому ключ до всієї драматургії процесу «СВУ», оскільки «ремствував» не лише Єфремов, а уся стара інтелігенція, представники якої, можливо, не були такими «крутими» у поведінці, як Єфремов, але критично налаштованими до режиму таки були. Ця критична хвиля дещо послабла після XII партійного з'їзду, відповідно до рішень якого здійснювалась політика «українізації». Логіка була приблизно такою: якщо більшовики хочуть розвивати далі українську культуру, ми охоче будемо співпрацювати з ними.

Так для чого ж тоді створювати якісь підпільні структури? Саме про це один із підсудних, Борис Матушевський, через кілька років запитає Єфремова у Ярославському ізоляторі на прогулянці. Відповідь була такою: «Мені сказано на допиті: ви й такі, як ви, повинні зійти зі сцени сьогоденного українського культурного і громадського життя, бо ви являєте собою притягальну силу для прихованих і потенціальних ворогів радянської системи. Українська культура й наука будуть далі розвиватись, але без вас. Уже підросли нові, радянські кадри української інтелігенції, котрі без шкоди для діла замінять вас. Отож вибирайте: або ж «СВУ» в тому аспекті, який ми вам пропонуємо, й тоді ви та інші пройдуть через відкритий судовий процес, де не буде жодного розстрілу й взагалі вироки будуть досить м'які, або суду не буде, а все це пройде через постанову колегії ОГПУ, й тоді ми заллемо кров'ю так званих «свідомих українців» усю Україну. Це ми можемо зробити – ви це самі добре розумієте...»

У такий спосіб Єфремов виправдовував свою поведінку. Та був ще один мотив. Особистий. У 1992 році киянка Тетяна Ільченко в листі у газету «Рада» написала, що ще в дитинстві спілкувалася з Єфремовим. Він мешкав у Києві у Володимира Дурдуківського. Сестра останнього – Онисія – фактично була дружиною академіка. Вже під час фашистської окупації Ільченко з мамою зайшла до Онисії Дурдуківської, і та розповіла, що Єфремову пригрозили:

До Прокуратури УСРСР. ЗЯД

Визнав свою вину в тому, що в 1920 заснував
комуністичну революційну організацію БЧД («Братство укра-
їнських державників»), в грудні р.р. 1920-1921 ки-
рував її діяльністю до кінця 1921 р., викладав лекції
в Києві з Іакордоном і вступив в комуністичну партію
через польське консульство, Катинихів парті-
ямський загін, як Іакордон, Ладівих і інших по-
відомих людей.

Визнав свою вину в тому, що в червні 1922
до кінця 1921 р. був на території УСРР (Київ і Во-
линська) керівником над іменем А. Іакордона. Коваленко.

Визнав свою вину в тому, що в 1922-1923
був учасником масових мов «Єдиний».

Визнав свою вину в тому, що в 1925-го
заснував нелегальну комуністичну революційну організацію
на імені «СВУ» («Спілка українських молодих»)

Визнав свою вину в тому, що в 1926 засну-
вав комуністичну організацію СВУ («Спілка
українських молодих») і до р. 1929 керував її ди-
яльністю, що виівилася в конспірації укра-
їнських комуністичних сил, пропаганді проти
радянської влади, підготовці до Іакордон радянської
революції в Україні, Іакордон через польське
консульство і подіями людей з Іакордоном кон-
спірації.

Н.І. 1930.

Сергій Єфремов

Заява Сергія Єфремова до прокуратури УСРСР, в якій
він визнає, що був лідером «СВУ». 11 січня 1930 року

Комендант процесу Громов (крайній ліворуч) із журналістами, які висвітлювали процес «СВУ». 1930 рік

Постанова уповноваженого ГПУ УССР Соломона Брука про притягнення академіка Сергія Єфремова у справі «СВУ». 21 липня 1929 року

ПОСТАНОВА
про притягнення до відповідальності та про обрання заходів
запобігання.

м. Київ, 1929 року Листопада 21 дня, Уповноважений ДПУ Брук
розглянувши матеріали передсудового слідства, по
справі № 457 за зд. М. Мельниченка та інших.

З В І Д О В:

що в цих матеріалах наявні дані про участь гр. Єфрема
С. О. у контр-революційній організації під назвою "Спілка
визволення України" /"СВУ"/, а тому, керуючись КК УРСР і Постановою
д 10/Х-28 року " Про утворення функцій органів ДПУ та Прокурорськ
оголаду"

У Х В А Л И В:

У статті гр-на Єфрема С. О. не підкріплено, як обвинувачення
вчинення злочину, що його передбачено арт. 54 п. 11 КК УРСР та
запобігання обрання утримання гр. Єфрема під вартою
Кенія цієї постанови надіслати Київському Округовому
Цю постанову оголошити обвинуваченому під розписку на про...

УПОВНОВАЖЕНИЙ:

СТЕКЛАЧЕВ:

Постанову мені об'явлено 21 листопада 1929 року.

Обвинувачений: Сергій Єфремов

якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Знаючи, що тортури зведуть її в могилу, Єфремов, рятуючи кохану, підписав усе, що від нього вимагали.

Якщо це врахувати, то не дивно, що на допиті 25 липня 1929 року, невдовзі після арешту, Єфремов заявляв, що «про існування контрреволюційної організації не знав і ні від кого про неї не чув», а 10 вересня того ж року визнав «існування "Спілки визволення України", контрреволюційної організації, і свою до неї приналежність...» Коли іншим заарештованим почали показувати підписи під свідченнями «залізного» академіка, вони також почали «зізнаватись».

У контексті згорання нової економічної політики, «розкуркулення», масової насильницької колективізації, на тлі масового спротиву селянства процес «СВУ» перетворювався на трагічну інтродукцію глобального «упокорення» інтелектуальних верств України, чия діяльність і навіть саме існування за умов контрольованої «українізації» нагадували про «самостійницькі» змагання українців 1917–1920 років. Не випадково журнал «Більшовик України» у 1930 році писав: «У процесі "СВУ"

український пролетарський суд розглядає справу не лише про контрреволюційні покидьки петлюрівщини, а судить в історичній ретроспекції весь український націоналізм, націоналістичні партії, їхню зрадницьку політику, їхні негідні ідеї буржуазної самостійності, незалежності України». Саме тому, за задумом організаторів, це мав бути суд не стільки над конкретними особами, скільки над цілим періодом національно-визвольної боротьби українців. А окремі підсудні, яких дбайливо добирало ГПУ, мали символізувати цей період, його філософію, світоглядні засади.

Недаремно гепоушній «ас» з українського питання, слідчий Соломон Брук, як згадував Борис Матушевський, на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо!».

Режисери й диригенти

На сцені Харківського оперного театру постійно були присутні й безпосередньо керували ходом судового процесу начальник секретного відділу ГПУ УССР Валерій Горожанін та начальник II відділку Борис Козельський. Саме їхні підписи стоять під обвинувальним висновком у справі «СВУ», а також під тими документами, з яких, власне, розпочалася справа. Їхні підписи, а також ім'я голови ГПУ УССР Всеволода Балицького можна зустріти під документами, що з'явилися ще до процесу і визначали його організацію.

Наприклад, «Докладная записка», в якій знаходимо у систематизованому викладі чимало «ліній» діяльності «СВУ»,

Під час процесу «СВУ» у Харківському оперному театрі

Р.В. 2 Від. 2 прим.

У.С.С.Р. ДЕРЖАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ Управління — при — Раді Народних Комісарів 11/11 1929 р.	У.С.С.Р. Секр. СПРАВА № 82 ГОСУДАРСТВ. На № Вх. № ПОЛИТИЧЕСКОЕ Управление — при — ЦК КП(б)У Совете Народных Комиссаров 1929 р.	Відповідь до № 18 Кому СЕКРЕТАРЕВІ тов. ЛЮБЧЕНКО Серія «К» 3020 Куди м. Харків
---	---	--

Короткий зміст.

3 додатковим матеріалом в справі "СУМ"

м. Харків. — г. Харьков.

Надсилаю додаткові матеріали в справі лікві-
 дованої в Києві к-р. організації "СУМ".
 ДОДАТОК: згадані.

ПРЕД ДІЮ УСРР /ВІЛИЦЬКИЙ/

Лист голови ГПУ УССР Всеволода Балицького до секретаря ЦК КП(б)У Панаса Любченка про надсилання матеріалів по справі «Спілки української молоді». 1929 рік

про які потім згадували на процесі, а також і ті, що відпали, бо чекістам не вдалося зробити такими, що виглядали б як реально небезпечні. У зв'язку з цим надзвичайно цікавими є ще два документи. Йдеться про «Ориентировочный список арестованных по Киеву, подлежащих представлению на процесс». Тут знаходимо не тільки тих, хто опинився на лаві підсудних, а й тих евентуальних обвинувачених, яких «готували» до процесу.

Особливої уваги заслуговують рукописні корективи, зроблені на цих документах. Скажімо, у «Орієнтовному списку» до «Президії СВУ», тобто до головних ватажків, вписана Людмила Старицька-Черняхівська, а також Михайло Слабченко, якому згодом відведуть скромнішу роль керівника Одеської філії. Поруч із чотирма кандидатами на «церковну лінію» твердо дописано: «Будет взят ряд лиц с периферии». Навпроти прізвищ конкретних осіб — «кандидатів до процесу з периферії» — поставлені «плюси», а поруч з іншими ніяких позначок немає (або, як-от приміром поруч із прізвищем учителя З. Гудзь-Засульського, «плюс» замінено на «мінус»). Напевно, ці примітки зроблені особисто Всеволодом Балицьким, який уважно читав і робив позначки на інших документах.

Однак головні диригенти процесу «СВУ», як легко здогадатись, перебували не в Харкові, а в Москві. Це насамперед

Сталін і його оточення, з якими харківські вожді постійно узгоджували всі найдрібніші деталі і від яких постійно чекали нових директив. Зокрема, 2 січня 1930 року надходить така сталінська шифрограма: «Харьков – Косиору, Чубарю. Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников. Нам нечего скрывать перед рабочими грехи своих врагов. Кроме того, пусть знает так называемая “Европа”, что репрессии против контрреволюционной части спецов, пытающихся отравить и зарезать коммунистов-пациентов, имеют полное “оправдание” и по сути дела бледнеют перед преступной деятельностью этих контрреволюционных мерзавцев. Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде».

Відомому лікарю, пацієнтами якого були і деякі з комуністичних вождів, Аркадію Олексійовичу Барбару і наснитись не могло у жахливому сні, що він буцімто розглядав пацієнта-комуніста «не як хворого, а як ворога». Попри те невдовзі йому довелося зізнаватись у цьому та інших «гріхах». Ці зізнання мали фарсовий характер, але подальшу його долю не назвеш фарсом. Засуджений до 8 років позбавлення волі, він був у жовтні 1938-го страчений за те, що нібито продовжував «контрреволюційну діяльність» уже в концтаборі.

Головою суду був Приходько, колишній «боротьбіст», серед членів суду – Гаврило Одинець і робітник заводу «Арсенал» Коробенко. У цих двох також була не дуже «гладенька» за тодішніми критеріями біографія. Перший ще до Першої світової війни був серед «свідомих» українців, а другий належав до українських соціал-демократів, згодом обидва поміняли полі-

01/21

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТ

ОГПУ

1. Отдел (Управление) _____

2. Отделение _____

ДЕЛО-ФОРМУЛЯР № 930

Чеховский

45-47

Начато _____ 193

Окончено _____ 193

67098 ф.ч

47707

2/1/11

Обкладинка справи Володимира Чехівського

Вирок

Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки, 1930 року, квітня 19 дня Найвищий Суд ЧСРР в особливому складі, за головування тов. Пригодка А. П., з'явив - т.т. Валкова Т. І., Коробочка Ф. Ф., Орданія Т. М., Соколяк ~~Т. П.~~ за участю прокурорів - т.т. Михайлика, Аннатова, Пастіркова, Якимича, іранадєвкін вилучивателів - т.т. Любешка, Єлісарева, Соколовського та оборонців - т.т. Ратнера, Вілнєвського, Куртисовського, Цодрицького, Рубіна, Обуровського, Ковалова, Ринкоградського, Волкоширського, Вознесенської, Коваленської Юровицької, Ігнєвської і Шаца, розглянувши на публічному засіданні з 9-го березня по 19 квітня ч.р. справу контр-революційної організації «Спілка Визволення України (СВУ)» за обвинуваченнями:

1. Єрємова Сергія Олександровича в злочинах, що передбачені статтями 54^а, 54^б, 54^в, 54^г, 54^д Крим. Код. ЧСРР
2. Теліського Володимира Мусієвича в злочинах, що передбачені статтями 54^а, 54^б, 54^в, 54^г, 54^д Крим. Код. ЧСРР
3. Дурдучковського Володимира Федоровича в злочинах, що передбачені статтями 54^а, 54^б, 54^в, 54^г, 54^д Крим. Код. ЧСРР
4. Термаїна Косима Юр'євича в злочинах, що передбачені статтями 54^а, 54^б, 54^в, 54^г, 54^д Крим. Код. ЧСРР
5. Кіковича Андрія Васильовича в злочинах, що передбачені статтями 54^а, 54^б, 54^в, 54^г, 54^д Крим. Код. ЧСРР
6. Снапичко Вернавіської Модими Михайлівни в злочинах, що передбачені статтями 54^а, 54^б, 54^в, 54^г, 54^д Крим. Код. ЧСРР
7. Треденевський Олександр Гінович в злочинах, що передбачені статтями 54^а, 54^б, 54^в, 54^г, 54^д Крим. Код. ЧСРР
8. Тришківський Савва Григорійович в злочинах, що передбачені статтями 54^а, 54^б, 54^в Крим. Код. ЧСРР

Не підлягають продовженню, ао-
совно до п. 2 арт. 69 ККР: передає до
архіву. Рішоту до керівників - ретових
показів повернути їх власникам.

III. Судові витрати на підставі арт. арт.
307 ККР покладає на державу «серед-
ство».

IV. Вирок цей за арт. арт. 315 та 312
ККР надуває правної сили з моме-
нту його оголошення, ттє на прав-
ляється до виконання вироку.

V. На підставі арт. 313 ККР заборони-
тий закон, щодо засуджених цимовно
до Рудницького, Рубенюка, Муркала
і Венка, ~~Мрєзвінського, Моголарев-~~
~~ського, Валюхи і Бігнотой і Шана~~
Красівська.

VI. Вирок остаточної та на підста-
ві арт. 380 ККР оскарженню не під-
лягає.

Солова
Чесні (суду) | Звоні
| Д. Каравенка

тичні орієнтації на користь (ясна річ) більшовиків. Одним із ключових громадських обвинувачів був згаданий уже Панас Любченко, також колишній «боротьбіст». На процесі активно виступали генеральний прокурор Михайло Михайлик і Лев Ахматов (прокурор Верховного Суду УРСР). От ці особи, власне (разом, зрозуміло, з чекістами), і визначали перебіг процесу, примушували підсудних грати відведену кожному роль, втручались, якщо хтось забував написані для нього слова.

Літературознавець Григорій Костюк, присутній на процесі як глядач, наприклад, згадував, як допитували Володимира Чехівського: «Хтось із прокурорів запитав:

– Ви були головою бандитського уряду української контрреволюції?..

На це Чехівський властивим йому чітким і ясним голосом відповів:

– Я був головою демократичного уряду Української Народної Республіки.

На це запитувач ще гостріше кидає фразу:

– Ви не пробуйте викручуватися на суді. Ви були головою бандитського уряду, і цього вам заперечити не вдасться.

– Заявляю, – відповідає знову тим же виразним голосом Чехівський, – жодного бандитського уряду я не очолював. За дорученням Української соціал-демократичної робітничої партії я очолював уряд Української Народної Республіки!

В залі шум».

В принципі слід визнати, що диригенти і режисери відпрацювали «свій номер». Процес відбувся, і, незважаючи на те, що в судовому засіданні допитали лише 5 свідків, а конкретної провини підсудних не було встановлено, вироки винесли. Вироки різні (максимальний вирок – «червінець», тобто 10 років позбавлення волі, жодного смертного вироку), але однаково несправедливі, що й дало підстави офіційно реабілітувати учасників справи «СВУ» ще за комуністичних часів – у 1989 році.

Глядачі, рецензенти і критики

Обсяг цього матеріалу не дозволяє розлого цитувати глядачів, тих, хто перебував під час процесу «СВУ» у Харківській опері. «Сухий залишок» оцінок тих, хто здатен був адекватно сприйма-

ти побачене, такий: це був театр абсурду, а те, з яким спокоем підсудні розповідали про свої найпохмуріші, найпідступніші задуми, наводило на думку, чи сповна вони розуму взагалі. Щоправда, бували і «технічні» проблеми. Коли хтось із підсудних починав розповідати те, чого від нього не чекали, засідання призупиняли, а на наступному засіданні все йшло «як по маслу».

Микола Павлушков (ліворуч) із захисником Семеном Ратнером під час процесу «СВУ»

Особливо старався Микола Павлушков, якого було оголошено лідером «Спілки української молоді» («СУМ») і який виступав на процесі, за іронічними словами сучасника, не боючись за себе, а ніби звітуючи «перед вищим командуванням збройних сил націоналістичної контрреволюції». Неперевершений Борис Антоненко-Давидович, який безпосередньо спостерігав процес «СВУ», написав, що Павлушков, «якщо й вірити всім його свідченням, виглядав на суді, як оперетковий ватажок – без війська й однодумців».

Однак саме з Павлушкова його сестра, яка опинилась за кордоном, та ще дехто у публікаціях стали робити героя. По війні за кордон потрапили ще кілька осіб, які почали критикувати попередню версію оцінки «СВУ» і «СУМ» і проголосили, що ці структури існували і не слід наговорювати на українців, які не корилися більшовицькому режимові. Звісно, писали ці люди і про власну участь у підпільній боротьбі. Отже, чи існував реальний, не міфічний, спротив більшовицькій владі і чи не можна відтак говорити про реальність існування «СВУ» і «СУМ»?

Не підлягає сумніву, що спротив режимові мав місце. Це засвідчує чимало документів, хоча сама згадана тема – опору сталінізму – ще потребує кваліфікованого аналізу, а не квазіпатріотичних ламентаций. Щодо другої частини запитання, то гіпотеза про реальне існування «СВУ» і «СУМ» навряд чи витримує перевірку документами і фактами. Немає підстав говорити про те, що було створено опозиційні чи «шкідницькі»

Лава підсудних. Крайній ліворуч – Григорій Холодний

структури У ТОМУ ВИГЛЯДІ, ЯК ЦЕ ХОТІЛИ БАЧИТИ ПРАЦІВНИКИ ГПУ.

Безумовно, Сергій Єфремов та інші його, як висловився Всеволод Ганцов, «співпроцесники» були українськими патріотами (а відтак в очах нової влади «українськими буржуазними націоналістами») і активно працювали в ім'я національно-культурного відродження України. Однак робили вони це абсолютно легі-

тимно, а не підпільно, за директивами від українських чи інших еміграційних центрів.

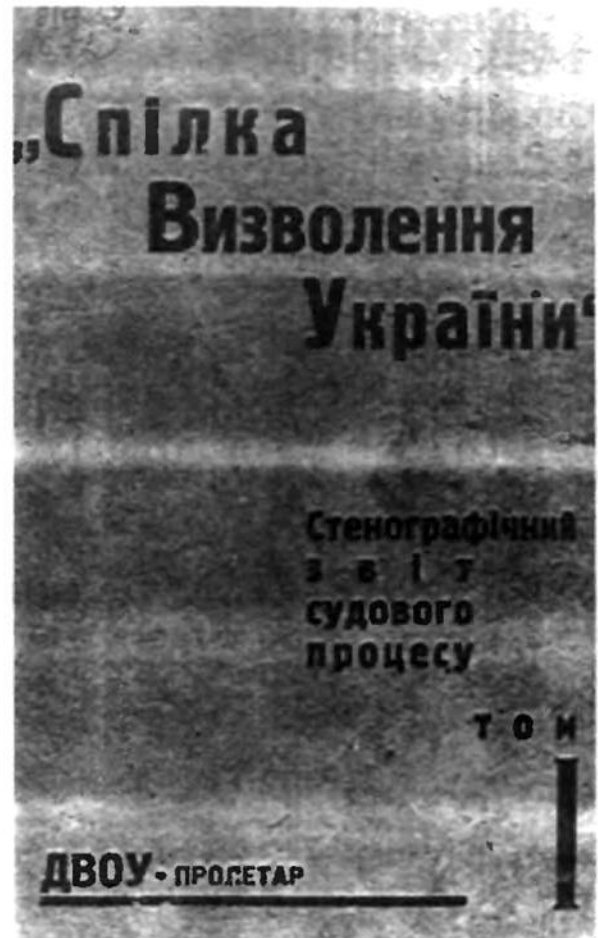
У зв'язку з цим варто звернутися до думки одного з підсудних, Костянтина Туркала. Йому пощастило вижити (він емігрував до США, де помер 1979 року): «Тепер іще є українці, які вважають справу “Спілки визволення України”... за контроверсійну, тобто їм невідомо й неясно, була чи не була така організація в дійсності. А є такі українці... які твердять, що “СВУ” 20-х років була і тим-то виправдовують московську большевицьку владу, яка скарала фактично невинну верхівку наукової інтелігенції українського народу. Я особисто, як один із підсудних, відкидаю контроверсійність у цій справі і рішуче, з цілковитою моральною відповідальністю заявляю, що формально організації “СВУ” не було, а її провокаційно сконструювало, з допомогою двох підсудних у цій справі, московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу. Усі ті підсудні, що належали до моїх приятелів і друзів, казали мені, що довідувалися про “існування” “СВУ” від слідчих під час передсудового слідства, коли я розмовляв із ними вже на суді».

«Два підсудні» – це Єфремов і його племінник Павлушков, а історія почалася так. У травні 1929-го у Києві було заарештовано кількох молодих людей, серед них були і провокатори, які витя-

гували із своїх співрозмовників «націоналістичні» оцінки суспільного життя, а потім повідомляли «куди слід». Провокаторів невдовзі звільнили, а з решти почали вичавлювати зізнання проти вже визначених наперед «злочинців». Ось так почалася справа «СУМ»; заарештували Павлушкова; юнак виказав, де саме академік ховав уже згадуваний щоденник, який слугував практично єдиним доказом «контрреволюційності» Єфремова (хоча ніякої справжньої контрреволюції у тексті немає). До речі, після винесення вироку у справі «СВУ» Єфремов скаже Ганцову: «Ніколи не прощу Миколі, Микола для мене вмер. Я йому довіряв більше навіть, ніж Дурдуківському. Він один, Микола, знав той потайник, де я ховаю свої щоденники».

До заарештованого Єфремова «приєднали» тих осіб, які вже давно були у ГПУ «на прикметі», – ось так сформували «СВУ». Основними дійовими особами на процесі «СВУ» були 45 осіб. Ще 700 заарештували невдовзі у зв'язку з цією справою. А всього, за деякими підрахунками, під час та після процесу «СВУ» було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч осіб. Як і у кожного процесу тієї доби, у цього також було своє смертоносне відлуння...

І Єфремова, і Павлушкова принесли в жертву Молоху терору. Загинуло багато інших учасників процесу «СВУ», а також неписьменних українських селян, від яких вимагали зізнання в участі «У ЯКОМУСЬ СЕВЕУ»... Втім винищили не лише їх, а й організаторів, тих, хто отримав у 1930-му позитивну рецензію від начальства за організацію «театру у театрі» (Горжанін, Балицький, Брук, Приходько, Любченко, Ахматов, Михайлик).

І том видання стенографічного звіту процесу «СВУ», що вийшов друком у Харкові в 1931 році

Життя рухалося вперед, і з'явилися нові рецензенти. З-поміж них виокремлю кінодраматурга і письменника Гелія Снегір'ова, який у 1970-ті роки підготував книгу «Набої для розстрілу», вперше надруковану в Україні у 1990-му. Користуючись тільки доступними матеріалами, пресою 1930-х років і спогадами деяких учасників справи «СВУ», він переконливо показав її провокативний, сфабрикований характер. Він же висловив припущення, що колись наші сучасники побачать оголошення: «Сьогодні заново слухається справа “СВУ”».

...Готуючи цей матеріал і згадуючи, як за горбачовської «перебудови» в архіві тоді ще КГБ гортав томи справи «СВУ» (а цих томів 259 і плюс 20 контрольно-наглядних справ!), я подумав: а, може, й справді варто час від часу перечитувати, переслуховувати цю справу, щоб зрозуміти, яку інтелігенцію ми втратили і якою вона повинна бути.

Цей (не)потрібний Петлюра

«Якщо хочеш, – приходь... – мій колега і, як я завжди помилково думаю, приятель уважно подивився на мене. – Але там збереться осіб десять... Усього. Щось там скажемо про Петлюру. Воно тобі потрібно?».

Це так мене, завідділом поважного дослідницького закладу, «запрошували» на «круглий стіл», присвячений 125-річчю з дня народження Симона Петлюри. Добре знаючи закони академічного «серпентарію», я зрозумів, що цей організатор не хоче мене бачити серед дискутантів, хоча знає, що про Петлюру я писав і навіть віднайшов деякі невідомі документи про нього. Та не в тому річ.

Мені самому не дуже хотілося йти на той «круглий стіл», оскільки було зрозуміло, що на ньому буде. «Патріотично налаштовані» історики будуть робити з Петлюри пророка і мудрого керівника, а «лівоналаштовані» будуть його гудити як політичного аутсайдера і нереалізованого диктатора. Власне, обидвом цим сторонам реальний Петлюра не потрібен. Йдеться лише про те, що кожна сторона просто демонструє «свою правду».

Та це ще не все. Є сила, яка не хоче нічого демонструвати: керівництво незалежної України. Влада всіляко уникає оцінок, віддаючи «перевагу» іншим сучасникам Петлюри – Михайлу Грушевському і навіть такому плутанику і невдасі (але чудовому письменнику), як Володимир Винниченко. Отже, і владі Петлюра не потрібен.

Однак все це мене особисто не бентежить. Так чи інак, а Україні доведеться з Петлюрою розібратись. Все одно в Києві, де так багато з ним пов'язано, буде й вулиця, названа на його честь, і пам'ятник йому. Буде обов'язково. Якщо, звісно, буде Україна як держава.

Ключ до Петлюри – у його житті, яке не стояло на місці. Про це дуже добре свого часу написав академік Сергій Єфремов у щоденнику: «Петлюру я знав либонь з 1905 р. Ближче до нього придивився року 1907, коли він був за секретаря в “Раді”. І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в ньому тоді есдечевського духу – хвастливості, доктринерства і несерйозності. Були й неправильні штучки, через які довелося йому відмовити від секретарювання в “Раді”. ...Потім він зник у Москву. Коли я вистрівся з ним уже 1912 року в редакції “Украинской жизни”, я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехаяв свої колишні витівки. В Центральній Раді в 1917–1918

*Могила Симона Петлюри на цвинтарі Монпарнас у Парижі. 1997 рік.
Фото Ю. Шаповала*

року він був одним з найбільш вдумливих і розвинених політиків. По тому, як уступив він до Директорії, я з ним мало стрічався, але кожного разу робив він гарне враження. Люди, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в трудних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту кмітливість, що так чарує простих людей. В усякому разі... це була єдина безперечно чесна людина в діях, що їх революція винесла у нас на поверх життя. Грушевський – пожалься боже, що з його сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта – просто дрібні, нікчемні людці. Один Петлюра стояв на своїй позиції, не похит-

нувшись, і коли б не переможні сили, то свого був би досяг. Та, мабуть, ще не доросли ми до того, щоб “самим о себе советувати”. Як нам колись вибивали очі московські бояре і особисті зусилля не могли загальної нікчемності подолати. Один козак із мільйона свинопасів нічого не вдіє... І може трагічна смерть єдиного козака тисячу нових народить».

«Не раздобыть надежной славы, покуда кровь не пролилась», – написав колись Булат Окуджава. Кров Петлюри пролилася на паризькій вулиці Расіна у тому самому місяці травні, в якому він і народився, але в 1926-му. І факт загибелі миттєво зробив з нього постать символічну, примусив серйозно замислитися над феноменом петлюрівщини. Сам Петлюра якось написав: «Очевидна річ, що в оцінці моєї персони ви повинні бути правдивим: що бу-

ло в моїй особі, в моїй діяльності негативне, те треба так і висвітлити, не замазувати... Для мене почався вже суд історії. Я його не боюсь...»

Своєрідною репетицією цього символічного «суду історії» став судовий процес над вбивцею Петлюри – Самуїлом Шварцбардом, що відбувся восени 1927 року. Вбивцю виправдали завдяки кваліфікованим маніпуляціям адвоката Тореза та деяким іншим факторам. Цей процес дотепер також належить до категорії «непотрібних речей» (як висловлювався Юрій Домбровський), оскільки ні дослідники, ні влада в Україні не наважаться дати йому публічну і докладну оцінку. А це конче потрібно зробити з огляду на те, що саме цей процес мав фатальне значення для формування «іміджу» Петлюри як «погромника» і юдофоба, хоча для серйозних дослідників не підлягає сумніву, що ні тим, ні тим Петлюра не був.

Свого часу я розшукав в архіві прецікавий і суперсекретний документ, що стосувався цього процесу. Йдеться про лист, що його під грифом «Цілком таємно» у січні 1927 року член колегії Народного комісаріату іноземних справ ССРСР, уповноважений цього комісаріату в Україні Олександр Шліхтер надіслав тодішньому Генеральному секретареві ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу. Прочитую лист, зберігаючи стилістику і орфографію: «У недалекому майбутньому – наприкінці лютого ц.р. має бути в Парижі процес Шварцбарда¹, вбивці Петлюри. Петлюрівська еміграція веде широкі приготування до процесу, добирає різні матеріали, свідків для того, щоб надати цьому процесові політичного значення, зобразити Петлюру національним героєм й мучеником за ідею визволення українського народу, при чому безсумнівно будуть здійснюватись спроби представити Шварцбарта сліпим знаряддям в руках радянських агентів.

Юрій Шаповал і професор Аркадій Жуковський на місці вбивства Симона Петлюри на паризькій вулиці Расіна. 1997 рік

¹ Так у документі.

Для того, щоб відвернути такий наслідок процесу, необхідно здійснити всі заходи для того, щоб розбити побудови еміграції. Управління Упов. НКЗС (Наркомат закордонних справ. – Ю.Ш.) вважає, що шляхом надання у розпорядження захисту відповідних документів і свідків це зробити можливо.

Наші директиви по веденню процесу повинні бути такі:

1. Петлюрівський рух не був національним революційним рухом широких українських мас і нічого спільного з революцією на Україні не має. Навпаки, це був авантюристичний рух, що неминуче перетворився в отаманщину, з усіма проявами, які випливають звідси – погромів, пограбувань, насильства над мирним населенням тощо.

2. Цілковито неправильна й неприпустима підміна провини Петлюри і петлюрівщини в організації погромів – провиною всього українського революційного руху, спрямованого до повалення національно-соціального гніту російського царизму.

3. Виправдання або обвинувачення Шварцбарта за здійснення терористичного акту ні в якому разі не може зняти з Петлюри і всього очолюваного ним руху, відомого під іменем петлюрівщини, відповідальності за погроми та інші завдані ним нещастя.

4. Для обґрунтування й доказу вищенаведених положень, Упов. НКЗС та Д.П.У. повинні прийняти всі заходи до постачання українського представника в Парижі усіма необхідними матеріалами й документами, а також зізнаннями свідків.

5. Вважати недоцільним виступ як свідків членів Головної Управи Українського Товариства Червоного Хреста т.т. Златковського та Лінниченка.

6. Особливо важливим вважати виступ на процесі свідком колишнього старшого ад'ютанта Петлюри – Лисенка, котрий добре знає як особисте життя Петлюри, так і всю його політичну і військову діяльність на Україні після революції. У разі потреби, дозволити Упов. НКЗС взяти на себе витрати по поїзді Лисенка в Париж. (Лисенко сам висловлює побажання виступити на процесі, при чому органи ДПУ впевнені у його повній благонадійності.)

7. Не заперечувати проти виклику захистом як свідка Винниченка, котрий неодноразово в своїх друкованих творах характеризував петлюрівський рух як авантюристичний, що, не має нічого спільного з революційним рухом українських трудящих мас; він цілковито покладає провину за організацію єврейських погромів на Петлюру. (Управління Упов. НКЗС

не має підстав боятися, що виступ Винниченка може перетворитись у демонстрацію проти УСРР і таким чином побічно допомогти петлюрівським організаторам процесу, оскільки останнім часом Винниченко відійшов від еміграції, і, як видно з його останньої брошури «Поворот на Україну», шукає шляхів зближення з Українською радянською владою).

8. Рішуче заперечувати проти пропозиції захисту викликати свідком Мілюкова, запропонувавши українському представникові в Парижі здійснити всі відповідні заходи.

9. Запропонувати українській радянській пресі не роздмухувати значення процесу і вмщати тільки повідомлення й матеріали про процес, що надходять від ТАРС, або від Упов. НКЗС, але ні в якому разі не від власних кореспондентів.

10. Відповідальність за втілення в життя даних директив покласти на тов. Полоцького, надалі до призначення офіційного українського представника в Парижі».

21 січня 1927 року політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про процес Шварцбарта». Приводом для цього став наведений вище лист за підписом Шліхтера. Було вирішено відрядити до Парижа на процес відомого партійного діяча (до речі, в минулому меншовика, а через 10 років – жертву репресій) Миколу Попова. 18 лютого 1927 року політбюро повертається до цього питання і спеціальним рішенням виділяє Миколі Попову для відрядження чималу суму – 2500 карбованців.

Андрій Яковлів, політичний діяч, адвокат, дослідник історії українського права, у своїй добре аргументованій розвідці «Паризька трагедія» переконливо обстоював думку про те, що Симона Петлюру вбито за планом, розробленим ОГПУ ССРСР, а сам процес над убивцею проводився необ'єктивно.

Цитований документ якщо й не підтверджує це, то в усякому разі засвідчує, що, розглядаючи питання про вбивство Петлюри, не варто поспішати відкидати таку версію, адже давати директиви на кшталт наведених вище могли лише ті, хто відчував у собі сили впливати на перебіг подій у, здавалося б, далекому від Москви Парижі.

Ще один принциповий момент. І постріли Шварцбарда на вулиці Расіна, і паризький судовий процес – усе це в підсумку було вдало використано для дискредитації тих сил українського національного руху, складовою частиною яких був Петлюра. Недарма у наведеному вище листі ставиться завдання зображу-

вати цей рух як «авантюристичний». Саме такий стереотип десятиліттями культивувався в ССРСР і УССРСР, а в сучасній Росії певні сили його плекають дотепер. На жаль.

Ось що записав у щоденнику вже цитований Сергій Єфремов 28 травня 1926 року: «В газетах канібальський танок над трупом забитого ворога. Тільки що вчорашній українець обернувся вже у французького громадянина. Падлюки... Кажуть, що газетам заборонено називати ім'я убивника і називати його тільки французом звелено. Кого ці ідіоти одурити думають?..»

А ось запис від 29 травня 1926 року: «Засичало гаддя і розперезалося. Симульоване презирство, неукрита радість й брехня, брехня без кінця і краю. Що це за люди, що це за люди... Сьогодні Щупак у "Пролетарській правді" вискочив з статтею, якій імення трудно добрати. Починає з того, всупереч власним своїм повідомленням, що це не політичне вбивство. Далі повно гадючої злоби, брехні, наклепу, щоб принизити мертвого вже ворога. Що це за люди... що це за люди... Навіть того своїм гадючим мозком не здогануть, що їм самим не вигідно так принижувати ворога: адже, що їм за честь, коли такого нікчемного подолали... В тім ото й річ, що вони і самі не вірять у те, що брешуть, і нахабством намагаються прикрити свій страх і радість. Гидота, а не люди».

28 травня 1926 року (а вбивство, нагадаю, сталося 25 травня) в Празі у газеті «Соціал-демократ» було вміщено статтю О. Безпалка «Симон Васильович Петлюра», в якій, зокрема, зазначалось: «Постать із передових рядів українського народу, пробудженого до державотворчої активності в роки революції. На Петлюрі виконавець замаху хоче помститися за жидів, переслідуваних на Україні в час революції. Не для виправдування особи Петлюри пишуться ці рядки. Багато важніше постаратися освітлити цю велику трагедію народів, яка відігралася за роки революції. Також для західноєвропейського соціаліста важко мати змогу судити про Схід не на підставі легенд, але фактів. Хочу навести факти з діяльності Петлюри та із тісно зв'язаних з його особою визвольних змагань українського народу».

Далі Безпалко коротко переказував основні етапи життя Петлюри, а закінчувалася стаття так: «Українська демократія під проводом соціалістів боронилася всіма можливими засобами проти таких методів, проти звірств, проти провокації із чужих таборів...»

Він (Петлюра. – Ю.Ш.) сам видає маніфести до народу для оборони жидів і притягає винуватців ексцесів до відповідальності. Ці зусилля досягли успіху. Військо було звільнено від непевних елементів, ексцеси припинилися, міській людності було забезпечено спокій...

Але сильніші мілітарно противники, більшовики й Денікін знищили Українську Народну Республіку... У Харкові і в Москві теперішній начальник большевицького правительства на Україні вказував на ті небезпеки, які загрожують большевизмові з боку української активної еміграції, серед якої Петлюра, з огляду на свою минулість, займав особливе становище. І ось думка про помсту прокинулася у виконавця замаху через 7 років після описаних подій і на третій рік після переїзду Петлюри до Парижу».

22 червня 1926 року було прийнято резолюцію Центрального Комітету Української соціал-демократичної робітничої партії «З приводу Паризького атентату 25-го травня 1926 р.».

Того ж 22 червня 1926 року приймається відозва ЦК УСДРП до українських робітників і селян. У цьому документі, зокрема, зазначалось: «25-го мая 1926 року в Парижі убитий большевицьким агентом Симон Петлюра, голова Директорії і головний отаман військ Української Народної Республіки. Московські комуністи, які панують залізом і кров'ю над українським народом, підіслали свого найнятого ката, який горячою кров'ю вірного сина України зросив вулицю світового города...

Звісно, всі заяви душогубця про помсту Петлюрі за жидівські погроми придумані для того, щоб затулити дійсну причину убийства».

З приводу статті О. Безпалка і публікацій ЦК УСДРП меншовик або, як він тоді називався, «представник російських соціал-демократів» Р. Абрамович 28 серпня 1926 року виступив із заявою на засіданні Виконавчого Комітету Соціалістичного Інтернаціоналу, а в лютому 1927 року подав до Секретаріату Соцінтерну більш докладну доповідь, в якій домагався розгляду справи, обвинувачуючи українську соціал-демократію в тому, що вона в названих вище документах солідаризується з «погромницькою» діяльністю Петлюри. «Я ледве вірю, – підкреслював Абрамович, – щоби товариші із УСДРП ще й тепер захотіли підтримувати свою тезу, що Шварцбард є большевицький агент, що його замах походить не із жидівського національного почуття, але з приказу большевицької партії».

Ще не маючи тексту доповіді Абрамовича, Закордонна делегація УСДРП підготувала і під час засідання Виконкому Соцінтерну 12 лютого 1927 року передала до комісії меншин свій перший меморандум. Цей документ містив загальний огляд подій, а також діяльності УСДРП під час революційних подій в Україні. В ньому зазначалось: «Коли тепер не розуміють нашої позиції, яку ми зайняли в нашій резолюції, то це тільки через те, що ми взяли на себе також завдання виступити проти методів у освітленні погромів. Це правда, що ані відповідальні соціалістичні й демократичні кола, ані їх публіцисти не стоять на точці погляду, що Петлюра організував погроми або заохочував до їх організації. Одначе спосіб освітлення погромів і їх причин перед Європою, де про погроми може йти мова як про організовані й бажані для відповідальних державних установ ексцеси, дає їм можливість приписати погроми тим особам і групам, які проти погромів боролися. Ми вважаємо цю методу освітлення погромів небезпечною для нашого демократичного розвитку, бо цим б'ють не по дійсному винуватцеві цього явища, не по царському режимові, що залишив по собі некультурну чернь, яка ще тепер дає багато турбот в міських центрах суворому більшовицькому режимові, б'ють не по більшовицьких методах, що заперечують всяку гуманність і роблять із людей гиєн, не по реакціонерах, які від національної травлі чекають для себе успіхів у майбутньому, цим б'ють тільки по демократичних стремліннях двох народів, які від демократії сподіваються кращого майбутнього, — і проти цього ми підняли свій голос у нашій резолюції».

15 лютого 1928 року надісланий до комісії нацменшин другий меморандум. Це вже була детальна відповідь на обвинувачення, висунуті у доповіді Абрамовича. Поза сумнівом, цей документ варто було б передрукувати сьогодні, коли автори деяких публікацій про Петлюру керуються скоріше емоціями і політичними симпатіями (або антипатіями), ніж всебічним аналізом минулих подій. Зокрема, у другому меморандумі вказувалось на той факт, що починаючи від квітня до листопада 1919 року були заарештовані й сиділи у в'язницях близько 20 старшин, винних у грабінництві й погромах. Серед них були Падієнко, Семесенко, Козир-Зірка та ін. Обґрунтовувалась думка і про те, що за погромницьку діяльність різного роду отаманів (на кшталт Соколовського, Ангела, Мордалевича, Струка, Волинця та ін.)

український уряд не може нести відповідальності, оскільки «отаманщина» була за своїм характером явищем стихійним і мала далеко не однолінійну ідеологічну спрямованість.

Окремо автори меморандуму (а його підписали І. Мазепа та П. Феденко) зупинились на питанні про те, чи був Шварцбард більшовицьким агентом: «... В розпорядженні нашої партії є факти, для опублікування яких ще не настав час, але які свідчать, що Шварцбард підготовляв убийство Петлюри в тісному контакті з агентами Москви. Хіба цього не досить, щоб політична партія мала повне право назвати такого “героя” також більшовицьким агентом?».

Питання про документи, подані Абрамовичем та Закордонною делегацією УСДРП, було розглянуто спочатку на комісії меншостей Соцінтерну 23 лютого 1928 року, а згодом, 26 лютого, – на засіданні його Виконкому. Після дискусій одноголосно прийняли таку резолюцію: «В атмосфері гострої національної боротьби та взаємного національного озлоблення, що ще й досі панує на Радянській Україні під впливом страшних подій міжгромадянської війни та жидівських погромів..., є подвійно потрібно заховувати свою незалежність в відношенні до загального національно-буржуазного руху і уникати всього, що могло б викликати в робітничих масах вражіння, ніби соціалістична партія солідаризується з буржуазними шовіністами та їхньою національною тактикою...

Щоб успішно боротися з націоналізмом і реакцією, необхідно, щоб соціалістичні партії окремих націй в країнах Радянського Союзу були між собою в таких відношеннях, які зміцняли б взаємне довір'я й солідарність робітничих мас».

Коментуючи названі документи, як і всю дискусію між представниками РСДРП та УСДРП з приводу вбивства Петлюри, Закордонна делегація УСДРП підкреслювала, що це вбивство спричинилося до погіршення відносин між українською і єврейською людністю в Україні, що в своїх інтересах «використала» цей факт російська влада на Україні, яка в своїй політиці керується правилом: «розділяй і пануй».

Ця остання думка, гадаємо, може й повинна стати предметом спеціальних досліджень істориків.

Можна впевнено сказати, що ретельне вивчення недоступного раніше архівного матеріалу (особливо того, що зберігається у Москві) дозволить демістифікувати постать Петлюри, історію

його загибелі, назвати імена справжніх винуватців, відкинути у небуття стару провокативну версію, яка сіяла ворожнечу між українським і єврейським народами, заважала зрозуміти, ким насправді був Петлюра.

...Отже, на той «круглий стіл», на який мене так «люб'язно» запрошував один доктор історичних наук, я не пішов. Натомість згадував про те, що кожного разу, коли доводиться бувати в Парижі, я йду на вулицю Расіна, роздивляюсь, підходжу до ТОГО САМОГО місця, і, споглядаючи невгамовне паризьке життя, думаю: Україна обов'язково буде в Європі, та лиш тоді, коли позбавиться байдужості до тих, хто цього насправду хотів. І хто поклав за це своє життя – у кожного лише одне.

«Фантазер»

Михайло Слабченко

Саме так – «фантазером» – назвала якось Михайла Єлисейовича Слабченка, відомого українського вченого-історика, Наталя Полянська-Василенко. Мала вона на увазі те, що академік був занурений у свій внутрішній світ, нерідко не розумів (а може, й не хотів розуміти) реалії життя. Одначе видається мені, що його можна назвати «фантазером» і у дещо іншому сенсі.

«Українізатор» Одеси

«Відданий патріот і фактично той, що “Вольний город Аде-су”, цю твердиню Московської експансії, своєю і своїх товаришів невтомною діяльністю перетворив на твердиню української політичної акції та відіграв першорядну роль в популяризації і в виучуванні Українського “Чорномор’я” і українського, а не московського “Півдня”. Коли сьогодні Одеса є українське місто, то передусім ми мусимо завдячувати Михайлові Слабченкові і його однодумцям, що перші українізували Одесу, яку так боявся втратити московський міщанин, що свого часу так твердо її опановував. Але той міщанин безповоротно таки її втратив, як і Харків. Одеса і Харків були міцними гніздами московського міщанина, але в Харкові був український історик-академік Багалій, а потім – Хвильовий, а в Одесі – Михайло Слабченко».

Ось цими словами Семена Підгайного, автора книжки «Українська інтелігенція на Соловках», вельми точно передано роль академіка Михайла Слабченка у створенні осередку українознавства в Одесі. Проте спочатку кілька слів про життєвий шлях. Він народився 9 липня 1882 року на Нерубайських хуторах поблизу Одеси. Ось що він сам згадував: «Родина була велика, злидні ще більші. Ми вічно напівголодали. Тому тато дуже рано втягли мене в каменярську роботу... Вчили мене спочатку дома, потім в початковій школі, де не проходило дня, щоб вчитель та вчителька не назвали б учеників “глупими хохлятами”, “тупими и ленивими хохлами”, “хохлацкими мазницями”».

Це він запам’ятає на все життя, і ніколи з його боку не буде пощади тим, хто у будь-який спосіб принижуватиме значення українського слова, культури, традицій. А втім, значною

Михайло Слабченко – студент юридичного факультету Новоросійського (Одеського) університету. 1909 рік

мірою це визначалося ще й особливостями його характеру – в'їдливого, іронічного. Саме за це його виключили з духовної семінарії, а от Новоросійський (Одеський) університет він закінчив, хоча й не без пригод, оскільки за несплату за навчання його відрахували, а потім поновили у студентських лавах. Причому навчався на двох факультетах: історико-філологічному і юридичному.

Ще напередодні вступу до університету (навчатися він почав у 1903-му) Слабченко одружився, а в 1904 році у нього народився син Тарас, який за прикладом батька стане істориком. З першою дружиною Людмилою Іванівною він розлучився у 1926 році, а другою дружиною стала його колишня студентка Інна П'ятницька.

Доволі рано Слабченко проявив себе як учений. Вже у 1909 році була надрукована його монографія «Малорусский полк в административном отношении» – помітне явище в тодішній історичній науці. До речі, Слабченко був обдарований не лише як учений: він малював, за деякими відомостями, писав музику, вірші, новели, оповідання, невеликі повісті, портрети та короткі біографії своїх друзів, які любив їм зачитувати. Друкувався в періодиці (його перу належать декілька мовознавчих розвідок та нарисів, оглядів мистецького життя, театральних рецензій тощо).

Однаке, поза сумнівом, головною «фантазією» його життя стала «українізаторська» справа. Ще в студентські роки він налагодив контакти з відомими вченими-україністами – Миколою Сумцовим, Дмитром Багалієм, Михайлом Грушевським, хоча з останнім (з його ініціативи) стосунки раптово було розірвано, і це у 1920-х роках призведе до ворогування двох академіків.

Перші (невдалі) спроби створити в Новоросійському (Одеському) університеті кафедру української історії робилися у 1906–1907 роках. Вони пов'язані з діяльністю Олександра Грушевського, брата М. Грушевського, і студентської української громади, одним з лідерів якої був саме Слабченко. У 1918 році він поновив ці зусилля, використовуючи досвід, набутий в до-революційних наукових товариствах (передусім в Одеському бібліографічному товаристві). Його колегами в цій справі перших були П. Клепатський, М. Гордієвський, а в 20-ті роки – В. Герасименко, К. Копержинський, А. Музичка та деякі інші українознавці-одесити. Буремні події громадянської війни не дали змоги довести цю справу до логічного завершення.

У серпні 1923-го було створено Одеську комісію краєзнавства при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), що de-facto виконувала функції філії Всеукраїнської академії наук. Слабченка обрали головою соціально-історичної секції. У березні 1926 року в Одесі було створене Одеське наукове при ВУАН товариство, яке дало можливість здійснити давню мрію Слабченка. Завдяки невтомній праці, винятковій енергії і авторитету вченого соціально-історична секція Одеського наукового при ВУАН товариства стала центром дослідження української історії та економіки.

Сам Слабченко у своїх автобіографічних нотатках записав: «В вищій школі тиск на український язик був такий, що відважувались читати по-українському тільки я та Музичка. Очевидно, думалось мені, це походить виключно від нашої малої національної свідомості і культурности. Значить, національне українське діло тільки в наших же українських руках». Ця думка і тішила, і надихала Слабченка на реалізацію його «українізаторських» фантазій.

Соціально-історична секція налагодила ділові стосунки з академічними установами – Історичною секцією, комісіями з вивчення історії західноруського та українського права, археографічною тощо. Слабченко розробив цілу низку планів видання і дослідження багатющої спадщини одеських архівів і бібліотек. Важливо й те, що Секція стала керівним центром по об'єднанню зусиль державних і громадських наукових установ, широких кіл громадськості Одеси по вивченню української історії та культури.

Нарешті, в Одеському науковому при ВУАН товаристві під керівництвом Слабченка була підготовлена когорта молодих дослідників української історії та культури. Протягом 1927–

Михайло Слабченко з учнями. Третій праворуч у другому ряді його син Тарас, також репресований у справі «СВУ». 30 жовтня 1926 року

1930 років видала п'ять номерів «Записок». У них друкувались праці учнів Слабченка, а сам він виконував функції редактора і спонсора. «Записки» були схвально зустрінуті науковою громадськістю і переконливо засвідчили, що в Одесі успішно відбувається формування центру українознавчих досліджень.

За оцінкою компетентних дослідників, Секція під керівництвом Слабченка стала помітним явищем у науковому і культурному житті Одеси. Зокрема, члени секції були ядром соціально-історичної секції Одеського наукового товариства, викладали історію України українською мовою (останнє мало для Одеси особливе значення), виступали з науково-популярними лекціями і статтями, допомагали Одеській державній науковій бібліотеці у складанні каталогу «Ucrainica» й обробці її рукописних фондів тощо.

«Де б я не був, – напише згодом сам Слабченко, – в яких би умовах не перебував, я завжди служив науці. І дещо для науки я зробив. Я поклав підвалини для історії українського права періоду гетьманщини, я відкрив економічну історію України, я побудував нову історію України. Що гірше, що краще, з більшими чи меншими помилками, але це було мною зроблено».

Від «українізатора» до «контрреволюціонера»

Цитовані вище слова є незаперечним доказом заслуг Слабченка перед наукою, його примітної ролі у реалізації політики «українізації», що здійснювалась після XII з'їзду РКП(б). Проте ці самі вищезитовані слова пояснюють, чому, коли почалася фабрикація справи «Спілки визволення України» («СВУ»), вчений був приречений на те, щоб опинитися серед українських інтелектуалів, яких оголосили носіями «українського буржуазного націоналізму».

Тому не випадково серед 250 томів справи «СВУ» є і справа академіка Михайла Слабченка. Саме його «драматурги» з тодішнього ГПУ УССР зробили лідером «одеської філії» (до якої були включені також його син Тарас Слабченко і викладач одеських індустріального і млинарського технікумів Кирило Панченко-Чаленко).

В обвинувальному висновку, що його на підставі матеріалів попереднього слідства підписали начальник секретного відділу ГПУ УССР Валерій Горожанін і начальник II відділу Борис Козельський, серед іншого читаємо: «...Притягнені до участі в організації “СВУ” – Слабченко Михайло – членами центру “СВУ” С.О. Єфремовим та А.В. Ніковським, а Слабченко Тарас і Панченко-Чаленко – Слабченком Михайлом і А. Ніковським за директивою центру “СВУ” й під безпосереднім керівництвом Михайла Слабченка організували в Одесі філію “СВУ”, де протягом 1926–1929 рр. провадили організаційну діяльність у згоді з програмою та завданнями “СВУ”... Признали себе за винних».

Архівні документи засвідчують, що Слабченко був одним з небагатьох, хто відразу ж визнав свою провину (крім нього, це зробили з самого початку член колегії адвокатів, юрисконсульт «Молочар спілки» Зіновій Моргуліс та науковий співробітник ВУАН Володимир Страшкевич). Решта обвинувачених спочатку відкидала свою причетність до будь-якої контрреволюційної діяльності, зокрема до «СВУ», обстоюючи свою лояльність до советської влади. У своїй покаяній записці Слабченко цілком у стилі своїх фантазій запитував: «Звідки ж ми, “СВУ”, взяли? Ми – історичні дезертири. Ми – народження кризи росту і розквіту пролетарської державности». Звідки взялися такі

спокутувальні «фантазії»? Чому 47-річний академік так швидко визнав «гріхи», яких не скоїв?

Справа в тім, що бригада слідчих вдало використовувала індивідуальні методи шантажу до кожного з обвинувачених в участі в «СВУ». За місяць до арешту Слабченка – 20 грудня 1929 року був заарештований його син Тарас, викладач робітфаку Одеського медінституту та Одеського робітничого університету, секретар Одеського наукового при ВУАН товариства. До речі, Тарас Слабченко, як і письменниця Людмила Старицька-Черняхівська, спочатку засвідчили, що дізналися про «СВУ» з повідомлень у пресі. Арешт сина, як свідчать документи слідчої справи, і виявився тим важелем, за допомогою якого слідство порівняно легко видобувало зі Слабченка необхідні зізнання.

19 січня 1930 року начальник I відділення секретного відділу ГПУ УССР Віктор Блюман підписав постанову «Про притягнення до відповідальності та про обрання заходів запобігання» щодо Слабченка. 20 січня академік був уже під вартою, і цього ж дня розпочалися допити. Звернімось до протоколу того ж 20 січня. Слабченко згадує, як приблизно у квітні 1926 року до нього завітав Андрій Ніковський, науковий співробітник ВУАН, а в минулому впливовий політичний діяч.

Переказуючи свою розмову з Ніковським, Слабченко зазначає: «Зі сказаного намітилася канва для розробки програми будучої організації... В моїй же хаті, тут же за столом, намічено було той програм. Основні риси його от сі: а) Україна перетвориться в дрібнобуржуазну державу; б) вона йде на доучку до капіталізму західноєвропейського чи американського типу; в) обертається вона в країну фермерів, що живуть довгострочною орендою (за австралійським чи новозеландським зразком 90 літ) на націоналізованій землі; г) що потрібні Україні індустрія та для субсидювання селян-фермерів гроші, то очевидно колишнім поміщикам таки доведеться дати гроші в виді відкупа; д) доведеться дати чужинцям, як те роблять більшовики, концесії; е) концесії й повернуті чужинцям підприємства відкриють Україні кредити за кордоном; е) підприємства однак місцевих бувших (зем.) підприємців найкраще віддати сильно централізованій кооперації типу колишнього централа; ж) т. зв. суб'єктивно-публічні права, вже осущені більшовиками, лишити в повній силі; з) церкву зробити добрим чиновником нової дер-

жави; і) національності урівняти в правах, давши українській перевагу; ї) інтелігентську чепуху в виді виборного начала відкинути, замінивши її началом призначення; и) ради (совети) лишити, замінивши їх так, щоб в них селяни мали перевагу на периферії, а в містах повернувши в консей французького типу; к) в осущенню цієї програми беруть участь всі укр. партії, як те було в Нац. Союзі. Вести таку організацію контрреволюційну в Одесі та Одещині мав я. Але організація мусіла бути всеукраїнською і на чолі її мала б стати людина, віддана українській державній ідеї і з чистим ім'ям, як ото академік Єфремов».

Як свідчать документи, подальші допити були лише розшифровкою, підтвердженням, розширенням оцієї версії щодо створення «СВУ» та її філій. Надзвичайно дивно (і сумно) читати те, як Слабченко старанно вишукував ознаки своєї «шкідницької» діяльності. Наприклад, він свідчив, що «мною не в одній мірі викладався курс історії України... Так, я старанно відмежовував історію древнього (ранньо феодального) періоду України від російської; доводив, що історія Московії почалась незрівнянно пізніш за нашу і напірав на слово “Україна” ще за часів IX–XI століть...»

На допиті 29 січня 1930 року Слабченко нарешті вимовляє те, що від нього чекали: «Організацію заведено було року 1926 на мойому помешканні. До складу її я намітив проф. Герасименка, Гордієвського, Копержинського й свого сина. Двох останніх втім мав на особливому рахунку, бо Копержинського дуже мало знав, а в сина навіть не питав його згоди – в мене від сина не було таємниць і він мовчазно став нашим членом». Ось така фантазія: зробив сина «контрреволюціонером», навіть не повідомляючи його про це.

Окремо у справі було звернуто увагу на взаємини Слабченка і Грушевського. Причому перший, згадуючи, як саме про це його розпитував Сергій Єфремов, переконував його, що «чутки не мають під собою підстав». «З М. Грушевським, – наполягав Слабченко, – в мене не було згоди в історичній науці майже не по одному питанню. Я уїдлимо критикував його й тим самим підсікав його авторитет». Що правда, то правда.

Немає сумніву в тому, що налаштований Слабченко був типово для того прошарку українських інтелектуалів, які критично сприймали більшовицьку владу. Інша річ полягає в тому, що він не робив того, що йому приписали. 27 січня 1930 року прокурор

ГПУ УССР Лев Крайній підготував на ім'я вже згаданого Блюмана пропозицію про пред'явлення Слабченку обвинувачення. 31 січня це було зроблено. 21 лютого академік одержав копію обвинувального висновку у своїй справі.

Трохи раніше, 7 лютого 1930-го, Слабченко, відповідно до законів тоталітарного суспільства, покаювся, написавши власноручно свідчення. «Ми, – писав він, зокрема, – лякались згоріти в вогні революції, забувши, що революція розчища шлях для нових порядків. З нас, укр. інтелігенції, багато істориків, але всі ми іспита з історії в пролетарській революції не склали».

Однак каяття не допомогло. Слабченко потрапив на лаву підсудних у справі «СВУ» (процес відбувався у березні–квітні 1930 року у стінах Харківського оперного театру, за що дістав від сучасників назву «театр у театрі») і був засуджений на 6 років позбавлення волі з пораженням у правах на 2 роки.

Життя після життя

Відбування строку в Ярославському політизоляторі та на Соловках, у жахливому Саватіївському ізоляторі, зламали тепер вже колишнього академіка (його виключили з ВУАН). І якщо в харківській в'язниці, де перебував до грудня 1930 року, він ще працював і за допомогою надісланих академіком Дмитром Яворницьким матеріалів писав статті «Січова пушкарня» і «Запорозька культура», то напередодні звільнення з Соловків він мав зовсім інші думки. «Засмучений і посивілий, – згадував Семен Підгайний, – він не виявив жодного захоплення з майбутньої волі, бо знав, що перед ним стелиться нелегкий шлях “спецпоселенця” в якомусь глухому закутку Карелії чи Сибіру». Так воно й сталося.

Після звільнення у січні 1936 року Слабченко працював у місті Кіровську Ленінградської області, в тресті «Апатит» бухгалтером. Він навіть зміг приїхати до сина, онуки й невістки, які жили в місті Первомайську (сучасна Миколаївська область). «Великий терор» 1936–1938 років приніс нову трагедію: у жовтні 1937-го розстріляли сина Тараса, засудили невістку, а самого Слабченка ще на 10 років позбавили волі. В 1942 році в «Историческом журнале» з'явилась остання друкована праця вченого – невеличка замітка «Проложное сообщение о предлетописной Руси».

Однак академік не загинув. Він був на Колімі, в Уфі, Йошкар-Олі, а 1944 року оселився під Астраханню. Він пережив і «єжовщину», і воєнне лихоліття і зрештою був звільнений. Після поневірянь по Астраханському краю в 1947 році він повернувся в Україну, де дізнався про смерть другої дружини і сина Бориса під час нацистської окупації Одеси.

Звісно, на ньому лежало тавро «ворога» і «націоналіста», а тому невдачею закінчилися спроби Слабченка влаштуватися на роботу в Києві та Одесі. Зійшовшись із першою дружиною, він оселився в місті Первомайську і деякий час учителював. Серед старожилів міста й досі живе добра згадка про нього. Проте невдовзі його як «агента міжнародного імперіалізму» вигнали з роботи і залишили без засобів до існування. Упокоївсь український академік 27 листопада 1952 року. Місце його поховання залишається невідомим.

У серпні 1989 року Верховний Суд УРСР реабілітував Михайла Слабченка по справі «СВУ», а в березні 1990-го загальні збори Академії наук УРСР поновили його в складі академії. Поступово відбувається «реабілітація» і його наукової спадщини. Правда, об'єктивна її оцінка, як і правда про характер, людські якості, про обставини, за яких був репресований Михайло Слабченко, дадуть змогу створити повнокровний його життєпис, чіткіше зрозуміти його місце серед інших непересічних особистостей України ХХ століття.

...Розповідають, що помер Слабченко просто на вулиці, йдучи через залізничний перехід. Він упав, до нього підбігли люди і почули такі його останні слова: «Боже, помирає ні за що український академік». Важко сказати, чи було так насправді. Може, це «фантазії» перехожих. Утім це вже й не має особливого значення.

М. Слабченко під час процесу «СВУ». 1930 рік

«Сталин Кірова убил в коридорчике . . .»

Назву цьому матеріалу дав рядок із частівки, яка народилася відразу ж після повідомлення про вбивство секретаря ЦК ВКП(б) і першого секретаря Ленінградського обласного комітету партії Сергія Кірова:

Эх, огурчики-помидорчики,
Сталин Кірова убил
в коридорчике...

Самі розумієте, що (себто скільки) можна було отримати за таку частівку. Однак її поширювали, сіючи сумніви щодо офіційної версії того, хто ж усе-таки був справжнім убивцею Кірова.

Убивця

В офіційній біографії Кірова, виданій 1938 року, про вбивцю було сказано так: «1 грудня 1934 року, у той самий час, коли ленінградські більшовики зібралися в палаці імені Урицького на доповідь Кірова про останній пленум ЦК партії, Кіров біля дверей свого кабінету в Смольному був убитий злочинною кулею мерзенного фашистського найманця, троцькістсько-бухарінського бандита, який підкрався ззаду».

Тут практично все правда, окрім «фашистського найманця, троцькістсько-бухарінського бандита». Ні найманцем, ні бандитом Леонід Васильович Ніколаєв не був. Народився він 1904 року, походив із робітничої сім'ї й – усупереч поширеній свого часу версії – ні в Громадянській війні, ні в рейдах продзагонів участі ніколи не брав. Останнім місцем його роботи був Інститут історії ВКП(б). Щоправда, характер Ніколаєв мав дуже кепський, непоступливий, за що навесні 1934-го керівництво інституту намагалось «зіпхнути» його за партійною мобілізацією на транспорт. Він зчинив скандал, за що його спочатку виключили з партії, а потім після наполегливих апеляцій відновили, оголосивши «сувору догану із занесенням в особову справу».

Проте Ніколаєв не здався. Він вимагав зняття стягнення і поновлення на роботі. Звертався до різних інстанцій і особисто до Кірова. Писав, що скривдили несправедливо, а вдома – дружина, двоє дітей, теща. Жити доводиться на зарплату дружини. Одне слово, потрапила людина в патову ситуацію.

До всього цього додалися чутки, що дружина Ніколаєва, Мільда Драуле (латишка за походженням), більш ніж близька до Кірова. Ось як про це написав у своїх спогадах колишній генерал НКВД Павло Судоплатов: «Від своєї дружини, – а вона у 1933–1935 роках працювала в НКВД у таємному політичному відділі, який займався питаннями ідеології та культури (її група, зокрема, курирувала Большой театр і Ленінградський театр опери та балету, згодом театр ім. С. Кірова), я дізнався, що Сергій Миронович дуже любив жінок, і в нього було багато коханок як у Большому театрі, так і в Ленінградському». (Після вбивства Кірова відділ НКВД докладно з'ясовував інтимні стосунки Сергія Мироновича з артистками.) Мільда Драуле прислужувала на деяких кіровських вечірках. Ця молода приваблива жінка також була однією з його «подружок».

За словами Судоплатова, «Мільда планувала подати на розлучення, і ревнивий чоловік убив “суперника”», тобто в основі дій убивці лежали суто побутові мотиви.

Тепер послухаємо думку авторитетної дослідниці убивства Кірова Алли Кириліної. Вона вважає, що чутки про зв'язок Драуле з лідером ленінградських більшовиків, швидше за все, не відповідали дійсності. І малює такий портрет Ніколаєва: «Уявіть собі людину з досить приємним обличчям, невисокого зросту (150 см), вузькоплечу, з короткими кривими ногами, довгими руками, які майже доходять до колін. Людину вкрай самолюбну, емоційну, честолюбну, гордовиту, замкнену й нервову. Це – Леонід Васильович Ніколаєв... Фанатик, який вирішив увійти в історію шляхом теракту...»

Твердження Кириліної, зокрема, базуються на тому, як поводився Ніколаєв на допитах. Він бився в істериці й кричав: «Мій постріл пролунав на весь світ». Крім того, на допитах і Мільда Драуле, і сестра вбивці стверджували, що Ніколаєв дуже болісно переживав звільнення з роботи, притягнення до партійної відповідальності і при цьому... нещадно, цілком по-антикомуністичному критикував політику партії.

Зберігся щоденник Ніколаєва, в якому ця тема доведена до абсолюту. Він пише, що «комунізму і за 1000 років не побудувати», пише про намір помститися «бездушним чиновникам», «бюрократам», більше того – про намір убити когось, «найкраще Кірова». У жовтні 1934-го він записує: «Я на все тепер буду готовий, а запобігти цьому ніхто не в змозі. Я веду приготування, як Желябов».

На всіх допитах 1–6 грудня Ніколаєв стверджував, що вчинив індивідуальний терористичний акт. 2 грудня його допитував Сталін, який приїхав із поштою у Ленінград. Про цей допит писали багато авторів, стверджуючи, що Ніколаєв указував на ленінградських чекістів, казав, що це вони навчили його, як убити Кірова. Насправді нічого такого не було. А ось одне цікаве реальне свідчення чекіста, котрий охороняв убивцю в камері, збереглося. Повернувшись із допиту, Ніколаєв сказав: «Сталін обіцяв мені життя, яка нісенітниця, хто повірить диктатору. Він обіцяє мені життя, якщо я видам співучасників. Немає в мене співучасників». Життя Ніколаєву, звісно, не зберегли, а «співучасники» у нього незабаром знайшлися. Та ще й які.

«Співучасники»

Цілком зрозуміло, що першою жертвою пострілів Ніколаєва в Смольному став Кіров. 2 грудня 1934-го про це йшлося в урядовому повідомленні, опублікованому в газетах. У ньому, зокрема, зазначалося, що Кіров загинув «від руки вбивці, підісланого ворогами робітничого класу». Повідомлялося також, що для організації похорону створено урядову комісію і що похорон відбудеться 6 грудня о 15.00 у Москві на Красній площі.

Не повідомляли про те, що вже через дві години після вбивства Сталін, глава уряду СРСР В'ячеслав Молотов, нарком оборони Клим Ворошилов, нарком внутрішніх справ Генріх Ягода і (майбутній нарком) заступник голови Комісії партконтролю при ЦК ВКП(б) Микола Єжов, прокурор РСФСР Андрій Вишинський, а також ще кілька високопосадовців спеціальним поїздом виїхали до Ленінграда. По приїзді, просто на вокзалі Сталін (зазвичай стриманий на людях) обматюкав зустрічаючих, а начальникові Ленінградського управління НКВД Пилипу Медведю дав ляпаса.

Тепер час іще раз згадати, що писав цитований уже Судоплатов. На його думку, «офіційні версії убивства, опубліковані в пресі, – вимисел від початку до кінця». Сталінська версія полягала в тому, що Ніколаєву допомагали керівники ленінградського НКВД Медведь і Запорожець (його взагалі на час убивства не було в Ленінграді) за наказом Троцького та Зинов'єва.

Після смерті Сталіна народилася ще одна версія, яку відстоював Хрущов: Кірова убив Ніколаєв з допомогою Медведя та

Похорон Сергія Кірова. Москва, 6 грудня 1934 року

Запорожця, але за наказом Сталіна. Хрущов, підкреслюючи той факт, що багато партійних керівників просили Кірова виставити свою кандидатуру на посаду Генерального секретаря на XVII з'їзді партії, звинувачував Сталіна в тому, що, дізнавшись про існування опозиції, він вирішив ліквідувати Кірова. Хрущову така версія давала можливість поповнити довгий список злочинів Сталіна. Особливо він акцентував увагу на тому, що Ніколаєва за півтора місяця до вбивства двічі затримували. Причому вдруге при ньому було знайдено револьвер і патрони, отримані на спортивній базі ленінградського клубу «Динамо», що належав НКВД. Обидва рази Ніколаєва відпускали.

Прочитую мемуари Хрущова: «Сталін – розумна людина, і він розумів, що коли на XVII партз'їзді проти нього проголосувало 260 або 160 чоловік, то це означає, що в партії визріває невдоволення... Сталін зрозумів, що старі кадри, які перебувають у керівництві, незадоволені ним і хотіли б його замінити, якщо це вдасться. Ці люди могли вплинути на делегатів чергового партз'їзду і домогтися змін у керівництві. І ось Кіров був убитий, а потім розпочалася масова різанина».

Навіть якщо відкинути версію про голосування на XVII з'їзді ВКП(б) (про нього просто не збереглося документів, а є лише усні свідчення), то не можна не погодитися з хрущовською версією про те, що в партійному керівництві були люди, невдоволені сталінською політикою. Однак Кіров до них не належав. Він був одним із непохитних сталінців (які відігравали

Сергій Кіров під час одного з виступів. 1934 рік

активну роль у боротьбі з партійною опозицією), нещадних до опозиціонерів. Водночас саме Кіров, за твердженням Олександра Яковлева, розповів Сталіну про критику його політики учасниками згаданого XVII з'їзду. Після розмови Кіров отримав сталінську подяку, а незабаром його вбили.

Першими «співучасниками» Ніколаєва було оголошено його родичів. Його сім'ю, Мільду Драуле та її матір, розстріляли (їх реабілітують лише 1990-го). Але найцікавіше те, що Сталін відразу ж після вбивства назвав (апріорно) інших «співучасників». За свідченням Єжова, він викликав його та генерального секретаря ЦК ВЛКСМ Олександра Косарева й сказав: «Шукайте вбивць серед зинов'євців». Версія була на-

стільки неймовірною, що її розробка викликала протидію навіть у НКВД. Проте Сталін чітко й послідовно наполягав на своєму. За словами Єжова, він зателефонував Генріху Ягоді, вимагав «розслідування» у заданому напрямі й пригрозив: «Дивіться, пику наб'ємо». (Ягоді таки «пику наб'ють» 1936-го, коли він втратить посаду наркома внутрішніх справ, а потім буде знищений.)

Отже, «співучасників» убивства Сталін визначив відразу. Він зарахував до них (не зволікаючи і без вагань) своїх політичних противників, які свого часу попсували йому чимало крові на шляху до влади. Але розправу над ними потрібно було оформити юридично.

Хартія терору в дії

1 грудня 1934-го, тобто в день убивства Кірова, Сталін власноручно підготував одну дуже промовисту постанову Центрального виконавчого комітету (ЦВК) СРСР. Цей надзвичай-

ний акт, який не обговорювався на політбюро ЦК ВКП(б) і на сесії ЦВК ССРСР (і навіть формально не підписаний головою ЦВК Михайлом Калініним), з повним правом можна назвати хартією терору. Документ наказував завершувати слідство у справах про терористичні організації й акти в десятиденний термін, розглядати їх у суді без участі обвинувачення та захисту, не допускати касаційного оскарження і клопотань про помилування, а вироки про розстріл здійснювати негайно після їх оголошення.

Цей документ автоматично «підвищував» роль і значення каральних органів, чисельність яких після 1 грудня 1934-го стала зростати, а діяльність значно активізувалася. 4 грудня у «Правде» було опубліковано повідомлення про арешти великої групи «терористів-білогвардійців». 16 грудня було заарештовано ветеранів ленінського керівництва Льва Каменєва і Григорія Зинов'єва. 28–29 грудня виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду ССРСР засудила до розстрілу 14 осіб, обвинувачених у безпосередній організації убивства Кірова. У вирокі стверджувалося, що всі вони, включно з Ніколаєвим, були «активними учасниками зинов'євської антирадянської групи в Ленінграді».

З Ленінградом нібито все зрозуміло, як і з Москвою, де блискавично провели арешти. Але річ у тім, що ще раніше, 18 грудня, у Києві виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду ССРСР під головуванням Василя Ульріха розглянула справи 37 чоловік. Їх обвинуватили в участі в Об'єднанні українських націоналістів (ОУН) – організації, яка нібито ставила за мету повалення советської влади. Як повідомлялося, «суд установив, що більшість обвинувачених прибули до ССРСР через Польщу, а частина – через Румунію, маючи завдання здійснити на території УССР ряд терористичних актів. Під час затримання у більшості обвинувачених відібрано револьвери та ручні гранати».

Серед тих, кому винесли смертний вирок, були, зокрема, Роман Сказинський, Тарас та Іван Крушельницькі, Дмитро Фальківський, Григорій Косинка, Кость Буревій, Олекса Влизько та інші. У зв'язку з цим американський дослідник, автор книг «Великий терор» і «Жнива скорботи» Роберт Конквест точно зауважив, що, хоча в усіх трьох випадках (маються на увазі процеси в Ленінграді, Москві та Києві) йшлося про те, що буцімто більшість обвинувачених таємно прибули з-за кордону з терористичними цілями, «ми бачимо, що майже всі страчені

П о с т а н о в л е н и е

Центрального Исполнительного Комитета Союза С.С.Р.

О внесении изменений в действующие
уголовно-процессуальные кодексы со-
юзных республик.

Центральный Исполнительный Комитет Союза ССР постановля-
ет:

Внести следующие изменения в действующие уголовно-процес-
суальные кодексы союзных республик по расследованию и рассмо-
трению дел о террористических организациях и террористических
актах против работников советской власти:

1. Следствие по этим делам заканчивать в срок не более десяти дней.
2. Обвинительное заключение вручать обвиняемым за одни сутки до рассмотрения дела *в суде*.
3. Дела слушать без участия сторон.
4. Кассационного обжалования приговоров, как и подачи хо-
даевств о помиловании не допускать.
5. Приговор к высшей мере наказания приводить в исполне-
ние немедленно по вынесении приговора.

Председатель Центрального
Исполнительного Комитета Союза ССР - М.КАЛИНИН:

Секретарь Центрального
Исполнительного Комитета Союза ССР -
(А. Емукидзе)

Москва, Кремль,
1 декабря 1934 года.

1/11 - 34.

Секретарь
Исполнительного
Комитета
1/11 - 34.

Ось вона хартія терору, написана особисто Сталінім. Постанова ЦИК ССРС від 1 грудня 1934 року, що її «забули» підписати у тодішнього «всесоюзного старости» Михайла Калініна

в Україні були добре відомими письменниками, культурними та громадськими діячами. За винятком одного молодого дипломата й одного поета, котрий бував у Німеччині, всі вони не залишали Україну протягом багатьох років».

У системі сталінського «правосуддя» це, власне, не мало значення. Для України, якою з кінця 1932 року фактично керував присланий із Москви Павло Постишев, 1 грудня 1934-го стало тією межею, яка ознаменувала новий виток терору. Почалися повальні арешти, і найбезглуздіші обвинувачення змушені були підписувати найвідоміші українські інтелектуали, політики, діячі культури. Серед цих обвинувачень – «український буржуазний націоналізм», «троцькізм», «терористичні задуми». Навіть Лев Троцький (а він, як відомо, ніколи не плекав до України симпатій, хоча тут народився) змушений був констатувати в одній із тодішніх своїх емігрантських публікацій, що «ніде репресії, чистки, придушення та інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягали таких страшних масштабів, як в Україні, у боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, які прагнули до більшої свободи й незалежності».

Зрозуміло, Сталін не забув і про своїх реальних чи потенційних противників усередині партії. Він почав зі старої гвардії. У середині 1935 року були розпущені Товариство старих більшовиків і Товариство колишніх політкаторжан. Практично всіх учасників XVII з'їзду ВКП(б), як його тоді називали «з'їзду переможців», було знищено (з 1225 делегатів із правом вирішального та дорадчого голосу репресували 1108 чоловік). Розпочалися широкомасштабні судові політичні спектаклі на «матеріалі» видатних діячів партії, колишніх опозиціонерів. Це були процеси над Григорієм Зинов'євим, Львом Каменєвим та іншими в серпні 1936-го, над Георгієм П'ятаковим, Карлом Радеком та іншими в січні 1937-го, над Миколою Бухаріним, Олексієм Риковим та іншими в березні 1938-го. На закритому процесі в червні 1937 року було засуджено групу советських воєначальників (Михайло Тухачевський, Іона Якір та інші).

Ці процеси, хвиля арештів (1937 року кількість арештів збільшилася, порівняно з 1936-м, удесятеро), гласний дозвіл НКВД застосовувати тортури (негласно їх давно застосовували) – усе це мало, за сталінським задумом, стати хорошою школою й уроком для нового покоління керівників, висунутих у ході ре-

пресій та перманентних «чисток» партійних лав. До влади лавиною пішли кадри, від яких вимагалися ідеологічна «чистота», максимальна ідеологічна флексибільність і відсутність самостійного політичного мислення, готовність виконувати директиви «згори». Саме в ході кадрової революції, розпочатої після убивства Кірова і продовженої в період «великого терору», до числа керівництва країни, тоді ще до «середньої ланки», ввійшли, наприклад, Михайло Суслов, Леонід Брежнєв, Микола Підгорний, Олексій Кириленко та інші. Ті самі майбутні лідери «застою»...

«Кіров своєю кров'ю відкрив нам очі»

Не слід забувати – вбивство Кірова було далеко не першою загадковою смертю, яку пов'язували з ім'ям Сталіна. Ходили вперті чутки про те, що саме за сталінською директивою на операційному столі був «зарізаний» Михайло Фрунзе, розповідали про отруєння знаменитого вченого Володимира Бехтерева, який поставив Сталіну «незручний» діагноз про його психічне захворювання. У Тифлісі в цілком мирних умовах вантажівка наїхала на знаменитого революціонера-бойовика Камо (Симона Тер-Петросяна), який багато знав про участь Сталіна в різного роду експропріаціях із метою добути гроші в партійну касу.

Проте вбивство Кірова, звісно, треба визнати особливим випадком. Воно стало воістину поворотним пунктом у кар'єрі Сталіна і відкрило, як висловився один автор, епоху публічних і таємних процесів над старою гвардією більшовиків. Дехто навіть схильний вважати, що навряд чи в історії якоїсь країни знайдеться приклад, коли б убивство одного з найвищих посадовців могло призвести до такої різанини, яка настала після смерті Кірова.

Це вбивство, якщо воно справді було «замовним», можна з повним правом назвати советським варіантом підпалу рейхстагу. У кожному разі, якби його не було, Сталін би його вигадав. Відчувши навіть не загрозу своїй владі, а просто натяк на незадоволення, він без вагань нагадав усім, хто він є насправді, і що ним раз і назавжди зроблено вибір на користь правління засобами лютого терору. Після жорстокої громадянської війни, не-

людських колективізації та розкуркулювання, після інfernального голоду початку 1930-х Сталін обрушив на людей нові й нові хвилі насильства.

До речі, не хто інший, як сам Сталін, 7 листопада 1937 року під час обіду на кремлівській квартирі Ворошилова несподівано прокоментував те своє рішення: «Кожен керівник повинен мати благородний страх не провалитися на роботі, тоді буде збережено довіру, виявлену тобі. Потрібна була жертва Кірова, щоб ми зрозуміли це. Кіров своєю кров'ю нам, дурням (перепрошую за ясність висловлених думок), відкрив нам очі».

І ще про одне варто, мабуть, сказати. Дехто схильний своєрідним чином іронізувати: чого ви так сумуєте, адже після 1 грудня 1934-го Сталін переважно різав комуністів, «вибивав» тих, чиїми руками, власне, утверджувалася більшовицька диктатура? По-перше, це не зовсім так, якщо згадати наших земляків, які «українізували», скажімо, Соловки після зазначеної дати.

А по-друге, говорити так – означає певною мірою виправдувати те, що робив Сталін. Як і у випадку зі свіжістю булгаковської осетрини – не буває жертв терору першої та другої значущості. Хоч би якої частини соціуму стосувалися провокація і терор правлячого режиму, вони в кінцевому підсумку торкнуться смертоносним крилом усіх. Мені чомусь здається, що через 72 роки після пострілів Леоніда Ніколаєва у Смольному ми дожили до розуміння і цієї істини.

Прощання з владою: випадак Микити Хрущова

У Чернігівській області є таке сільце – Кропивна. 1964 року воно значилося за Дмитрівським районом. І саме тоді одного з літніх днів у його центрі, на курному майдані, можна було побачити довгу чергу біля хлібного магазину. Складалася вона з дорослих, старих людей і, природно, дітей. Черга терпляче чекала, коли привезуть хліб. Чекала, знаючи, що хліб буде поганий, неякісний, із якимисьь неприємними, НЕХЛІБНИМИ добавками. Проте усі чекали.

І от бажана мить: машина прибула, хліб розвантажили і почали продавати. Миттєво черга стала невпізнанною. Вона озвіріла. Люди за будь-яку ціну намагалися прорватися вперед, бо знали: хліба на всіх не вистачить. Із якогось моменту на дітей перестали звертати увагу. Десятирічний хлопчик теж стояв у черзі, затиснувши в спітній долоньці гроші. Коли дорослі рвонули по СВІЙ хліб, хлопчика ледь не задушили. Він злякався, дивом вирвався з натовпу і, шокований метаморфозою, котра стала з оточуючими його людьми, побіг до бабусі, до якої батьки привезли його на літо. Він розповідав про побачене і ще довго згадував очі людей із того натовпу, котрий так жадав хліба.

Цим 10-річним школярем був я. І це було моє перше знайомство з планом щодо зняття Микити Хрущова з посад першого секретаря ЦК КПСС і Голови Совета Міністрів СРСР.

Піти вчасно

Як правило, історики люблять у співчутливих Хрущову тонах описувати ту ситуацію: другий секретар ЦК КПСС Леонід Брежнєв, секретар ЦК КПСС Микола Підгорний і їхні прибічники підготували змову й у цілому успішно провели «двірський переворот». Вони залучили на свій бік керівників силових структур і партійно-державне керівництво. Потім у країні (на тлі цілком реальних труднощів) здійснили «кризовий» сценарій, частиною якого стали згадані хлібні черги (щойно Хрущова зняли, буквально наступного дня «нормальний» хліб з'явився в магазинах).

Хрущова викликали з Піцунди (де він був у відпустці) до Москви. 13 жовтня 1964-го члени і кандидати в члени президії (так у ту пору називалося політбюро) ЦК КПСС, секретарі ЦК

Вони стоять найближче, і вони ж його зрадять першими. Зліва направо: Леонід Брежнєв, Микита Хрущов, Микола Підгорний. 1963 рік

на засіданні в Кремлі висунули йому претензії, а наступного дня на терміново скликаному пленумі ЦК КПСС було офіційно оформлено відставку. Брежнєв став новим першим секретарем, а Олексій Косигін очолив уряд.

Звісно, жертві завжди співчують. Однак поставлю запитання інакше: чи назріла відставка Хрущова? Перечитавши масу спогадів і досліджень, можу стверджувати, що думки, як правило, розділяються. Одні вважають, що зняття Хрущова було правильним і обґрунтованим, інші схиляються до того, що його можна було «підправити», покритикувати за недоліки, але необхідності в зміні керівництва не було. Ризикую, звісно, видатися апологетом «брежнєвізму», але наслідую стверджувати, що зміна Хрущова, якому в квітні 1964-го виповнилося 70 років, усе ж таки НАЗРІЛА. Причому не хто інший, як він сам, розумів і підкреслював це. Хрущов кілька разів заводив розмову про те, що втомився, що потрібен молодший наступник.

Гадаю, це не було лицемірством, як у Йосипа Сталіна, котрий також казав про наступників, навіть називав імена, а потім знищував цих евентуальних вождів. Та річ навіть не в щирих намірах Хрущова. Відставка була детермінована тим, що «під завісу» його кар'єри в країні існувала реальна соціальна напруга і політико-ідеологічне невдоволення. А не бачити і не розуміти цього для серйозного політика (навіть якщо він дуже любить владу) – смертельно небезпечно. Обурювалися робітники, що дуже виразно показали події 1962 року в Новочеркась-

ку Ростовської області. Невдоволені були новим урізанням своїх земельних ділянок і загальним безпросвітним існуванням селяни. Заборона тримати худобу особам, прямо не зайнятим у сільському господарстві, зачепила матеріальні інтереси жителів маленьких містечок і, як їх називали в СРСР, селищ міського типу. 1963-го за кордоном було придбано 3 млн тонн зерна, але його значну частину віддали державам-сателітам, а власний народ тримали на «голодному пайкові». Звідси – хлібні черги і ремство навіть найлояльніших громадян.

Невдоволення висловлювали інтелектуали, що особливо чітко проявилось після одіозних зустрічей першого секретаря з «творчою інтелігенцією» (так тоді висловлювалися) 17 грудня 1962-го, 7–8 березня 1963 року і після пленуму ЦК КПСР 18–21 червня того самого року, на який запросили більш як 2000 гостей – письменників, художників, композиторів. На зустрічі в березні Хрущов, певне, у виховних цілях, раптом вимовив: «Ви що, думаєте, ми арештовувати розучилися?» Уявляєте, як-то воно було почути таким солов'ям хрущовської «відлиги», як, наприклад, Ілля Еренбург чи Євген Євтушенко?

Від Хрущова втомилася номенклатура. Точніше, не від нього самого, а від його перманентно фонтануючих ідей, одна з яких полягала в тому, щоб цю саму номенклатуру позбавити привілеїв і взагалі скоротити. Щоправда, з номенклатурним невдоволенням все виглядало не так просто. З одного боку, партійні й державні бюрократи розуміли, що далеко не всі його ідеї варто сприймати. Наприклад, ідею поділу парторганізацій на промислові та сільські. З іншого боку – і це також особливість тодішньої системи управління, мало хто наважувався суперечити «першому». Навпаки, кожен прагнув підтакнути, випередивши колегу.

Процитую слова колишньої стенографістки Хрущова, котра спостерігала свого шефа протягом багатьох років у різних ситуаціях: «По-моєму, ніхто особливо не міг йому щось накидати. Може, тільки – дуже обережно – Іллічов щось радив. Ну, помічники іноді радили. Знаєте, до чого це призводило? Найзнаменитіший випадок! Це була знаменита доповідь, де він сказав, що через 20 років ми будемо жити за комунізму, і цифри навів. А ці цифри йому дав Старовський – начальник ЦСУ. І коли це все вже оформлялося, писалося, доповнювалося, хтось із помічників Хрущова запитав Старовського: “А звідки

Перший секретар завжди перший. На зимовому полюванні в Завидово. Зліва направо: Микита Хрущов, Леонід Брежнєв, Олексій Косигін, Дмитро Полянський, Олексій Кириченко, Сергій Хрущов. 1962 рік

Під час перебування в Донбасі Хрущов міг собі дозволити з'явитися перед публікою і в такому вигляді

цифри ці взяв?” Він: “Як звідки? Ось звідти і звідти. А взагалі нехай ті, хто тоді житиме, самі й перевірять. Нас уже не буде”. Розумієте? Адже вони ж могли сказати Хрущову, що це цифри неперевірені. Але ніхто не сказав. А всі ж розуміли, що щось не те в цих цифрах. Але ж він своїм завжди довіряв».

Мені довелося на тему хрущовського будівництва комунізму «за 20 років» розмовляти з кількома досить розумними колишніми партійними функціонерами. І всі вони заявили, що Хрущов, звісно, був утопістом, але особисто вони в той момент у комунізм ВІРИЛИ. А на моє твердження, що лідеру потрібні й ті, хто НЕ ВІРИТЬ, а може сумніватися, дискутувати, приносити погані новини, мої співрозмовники (кожен окремо і по-своєму, але загалом дружно) заперечували – тоді це було неможливо.

Дочка Хрущова Рада Микитівна точно зауважила в одному з недавніх інтерв'ю: «У мене є своє власне, дуже чітке переконання, котре підтвердив один академік: за нашої системи влади і за нашої системи життя людина, котра опиняється на самісінькому верху, може адекватно сприймати дійсність і себе в цій дійсності п'ять років максимум. А далі – все. Оточення, лестоці переконують будь-кого, навіть якщо ти дуже опираєшся цьому, що ти і бог, і цар. І людина втрачає відчуття реальності. Микита Сергійович дуже опирався ось такому впливу апарату. Він не любив ні лестоці, ні підлабузництво. Навіть у домашньому колі. А потім – десь з 63-го року – це зникло, і він повірив, що тепер може судити про все, його слово – єдино правильне.

Бо люди, котрі оточують першу особу держави, дійсно в цьому переконують, діючи лестоцями й обманом».

Не підлягає сумніву, що Хрущов оце «відчуття реальності» втратив. Словом (хоч би хто і що розповідав), йому треба було піти. Причому піти вчасно. Але цього не сталося, а тому його «пішли».

Теорія та практика змови

Ідея дозріла не відразу. Усі пам'ятали, як Хрущов немилосердно розправився 1953-го зі своїм основним конкурентом Лаврентієм Берією. І будь-який неправильний крок міг коштувати тоді голови йому і тим, хто його підтримав. Ось чому Брежнєв і Підгорний почали з обережних розмов з учасниками партійного «ближнього кола». Особливо акцентували увагу на тому, що Хрущов мало

ракується з думкою навколишніх, стає грубішим і пихатішим. Якщо співрозмовники підтримували цей мотив, розмова виходила на те, що-от, мовляв, непогано б Хрущова зупинити, застерегти, «поправити». Тобто здавалося, що мова про зняття не йде.

Така розмова, наприклад, відбулася з першим секретарем ЦК Компартії України Петром Шелестом у вересні 1963-го. А оскільки останній підтримав антихрущовські настрої, йому самому доручили переговорити з більш ніж 30 членами ЦК КПСС від України. Що Шелест і зробив. Так поступово розширювалося коло ВТАЄМНИЧЕНИХ.

Коли до нього ввійшов голова КГБ Володимир Семичастний, Брежнєв обережно, але послідовно почав у нього з'ясовувати, як можна фізично усунути Хрущова: отруїти (*nota bene!*), підстрелити, підкласти бомбу в літак? З'ясувалося, що цього не дасть зробити охорона «першого». Тоді зупинилися на варіанті арешту, коли Хрущов повернеться зі Скандинавії. 5 липня 1964-го він зійшов із трапа теплохода «Башкирія» у порту Балтійськ Калінінградської області. Але присутні на зустрічі командуючі Балтійським флотом і Прибалтійським військовим округом адмірал А. Орел і генерал-полковник Г. Хетагуров, а також міністр оборони СРСР Р. Малиновський, котрий перебував у відпустці неподалік і приїхав на зустріч, самою своєю присутністю перешкодили здійснити арешт.

Потім узагалі сталося те, що ледь не зруйнувало весь задум: відбувся витік інформації. Незабаром незмінний помічник Хрущова протягом багатьох років Г. Шуйський, зять Олексій Аджубей, дочка Рада Микитівна отримали сигнали про підготовку «двірського перевороту». Проте вони не наважилися інформувати Хрущова: адже йшлося про занадто серйозні речі. На початку жовтня секретар ЦК Компартії України Ольга Іващенко дізналася про підготовку подій і намагалася додзвонитися Хрущову по спецзв'язку. Але з'єднатися не вдалося, оскільки «зв'язківцям» стало відомо, що саме хоче розповісти Іващенко.

Мав інформацію про змову і син Хрущова Сергій Микитович. Річ у тім, що Голова президії Верховного Совета РСФСР Микола Ігнатов їздив по областях і практично відкрито агітував: треба знімати Хрущова. Тоді, страшенно ризикуючи, до Сергія приїхав колишній охоронець Ігнатова Василь Галюков і розкрив механізм змови. Було організовано зустріч із Анастасом Мікояном, і цю розмову Сергій докладно записав.

І ось починається найцікавіше. Мова йтиме про дві реакції на цю інформацію. Хрущов, дізнавшись від сина про те, що розповів Галюков, перепитав, кого він назвав серед змовників, а потім сказав: «Ні, неймовірно. Брежньєв, Підгорний, Шелєпін – зовсім різні люди. Не може бути. Ігнатов – можливо. Він дуже невдоволений, і взагалі він нехороша людина. Але що у нього може бути спільного з іншими?» Потім Хрущов заборонив сину обговорювати цю тему з будь-ким, а перед відльотом до Піцунди розповів про отримані дані Підгорному і доручив: «Викликайте Ігнатова, що він там базикає? Що це за інтриги? Коли повернуся, треба буде все це з'ясувати».

Тепер реакція друга. Леонід Брежньєв викликав до себе першого секретаря Московського міськкому КПСС Миколу Єгоричева і злякано повідомив: «Колю, все пропало. Хрущову відомо все в подробицях... Він нас усіх розстріляє!» Майбутній вождь був блідий, руки тремтіли, очі сльозилися. Єгоричеву довелося його заспокоїти, змусити умитися. Більш суворо реагував Підгорний: «Ти, звісно, можеш повзти до нього навколішки, сподіваючись виблагати собі пощаду. Ну а про інших ти подумав, про тих, кого ми з тобою – ти передусім – втягнули в цю справу? Ти покаєшся першим і залишишся немовби ні при чому. А вони? Що буде з ними?»

Але викриття не відбулося, а вербування ще НЕОХОПЛЕНИХ членів ЦК КПСС пішло семимильними кроками. Щоправда, 11 жовтня 1964-го Хрущов попсував настрої змовникам своїм несподіваним дзвінком залишеному «на господарстві» одному із заступників голови Ради Міністрів СРСР Дмитру Полянському. Лаючись і натякаючи на якісь інтриги проти нього, Хрущов заявив, що через три-чотири дні буде в Москві. Ініціативу не можна було залишати за ним. Полянський викликав відсутніх членів президії ЦК КПСС (Підгорного з Кишинєва, де відзначалося 40-річчя Советської Молдавії, Кириленка з відпустки в Кисловодську, а Брежньєва з Берліна, куди той вирушив на 15-річчя НДР). 12 жовтня секретар ЦК КПСС Михайло Суслов зателефонував Хрущову до Піцунди і наполегливо просив його прилетіти, оскільки «всі зібралися» для обговорення питань сільського господарства.

Хрущов, звісно, зрозумів, про яке ГОСПОДАРСТВО йде мова. Недарма, залишившись наодинці з Мікояном, який був із ним у Піцунді, він сказав: «Думаю, що цей дзвінок пов'язаний із

тим, про що нам казав Сергій». І після паузи додав: «Якщо мова про мене, я боротися не стану».

Так воно і сталося. На засіданні президії ЦК КПСС 13 жовтня перший секретар спочатку не давав згоди на «добровільну» відставку у запропонованій йому формі, але заявив, що боротися за владу не стане, оскільки не вважає за можливе йти проти думки більшості, вибачившись за власну нетактовну поведінку щодо керівних працівників. При цьому Микита Сергійович дорікнув своїм соратникам у тому, що вони ніколи не намагалися критично поставитися до власних вчинків або рішень, а лише підтакували. Після цього Хрущов усе ж підписав заздальгідь заготовлену заяву про свою відставку.

На пленумі ЦК КПСС 14 жовтня слова йому не дали. Брежнев відкрив засідання, а «всю правду» про Хрущова розповів Суслов, який констатував: «Ще кілька років тому стиль роботи т. Хрущова був іншим, і ми віддаємо належне його ініціативі й енергії... Ми не забуваємо і цих заслуг т. Хрущова. Але в останні роки він різко змінився в негативний бік і фактично розгубив риси керівника ленінського типу».

Суслов підкреслював: «Центральному Комітету й Уряду доведеться ґрунтовно зайнятися всіма проведеними реорганізаціями й усуненням допущених помилок. Треба підкреслити, що дуже багато накручено в квапливості. Тому не вимагайте, щоб президія ЦК проявила таку ж квапливість у розкручуванні». Члени ЦК посміялися і, природно, бурхливо (а як же інакше?) поаплодували й одностайно (і тільки так!) обрали нових вождів. Змова вдалася. Так починався брежневський «стабілізець», котрий завершиться в листопаді 1982-го лише зі смертю «дорогого Леоніда Ілліча».

Піти, щоб залишитися

Культ личности забрызган грязью,
Но на сороковом году
Культ зла и культ однообразья
Еще по-прежнему в ходу.

И каждый день приносит тупо,
Так что и вправду невтерпез,
Фотографические группы
Одних свиноподобных рож.

Ці рядки написав 1956 року Борис Пастернак, котрого, як відомо, цькували за часів Хрущова. Інший поет, Андрій Вознесенський, сказав про Хрущова: «Усередині нього страшна людина сиділа. Створений він був із селянина, котрий перетворився на вельможу. Чому його вихваляли люди навіть дуже талановиті? Може, тому, що втручалася в справу магія влади? Це на людей впливало і буде впливати».

Однак ці слова, як і рядки Пастернака, можуть бути цілком адресовані брежнєвському часу. Будуючи початок кар'єри на критиці Хрущова за «випинання культу своєї особи», Брежнєв закінчив, як відомо, культом особи власної. «Культ зла і культ одноманітності» – це і про Брежнєва.

І тут саме час порушити питання про те, як важливо пам'ятати, що зміна лідера – це завжди питання і про РИСИ НАСТУПНИКА. Публічний і полум'яний осуд хрущовського «суб'єктивізму і волюнтаризму» (осуд – ще раз підкреслюю – справедливий) мав призвести до висування лідера іншої закваски – мовчазного, прогнозованого, котрий не захоплюється нескінченними експериментами, рахується з думками соратників, а головне, реалістично оцінює стан суспільства.

Те, що Брежнєв не витримав тест на ці риси, загальновідомо. Коли 1973 року до обкомів, крайкомів, ЦК тодішніх союзних республік розіслали записку «Про необхідність зміцнення авторитету тов. Брежнєва Л.І.», підготовлену непотоплюваним Сусловим, стало зрозуміло, до чого йде справа. Чехословаччина, цькування інакомислення, тотальний політико-ідеологічний контроль і неефективна економіка, побудована переважно на експлуатації сировинних ресурсів, – усе це лише окремі штрихи «брежнєвізму».

Та мене цікавить зараз не стільки це, скільки риси Брежнєва. Це дуже важливо в політиці – кого на кого змінювати, кого з кого вибирати. Читання уривків із брежнєвського щоденника за 1977 рік остаточно переконує в тому, що ССРСР (або, як чомусь Брежнєв постійно писав, «ССР») рано чи пізно мав розвалитися.

Прочитую уривки зі щоденника в авторській редакції:

«21 січня. Першу половину дня відпочивав удома. Обідав удома.

Вага 85.200.

Другу половину працював у Кремлі.
Підписав протокол ПБ – від 20 січня...

16 лютого. Робота вдома.

18 березня. Зарядка. Потім розмовляв із Черненком. Потім із тт. Громиком А.А., Андроповим, Устиновим – читали матеріали пов'язані з приїздом Венца.

Дзвонив Павлову Г.С. щодо вартості.

Читав усякі матеріали з Галею Дорошиною.

Поїхав у цирк.

10 квітня. Був удома на дачі – обідав. Борщ зі свіжою капустою. Відпочинок був надворі, дочитував матеріали.

Дивився хокей збірна ССР Швеція – результат – 4–2 на користь ССР.

Дивився “програму часу”.

Вечеря сон.

13 квітня. Ранок – звичайні – заходи домашні. Брали кров із вени.

З 11 годин переговори із Даудом.

Питання в зустрічі один на один відпало.

Відпочивав – чудово – (обід).

Робота з Дорошиною...

3 травня. Вага – 85.300. Розмова з Рябенком. Розмова по телефону зі Сторожовим? Відоме питання. Розмова з Черненком К.У. – стосовно порядку денного ПБ.

Кравці – костюм сіренький віддав – і тужурку шкір. прогулянкову взяв.

Зателефонував Ю.В. Андропов – приїхав, ми з ним розмовляли.

Працював із Дорошиною».

І так далі, у такому ж стилі. Не треба іронії. Брежнев узяв владу і тримав її майже 18 років, хоча вже з 1977 року він був ЛІДЕРОМ НАПІВРОЗПАДУ. Однак щоденник його для мене особисто цінний. Відразу видно, на кого проміняли Хрущова. І взагалі це цікава думка – перевіряти, чи вміють письмово формулювати думки кандидати в лідери. І взагалі, чи вміють вони грамотно писати?..

Рідкісне фото: в останні роки життя Хрущов захопився фотополюванням. Петрово-Дальнеє, 1967 рік

Останнє фото Микити Хрущова. Липень 1971 року

Слід визнати, що не вельми грамотно писав і Хрущов, але мемуари свої встиг надиктувати на магнітну стрічку. Був він у ту пору вже «пенсіонером союзного значення». Пенсія 500 карбованців, машина, обслуга, міська квартира і дачний будинок у селищі Петрово-Дальнеє під Москвою. І при цьому – охорона і заборона без дозволу з'являтися будь-де. З мемуарами вийшов скандал, оскільки вони (через Сергія Микитовича) потрапили на Захід. З'явилися публікації. Тоді Хрущова 10 листопада 1970 року викликали в Комісію партійного контролю при ЦК КПСС. Його почали «виховувати», але він відповів «вихователям» дуже просто: «Я теж заразився від Сталіна і від Сталіна звільнився, а ви ні».

Він дійсно звільнився від тирана і його задушливої спадщини, котру почав захищати і виправдовувати Брежнєв. Після засідання президії ЦК КПСС 13 жовтня 1964-го Хрущов зателефонував Мікояну і сказав: «Я вже старий і втомився... Головне я зробив... Хіба комусь могло примаритися, що ми можемо сказати Сталіну, що він нас не влаштовує і запропонувати йому піти у відставку?! Від нас мокрого місця не залишилося б. Тепер усе інакше, зник страх, і розмова йде на рівних. У цьому моя заслуга».

Хрущов пішов із життя у вересні 1971-го. Пішов, щоб залишитися в історії. Не **ВЛЯПАТИСЬ** в історію, як Брежнєв (і ще дехто), а саме залишитися в історії. Залишитися не прозрілим

сталінським зарізякою і не ексцентричним самодуром-мрійником. А політиком, який піднявся над жахами свого часу і зробив вільними інших людей. Політиком, який, зрештою, зумів повести себе гідно в обставинах украй негідних. Політиком, який показав, що країна, в якій перша особа може залишити крісло лише через смерть або змову, – така країна приречена, бо вона не потрібна ні її громадянам, ні світу. Політиком, який підтвердив, що владу не тільки потрібно вміло брати, але з владою ще треба вміти гідно розпрощатися.

«Українці з радісним вигуком кинулись до мене...»

Слова, що стали заголовком цього матеріалу, належать синові колись могутнього Лаврентія – Серго, який розповідає у своїй книзі «Мій батько Берія. У коридорах сталінської влади» (М., 2002) про зустріч з представниками українських націоналістів у Польщі (які раніше відбували різні терміни у советських таборах): «Українці були старші за мене... “Ваші посольські чиновники нічого не знають, – сказали вони мені. – У 1953 році твій батько викликав нас із ув’язнення до Москви разом з іншими керівниками націоналістичних рухів і сказав: “Я вважаю, що ваша критика советського режиму є абсолютно справедливою. Кожен народ має право захищати власні інтереси, навіть знаходячись у складі Советської держави. Пропоную вам увійти до складу керівництва місцевих органів влади і спільно з нами здійснювати політику для блага вашого народу”».

Важко сказати, чи було так насправді, але документально підтверджено: обвинувачення в «активізації буржуазно-націоналістичних елементів» на адресу Берії 50 років тому висувалися. Зокрема, у рішенні, що його ухвалила 2 липня 1953 року президія ЦК КПСС після поразки Берії у боротьбі за владу і його арешту.

У постанові пленуму ЦК Компартії України (КПУ) від 30 липня 1953 року було записано: «Як підлий провокатор і ворог партії Берія намагався різними підступними прийомами підірвати дружбу народів СРСР... Запеклий ворог партії і народу Берія намагався використати недоліки в господарському, культурному будівництві, у політичній роботі серед трудящих західних областей України, в інтересах своїх ворожих планів. У своїй записці про становище в західних областях він під фальшивим приводом боротьби з порушеннями національної політики партії намагався підірвати дружбу народів нашої країни, протиставити український народ великому російському народові, українців західних областей українцям східних областей, активізувати буржуазних націоналістів – лютих ворогів українського народу...»

Що ж зробив один із найвідданіших сталінських «лісорубів», який ніби ніколи не зважав на національність «трісок», що летіли з-під його «сокири»? Невже насправді він прагнув стати «патроном» якихось (а з-поміж них і українських) націоналістів?

Гадаю, утитувувати його так немає підстав. «Я, – зауважує згаданий Серго Берія, – ніколи не чув від мого батька зауважень, що дозволяють зробити висновок, що він хотів розвалити Советський Союз. Однак він вважав, що здійснювана в той період національна політика вкрай невдала і необхідно негайно її змінити. Республіки повинні звільнитися від своїх російських “наглядачів”, а керівництво ними мають здійснювати місцеві кадри».

Берія прийшов в органи держбезпеки з політики і політиком залишався до кінця життя. Очолюючи НКВД–МВД ССРСР від листопада 1938-го до грудня 1945 року і від березня до червня 1953-го, він проявив себе саме як прагматичний політик. Маючи досвід проведення антиєжовської «реабілітації» 1938–1939 років, він після смерті тирана у березні 1953-го швидко зрозумів, що критика Сталіна і методів його роботи – важливий інструмент у боротьбі за владу. Саме цим і визначалася лінія його поведінки у період між смертю Сталіна й арештом.

Про беріївські ініціативи цієї доби доволі багато написано. Тут і амністія 28 березня 1953 року, за якою на волю вийшло 1,2 млн в'язнів і було припинено 400 тис. слідчих справ; висунення питання про передання ГУЛАГу у відання Міністерства юстиції з подальшою ліквідацією першого; пропозиції стосовно пом'якшення міри відповідальності за нетяжкі злочини; створення чотирьох слідчих груп з метою перегляду найодіозніших політичних справ («лікарів», «мінгрельської» та ін.); наказ по МВД від 4 квітня 1953 року «Про заборону застосування до арештованих будь-яких примусових заходів і фізичного впливу»; записка до президії ЦК КПСС про скасування паспортних обмежень і режимних місцевостей від 13 травня 1953 року; записки про скасування вироків багатьом відомим діячам; записка до президії ЦК КПСС про обмеження прав горезвісної Особливої наради («Особого совещання») при МВД ССРСР; заклик відмовитися від нав'язування соціалізму у тодішній НДР, з якої сотнями тисяч втікали мешканці, пропозиція створення єдиної нейтральної Німеччини etc.

Відразу зауважу: згадані новації не передбачали кардинальних змін у житті тодішнього суспільства, не змінювали природу комуністичного режиму. Проте їх реалізація багато в чому сприяла б його лібералізації. Для цього у члена президії ЦК КПСС, першого заступника голови Совета Міністрів, глави об'єданого МВД–МГБ ССРСР, Маршала Советського Союзу Лаврентія Берії було чимало важелів.

*Сталін і Берія у Кремлі.
1940-ві роки*

Зрозуміло, не міг він залишити поза увагою стан справ і в тодішніх «союзних республіках». Берія підготував до президії ЦК записки про серйозні помилки в проведенні колективізації у Прибалтиці та в Західній Україні, про брутальні порушення національної політики, репресії у Прибалтиці, Білорусії, в Україні, в яких засуджувалася політика русифікації, ставилося питання про підтримку розвитку національних культур, мов, пропонувалося запровадити національні ордени і навіть створити національні збройні сили.

Саме Берія був чи не першим у тодішньому керівництві, хто вважав за доцільне виключити з політич-

ного лексикону слово «бандит», яким зазвичай називали учасників українського національно-визвольного руху. Він підкреслював, що в Україні немає «ніяких бандитів, а є лише націоналістично налаштована частина населення». За наказом Берії до Москви привезли колишнього керівника розвідки Закордонного представництва Української головної визвольної ради (УГВР) Василя Охримовича (він був закинтий літаком до УРСР і захоплений у жовтні 1952 року), через якого чекісти намагалися вийти на націоналістичне підпілля, щоб переконати у недоцільності подальшої боротьби. З цією самою метою до столиці СРСР із сибірського заслання привезли сестер Степана Бандери (планувалося переправити їх до брата у ФРН, щоб вони «загітували» його припинити опір і навіть умовили під гарантії повернутися до України). Із Володимирської в'язниці було привезено Президента УГВР Кирила Осьмака, а із заслання – митрополита Йосифа Сліпого, зв'язки якого у світі також намагалися використати для розв'язання західноукраїнських проблем.

Берія дав завдання працівникам МГБ, яке увійшло до підвладного йому на той час МВД СРСР, зробити «фотографію» реального становища в західних областях України. 16 травня 1953 року він підготував спеціальну записку про недоліки в роботі колишніх органів МГБ УРСР по боротьбі з націоналістич-

ним підпіллям, в якій ішлося про ситуацію в Західній Україні. Завдяки цій записці (деякі дослідники помилково кваліфікували її винятково як провокативну) і подіям навколо неї стають ще зрозумілішими негативні наслідки жорстокої політики режиму на західних теренах України.

26 травня 1953 року на засіданні президії ЦК КПСС було ухвалено постанову «Питання західних областей Української РСР». В основі цього рішення було покладено доповідну записку, підготовлену Берією (записку на таку саму тему 8 травня 1953 року він підготував і щодо діяльності органів МГБ Литовської ССР). У постанові, зокрема, зазначалося: «З 1944 по 1952 рік у західних областях України репресіям (у різних формах, включно з розстрілами) комуністичними репресивно-каральними структурами було піддано майже 500 000 осіб, у тому числі заарештовано понад 134 000, вбито понад 153 000 осіб, вислано довічно за межі України понад 203 000 осіб».

28 травня 1953 року Бюро ЦК КПУ ухвалило рішення «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року “Питання західних областей Української РСР” та доповідну записку тов. Л.П. Берія до Президії ЦК КПРС». Пленум ЦК КПУ 4 червня 1953 року ухвалив постанову «Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року “Питання західних областей Української РСР” і доповідну записку тов. Л.П. Берія до Президії ЦК КПРС». Цим рішенням по суті було визнано серйозні масштаби і наслідки бруталних дій режиму на західноукраїнських землях. Зокрема підкреслювалось, що «боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій, що безглузде застосування репресій викликає лише невдоволення населення...»

Під впливом цього документа пленум ЦК КПУ 4 червня 1953 року увільнив з посади першого секретаря ЦК КПУ без-

Лаврентій Берія (другий праворуч) разом із Сталіним та іншими «сталінськими соколами». Москва, травень 1951 року

застережного русофіла Леоніда Мельникова, який у виступі на пленумі визнав помилковість власних дій. Новим лідером КПУ (вперше в її історії!) став українець за походженням Олексій Кириченко, який підкреслив: «Нам мало визнати хиби і недоліки. Наше завдання полягає в тому, щоб глибоко усвідомити політичний зміст припущених помилок, величезне значення тієї допомоги, яку надає нам ЦК КПСС своєю постановою від 26 травня, – і з настирністю, властивою комуністам, взятися за ліквідацію хиб і недоліків у керівництві західними областями».

Добре розуміючи, що його пропозиції не викличуть ентузіазму у партійного істеблшменту, Берія намагався спертися на апарат МВД, де він послідовно розставляв своїх людей. Особлива роль відводилася тут Україні, на території якої дислокувалися частини найпотужніших військових округів. До того ж її західний регіон залишався ареною жорстокого збройного протистояння з українським підпільним рухом, очолюваним Організацією українських націоналістів (ОУН). Незважаючи на великі втрати, тут на початку 1950-х років налічувалося до півсотні «уражених бандитизмом» адміністративних районів. Приміром, 1951 року діяли Львівський та Карпатський крайові, 14 окружних, 37 надрайонних, 120 районних, 156 кущових проводів (організаційно-територіальних ланок) ОУН, до 2,5 тисячі бойовиків-одинаків. Неабияк «псували кров Кремлю і зарубіжні центри українських націоналістів – насамперед Закордонні частини (ЗЧ) ОУН на чолі зі Степаном Бандерою та Закордонне представництво (ЗП) Української головної визвольної Ради (УГВР) Миколи Лебедя. Вони докладали зусиль для пропаганди державницьких прагнень українського народу, для викриття репресивної політики режиму, привертали увагу світу до «українського питання».

За цих умов міністром внутрішніх справ УРСР у березні 1953-го став генерал Павло Мешик, а його заступником Соломон Мільштейн. Невдовзі було змінено начальників провідних підрозділів центрального апарату, 18 із 25 начальників УМВД. Некомфортно почувалися й слідчі, які не надто обтяжували себе дотриманням «соцзаконності»: Мешик створив комісію з розслідування діяльності Слідчої частини МВД УРСР. Тільки в 1949–1950 роках по МГБ України до кримінальної відповідальності було притягнуто 105, до адміністративної – 2000 та

звільнено 446 кадрових працівників. Від 1 січня того ж року до 1 травня 1952-го Особливі інспекції відомства розслідували справи на 3800 працівників.

Тим часом новий міністр (якого деякі публіцисти горбачовської «перебудовної» доби поквапилися охрестити «конотопським пройдисвітом») серйозно вивчав соціально-економічну ситуацію, насамперед у Західній Україні. Звертав увагу на «перегини» в колгоспному будівництві, масові необґрунтовані репресії, переслідування Української греко-католицької церкви. Звісно, детально вивчав і оперативну обстановку «бунтівних» областей. 30 травня 1953 року Мешик підготував для Москви записку, в якій керівництво Компартії України без зайвої дипломатії звинувачувалося у брутальних діях при створенні колгоспів, насильстві, репресіях. Із різкою критикою партуправлінців він виступив і на згаданому пленумі ЦК КПУ у червні 1953 року, категорично засуджуючи некомпетентне втручання номенклатури в оперативно-розшукову діяльність «органів».

Багато чого планувалося і почало робитися та... реформи несподівано скінчилися, оскільки 26 червня у Кремлі було взято під варту як «змовника» Берію. Вже ув'язнений, він написав кілька записок, у яких пояснював свої дії, апелював до колишніх соратників. Та все було марно. 2–7 липня 1953 року відбувся пленум ЦК КПСС, на якому колишні товариші Берії під орудою Микити Хрущова повною мірою «розрахувалися» з ним, оголосивши «агентом міжнародного імперіалізму», який прагнув «підступними засобами підірвати дружбу народів СРСР». Перший секретар ЦК Компартії Білорусії Микола Патолічев, наприклад, скаржився: «Напевно, вперше в історії нашої багатонаціональної держави має місце те, коли досвідчені партійні, советські кадри, віддані нашій партії, знімаються з посад лише тому, що вони росіяни». На думку Патолічева, це була «справжнісінька диверсія з боку Берії».

Паралельно почалася «чистка» беріївців. Заарештували й відправили до Москви Мешика та Мільштейна. Незадоволені ними вдосталь відігралися, бомбардуючи ЦК і МВД СРСР інформаціями на кшталт: «Прикриваючись фразами про потребу виправлення припущених перекручень національної політики на Україні... робили ставку на українських націоналістів і агентів Ватикану... намагалися відродити уніатську церкву. Ворожа ро-

Завжди на роботі... Лаврентій Берія під час похорону Михайла Калініна. Москва, 1946 рік

бота Мешика й Мільштейна була складовою загального антидержавного плану ворога партії та народу, змовника Берії щодо поновлення капіталізму в ССРСР». Мешик «удостоївся» пройти за одним з Берією вирокком Спеціального «судебного присутствія» Верховного Суду ССРСР і за офіційним повідомленням був розстріляний 23 грудня 1953 року. Мільштейна стратили 14 січня 1955 року.

Після того як з Берії зробили діяча, який нібито мав на меті сприяти націоналізму, Йосифа Сліпого відправили на заслання, Кирила Осмака – до Владимирської в'язниці, а Василя Охримова в березні 1954-го розстріляли. З падінням Берії партія ще більше посилила контроль за діяльністю спецслужби, а особливо за її протидією «українським буржуазним націоналістам».

А в Західній Україні тривало криваве протистояння. Пленум ЦК КПУ 30 липня 1953 року обговорив питання «Про постанову Пленуму ЦК КПРС від 7 липня 1953 р. «Про злочинні антипартійні і антидержавні дії Берія»». Тут було записано: «Обкомам, міськкомам, райкомам і окружкомам партії всіляко підвищувати революційну пильність комуністів і всіх трудящих. Треба завжди пам'ятати про капіталістичне оточення, яке засилає і засилатиме в нашу країну своїх агентів для підривної діяльності, про те, що вороги, спритно маскуючись, намагались і намагатимуться проникнути в ряди партії з метою підривної роботи. Пленум вважає найважливішим завданням партійної організації України – знищення всіх решток українських буржуазних націоналістів – цієї агентури імперіалістичних паліїв війни, лютих ворогів українського народу...»

Ці «рештки» вогнем і мечем нищитимуть аж до кінця 50-х років.

Плюс каналізація всієї країни

**У серпні 1933-го відкрився
Біломорсько-Балтійський канал (ББК),
одна з багатьох «будов соціалізму»,
що її здійснювали в'язні**

У першому томі Української радянської енциклопедії (УРЕ), що вийшов друком у 1977 році в Києві, я ще в ті часи «розвинутого соціалізму» віднайшов маленьку статтю «Біломорсько-Балтійський канал» і з великою зацікавленістю її прочитав. Я дізнався, наприклад, про те, що ББК – це водний шлях між Білим морем і Онезьким озером загальною довжиною 227 км (додам від себе, що середня глибина каналу 5 м), що через Онезьке й Ладозьке озера та через ріки Свір і Неву він сполучає Біле море з Балтійським, а через Онезьке озеро і Волго-Балтійський канал – з Волзьким басейном. Виявляється, спорудження ББК сприяло використанню лісових і мінеральних ресурсів прилеглих районів, а споруда ця мала велике значення як для внутрішніх, так і для експортно-імпортних перевезень. Вказувалося, що канал забезпечив зв'язок між морями Європейської частини ССРСР, скоротив шлях від Ленінграда до Архангельська майже на чотири тисячі кілометрів. А от про те, скільком людям канал скоротив життя, автори УРЕ не писали...

«Если б не туфта и не аммонал, не был бы построен Беломор-канал» – цю приповідку 1930-х років варто згадати насамперед. Чому? Тому, що в тогочасних публічних звітах і рапортах, зазначалося, що ББК був споруджений нібито протягом 1932–1933 років. Отже, ОГПУ, якщо вдатися до зеківського сленгу, «зарядило туфту». Крім того, відразу після закінчення робіт багато хто зауважив, що чекісти – для прискорення процесу будівництва – наказали копати не так глибоко, як належало. Саме це і коментувалося у наведеній приповідці. Фактично будівництво розпочали наприкінці листопада 1931 року, і тривало воно 1 рік і 9 місяців. Саме це засвідчує доповідна записка заступника голови ОГПУ ССРСР Генріха Ягоди на ім'я тодішнього «першого чекіста» країни В'ячеслава Менжинського від 27 червня 1933 року, яка, зрозуміло, тоді не друкувалася.

«Усього, – бадьоро повідомляв Ягода, – на Біломорсько-Балтійському каналі побудовано 118 споруд, з них:

шлюзів – 19,
гребель – 15,
водоспусків – 12,
дамб – 40,
каналів – 32 довжиною 40 км,

для чого виконано таку кількість робіт:

виїмка ґрунту 9.960.000 кубометрів,
з них скельних ґрунтів 2.514.000 кубометрів.

Зроблено насипу, зворотної засипки і
завантаження ряжів ґрунтами 8.412.000 кубометрів.

Виконано земляних робіт
по переносу Мурманської залізниці 2.500.000 кубометрів.
Всього виконано земляних робіт 21.000.000 кубометрів.

Укладено бетону 390.000.

Додаткових асигнувань проти затверджених урядом по кошторису не знадобилося».

Іще чого – «додаткові асигнування»! Хіба вони потрібні, коли можна використати дармову робочу силу – зеків. Їх і використали. За деякими відомостями, на ББК працювало близько 280 тисяч ув'язнених (чоловіки, жінки, робітники, селяни, техніки, інженери), а з-поміж них – чимало українців. Тут було багато в'язнів із Соловків. От вони, власне, і виконали земляні роботи обсягом 21.000.000 кубометрів (та ще й Мурманську залізницю, що заважала будівництву, перенесли). Ви можете собі уявити цей «обсяг»?!

Я не можу. Втім відомо інше: на ББК загинуло близько 100 тисяч зеків. Смертність була надзвичайно високою, але загальна кількість працюючих не зменшувалась, оскільки на будівництво постійно привозили поповнення. Будівельників називали ув'язненими каналармійцями. Основним засобом впливу на будівничих стала «котловка» – нерівне харчування: чим менше ув'язнений виробляв, тим менше він отримував їжі. От саме із каналармійцями пов'язана ще одна «туфта».

Советська пропаганда подавала досвід ББК як «перший у світі досвід перековки працею найзакоренілиших злочинців-

рецидивістів і політичних ворогів». Окремих зеків навіть нагороджували «Орденем ББК» (був і такий!). Насправді ніякої «перековки» не було. На каналі було тяжке, але життя. І була тяжка смерть. Або «виконати земляних робіт 21.000.000 кубометрів», або накласти головою. Як колись неперевірено висловився Михайло Горбачов, «другой альтернативы не было».

Отже, 20 червня 1933 року було завершено будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, який відразу став каналом імені (напевно, ви вже здогадалися) Сталіна. І це справедливо, оскільки ніхто інший, як сам вождь був ініціатором будівництва. Тож не випадково 18–25 липня 1933 року (ще до офіційного відкриття ББК) Сталін, а також Климентій Ворошилов і Сергій Кіров здійснили подорож на теплоході «Анохин» по Біломорсько-Балтійському каналу. І тут трапилася неприємна несподіванка: канал імені його самого не сподобався Сталіну. «Узковат», – вихопилося у вождя.

У тих, хто керував будівництвом ББК, похололо в грудях і земля поїхала з-під ніг. Проте нічого не сталося. За будівництво каналу майже все чекістське начальство отримало ордени. Ба більше, кожному шостому зеку (з тих, зрозуміло, хто вижив) скоротили термін за спеціально оголошеною амністією. Відтак свято не відмінялося, і 5 серпня 1933 року Біломорсько-Балтійський канал імені Сталіна відкрили офіційно з відповідними урочистостями.

Ось так почали реалізовувати великий план КАНАЛІЗАЦІЇ країни. Як там співав Висоцький? «И текли куда надо каналы, и в конце куда надо впадали...» Множина тут доречна, оскільки вже за наступника Ягоди (він очолить ОГПУ у 1934 році) «залізного наркома» Миколи Єжова, а саме 1 травня 1937 року, було завершено будівництво каналу Москва–Волга, який 15 липня того самого року здали в експлуатацію. 128-кілометровий канал до 1947 року називався «Канал Москва–Волга», а потім – канал імені Москви. За день перед цим газети надрукували урядову постанову «Про нагородження та пільги для будівельників каналу Москва–Волга», в якому, зокрема, зазначалося: «Достроково звільнити за ударну працю на будівництві каналу Москва–Волга 55 тисяч ув'язнених». На початку каналу було споруджено дві величезні статуї – Леніна і Сталіна (демонтовані за хрущовської «відлиги»).

Лаврентій Берія, який наприкінці 1938-го прийшов в НКВД на зміну Єжову, звітував про Волго-Донський суднохідний канал імені В. Леніна довжиною 101 км. Його відкрили 27 липня 1952 року. За традицією цей канал також будували самі здогатайтеся хто.

Та повернімося до розмови про ідеологічну «туфту». Наприкінці серпня по Біломорканалі здійснили поїздку на пароплоді 120 (!) письменників на чолі з Максимом Горьким. Напередодні XVII з'їзду ВКП(б) у 1934 році було видано книжку «Беломорско-Балтийский канал имени Сталина. История строительства. Серия “История фабрик и заводов”» (М., 1934). Та це буде згодом, а у серпні 1933-го, повернувшись із пароплодної екскурсії, «майстри культури» вважали за необхідне продемонструвати, «з ким вони і проти кого» й висловити свої почуття особисто Генріху Ягоді. Тож наведу мовою оригіналу (бо часом переклад не дає повного уявлення про важливі стилістичні нюанси) кілька унікальних (в усіх сенсах цього слова) свіжих рефлексій вищезгаданих «майстрів», а висновки, дорогі читачі, робіть самі.

«Тов. Ягода! Мы, Кукрыниксы, работая как художники-сатирики, избираем мишенью людей с “родимыми пятнами” прошлого. Этих людей мы бичуем. Если Ваша работа будет проходить такими темпами и все эти люди изменят свой внутренний облик – нам тогда скоро придется “перековаться” на другую профессию. Восхищены грандиозной работой ОГПУ!

Художники Кукрыниксы: Куприянов, Крылов, Соколов».

«Дело не в том, что я видел грандиозные сооружения – плотины, шлюзы, дамбы и новый водный путь.

Меня больше всего поразили люди, которые там работали и которые организовали эту работу. Я видел воров и бандитов (нынче ударников), которые произносили речи человеческим языком, призывая товарищей по работе брать с них пример. Мне не приходилось раньше видеть ГПУ в роли воспитателя, и то, что я увидел, было для меня чрезвычайно радостным.

Мих. Зощенко».

«Т. Ягода. Я не писатель, и поэтому не умею образным словом выразить свое восхищение всем тем, что увидел и услышал. Я художник кисти – реалист. Считаю, что самым реальным делом будет, если Беломорско-Балтийский канал, кото-

рий сам по себе єсть произведение искусства, будет от Балтийского до Белого морей отражен в произведениях изоискусства. Поэтому я хотел бы сколотить бригаду 5-6 человек из лучших художников весной после навигации, и возможно полнее и лучше отразить в картинах не только замечательные сооружения канала, но и людей-героев, строивших его.

Иогансон».

«Генриху Григорьевичу Ягоде.

“Человечность” и “гуманность” все же великие слова, и, мне кажется, не надо отказываться от них. Высшая человечность и гуманность есть то, что сделано Вами – первым из строителей ББК. Она заключается в замечательной работе над исправлением человека. Она заключается в заботе о создании лучших условий жизни для трудящегося человечества. Всякая иная человечность и гуманность есть ложь.

Л. Никулин».

«Беломорско-Балтийский канал кажется мне высеченным в граните грандиозным памятником нашей великой партии и ее вождю Сталину. Большевики-чекисты, ученики Феликса Дзержинского – Ягода, Фирин и их боевые соратники – претворили в жизнь великий замысел вождя. Они – люди ленинской породы – сумели подчинить стихию, сумели вернуть к трудовой жизни тысячи людей.

Об этом сразу не напишешь. Трудно написать книгу, достойную Беломорстроя. Трудно, но почетно. Это должна быть книга о жестоких боях, о борьбе и победе, книга о воспитании правдой, книга о большевиках-чекистах, о нашей славной партии, имеющей таких вождей и таких бойцов.

Ал. Исбах».

Напевно, вистачить. Sapienti sat! Зрозуміли, чому сто двадцятьох «майстрів пера і пензля» возили (годували і поїли) по ББК? Гадаю, були вони не дурніші за нас. Все бачили і адекватно оцінювали, але сказати треба було так, як треба. Вони і сказали. Втім, на мою думку, всіх перевершив поет Олександр Безименський, якого називали за кордоном «літературним чекистом». Він створив вірша із такою посвятою: «Товарищу Ягоде от поэта, с гордостью носящего присвоенное ему враждебной нам прессой всех стран имя литературного чекиста».

Донесение

Я сообщаю героической Чека,
Что грандиозность Беломорского канала
И мысль вождя, что жизнь ему давала,
Войдут невиданной поэмою в века.

И если коллективом вдохновенный
поэму Беломорского пути
Сумеем мы в литературу донести,
То это будет лучшее из наших донесений.

Ну, що ж, вважайте і цю мою публікацію донесенням, якщо вона хоч до когось донесе інформацію про те, чим насправді був ББК і та доба каналізації в цілому.

А всіх, хто ще досі не має сумнівів, що то був суперечливий, але героїчний час побудови соціалізму «в основному», щиро вітаю із святом, адже нині ББК – 73.

Фатальний «бренд»

Щоб пояснити, що таке фатальний «бренд» (а це назва «боротьбісти»), стартуємо двома цитатами.

Цитата перша: «Боротьбісти – українська дрібнобуржуазна націоналістична партія, яка відображала класові інтереси сільської буржуазії, насамперед куркульства. Виникла в травні 1918 внаслідок розколу Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Назву дістала від найменування центрального органу партії газети “Боротьба”. У березні 1919-го Б. прийняли назву “Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів”, а в серпні 1919, після об’єднання з лівою групою Української соціал-демократичної робітничої партії («незалежників») перейменували на «Українську комуністичну партію (боротьбістів)». Лідери партії – Г.Ф. Гринько, В.М. Блакитний, П.П. Любченко, Г.В. Михайличенко, О.Я. Шумський. За своєю ідейно-політ. платформою Б. були дрібнобуржуазною, націоналістичною партією, яка претендувала на політичну гегемонію на Україні, вела боротьбу проти Комуністич. партії та її складової частини – КП(б)У. З цією метою Б. відстоювали доктрину т. з. української революції, національної за своїм характером, яка нібито докорінно відрізнялась від соціалістичної революції в Росії».

Цитата друга: «Якщо всі ліві політичні течії, що брали участь в українській революції по радянському боці, розставити за їх питомою тоді політичною вагою, то це виглядало б так: 1) Комуністична партія (більшовиків) України – КП(б)У, 2) Українська комуністична партія (боротьбістів), 3) Українська комуністична партія – укапісти, 4) Анархісти (махновського напрямку), 5) Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбістів) та 6) інші – дрібніші групи (максималісти, революційні комуністи тощо). Не згадуємо тут єврейських лівих угруповань – Комуністичний бунд, Єврейська комуністична партія (ВКП), що, як і всі інші перелічені вище партії (крім анархістів), влились пізніше в КП(б)У».

Першу цитату взято з одного з радянських довідкових видань, а автором другої є наш земляк Іван Майстренко, який опинився по Другій світовій війні на Заході і написав кілька неупереджених і цінних досліджень. Цитовані слова є у його книзі «Боротьбізм. Історія однієї течії українського комунізму», що в добу комуністичного панування перебувала, ясна річ, у спецфондах бібліотек.

Втрата ілюзій

Отже, боротьбісти. Хто вони? Становлячи від літа 1917 року спочатку невелику групу в УПСР, вони під кінець того року оформлюються в закінчену інтернаціоналістську течію. На IV з'їзді УПСР 13–16 травня 1918 року під час Гетьманщини ця група складає керівництво партії і послідовно веде УПСР на советські позиції. Водночас відбувається ідеологічна еволюція УПСР в бік комунізму. Вже в 1919 році партія переіменовується. Тепер вона має назву «УПСР (комуністів-боротьбістів)». Влітку вона об'єднується з УСДРП (незалежних – лівих) і змінює назву на «Українська комуністична партія (боротьбістів)».

У лютому 1920 року боротьбісти звернулися до Виконкому Комінтерну з проханням прийняти їх у Комінтерн. Їм відмовляють. Лідер більшовиків Володимир Ленін спеціально написав зауваження на проект постанови Виконкому Комінтерну про відмову боротьбістам.

При цьому він підкреслив необхідність мотивувати відмову звинуваченнями боротьбістів «не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності».

26 лютого 1920 року Виконком Комінтерну у своїй постанові зазначив, що партія боротьбістів «відступає від принципів комунізму в ряді найважливіших питань», що «бажання створити на Україні другу, паралельну партію В.К. Комуністичного Інтернаціоналу не може розглядатися інакше, як спроба розколотися ряди трудящих». Водночас у постанові підкреслювалося, що «справжнім комуністичним елементам боротьбістів ніхто не перешкоджає вступити в ряди КПУ (більшовиків)». І такий вступ відбувся. Навесні 1920-го партія боротьбістів входить до КП(б)У (чи, як тоді мовилось, «об'єднується») і передає їй велику кількість керівних українських кадрів.

До лав більшовиків були прийняті, зокрема, Василь Блакитний, Григорій Гринько, Панас Любченко, Олександр Шумський, Андрій Хвиля та інші діячі, імена яких ми ще будемо згадувати.

Ленін нібито вітає вступ боротьбістів у більшовицьку партію. У виступі на IX з'їзді РКП(б) у 1920 році він скаже: «Ми обіцяли боротьбістам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику. Таким чином ми довели, що в нас ані найменшої нетерпимості немає, і що ці поступки зроблені цілком правильно, доводиться тим, що всі кра-

ці елементи боротьбістів увійшли тепер у нашу партію. Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбістів, яке було неминуче, ми одержали... те, що все краще, що було серед боротьбістів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв».

Ключові слова Леніна «всі кращі елементи боротьбістів увійшли тепер у нашу партію» і «ця перемога варта кількох добрих битв». Життя показало, що нічого та перемога не була варта. Чому? Тому що у Леніна була, крім цитованої, і секретна директива, якою він не залишав боротьбістам жодних шансів на існування. Ще 6 лютого 1920-го з'явилася ця директива: «Усю політику треба вести систематично й неухильно до ліквідації боротьбістів, що передбачається в недалекому майбутньому». У 1920-му боротьбістів ліквідували як «бренд». У 1930-ті роки настала черга «кращих елементів боротьбістів», тобто тих, хто цей «бренд» уособлював або був оголошений його прибічниками.

Справу зроблено

Історію фабрикації «справи боротьбістів» неможливо правильно зрозуміти поза контекстом розпочатого Сталіним у 1932–1933 роках послідовного наступу на політику «коренізації», зокрема на «українізацію».

Ще на початку 1933 року ГПУ оголосило про викриття так званої «Української військової організації» («УВО»), яка нібито «очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також організацію саботажу в сільському господарстві». «УВО» з повною підставою можна назвати «гумовою» організацією, до якої «додавали» так званих учасників протягом 1933–1934 років. Усього в цей період за брехливими звинуваченнями у приналежності до «УВО» були обвинувачені 148 осіб. Серед них чимало українських літераторів і митців. У грудні 1934-го після вбивства лідера ленінградських більшовиків Сергія Кірова з блискавичною швидкістю були «викриті» не тільки ленінградська, а й білоруська (у Мінську) і українська (у Києві) групи «терористів».

У цей же період «драматурги» з НКВД почали фабрикувати справу так званої контрреволюційної боротьбістської ор-

Обкладинка одного з томів
«справи боротьбістів»

Микола Куліш

ганізації. Підсумок: 27 і 28 березня 1935 року на закритому судовому засіданні в Києві виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням Василя Ульріха розглянула цю справу і винесла вирок. Усього засудили 17 осіб. Ось вони: О.А. Полоцький, М.П. Любченко, С.М. Семко-Козачук, Ю.А. Мазуренко, Д.Є. Кудря, Л.Б. Ковальов, М.Г. Куліш, Г.Д. Епк, В.Л. Поліщук, В.Я. Вражливий-Штанько, В.П. Підмогильний, Є.П. Плужник, А.С. Панов, В.Ф. Штангей, П.З. Ванченко, Г.Й. Майфет, О.І. Ковінька.

Офіційних повідомлень не було. Мовчання. Воно дозволяло зберегти у таємниці найголовніше – ніяких реальних доказів «контрреволюційної» діяльності згаданих «боротьбістів» не існує. Втім деякі офіційні виступи можна назвати. Це, зокрема, виступ другого секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева на квітневому 1935 року пленумі правління Спілки советських письменників України. Про цю справу згадав також у виступі на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 24–25 лютого 1935 року, тодішній нарком внутрішніх справ УРСР Всеволод Балицький, коротко зауваживши: «Я не збираюся говорити про підпільну боротьбістську організацію, що її нами викрито...»

У Державному архіві Служби безпеки України я неодноразово гортав томи «справи» цієї організації. Гортав, гортав і зрозумів: суть цієї справи В НЕДОВІРІ. В недовірі більшовицького керівництва до боротьбістів. Ключове запитання: «Для чого, з якою метою вони увійшли до КП(б)У?» В обвинувальному висновку зазначалося, що «боротьбістське керівництво навесні 1920 р. не змогло прийняти відкритого бою з КП(б)У, було не в змозі піти на відкрите збройне повстання, а змушене було наважитися на ліквідацію партії та на входження у КП(б)У».

Отже, надзавдання «справи» полягало в тому, щоб іще раз довести, що боротьбістів не можна вважати надійними політично навіть за умови, коли вони ідейно, як мовилося, роззброїлись. Ну, а оздоблено все це було обвинуваченнями в тому, що «діяльність терористичних груп, у тому числі і перекинутих з-за кордону бойовиків-терористів, була тісно пов'язана з підпільною, боротьбістською контрреволюційною організацією, керівники якої надавали всіляку допомогу терористичному підпіллю і безпосередньо брали активну участь у практичній підготовці терористичних актів».

Цей висновок базувався виключно на зізнаннях заарештованих. Ніяких інших доказів у ході слідства не наводилося. Отже, загальна картина виглядала так: після входження у КП(б)У боротьбісти не «роззброїлись», зберегли свої органи керівництва, керували своїми периферійними організаціями, прагнули розставити кадри у центральних органах влади та закладах культури. Те, що багато хто з діячів, обвинувачених у боротьбістських «гріхах», власне, боротьбістами ніколи не були, не бентежило організаторів справи. З цих людей вичавлювали зізнання з правдами боротьбістами, з реальними носіями фатального бренду.

Реальний боротьбіст Шумський

Створення у 1935 році «контрреволюційної боротьбістської організації» було пов'язане із політичними подіями десятирічної давнини, з поразкою так званого шумськизму у середині 1920-х років.

Ось що, наприклад, свідчив у зв'язку з цим 1 січня 1935 року Микола Любченко: «Достатньо зміцнівши організаційно, наприкінці 1925 р. боротьбістське підпілля починає виступати ззовні, прагнучи відкритою боротьбою закріпити й розширити захоплені позиції.

Зазнавши поразки у шумськистській опозиції, боротьбісти, увійшовши глибше у підпілля, врахували досвід першого не-вдалого етапу боротьби».

Аналогічні свідчення дав 20 січня 1935 року Семен Семко-Козачук: «Розгром шумськистської опозиції сильно вдарив по підпіллю, але не знищив його. Організація глибше пішла у підпілля й енергійно почала підтягувати кадри. У 1929 р. я був перекинутий по роботі у Харків і призначений у наркомос. Тут я примкнув безпосередньо до верхівки боротьбістського підпілля, що зосередилося у наркомосі».

Було оголошено, що «керівний центр» складався із Полоцького, Миколи Любченка, Мазуренка, Епіка, Кудрі, Семка-Козачука, Куліша, Ковальова, але одним із керівників було названо також Олександра Шумського, наркома освіти України в 1924–1927 роках, у минулому одного з активних боротьбістів.

Шумського у середині 1920-х років під впливом Сталіна, а насамперед Кагановича, було оголошено лідером «національного ухилу» в КП(б)У. Він поїхав з України, працював у Ленінграді та Москві, а у 1933-му його заарештували. 5 вересня 1933 року Колегія ОГПУ СРСР прийняла рішення: 10 років виправно-трудова робота, згодом цю міру покарання замінили засланням у Красноярськ.

Свого часу, у 1920-ті роки, йому вже доводилося виправдовуватися у тому, що він зробив. Виправдовуватися, щоб вижити. І от знову – виправдання, але вже за умов заслання. Не знаходячи якихось дієвих аргументів, він оголошує голодний страйк. Це було у січні 1936-го. При цьому він пише листа Сталіну, а копію надсилає тодішньому наркому внутрішніх справ Генріху Ягоді. Ось уривок з цього листа, який ніколи не друкувався: «...Оскільки мої прохання не діють, то у мене залишився лише один засіб – моє життя. І я повинен був пустити його у дію. Адже цими наклепницькими обвинуваченнями я відкинутий у табір ворогів комунізму. Комуністи вважають мене ворогом, а вороги використовують моє ім'я, як знаряддя проти комунізму. Зрозуміло, що я зобов'язаний вилучити своє ім'я із списку ворогів комунізму. Вилучити ціною життя, викреслити власною кров'ю. Інакше я не маю права вважати себе комуністом».

А далі Шумський пише: «Мій протест спрямований не проти партії і Радянської влади, а проти неправильних дій апарата

ту... Я не ...самогубець і хочу жити й бути корисним партії. Але без Вашої, товаришу Сталін, участі в мене надії на добрий кінець немає... Ось чому я прошу Вас, товаришу Сталін, втрутитися у моє питання і приділити йому хвилинку уваги».

І Сталін приділив увагу. Шумському надіслали телеграму такого змісту: «Радимо негайно припинити голодовку й зайнятися збиранням матеріалів, що реабілітують Вас». Ця телеграма ще раз викриває тих, хто організував «справу боротьбістів», адже дано їй було «ватажкові контрреволюціонерів», «злісному ворогові» советської влади.

Подальша доля Шумського склалася так. На підставі телеграфного розпорядження НКВД СРСР від 9 вересня 1937 року його було знову заарештовано. Йому інкримінували «контрреволюційну діяльність», на нього збирався відповідний матеріал. І знов-таки аж до самої смерті він неодноразово писав Сталіну. 20 червня 1946 року він пише записку «для слідства»: «Рішення про самогубство, цю останню вищу форму протесту, я прийняв після того, як вичерпав усі засоби боротьби за реабілітацію». Втім невдалим самогубцем виявився колишній нарком: клинок ножа не дістав серця. Проте того ж таки року самого Шумського «дістали» органи. Як зізнався у своїх мемуарах колишній генерал НКВД Павло Судоплатов, 18 вересня 1946 року Шумського, який повертався із заслання в Україну, було знищено.

«Фашистська змова» і «змовники»

Ну, а у 1935-му тих, з кого вибивали зізнання у зв'язках із Шумським, було звинувачено насамперед у підготовці «фашистської змови». Якщо вірити обвинувальному висновку, ця змова чинилася через «літературні кадри письменників-націоналістів Ялового, Хвильового, Досвітнього, Куліша та ін., упродовж цю кадри у літературні організації, що були легальною базою для контрреволюційної націоналістичної роботи на літературному фронті». На підтвердження цього наводилися типові для 1930-х років упереджені оцінки діяльності літературних угруповань «Гарт», «Плуг», «Вапліте» («Вільна академія пролетарської літератури»), що існували до створення у 1934 році Спілки письменників України. Наприклад, «Вапліте» було обвинувачено у тому, ніби вона виставила «на своєму

прапорі вже відверту націонал-фашистську програму хвилювізму-шумськізму». Ніяких, крім, зрозуміло, свідчень заарештованих та вже засуджених у справі «УВО», доказів цього не було.

Коли я вивчав документи по «справі боротьбістів», у вічі кинулося ось що: у принципі будь-який лист, цитата з якогось оповідання, повісті, роману того чи іншого письменника могла бути залучена до слідчої справи як доказ провини.

Як приклад можна взяти, скажімо, випадок із блокнотами Валер'яна Поліщука. Були прискіпливо вивчені всі компрометуючі нотатки. Наведу деякі з них:

«Ударництво – це завше функція бідності, це справжній тришкин кафтан».

«Богданов безперечно геніальний філософ нашої доби, що став вище Бергсона і Леніна».

«Була в художньому інституті розправа над Єрмиловим. Скільки тваринної тупості й жорстокості, невинуватої злоби й плазького холуйства у сучасній молоді. Але на цьому тлі особливо... світять чисті й правдиві примірники нашої молоді».

«Було б скучно й небезпечно, коли б світ раптом почав шукати шляху для свого розвитку в одній якійсь системі, що цього досі немає і, очевидно, ніколи не буде».

«Хочете загубити масу, яка з вами йде, – підкладайте примусовість під її бажання і вона їх зірве й розтратить, як динаміт трощить камінь».

До речі, з приводу останнього афоризму Поліщук змушений був 13 січня 1935 року давати спеціальне свідчення. На запитання, який політичний смисл має цей афоризм, він відповів: «Цей афоризм являє собою загальне історичне формулювання взаємостосунків маси і влади. Цей афоризм можна тлумачити по-різному, і в цьому його хибність».

Олександр Ковінька був змушений визнати, що у вилученому в нього романі «Блоха» він пропагував «терористичні ідеї», хоча можна впевнено говорити, що нічого подібного він і не думав пропагувати. Ті, хто хотів це довести, просто користувалися вихопленими із контексту цитатами.

І на отаких прийомах базувалися обвинувачення у тероризмі. Разом з тим на попередньому слідстві у 1934–1935 роках усі обвинувачені, за винятком Левка Ковальова, винними себе визнали. На суді він винним себе також не визнав, а Валеріан

*Микола Хвильовий (ліворуч) і Валер'ян
Поліщук. 1920-ті роки*

Євген Плужник

Підмогильний і Андрій Панов визнали свою провину лише частково. Решта засуджених, хоча на суді й визнали себе винними, разом з тим змінили свідчення, дані на попередньому розслідуванні. Микола Куліш, Валер'ян Поліщук, Данило Кудря, Олександр Ковінька після засудження подали скарги, вказували, що вони невинні, згодом подали клопотання про помилування.

Однак помилування не було: 15 осіб, крім Кудрі та Семка-Козачука, були засуджені на 10 років позбавлення волі. З них за постановою трійки УНКВД Ленінградської області у 1937-му, під час знищення великої групи соловецьких в'язнів, було розстріляно Юрія Мазуренка, Валеріана Підмогильного, Миколу Куліша, Володимира Штангея, Григорія Епіка, Василя Вразливого-Штанька, Миколу Любченка. Серед тих, хто загинув під час «українізації» Соловків, тобто перебуваючи на засланні там, був Євген Плужник. Помер він, щоправда, своєю смертю – від сухот.

«Незграбний пліт у безвість»

Згадуючи про справу «боротьбістів», сучасник тих далеких подій написав: «Звели їх на слідстві в республіканському НКВС небагато-немало – сімнадцять чоловік. Силоміць зв'язали

одним ланцюгом причин і наслідків. Засудили за терор і диверсії, яких вони ніколи не чинили навіть подумки... Всі сімнадцять дістали «вишку», замінену десятьма роками спецтаборів. І попливло їхнє життя, мов незграбний пліт у безвість...»

Пливла, «мов незграбний пліт», і сталінська політика щодо бренду «боротьбізм», який здавався все ще небезпечним. Після жахливого голодомору початку 1930-х років, з поворотом від курсу «українізації» до жорсткої лінії на русифікацію боротьбісти були приречені. Не випадково у свідченнях уже по цій справі почали згадуватися імена тих, кого буде знищено пізніше, у 1937-му, у справі «антирадянської націоналістичної організації колишніх боротьбістів». Саме тоді буде остаточно знищено найвизначніших представників цієї колишньої визначної течії українського комунізму (Панаса Любченка, Григорія Гринька, Андрія Хвилю та інших).

Втім це вже зовсім інша історія...

Ювілей незабутньої абрєвіатури

**У липні 1934 року ЦИК СССР
ухвалив постанову про створення
загальносоюзного НКВД**

Взагалі-то НКВД існував і раніше. Більшовики створили його одразу після приходу до влади в жовтні 1917-го, а очолив його тоді Олексій Риков, майбутній Голова Соєта Народних Комісарів та майбутня жертва репресій. До речі, в листопаді того ж 1917-го Рикова на посту наркома змінив наш земляк – Григорій Петровський, ім'я якого досьогодні збереглося в назві міста Дніпропетровська. У березні 1919-го наркомом внутрішніх справ став Фелікс Дзержинський, який одночасно керував ВЧК/ГПУ. У листопаді 1923 року було вирішено перетворити ГПУ/НКВД на Об'єднане державне політичне управління (Об'єдиненное государственное политическое управление – ОГПУ) при СНК СССР. НКВД звільнився від функції забезпечення державної безпеки. Війська ГПУ також виходили з підпорядкування НКВД.

Липневі перетворення 1934 року були пов'язані передусім із персоною нового наркома внутрішніх справ. Ним призначили Генріха Ягodu, який давно працював в ОГПУ СССР і фактично керував справами через те, що його шеф В'ячеслав Менжинський хворів. І ось тепер, ставши «першим номером», Ягода міг демонструвати власне бачення могутньої силової структури. 13 липня 1934 року НКВД СССР видає наказ «Про організацію органів НКВД на місцях», за яким у всіх союзних республіках, крім Російської Федерації, знову створилися республіканські НКВД, а у РСФСР запроваджується інститут уповноваженого НКВД СССР.

Реформа Генріха Ягоди

Формально на НКВД СССР покладалися завдання забезпечення громадського порядку та державної безпеки, охорони соціалістичної власності, запису актів громадянського стану, прикордонної охорони, утримання й охорони Виправно-трудо-вих установ (Исправительно-трудо-вых учреждений – ИТУ). Реалізувати все це були покликані структурні підрозділи НКВД:

Головне управління держбезпеки (Главное управление госбезопасности – ГУГБ), Головне управління робітничо-селянської міліції (Главное управление рабоче-крестьянской милиции – ГУ РКМ), Головне управління прикордонної і внутрішньої охорони (Главное управление пограничной и внутренней охраны – ГУ ПВО), Головне управління пожежної охорони (Главное управление пожарной охраны – ГУПО), Головне управління виправно-трудоу таборів (Главное управление исправительно-трудоу лагерей (ИТЛ) і трудових поселень – ГУЛАГ), Відділ актів громадянського стану, Адміністративно-господарське управління (Административно-хозяйственное управление – АХУ) та деякі інші.

До АХУ НКВД СРСР входили: адміністративно-господарський відділ (административно-хозяйственный отдел – АХО), господарський відділ (хозяйственный отдел – ХОЗО), відділ зв'язку, санітарний відділ, сільськогосподарський відділ, тюремний відділ, поліклініка і лікарня, три автобази, комендатура, пожежна охорона, ізолятори: Бутирський, Сретенський, Особливого призначення, а також Челябінський, Верхньоуральський, Суздальський та Ярославський. Ті самі ізолятори, в яких було чимало представників України, передусім інтелігенції, репресованих під час масштабних постишевських «антинаціоналістичних чисток» в Україні в 1933–1934 роках і пізніше.

На одну пікантну деталь варто звернути особливу увагу. Пункт 9 згаданої постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 року вимагав подати до Совета Народних Комісарів СРСР на затвердження проект положення «Про НКВД СРСР». Але – зауважимо – його не було затверджено ані в 1934-му, ані в наступні роки. І пояснення тут вельми просте: режиму не потрібні були документи, що регламентують діяльність НКВД, а потім і його наступників. Та й сам НКВД не дуже потребував якихось жорстких законних рамок, за які не можна було б виходити. НКВД, точніше його московське керівництво, сам собі вигадував закони, за якими діяв (наприклад, у серпні 1934-го з'явився наказ НКВД СРСР «Про структурну побудову та підпорядкування органів НКВД», в якому визначався порядок організації, структура і статус республіканських, крайових і обласних органів внутрішніх справ).

Це Ягода добре зрозумів ще у 1934-му. Зрозумів він й інше: треба продемонструвати, що НКВД існує ніби сам по собі. Й тут саме час процитувати Едварда Радзінського, який писав у своїй

книжці «Сталін»: «Таємна поліція віддаляється від партії, від Політбюро, зникає в надрах наркомату. Ще б пак – попереду загибель і партії, і членів Політбюро. Наркомом призначено вірного Ягоду, він і очолить наступ. До того часу Ягода зібрав досьє на всю верхівку ленінської гвардії. Прислуга вищих бюрократів затверджується відомством Ягоди – домробітниця, шофери та інші доносять багато разів на місяць».

Ягода був досвідченим чекістом і створив досить міцну конструкцію НКВД, яку потім можна було просто доповнювати або видозмінювати, але основа зберігалася. Він послідовно боровся за розширення впливу НКВД. Уже 1934 року виправно-трудова установа Нарком'юсту (в'язниці, ізолятори, виправно-трудова колонія, бюро примусових робіт) було передано до складу ГУЛАГу НКВД СРСР, де організовується Відділ місць ув'язнення. У травні 1935-го у складі АХУ НКВД СРСР організовано Відділ трудових колоній для неповнолітніх, а в липні у складі НКВД з'явилося Головне управління державної зйомки і картографії (Главное управление государственной съёмки и картографии – ГУГСК) НКВД СРСР. Приклади можна наводити й наводити, але не буду вас втомлювати. Все це було важливе, але найважливішою залишалася все ж таки функція політичної поліції, яку мало виконувати НКВД.

У листопаді 1934-го ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про особливу нараду при Народному комісаріаті внутрішніх справ Союзу ССР» (Особое совещание – ОСО). Цьому органу поза судової репресії надавалося право застосовувати в адміністративному, а не в судовому порядку заслання, ув'язнення в ИТЛ на термін до п'яти років і висилку за межі СРСР.

А коли 1 грудня 1934-го було вбито Сергія Кірова, постанова ЦИК СРСР «Про внесення змін до діючих кримінально-процесуальних кодексів союзних республік» просто розв'язала чекістам руки, встановивши особливий, тобто спрощений, порядок розслідування та розгляду справ про терористичні органі-

Генріх Ягода. 1930-ті роки

*Максим Горький та Генріх Ягода на трибуні Мавзолею Леніна.
Москва, 1935 рік*

заці та терористичні акти проти працівників радянської влади. Недарма цей документ називають «хартією беззаконня».

«Єжовщина»

У листопаді–грудні 1935 року було проведено службове атестування усього начальницького складу органів внутрішніх справ. Наркомом внутрішніх справ СРСР, тобто Генріху Ягоді, вперше присвоєно спеціальне звання – генеральний комісар державної безпеки, що відповідало маршальському військово-му званню. Звання комісара другого рангу отримав начальник Головного управління робітничо-селянської міліції НКВД СРСР Леонід Бельський.

Однак незабаром стало ясно, що Ягода «дострибався». Як казав товариш Сталін, «чекіст має тільки два шляхи – на висунення або до в'язниці». У вересні 1936-го всі зрозуміли, що Ягоді уготований другий шлях – «першим чекістом» призначили партапаратника Миколу Єжова, а наркомом зв'язку СРСР став кадровий чекіст Ягода. Останнього у квітні 1937-го з цієї посади усунули й незабаром заарештували.

Військова колегія Верховного Суду СРСР засуджує його до розстрілу. У проханні про помилування на адресу Президії Вер-

ховної Ради СРСР від 13 березня 1938 року колишній нарком написав: «Провина моя перед батьківщиною велика. Не спокутувати її жодною мірою. Важко вмирати. Перед усім народом і партією стою навколішки і прошу помилувати мене, зберігши мені життя». Клопотання відхилили, і 15 березня 1938-го Ягоду було розстріляно. Розстріляли і «ягодинців» – його найближчих соратників.

У чому ж полягала його провина? Відповідь на це дав лютнево-березневий 1937 року пленум ЦК ВКП(б). Він схвалив заходи щодо організаційної перебудови апарату НКВД СРСР і посилення його новими партійними кадрами, а також щодо видалення з апарату «бюрократів, що розклалися, втратили будь-яку більшовицьку гостроту та пильність у боротьбі з класовим ворогом і ганьблять славне ім'я чекістів». У резолюції пленуму записано: «Продовжити і завершити реорганізацію апарату Наркомвнудсправ, особливо апарату ГУГБ, зробивши його справді бойовим органом, здатним забезпечити покладені на нього партією й Радянським урядом завдання із забезпечення державної та суспільної безпеки в нашій країні».

У червні 1937-го пленум ЦК ВКП(б) розглянув питання про надання Єжову надзвичайних повноважень, і новий нарком розгорнув вакханалію насильства, що увійшла в історію під назвою «великий терор». Після «викриття» глобальної «змови право-троцькістського блоку» проти сталінського керівництва, про що заявив Єжов, настала черга жертв й у самому НКВД. Убивство Кірова тепер вигідно було пояснити не недбалістю ок-

РЕВОЛЮЦИОННАЯ МОЛНИЯ.

Свергает злыец глаз. Ослабены плечи. Его пронзила и согнула.
 Последний, оставил взмах вредительской руки. Неотразимая стрела.
 И мет вредителя! Его наступила кара. Молниеносного удара!
 Знак, прот, шагающий к вредительской неле.
 НАШ ЧАСОВОЙ НАСТОРОЖЕ!

*Один із плакатів, що ушавлював
ГПУ. 1930 рік*

Він уже здогадується, що його падіння близько... Микола Єзов на трибуні Мавзолею Леніна. Москва, 1 травня 1938 року

ремих чекістів, а наявністю широкої змови у НКВД, керованому Ягодою.

Як зазначають дослідники, здійснювані серед чекістів арешти створювали особливу атмосферу в «органах»: заступники начальників управлінь, начальники відділів УНКВД регіонів, відчуючи перспективу швидкого зростання, могли, незважаючи ні на що, люто і з ентузіазмом крушити авторитети, з легкістю проводити арешти не лише високих партійних керівників, а й власних начальників, образно кажучи, «вести вогонь по штабах». У них не могло бути тієї «спаяності», яка була характерна для керівників місцевих ор-

ганів НКВД часів Ягоди. Ця атмосфера дозволила Сталіну позбутися сталих чекістських «кланів» і угруповань, розбити їх, зруйнувати багаторічні зв'язки.

Слід зробити застереження, що масштаби «чисток» чекістів за Єжова, звісно, неможливо порівняти з масштабами жертв серед населення СРСР. Так, з 1 жовтня 1936 року до 15 серпня 1938 року (а це, без трьох останніх місяців, весь період діяльності Єжова як наркома) усього було заарештовано 2273 співробітника, з них за «контрреволюційні злочини» – 1862. Тепер порівняємо: у липні 1937-го на підставі постанови політбюро ЦК ВКП(б) НКВД СРСР видав наказ, яким розділив репресованих осіб на дві категорії – які підлягають розстрілу та ув'язненню в таборах – та визначив кількість цих осіб по всіх республіках, краях і областях. Згідно з цим наказом, затвердженим політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня, передбачалося репресувати близько 300 тисяч осіб, із них близько 75 тисяч – розстріляти у встановлені терміни.

Єзов також робив кроки з реформування апарату НКВД. Було створено секретаріат, відділам ГУГБ НКВД СРСР із метою конспірації присвоєно номери, у складі ГУГБ організовано 11-й відділ для оперативного обслуговування водного транспорту,

шосейних доріг і зв'язку, а потім і 12-й відділ оперативної техніки, у червні 1938-го Центральне архівне управління з відання колишнього ЦВК СРСР передано у відання НКВД СРСР. Тоді ж оголошено нову структуру оперативно-чекістських управлінь НКВД СРСР і багато іншого.

Але Єжов-реформатор був непотрібен Сталіну. Він використав Єжова лише як безжального ката, а потім його роль мала змінитися. Перший сигнал пролунав ще у квітні 1938-го: Єжова (за сумісництвом) призначили наркомом водного транспорту СРСР. До осені 1938-го сталінське керівництво усвідомило необхідність згортання репресій. Тепер треба було знайти винного за «перегини».

Непотоплюваний Лаврентій Берія

«Компромату» на Єжова вистачало. Він невдало провів процес «Бухаріна–Рикова», провалився на спробах створити «паралельний бухарінський центр» із членів і кандидатів у члени політбюро і ЦК та «паралельний військовий центр» із видатних військових керівників В. Блюхера, О. Єгорова, Я. Гамарника, К. Рокосовського, К. Мерецкова та інших. За особистим дорученням Сталіна роботу НКВД перевіряла спеціальна комісія на чолі з наркомом Держконтролю СРСР, вірним сталінцем Левом Мехлісом. І перевірка, природно, виявила серйозні порушення в роботі комісаріату.

У листопаді 1938-го з'явилися постанови ЦК ВКП(б) «Про облік, перевірку й затвердження працівників НКВД» (14 листопада) і «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» (спільно із СНК СРСР 17 листопада).

У постановах визнавалася наявність фактів порушення законів, здійснення підробок, фальсифікації слідчих документів, притягнення до кримінальної відповідальності невинних людей. Усе це приписувалося таким собі «ворогам народу», які пробралися до органів НКВД і прокуратури. НКВД та прокуратурі заборонялося здійснювати будь-які масові операції з арештів та виселень. Самі арешти слід було здійснювати тільки за постановою суду із санкції прокурора. Ліквідувалися судові «трійки», створені в порядку особливих наказів НКВД, а також «трійки» при обласних, крайових і республіканських управліннях міліції. Усі слідчі справи відповідно до чинного

кримінально-процесуального законодавства про підсудність надалі слід було передавати на розгляд судів або Особливої наради при НКВД. Таким чином, сталінське керівництво скинуло із себе відповідальність за терор на невидимих «ворогів», які «всіляко намагалися відірвати роботу органів НКВД і прокуратури від партійного контролю й керівництва». Залишалося ліквідувати людину, яка символізувала «беззаконня». І Єжову підказали, що слід зробити.

23 листопада 1938 року він написав листа до політбюро ЦК ВКП(б), в якому просив увільнити його від посади наркома внутрішніх справ через цілий ряд помилок і промахів, допущених ним на цій посаді. 25 листопада 1938 року Указом Президії Верховного Совета СРСР наркома Єжова звільнили від цієї посади. До арешту він залишався секретарем ЦК ВКП(б), головою Комісії партійного контролю при ЦК і наркомом водного транспорту СРСР. 10 червня 1939 року його заарештували, а в лютому 1940 року засудили до розстрілу. Вирок було виконано 4 лютого 1940 року. Сталін у розмові з авіаконструктором О. Яковлевим так охарактеризував свого колишнього наркома: «Винищив, мерзотник, кадри. Посилаєш нарочного до наркомату, кажуть – поїхав до ЦК, посилаєш до ЦК, кажуть – поїхав до наркомату. Посилаєш нарочного додому – лежить у ліжку п'яний, як чіп. Ми його розстріляли».

Заміну Єжову знайшли – у грудні 1938-го наркомом внутрішніх справ було призначено Лаврентія Берію, який працював до цього заступником Єжова. У принципі це був такий самий садист, як і Єжов. Збереглися свідчення колишнього начальника Лефортовської в'язниці Зіміна, якому доводилося бачити, як приїжджали наркоми Єжов, а потім і Берія, і як вони особисто били в'язнів.

Декларуючи «відновлення соціалістичної законності», Берія не забув «почистити» органи. Передусім він розправився з «єжовцями». Заступників «залізного наркома» спіткала та сама доля, що і його самого.

Берія вкотре заходився реформувати НКВД. Зокрема, було реорганізовано центральний апарат, у штаті якого на 1 січня 1940-го було 32 642 особи. За Берії у лютому 1941-го було прийнято Указ про розділення НКВД СРСР на НКВД СРСР і НКГБ СРСР (потім ці відомства знову з'єднають і знову розділять). Словом, розповідь про це може бути предметом ок-

Матвій Шкірятов, Микола Єжов, Фриновський ідуть на Червону площу. Москва, 1 травня 1938 року

ремої статті. Для нас важливо зараз наголосити на іншому. Берія виявився, мабуть, найефективнішим шефом НКВД до зникнення цієї аббревіатури в 1945 році. І тому, що його відомство зуміло займатися багатьма найважливішими для виживання сталінського керівництва питаннями (війна, атомний проект тощо), і тому, що сам Берія зумів забезпечити собі життя і навіть намагався після смерті диктатора захопити владу. Але завершу не цим, а двома цікавими документами, підписаними свого часу саме Лаврентієм Берією.

Чекістська «євгеніка»

Мене завжди цікавило питання, що то за люди працювали у НКВД. Звісно, це були чекісти, які пронесли через роки традиції насильства, заохочуваного свого часу Леніним. Недарем-

но, коли на декого беріївська «реабілітація» 1938-го справила надмірне враження, Сталін 10 січня 1939 року направив на місця таку телеграму:

«Секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ, начальникам УНКВД.

ЦК ВКП стало відомо, що секретарі обкомів–крайкомів, перевіряючи працівників УНКВД, ставлять їм у провину застосування фізичного впливу до арештованих як щось злочинне. ЦК ВКП роз'яснює, що застосування фізичного впливу в практиці НКВД було допущено з 1937 року з дозволу ЦК ВКП. При цьому було вказано, що фізичний вплив, як виняток, і притому стосовно лише таких явних ворогів народу, які, використовуючи гуманний метод допиту, нахабно відмовляються видати змовників, місяцями не дають свідчень, намагаються загальмувати викриття змовників, що залишилися на волі, отже, продовжують боротьбу з Советською владою навіть й у в'язниці. Досвід показав, що така установка дала свої результати, набагато прискоривши справу викриття ворогів народу... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують фізичний вплив до представників пролетаріату і притому застосовують його у найпотворніших формах. Питання, чому соціалістична розвідка має бути гуманнішою до затятих агентів буржуазії, запеклих ворогів робочого класу і колгоспників. ЦК ВКП вважає, що метод фізичного впливу має обов'язково застосовуватися й надалі, як виняток, стосовно явних ворогів народу, що не роззброюються, як абсолютно правильний і доцільний метод. ЦК ВКП вимагає від секретарів обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, щоб вони при перевірці працівників УНКВД керувалися цим роз'ясненням. Секретар ЦК ВКП(б) І. СТАЛІН».

Тут все правильно, з огляду на ленінську формулу про те, що моральним є все, що слугує справі революції. Лицемірний евфемізм «застосування фізичного впливу» означає побиття, позбавлення сну, виснажливі нічні допити із застосуванням «конвеєра» (коли змінювалися по черзі слідчі), багатогодинні «стійки», розправи з рідними і близькими на очах арештованих і багато іншого.

Але все ж таки залишається питання: які якості повинні були мати люди, щоб реалізувати ТАКЕ.

Нещодавно розсекречені документи дають підставу поговорити про це. Знайшлися два накази НКВД явно євгенічного й расового характеру. Перший документ містить інструкцію

№ 00134/13 «Про основні критерії при відборі кадрів для проходження служби в органах НКВД ССРСР» (наказ № 00310 від 21 грудня 1938 року). Другий – це «Інструкція про проведення негласного медичного і психофізіологічного обстеження утримуваних під вартою й засуджених громадян» (наказ № 0019/13 від 5 березня 1939 року).

Придивімося до принципів відбору кандидатів для служби у НКВД ССРСР (запроваджених нібито для того, щоб уникнути «призову осіб із явно вираженим комплексом неповноцінності за ознаками дегенерації»). Інструкція містить розділи: 1) основні негативні критерії; 2) основні очевидні ознаки дегенерації; 3) фізіологічні ознаки виродження й дегенерації; 4) психічні ознаки виродження й дегенерації. За стилем документа відчувається, що над ним попрацювали латентні прибічники расової доктрини.

Расовий відбір має досить чіткі правила. У його основі лежить класичний біологічний відбір, що реалізовується на рівні соціально неоднорідної ідеологізованої держави, яка претендує на роль «наддержави». Однак одіозні кадрові перетруси й чистки апарату самого НКВД ССРСР не могли не спотворити й вульгаризувати важливі секретні документи. Цікаво, що деякі рекомендації мають явний окультний відтінок.

Так, стосовно «косоокості» зазначалося: «У середньовіччі, наприклад, органи інквізиції лише за одною з вищезгаданих ознак спалювали на вогні. А російський цар Петро Великий видав указ, що забороняв рудим, косооким, горбатим свідчити в судах. Ці історичні аксіоми необхідно застосовувати в повсякденній практиці органів НКВД».

У розділі «Основні видимі ознаки дегенерації» особливо виділено проблему національного походження кандидата: «Дуже небезпечними в соціальному плані за своєю психогенетичною суттю є люди походженням із змішаних шлюбів. Для кадрового відбору до НКВД важливо відсікати здебільшого осіб, в яких присутня єврейська кров. Аж до п'ятого коліна необхідно цікавитися національною приналежністю близьких родичів. Чи були в роду євреї. Всі інші міжрасові шлюби потрібно вважати позитивними». (У дужках зауважимо, що інструкція з'явилася в 1938-му, коли було взято курс на витиснення євреїв зі спецслужби, хоча в середині 1930-х років вони домінували у складі керівних органів НКВД).

Загалом, проведення детального вивчення кандидата для прийому до системи НКВД у цій інструкції прирівнювалося до вирішення специфічної «наукової задачі»: «У цьому широкому питанні, як й у будь-якій науковій задачі, що стосується людини, необхідно керуватися всією складністю фізіологічних, фізичних і психічних даних».

Друга інструкція (№ 0019/13) запроваджувалася для виконання керівництвом і медперсоналом виправних установ і тюрем ГУЛАГу. Загалом тут акцент робився на виявленні зовнішніх ознак дегенерації. А в додатку № 1 до цієї інструкції наводилася форма списку осіб, які пройшли спеціальний медичний огляд. При цьому в графі 6 мали відзначатися «особливо цікаві випадки». Далі особисті справи і за необхідності самих зеків могли відправляти до Москви для проведення наукових досліджень. В останній графі 7 потрібно було позначати вже прийняте раніше рішення з особистої справи в'язня умовними символами, зокрема «П.У.» («подлежит уничтожению»).

Я впевнений, що ці документи – лише початок і ще маємо виявити чимало цікавого про те, чим насправді була незабутня аббревіатура – НКВД, якій виповнилося 73 роки.

Володимир Винниченко : трансформація образу у дискурсі новітньої історіографії

Видання, що обговорюються в цій публікації:

Сиваченко Г.М. Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський «метароман» Володимира Винниченка: текст і контекст. – К.: Альтернативи, 2003. – 280 с.

Панченко В.Є. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. Книга розвідок та мандрівок. – К.: Твім інтер, 2004. – 288 с.

Станіслав Кульчицький, Валерій Солдатенко. Володимир Винниченко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 376 с.

Солдатенко В.Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – К.: Світогляд, 2005. – 349 с.

* * *

Якось Наталія Яковенко зауважила, що спірні проблеми та різні відповіді на одне й те саме питання – явище нормальне в науці, яка спирається на умоглядні реконструкції, а не на емпірично доступний матеріал. Справедливе твердження. У випадку з Володимиром Кириловичем Винниченком саме емпіричного матеріалу не бракує. Чому ж тоді упродовж тривалого часу такими різними були оцінки його діяльності і значення?

Скориставшись цим запитанням, дозволю собі розпочати із згадки про ситуацію, що нібито пішла в минуле. В енциклопедичному виданні «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», що вийшло друком у 1987 році, себто вже у горбачовську «перебудовну» добу, Винниченко постає «одним з ідеологів і керівників української буржуазно-націоналістичної контрреволюції»¹. В невеличкій статті також указано, що Винниченко у 1920 році вів переговори про входження до складу уряду більшовицької України, був призначений заступником го-

¹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1987. – С. 85.

*Володимир Винниченко. Париж,
1920-ті роки*

лови Совета Народних Комісарів, «займався безпринципним політиканством та інтригами, спрямованими проти Рад. Уряду та КП(б)У», а у 1920 році виїхав за кордон, де «провадив антирадянську діяльність»². Ще до «перебудовних» публікацій, не надто обтяжуючи себе пошуком вишуканих дефініцій, Олег Бабишкін іменував Винниченка «пройдисвітом у політиці і літературі»³.

Втім критично оцінювали Винниченка не лише в СРСР і УРСР, а й за їх межами. Наприклад, Іван Лисяк-Рудницький стверджував, що Винниченко-політик мав великі недоліки, які корінилися «почасти в його характері, а почасти в інтелекті. До хиб характеру слід зарахувати Винниченків невгамовний, «степовий» темперамент, що кидав його в екстремі». В сенсі інтелектуальному Винниченкова вада полягала у схильності до доктринерства, а відтак Винни-

ченко-реаліст перебував «у постійному неусвідомленому конфлікті з доктринером»⁴.

У діаспорній «Енциклопедії Українознавства», на відміну від советських публікацій, про «контрреволюційність» не йдеться. Натомість указується на те, що Винниченко концепційно визнавав марксизм, «хоча на його ідеології сильно

² Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – С. 86.

³ Цит. за: Панченко В.Є. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. – С. 155.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Сучасність. – 1980. – № 9. – С. 68, 73.

позначилися впливи західного лібералізму й гуманізму». Підкреслено й Винниченкові «політичні хитання» між українською самостійницькою платформою і концепцією української советської республіки, а також його як політика «експульсивність і схильність до крайностей»⁵.

Отже, ще до виходу друком названих на початку цієї публікації праць, у дискурсі, сказати б, винниченкознавства існувало щонайменше два образи Винниченка – «буржузного націоналіста» і «марксиста-плутаника». Втім був ще й «третій» Винниченко – літератор, автор п'єс і оповідань, у яких він, зокрема, проповідував «нову мораль», що принесло йому славу амораліста і навіть, за словами Івана Нечуя-Левицького, «еротомана». І ось тепер скидається на те, що ми переживаємо фазу народження ще одного Винниченкового образу. Цього разу «величного», як одного із забронзовілих «батьків нації».

Відомо, що біографію як текстуальну конструкцію створюють не персонажі, а біографи. Галина Сиваченко підрахувала, що лише у 1987–2000 роках в Україні з'явилося 219 різножанрових публікацій, присвячених Винниченку. Немає сумніву, що ця кількість тепер зросла з огляду хоча б на 125-річчя з дня його народження, яке відзначалось влітку 2005 року. Втім справа, зрозуміло, не в кількісних характеристиках процесу, а в тому, як «еволюціонує» образ Винниченка, хто і навіщо сприяє цьому.

Валерій Солдатенко констатує, що оцінка ролі конкретної особистості в історії завжди була справою нелегкою. І, на думку цього автора, проблема полягала насамперед у тому, що даючи оцінки, науковці поділялись на табори, «часом непримиренно ворожі»⁶. Не звертаймо увагу на підозрілу лексику часів «холодної війни», а звернімо увагу на інше: на засадничий, висхідний постулат самого Солдатенкового дослідження. На його початку читаємо, що автор відносить себе до кола тих науковців, які «виходять із апріорі шанобливого ставлення до не-

⁵ Енциклопедія Українознавства. – Перевидання в Україні. – Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1993. – Том 1. – С. 248–249.

⁶ Солдатенко В.Ф. Три Голгофи. – С. 265.

ГАЛИНА СИВАЧЕНКО

Обкладинка книжки
Галини Сиваченко

зрозуміти його результат і *summary* полягає у обґрунтуванні Винниченкових «позитивів».

Та не всі поділяють такий підхід. Це засвідчує, зокрема, спільна книжка Станіслава Кульчицького і Валерія Солдатенка, що фактично не є спільною. Ба більше, маємо тут дві (окремо підписані авторами) передмови, що відрізняються між собою. За Кульчицьким, навіть «Винниченкові помилки допомагають розібратися у вирі революційних подій»⁹. За Солдатенком, Винниченко не просто популяризував теоретичні набутки Михайла Грушевського, а й «талановито їх розвивав стосовно потреб часу». Причому Грушевського представлено як «старшого товариша» (це нагадало мені незабутній стереотип советської доби – дует «вчителя» Маркса і «учня» Леніна). Понад те, Солдатенко стверджує, що в основу Винниченкових концепцій було покладено щирю правду й тверезий реалізм, а тому «гасла, що їх кидав у маси В. Винниченко, знаходили такий могутній відгук у народній душі, гуртували мільйони українців у політичні армії борців за свою кращу долю»¹⁰.

пересічної особистості й різнобічних талантів В. Винниченка»⁷.

У чому ж, власне, полягає таке «апріорі шанобливе» ставлення? А в тому, щоб на основі всієї наявної суми фактів і документів розкривати і популяризувати Винниченків життєвий шлях, творчий доробок, у яких (*nota bene!*) «самі собою, з об'єктивною неминучістю, невмолимою закономірністю виявляються домінантними не просто позитивні, а значною мірою виняткові, видатні якості відомого громадсько-політичного діяча, детермінуються надзвичайно високі оцінки його історичних звершень, справжнє значення останніх для розвою Вітчизни, нації»⁸. Іншими словами, ще до початку власне дослідження можна

⁷ Солдатенко В.Ф. Три Голгофи. – С. 8.

⁸ Там само. – С. 9.

⁹ Станіслав Кульчицький, Валерій Солдатенко. Володимир Винниченко. – С. 13.

¹⁰ Там само. – С. 19, 20.

(Прочитавши це, я відразу подумав: який «відгук у народній душі», які «політичні армії», коли все закінчилось так, як закінчилось? Чи не переплутав автор щось? Може, це не про Винниченка, а, скажімо, про Леніна мало бути написано?)

Не уникає підозріло (*pardon*, априорі) шанобливого ставлення до Винниченка і Галина Сиваченко, хоча її праця, на щастя, має літературознавчий характер. Цінне це дослідження ще й тим, що у ньому потужно використані фрагменти дотепер недрукованих Винниченкових щоденників (до речі, після надрукованих Григорієм Костюком двох томів справа видання зійшла нанівець). Разом з тим у книзі є ось така оцінка: «Володимир Винниченко посідає в історії української культури та національно-державного відродження виняткове місце. Важко, ба й навіть неможливо, поставити поряд із ним когось із навіть найбільших сучасників»¹¹.

(Насамперед для мене не зрозуміло, чому ж не можна нікого поставити поруч із Винниченком? Можна. Ще й як! Досить назвати лише Симона Петлюру чи навіть уже згаданого Михайла Грушевського.)

Нарешті, здається, долучився до створення «світлого образу» Винниченка його земляк Володимир Панченко. Його книжка – це фактично збірка переважно літературознавчих статей (на жаль, із неодноразовими повторами) і подорожніх заміток, пов'язаних із Винниченком. До цього долучені Винниченкові листи до Євгена Чикаленка, написані у 1919–1929 роках і знайдені автором в Українській вільній академії наук у Нью-Йорку в 2000 році. Панченко «перегортає» сторінки Винниченкової (переважно передреволюційної) біографії, сповідуючи ту флексибільність суджень, яка в цілому викликає довіру.

Обкладинка книжки
Станіслава Кульчицького
та Валерія Солдатенка

¹¹ Сиваченко Г.М. Пророк не своєї вітчизни. – С. 13.

Обкладинка книжки
Володимира Панченка

який мав світогляд, що його Ярослав Пеленський назвав «нешлюбною дитиною Карла Маркса з вродливою і темпераментною українською молодницею»¹².

Саме Винниченко був автором трьох універсалів Української Центральної Ради, очолював її виконавчий орган, здавалося, назавжди перетнувши Рубікон у протистоянні з більшовиками. З іншого боку, саме він у 1919 році стверджує у листі до Євгена Чикаленка: «Найшвидше й найлегче може існувати така наша державність, яка відповідає основі нашої нації – селянству й робітництву – себто селянсько-робітнича державність, інчими словами – большевицька, совітська»¹³. В 1920 році він принизливо «романсував» з більшовиками, виторговуючи для себе гарантії і пільги, яких для нього, «українського націоналіста», просто бути не могло. А потім буде Винниченкова критика Леніна, Сталіна, попередження про те, що з «червоного яйця» вилуплюється фашизм, болючі рефлексії на голод початку 1930-х, самогубство Скрипника, навіть прохання до сталінського уряду дозволити повернутись додому із французького важкого еміграційного життя (що Винниченкові не дозволять) etc.

¹² Цит. за: Панченко В.Є. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. – С. 114.

¹³ Там само. – С. 249.

На жаль, і Панченко, балансуючи «на лезі» Винниченкової «парадоксальності», не уникає спокуси «глобальних» оцінок. Так, торкаючись одіозної полеміки довколо того, хто «матері-історії» України більше цінний – Петлюра чи Винниченко (перший, мовляв, боронив українську державність до кінця, а другий був добрий письменник, але поганий політик), Панченко ставить запитання: «А от у чиїх словах більше істини? На зміну політичним пристрастям, симпатіям і антипатіям мали б прийти об'єктивність істориків, аналіз документів, який, можливо, виявить, що все було не так уже й однозначно»¹⁴.

А завершується ця сентенція ще глибокодумніше: мовляв, тих, хто сумлінно вивчає архіви, менше, ніж тих, хто швиденько змінює старі міфи новими, «хто спішить повернутися до давніх формул про “українського Гарібальді” чи “поганого політика”. Висновок передує аналізу фактів»¹⁵.

* * *

Багато чого я готовий вибачити своєму колезі і доброму приятелю Володимирі Панченку. Наприклад, пов'язані із розповіддю про Винниченка паризькі неточності включно з назвою знаменитого Музею д'Орсе (Musée d'Orsay), що у книзі постає як якийсь невідомий «Орсет»; журналістську банальщину про те, як «житель Парижа не задумується, що він живе у місті, роль якого у світовій історії мистецтва унікальна». Готовий вибачити незнання, скажімо, біографії Християна Раковського, про якого багато чого написано ще в часи горбачовської «перебудови», зокрема встановлено дату його розстрілу в 1941 році (замість неї Панченко у публікації 2004 року ставить знак запитання¹⁶). Готовий оминати увагою інші неприпустимі для автора такого роду розповіді речі. Багато чого готовий я вибачити, але не твердження про те, що чогось ми ще у Винниченкові не розуміємо, оскільки, мовляв, немає кому архіви про нього вивчати.

Стверджую, що і професор Кульчицький, і член-кореспондент Солдатенко, і член-кореспондент Сиваченко архіви ви-

¹⁴ Панченко В.Є. Володимир Винниченко: парадокси долі й творчості. – С. 205–206.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 275.

*Обкладинка книжки
Валерія Солдатенка*

вчали і знають їх добре. Та й сам Панченко в архівах непогано працював. І що ж? Як показують публікації цих авторів, справа не **В ПРОЦЕСІ** архівних пошуків, а **В РЕЗУЛЬТАТІ**. Що ж, подивимось на результати.

Основний висновок у книзі Кульчицького–Солдатенка полягає в тому, що поразка УНР прирєкла Винниченка на забуття, але згодом це забуття було подолано. Відтак письменник і політик «вже має своє місце у вітчизняній історії»¹⁷. Ну, має. І що з того? Це було зрозуміло і до появи цитованої книжки. Питання в тому, яке саме місце зайняв Винниченко?

Валерій Солдатенко, сповідуючи, як ми вже бачили, взагалі сумнівний для науковця «апріорі шанобливий» підхід, у висновках до своєї книжки зауважує: «І найкращою даниною Великому Українцеві (наскільки пам'ятаю, це в нас другий “Великий Українець”, першим був Грушевський. – Ю.Ш.) було б творче наслідування його подвижницького життєвого прикладу, наближення часу торжества ідеалів, про які він мріяв, до яких нестримно прагнув»¹⁸. Що-що, а життєвий приклад Винниченка наслідувати в жодному разі не варто. Він і сам собі цього не бажав.

Галина Сиваченко, вписуючи (і роблячи це часом дуже вдало) творчість Винниченка в європейський літературний і філософський контекст його доби, кінець кінцем доходить висновку, що Винниченко «міг помилятися і помилявся, іноді приймаючи як правду те, що нею насправді не було. Одначе він вірив у право кожної людини мати власні переконання, бути чесним із собою та з усіма, у можливість зробити себе й людей щасливими, прагнув, аби мистецтво бути щасливим стало етикою третього тисячоліття»¹⁹. І навздогін за цим маленьким

¹⁷ Станіслав Кульчицький, Валерій Солдатенко. Володимир Винниченко. – С. 374.

¹⁸ Солдатенко В.Ф. Три Голгофи. – С. 275.

¹⁹ Сиваченко Г.М. Пророк не своєї вітчизни. – С. 253.

«дощиком»-висновком із великої «хмари»-монографії (понад 250 сторінок) ми знаходимо ще твердження про те, що Винниченків філософсько-етичний трактат «Конкордизм» може претендувати на роль своєрідної Біблії української соціал-демократії²⁰.

І нарешті, Панченко. Він також час від часу дарує читачам узагальнюючі висновки наприкінці того чи іншого нарису. Наприклад, відповідаючи на запитання, чи вдалося Винниченкові досягти бажаного – «собою возвеличити українське»? – Панченко пише: «Схоже, що кінець ХХ ст. дає підстави відповісти на це запитання загалом ствердно. Хоча історія цього возвеличення виявилася надто драматичною, повною суперечностей, тріумфів і поразок. І справа тут уже й не в самому В. Винниченкові, а в нашій національній долі і вдачі, в українській історії століття, яке нарешті минуло...»²¹

Ви щось зрозуміли? Я – так само. Все-таки недаремно, мабуть, Леся Українка знаходила у Винниченкові дані на великого артиста. Він і справді як артист впливав і, як з'ясувалось, імпліцитно впливає на публіку, яка ним ще цікавиться. Сам Володимир Кирилович артистично вмів списувати на історію чимало речей. Згадаймо хоча б (заяложені частим цитуванням) його слова про те, що українську історію треба читати з бромом. Або стогін про те, «яка то страшна, тяжка річ» відродження української державності (ніби чиюсь іншу державність відроджували бавлячись!). Або жахливий запис у щоденнику від 24 серпня 1923 року про те, що бути українцем – це значить «бути постійно в стані доказування свого права на існування».

Нині, після 15 років проголошення української державності (понівеченої і дискредитованої посткомуністичними «управлінцями», а нині керівниками «помаранчевої революції» мільйонерів проти мільярдів) немає сумніву в тому, що треба просто **БУТИ**, а не доводити комусь своє право на буття. Та в тому-то й полягає річ, що вишукувати ворогів у власному таборі та ззовні, списувати на них власну нездарність і найгірші вади «національної вдачі» (наприклад, зрадництво, агресивне хуторянство, сервільність, небажання запровадження «нормаль-

²⁰ Сиваченко Г.М. Пророк не своєї вітчизни.

²¹ Панченко В.Є. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. – С. 120.

них», а не загальноновживаних у світі законів тощо) – усе це виявилось робити легше, ніж, власне, **БУТИ**.

І тут саме місце процитувати ще один Винниченків щоденниковий запис: «Здається, так просто й легко казати правду, коли хочеш того одверто й щиро... Але що таке правда? Політичний чи взагалі громадський діяч правди сказати не може в своїх мемуарах, бо те, що він напише сьогодні, напише цілком щиро, через десять-двадцять років буде бачитись ним у іншому світлі і він напише іншу правду теж щиро»²².

Сформульовано артистично. Леся знала, що казала. Одначе не забуваймо: артист, який це написав, замість грати на великій сцені, подався у велику, а відтак безжальну політику. У 1920 році він отримав урок, який нарешті протверезив його і який засвоїв на все життя, що залишилось: Винниченко пішов з політики. Пішов, зрозумівши повне своє банкрутство. І не треба створювати ніяких заскладних історіософських амальгам: до Винниченка (як, до речі, і до інших діячів його доби, а серед них Грушевський, Петлюра та інші) слід підійти з одним універсальним критерієм: наскільки ефективним він був як політик. Відповідь: **НІ НАСКІЛЬКИ**. Це – ключовий критерій у історико-політичному «винниченкознавстві» (а також у «грушевськознавстві», «петлюрознавстві» та інших персональних «знавствах», якщо вже без них не можна). Усе решта – балаканина, потрібна хіба що для виховання нових поколінь «патріотів», готових молитись на «реновованих» богів і божків.

Ще один засадничий момент. Галина Сиваченко зауважила: специфіка Винниченкової етичної системи полягала в тому, що його пером ніколи не рухала любов, але майже завжди ненависть до того, що заважало йому любити²³. Доктринер, який «підверстує» життя під власні схеми, не може закінчити успіхом. А поготів доктринер з артистичною (емоційною) натурою. Тож не дарма у 1919 році, коли офіційний представник Антанти почав вимагати, аби голову Директорії Винниченка і прем'єра Володимира Чехівського вигнали з уряду «як собак», Винниченко миттєво втратив (замість виявити її) рішучість. Почалося самокопання, медитації на тему власного еґо, емоційні переоцінки пережитого і зробленого, виникла думка

²² Цит. за: Сиваченко Г.М. Пророк не своєї вітчизни. – С. 22–23.

²³ Див.: Там само. – С. 18.

про те, що, напевно, він і справді стоїть на заваді «державотворення». Все закінчилось від'їздом за кордон, а потім коротким поверненням на невдалий поклон до червоних переможців. Уже «заднім числом» Винниченко зводив рахунки у своїй книзі «Відродження нації» з ненависним для нього Петлюрою, роздавав оцінки іншим діячам і подіям, до формування і перебігу яких – не забуваймо! – сам нещодавно був причетний.

Валерій Солдатенко у своїй книзі констатує той факт, що нешироким залишається коло тих, хто вважає Винниченка одним із найвизначніших громадсько-політичних діячів усього ХХ століття²⁴. І на те є підстави. На них у Солдатенковій книзі докладно і переконливо вказано.

Мало не в усіх суспільно-значущих починаннях Винниченко зазнав невдач, не зміг довести до завершення і реалізації жодного масштабного задуму. Не досягнувши програмної мети, зійшла з політичної арени Українська соціал-демократична робітничка партія, біля витоків якої він стояв, а потім тривалий час був лідером. Не змогла завоювати авторитету, відійшла у небуття і створена ним Закордонна організація Української комуністичної партії. Театральним, у найгіршому сенсі слова, але трагічним по суті, виявився фінал Української Центральної Ради, одним із керівників якої упродовж більшої частини терміну існування був Винниченко. У критичний для Української революції і УНР момент – у січні 1918 року – він залишив головування в Генеральному Секретаріаті – першому національному уряді ХХ століття.

Малорезультативними, а то й значною мірою невдалими, виявилися переговори з Тимчасовим урядом, коли делегації до Петрограда очолював Винниченко. Поразкою завершився конфлікт з ленінським Совнаркомом, однією з ключових дійових осіб якого був він же. Довелося відмовитися від автономістсько-федералістського курсу, одним із ідеологів і найпослідовніших провідників якого був Винниченко.

Йому не довелося довго очолювати Директорію УНР, а замість планів створення Української Республіки Трудового Народу на основі трудових рад в Україні запанував відразливий режим отаманщини, що дестабілізував державність ізсередини і не зміг протистояти більшовицькій навалі. Не збулися

²⁴ Солдатенко В.Ф. Три Голгофи. – С. 266.

плани союзу УНР з советською Росією проти інших держав і блоків, не вдалося домовитися про умови співпраці з керівництвом УССР у 1920 році.

І все це списати, як пропонує Панченко, на те, що «справа тут уже й не в самому В. Винниченкові, а в нашій національній долі і вдачі, в українській історії...»²⁵? Або після цього заявляти, як це робить Солдатенко, що «саме рукою В. Винниченка було розставлено найрельєфніші віхи прогресивного поступу українства»²⁶? Для кого все це написано і кого це має ввести в оману? Якщо створюються такого роду міфи, від яких тхне духом донцовських апокрифів, то яка мета такого новітнього міфотворення?

На моє глибоке переконання, все це – зайве свідчення глибокої інтерпретаційної кризи серед дослідників біографій діячів української історії. Слава Богу, що вже є спроби цю кризу подолати. Та її не подолати, якщо, зокрема, мовчки дивитись на плоди того політичного «винниченкознавства», що їх публіка отримала останніми роками.

²⁵ Панченко В.Є. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. – С. 120.

²⁶ Солдатенко В.Ф. Три Голгофи. – С. 268.

Брежня і замовчування. Пригнічена пам'ять про Голодомор

Почну з такого епізоду. На схилку життя один із найвідданіших сталінських соратників В'ячеслав Молотов, що доживав віку під Москвою на дачі, неодноразово зустрічався з письменником Феліксом Чуєвим, згадував минуле. Ці зустрічі стали матеріалом для книжки Чуєва «100 бесід з В'ячеславом Молотовим». Ось уривок однієї з бесід:

« – У письменницькому середовищі говорять про те, що голод 1933 року був спеціально організований Сталіним і усім вашим керівництвом.

– Це говорять вороги комунізму!..

– Але начебто майже дванадцять мільйонів загинули від голоду в 1933-му...

– Я вважаю, ці факти не доведені, – стверджує Молотов.

– Не доведені?..

– Ні, в жодному разі. Мені доводилося в ті роки їздити на хлібозаготівлі. Так що я не міг пройти повз такі речі. Не міг. Я тоді побував на Україні двічі на хлібозаготівлях, у Сичово, на Уралі був, у Сибіру – що ж, я нічого не бачив, чи що? Абсурд! Ні, це абсурд»¹.

Це дійсно абсурд, оскільки на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 3 серпня 1932 року не хто інший, як Молотов, сказав: «Ми стоїмо дійсно перед примарою голоду і до того ж у багатих хлібних районах»².

Проте минули роки й один із «сталінських соколів» настільки повірив у ту офіційну неправду, в яку на довгі десятиліття були оповиті події початку 1930-х років, що нібито увійшов конфлікт сам із собою.

Неправда від самого початку

Офіційна пропаганда і статистика в ССРСР не тільки замовчували відомості про голод початку 1930-х років, але й прагнули

¹ Чуєв Ф.И. Молотов. Полудержавный властелин. – Москва, ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – С. 453.

² Цит. за: Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – С. 112.

не вживати саме слово «голод». Замість цього писали «недоблік смертей». Як же вдалося сховати правду, адже голодом були охоплені величезні території (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга, Західний Сибір, Центральночорноземна область, Казахстан)?

Для відповіді на це запитання важливе значення має публікація документальних джерел. Насамперед тих, які відображають діяльність вищого керівництва ССРСР у 1932–1933 роках, поведінку регіональних лідерів, зокрема партійно-державної номенклатури УССР. Ці документи дозволяють зрозуміти доктринальні і ситуативні мотиви дій комуністичного істеблішменту, що відбирав у селян хліб і практично всі продукти і при цьому прагнув приховати правду про те, що відбувається.

Саме такого роду документи були надруковані мною разом з Валерієм Васильєвим у виданні «Командири великого голоду», що вийшло в Києві у 2001 році у видавництві «Генеза»³. Книга містить прямі архівні свідчення про діяльність надзвичайних хлібозаготівельних комісій на чолі з Головою Ради Міністрів ССРСР В'ячеславом Молотовим і секретарем ЦК ВКП(б) Лазарем Кагановичем в Україні і на Північному Кавказі в 1932–1933 роках. Це – телеграми, якими обмінювалися Сталін, Молотов і Каганович, листи, доповідні записки на їхню адресу, проекти рішень регіональних керівних органів, що редагувалися сталінськими посланцями, їхні виступи на різних зборах. Нарешті, це – унікальні щоденники поїздок Кагановича в Україну і на Північний Кавказ. У них зафіксована щоденна діяльність, зустрічі, виступи, вказівки, які «стимулювали» хлібозаготівлі. Матеріали цього збірника, як й інших публікацій, доводять, що вище керівництво було добре поінформоване про реальну ситуацію.

Такого роду публікації дозволяють також побачити специфіку й особливості в діях влади в тому або іншому регіоні колишнього ССРСР у 1932–1933 роках. Специфікою України було вже те, що вона разом з Північним Кавказом поставляла понад половину зерна, що вироблялося в ССРСР. Говорячи про ситуацію в Україні в 1931 році, Сталін зазначав, що «ряд врожайних

³ Див.: Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр./ За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.

районів опинився в стані розорення і голоду»⁴. Однак при цьому в Кремлі вважали, що в Україні є великі запаси зерна, приховувані від держави колгоспами і селянами-односібниками. Ось чому влада насамперед використовувала методи тиску і репресій під час хлібозаготівель. У травні 1932 року плани цих заготівель були знижені для ряду областей Уралу, Середньої Волги, Казахстану й водночас це зниження практично не торкнулося України і Північного Кавказу.

У 1931 році Україна здала менше хліба, ніж у 1930-му. І тоді спеціальною постановою ЦК ВКП(б) січень 1932 року був оголошений бойовим ударним місяцем закінчення хлібозаготівель. Саме за рахунок України сталінське керівництво

сподівалося створити великі запаси зерна. Внаслідок цього в Україні вже в 1931 році померло близько 150 000 чоловік⁵.

Це був очевидний знак лиха. У березні–квітні 1932 року в українських селах з'явилася велика кількість голодуючих, а в містах – кинуті батьками діти. Однак і це не зупинило владу, що почала списувати проблеми на дії місцевих керівників.

⁴ Цит. за: Командири великого голоду. – С. 23.

⁵ Див.: Кульчицький С. 1933 рік: сталінський терор голодом // Урядовий кур'єр. – 2002. – 8 листопада.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ

СЕКРЕТНО - ПОЛИТИЧЕСКИЙ ОТДЕЛ

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

С В О Д Е К А

Сектов о право-оппортунистических настроениях и про-
тиводествии хлебозаготовкам со стороны членов, кандидатов
партии и комсомола, во время хлебозаготовительной кампании

По данным на 20/XI-1932 г.

Тов _____

1* ноября 1932 г.

№ _____

Обкладинка «Зведень про факти право-оппортунистичних настроїв і протидій хлібозаготівлям з боку членів, кандидатів партії і комсомолу під час хлібозаготівельної кампанії», надісланих до ЦК КП(б)У з ГПУ УССР.

22 листопада 1932 року

3 січня 1932 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У була обговорена телеграма Сталіна і Молотова, що вимагала неухильного виконання планів хлібозаготівель. 83 українських керівники роз'їхалися по Україні організувати це виконання. 26 квітня 1932 року тодішній партійний лідер України Станіслав Косіор писав Сталіну: «У нас є окремі випадки і навіть села, які голодують, однак це лише результат місцевого головотяпства, перегинів, особливо по відношенню до колгоспів. Усілякі розмови про “голод” на Україні варто категорично відкинути»⁶.

Як бачимо, ще навесні 1932 року було винайдено досить своєрідну формулу: голод є, але розмови про голод слід «категорично відкинути». За всім цим насамперед стояло небажання режиму визнати, що порочність «воєнно-комуністичних», примусових, адміністративних методів керівництва аграрним сектором були фундаментальною першопричиною катастрофічного становища села.

10 червня 1932 року Голова Совета Народних Комісарів УССР Влас Чубар писав Молотову і Сталіну: «Ваші докори в тому, що ми, українці, не знаємо, що робиться на селі і, що ми не займалися як слід селом, цілком і повністю справедливі... Зараз вже можна нарахувати мінімум 100 районів (замість 61, що нараховувалися до початку травня), які потребують продовольчої допомоги і зривають плани весняного посіву. Вони також будуть зривати переробку і збирання врожаю технічних культур і хліба»⁷.

Не випадково в першу чергу на місцевих працівників лягала відповідальність за будь-яку спробу протистояти жорстоким директивам «зверху». Їх виключали з партії і віддавали під суд як зрадників і організаторів саботажу. Так, на 1 січня 1932 року в 146 районах УССР (усього на той момент було 484 районів) за обвинуваченням у зриві хлібозаготівель було розпущено 250 і віддано під суд 345 складів правлінь колгоспів. У 1931 році й у першій половині 1932 року в Україні замінили 80 % секретарів райкомів партії⁸.

⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – С. 148.

⁷ Командири великого голоду. – С. 206.

⁸ Там само. – С. 160.

Панас Любченко, Всеволод Балицький, Станіслав Косіор, Іван Дубовий на урядовій трибуні. Харків, 1927 рік

Таким чином, «стіна мовчання» зводилася насамперед у самому партійно-державному апараті, працівників якого жорстко карали навіть за розмови про голод, не кажучи вже про спроби допомогти селянам.

Останнім шансом сказати про катастрофу, що насувається, в Україні стала III партійна конференція. Вона відбулася в липні 1932 року в Харкові. Для участі в ній приїхали Молотов і Каганович. Таким чином, разом зі Станіславом Косіором, який очолював ЦК КП(б)У з 1928 року, на цих зборах були присутні три члени політбюро ЦК ВКП(б).

Стенограма конференції була надрукована книжкою ще в 1932 році. Однак мені вдалося розшукати в архіві ретельно відредагований автентичний текст. Цей редагований текст був чи не першим кроком на шляху до того, щоб спотворити реальні події. Тепер дуже важливо прочитати місце, що не ввійшло в офіційно видану версію. Деякі районні керівники намагалися у своїх виступах показати драматизм ситуації, підкреслити, що не можна обвинувачувати в усьому «нижчестоящі» структури, насамперед недавно створені райони. Але ці голоси, а також обережні спроби декого з керівників УССР вказати на

проблеми, не розчулили сталінських посланців. У Кремлі вважали, що план хлібозаготівель реальний і що керівники України своїми проханнями просто хочуть полегшити собі життя.

Делегати конференції схвалили резолюцію, яку 9 липня 1932 року затвердив пленум ЦК КП(б)У і якою «до безумовного виконання» приймався для України план хлібозаготівель – 356 млн пудів по селянському сектору. Цей план тричі будуть скорочувати, а до 1 листопада 1932 року в Україні зберуть лише 136 млн пудів зерна⁹.

Україна не справлялася з поставленими завданнями. Тоді своє ставлення до цього висловив Сталін у листі Кагановичу від 11 серпня 1932 року. Майже 70 років цей лист пролежав в архіві. Ніким (крім партійних працівників ще в 30-ті роки) не згадувався. Уперше він був надрукований московською «Независимой газетой» у 2000 році. Між тим це – дуже важливий документ.

Сталін писав про погану роботу партійних і державних структур, про незадовільну роботу ГПУ УССР по боротьбі з «контрреволюцією». Однак воістину унікальним у цьому листі було те, що Сталін поставив під сумнів лояльність усієї партійної організації України. В ній, за його твердженням, домінували «петлюрівці» й агенти Пілсудського. «Як тільки справи стануть гірше, – писав Сталін, – ці елементи не затримаються, щоб відкрити фронт усередині (і поза) партією, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек...» Але найцікавіші такі сталінські вказівки: «Поставити собі за мету перетворити Україну в найкоротший термін у справжню твердиню СРСР; у дійсно зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати»¹⁰.

Це був виразний антиукраїнський сигнал. Таких оцінок Сталін не давав щодо жодного з тодішніх регіонів СРСР. Зрозуміло, що евфемізми щодо «справжньої твердині» і «зразкової республіки» мали перетворитися на ряд політичних і господарських заходів. Їхня комбінація мала на меті:

1) вичавити з України максимальну кількість хліба (це мотивувалося нестачею модернізації і необхідністю годувати міста);

⁹ Див.: Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. – К.: Знання, 1989. – С. 33.

¹⁰ Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2001. – С. 274.

2) здійснити репресивну «чистку» усіх сфер суспільства (це мотивувалося засиллям латентних «українських націоналістів» й інших ворогів).

Як підтверджують надруковані останніми роками документи, усі подальші події можна розглядати як виконання цих завдань. І це виконання від самого початку, як видно, не могло не супроводжуватися жертвами.

Коли кількість цих жертв почала збільшуватися, треба було рятувати міжнародну «репутацію» сталінського керівництва і слід було зробити голод таємним на міждержавному рівні.

Український голод і світове співтовариство

14 січня 1933 року, відповідаючи на численні запити з-за кордону, нарком закордонних справ СРСР Максим Литвинов зробив спеціальну заяву про те, що ніякого голоду в Советському Союзі немає, що все це – вигадки. Однак правда про те, що відбувається, пробивалася на Захід. І по дипломатичних каналах, і в повідомленнях іноземних кореспондентів. Тоді 23 лютого 1933 року політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів». Був установлений порядок, «в силу якого вони можуть їздити по СРСР і перебувати у визначених пунктах тільки з дозволу Головного управління міліції»¹¹.

Дозвіл одержали насамперед ті кореспонденти, в яких сталінський режим не сумнівався. І результат поїздок був відповідний. Так, 31 березня 1933 року після поїздки по Україні кореспондент газети «New York Times» Уолтер Дюранті (Walter Duranty) писав: «Немає справжнього голоду чи смертності від голоду, однак розповсюдженою є смертність від недуги недоїдання»¹².

СРСР продовжував експортувати хліб за кордон за демпінговими цінами. Представник уряду Української Народної Республіки в еміграції Олександр Шульгін звернувся до Хлібної комісії, створеної Лондонською економічною конференцією. Він писав: «У той час, коли комітет радників повинен встано-

¹¹ Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – С. 307.

¹² Цит. за: Гунчак Т. Голодомор – 32/33 – біль серця всієї України // День. – 2003. – 1 серпня (№ 132).

УК ДО РУК!

З ХАТИ ДО ХАТИ!

ЕЛЯНЕ, НЕ ДАВАЙТЕ ХЛІБА БОЛЬШЕ- ВИКАМ!

Примара голоду знов насувається на Україну!

Знов наш народ з ласки большевицької влади буде кинутий на голодну смерть!

Зо всіх кінців України надходять тривожні звістки про недорід, а в багатьох місцях неврожай буде повний. На Московщині положення ще гірше — там уже тепер відбуваються голодні бунти селян та робітників, які московські комісари адушують розстрілами. Надія вся большевиків на український хліб, який вони будуть грабувати в українського населення та вивозити на Московщину. Знов, як шість років тому назад, заберуть останнє, а народ наш залишать умирати голодною смертю. Червоні кати московські не зупиняться перед тим, щоб знов виморити голодом мільйони нашого населення, як було минулого разу, коли від голоду вимерло біля восьми мільйонів української людности. А мільйони голодних москалів, яких посилатиме большевицька влада на Україну за хлібом? Черними хмарами

посунуться вони на українські землі, щоб видерти останній кусень хліба у нас, а нам залишити однією умирати з голоду. Що ж роблять московські кати, що б не допустити до голоду? Чи справді вони до дбають про те, що б врятувати населення від голодної смерті? Ні! Не вірте їм! Не вірте їхнім ласкам і загрозам!

Не давайте їм хліба!

Вони вивозять хліб наш за кордон, продають чужинцям, а гроші видають чужинецьким комуністичним партіям, щоб викликати большевицьку революцію в чужих державах. Награбовані з нашого населення ці гроші видають на комуністичну пропаганду в Англії, Франції, Німеччині, Польщі, Австрії, Румунії та інших державах. Нема такої держави, де б вони не сипали народними гривами. А скільки йде народних грошей на революцію в Китаю? А чи вона потрібна нам? Сотні тисяч большевицьких агітаторів, чекістів висилатимуться за кордоном для агітації за такий комуністичний рай, який вони завели на Україні. Як би ці агітатори повернули на закупню хліба для голодного населення, то про ніякий голод не треба було б і думати.

Але вони цього не зроблять.

Бо їм не ходить о те, щоб населення не вимерло з голоду, а про те, що б на цілому світі завести голод та що б влада комісарська панувала всюди.

Але чи станеться так, як хочать большевики?

Ні. Чуємо, що чужі держави уже завели себе лад після війни, дбають про мирне та спокійне життя для своїх народів та про добробут народів. Вони ще до пори — до часу терплять кому у нас, а це не довго буде тривати. Читали в пресі большевицькій, що чужоземні сили вже сьогодні готуються до жорстокої розправи з большевицько-комуністичною Москвою. Коли ми самі не зробимо розправи з червоними катями, то на нашу землю, чого доброго, вступить збройна сила чужих держав, що б знищити їх.

Селяне! Досить з нас вже і інтервенції чужоземної сили московської. Хай не ступить більше на нашу голиту кровію землю нога чужинця. Рятуйтеся самі! Самі організуйтеся, щоб власними силами скинути ненависне панування скажених московських катів!

Ні одного зерна хліба червоним грабіжникам! Ні одного карбованця еневисним окупантам!

Рятуйтеся від голоду, готуйтеся до розправи з проклятою московською комуною!

Український Революційний Комітет.

Одна з антибільшовицьких листівок. 1932 рік

вити кількість зерна, що СРСР вивезе за кордон, ми просимо вас в ім'я гуманності заперечувати проти будь-якого вивозу їстівних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сів і хто нині вмирає з голоду – селянам України і Кубані. З свого боку ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо кваліфікувати інакше як злочинний»¹³.

Коли на Заході з'явилися ті, хто протестував проти советського «голодного» хліба, сталінські дипломати вміло цьому протистояли. До СРСР було запрошено прем'єр-міністра Франції Едуарда Ерріо (якого привезли до Харкова), письменників Романа Роллана, Анрі Барбюса, Бернарда Шоу. Всі вони заявляли, що голоду не бачили. Апелюючи до західних діячів, Бернард Шоу в інтерв'ю більшовицькому офіціозові газеті «Правда» порушував таке питання: «...Якщо вони будуть перешкоджати Советському Союзові продавати свої продукти харчування іноземцям, то що ж він буде з ними робити? Цим державним діячам, що займають високі посади, не спадало на думку, що СРСР сам може з'їсти ці продукти»¹⁴.

Але в тому-то і була справа, що режим не збирався віддавати призначені на експорт продукти власному народові, знаючи, що мільйони людей голодують. Світова економічна криза призвела до небувалого падіння цін на промислове устаткування. Советські зовнішньоторговельні організації активно купували його за валюту і на пільгових умовах оплати. Але ціни на сільськогосподарську продукцію упали ще нижче. Щоб заробити валюту, СРСР продавав насамперед зерно і лісоматеріали. Ось чому плани хлібозаготівель почали збільшувати, держава викачувала з колгоспів увесь врожай, забираючи навіть насінневі фонди. При цьому Захід переконували, що ніякого голоду немає, а західні держави по суті закрили очі на те, якою є справжня ціна експортного хліба.

При цьому, однак, були ті, хто не мовчав. Наприклад, 21 листопада 1933 року кореспондент англійської газети «Manchester Guardian» писав: «Якщо мова йде про голод, то жоден серйозний спостерігач, що дивиться відкритими очима, не може

¹³ Гунчак Т. Голодомор – 32/33 – біль серця всієї України.

¹⁴ Бернард Шоу об Оттавской конференции // Правда. – 1932. – 12 сентября.

Ч.50. ЗВІДОМЛЕННЯ ДЛЯ ПРЕСИ

ДНЯ 2 ВЕРЕСНЯ 1933

АМЕРИКАНСЬКИХ І АНГЛІЙСЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ НЕ ПУСКАЮТЬ НА УКРАЇНУ

Радянська влада, як ми передше повідомляли, заборонила чужинським кореспондентам без особного дозволу відвідувати Україну й Кубань. Кореспондент МАНЧЕСТЕР ГАРДІАН-а і кореспондент КРІШІАН САНС МОНІТОР-а (п.Віліям Генрі Чемберлейн з Бостон, Масс.) старалися одержати спеціальний дозвіл, але московська влада відмовилася видати його.

Україна й Кубань це землі де тепер населення тисячами вмирає з голоду.

Оба кореспонденти вже не раз відвідували Україну попередніми роками і радянська влада не ставила їм тоді жадних перепон.
(УКБЮРО ЛОНДОН)

АНГЛІЙСЬКА ПРЕСА ПРО ГОЛОД НА УКРАЇНІ

Англійська преса подає дуже обширні вістки про голод який лу-тує на Україні та Кубані а який радянська влада старається перед світом заховати.

Статті подавали ДЕЙЛІ ТЕЛІГРАФ, ТАЙМС, МОРНІНГ ПОСТ і другі. ВЕСТЕРН МЕНІЛ (Кардіф, Валія) подає в числі з дня 30 серпня довгу статтю під заголовком "Голод в Росії": Стаття відноситься головно до України й Підкавказзя. В ній згадується також апель віденського Архієпископа, Кардинала Інніцера та лист українських Єпископів з Митрополитом на чолі, в якому протестується перед цілим цивілізованим світом проти виголодження й переслідування населення українських земель, якого допускається радянська влада.

В згаданій статті наводиться також звіт про голод на Україні, який подає др: Амменде, Генеральний секретар союзу меншостей.

ГАРДІАН, найповажніший денник англіканської Церкви, подає в числі з дня 25 серпня новинку про заклик який видали українські католицькі Єпископи до цілого світа, в якому взивається до протесту проти переслідувань радянською владою, яка Велику Україну, колись багатий край, довела до голоду й руїни. Далі цитує уривки з листа Єпископів.

КЕТОЛИК ТАЙМС, найбільший католицький денник Англії, подає на першій сторінці (видання дня 25 серпня) велику статтю про положення на радянській Україні, написану на підставі заклику-протесту українських католицьких Єпископів.

"Рідко коли, - пишеться в статті, - відзивається церковна ерархія такими важкими словами й такою ясною мовою, як це зробили Єпископи галицької провінції в своєму спільному листі в справі страшного положення робітників та селян радянської України, які вмирають з голоду. 'Україна в передсмерних судорогах', кажуть вони і звертаються до своїх католицьких братів, щоб ті піднесли могутній протест проти переслідування малих, убогих, слабих і невинних."

"Цього тижня - говориться далі, - побали ми були новини дуже великого значіння. Чужим кореспондентам заборонено видавати дозвіл на відвідини України й Підкавказзя, а таємне поєднання Сталіна з Троцьким, здається, дає причину предвиджування нових репресій над голодним та доведеним до крайності селянським землем. Ходить погослока, що Троцький має перебрати провід над Червоною Армією. Ті що пригадують собі його злочинні виступи у звязку з "кровоавим танком" в Києві, підчас горожанської війни, коли то по здобуттю міста три дні продовжалася масакра населення, будуть тремтіти за долю вмираючого з голоду населення України, яке готове попати в його руки." Ця частина статті подана в підчеркненню. Далше слідує дослівний перевід листа Єпископів та згадка про заклик і піддержку українських Єпископів Єміненцієм, Кардиналом Інніцером.

МАНЧЕСТЕР ГАРДІАН з дня 2 вересня помістив матеріяли подані Українським Бюром в Лондоні, під заголовком "Голод на Україні."
(УКБЮРО ЛОНДОН)

Одне з повідомлень Українського бюро в Лондоні про голод в Україні. Вересень 1933 року

стверджувати, що в селах, у яких я побував, є зараз голод, але не буде заперечувати, що голод був, причому немаленький, переважно в квітні і травні... Можна сміло сказати, що жодна провінція... не постраждала так, як Україна і Північний Кавказ»¹⁵.

«Винні» знайдені, тема «закрита»

Особливо небезпечним для сталінського режиму було те, що селяни прагнули виїхати з голодних місць. Ще в червні 1932 року в одному з листів Кагановичу Сталін висловлював невдоволення тим, що «кілька десятків тисяч українських колгоспників усе ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і ниттям»¹⁶.

Незабаром це невдоволення вождя набуло конкретних форм. З осені 1932 року і протягом зими 1933 року діяли так звані харчові блокади кордонів України. Вони були організовані з використанням внутрішніх військ і міліції. Такі блокади перешкоджали виїзду селян, а значить і поширенню інформації про голод. При цьому був неможливий і продуктовий «реверс», тобто приватним особам не дозволялося ввозити без дозволу держави продукти з Росії і Білорусії в Україну.

22 січня 1933 року Сталін і Молотов розіслали директиву партійним і советським органам, у якій підкреслювалося, що міграційні процеси, що почалися внаслідок голоду серед селян, організовані «ворогами Советської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації “через селян” у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Советської влади». У зв'язку з цим наказувалося органам влади і ГПУ УРСР і Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян в інші райони. Відповідні вказівки були дані транспортним відділам ОГПУ СРСР¹⁷.

Архівні документи свідчать, що комуністична спецслужба була покликана протистояти реальному спротиву селян (там, де він був), а також займалася фабрикацією різного роду справ, метою яких була превентивна протидія селянському обуренню.

¹⁵ Цит. за: Шаповал Ю. Невигадані історії. – К.: Світогляд, 2004. – С. 84–85.

¹⁶ Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – С. 179.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 9. – Арк. 115–116.

**КУРКУЛЬСЬКИХ САБОТАЖНИКІВ,
 ► ВОРОГІВ ПОДГОСІВ, — ВИСЕЛЕНО ЗА МЕЖИ УКРАЇНИ ◄**

ПОСТАНОВА

**Президії Снігірівського Районного
 Виконавчого Комітету Рад**

**Про виселення куркульських саботажників хлібозаготівлі за межі України
 ЗАТВЕРДЖЕНА ОДЕСЬК. ОБЛВИКОНКОМ**

За активне, злісне протидіяння хлібозаготівлі, за організацію куркульського саботажу і зрив хлібозаготівлі, за порушення закону пролетарської диктатури про об'єднану соціалістичної власності, за те, що зривали роботу в час осінньої сівби — президія Снігірівського РВК УХВАЛЯЄ:

Вислати з Снігірівського району за межі України — на північ в місяць виселення куркулів, 25 господарств — голів родин з родинами — з с. М-Петрівки:

1. Федорченко Іван Євдокимович,	14. Колотин Павло Васильович,
2. Коваленко Михайло Іванович,	15. Маларенко Василь Григорович,
3. Коваленко Іван Іванович,	16. Дроздівчук Антон Ковалівич,
4. Коваленко Микола Іванович,	17. Печеренко Степан Григорович,
5. Гук Петро Михайлович,	18. Квітко Дарин Степанович,
6. Давидівчук Дмитро Григорович,	19. Мірошніченко Федор Михайлович,
7. Петрівський Антон Іванович,	20. Коваленко Сидор Григорович,
8. Романівський Микола Іванович,	21. Коваленко Іван Степанович,
9. Бунчук Микола Григорович,	22. Романівський Євдоким Степанович,
10. Степанів Іван Григорович,	23. Гук Гаврило Іванович,
11. Ткаченко Іван Устипович,	24. Давидівченко Леонтій Іванович,
12. Миколаєв Михайло Григорович,	25. Пухляк Степан Григорович,
13. Давидівченко Сидор Григорович,	

Робота Снігірівського РВК РАЙОНСЬКОЇ

*Одна з постанов про виселення
 куркульських родин. 1933 рік*

його фатальних наслідків. Так, наприклад, у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 13 березня 1933 року підкреслювалося: «Доручити тов. Балицькому вжити заходів, що унеможливляють перетинання зведень про голод у селі Старошведське за кордон»¹⁹.

Важливим кроком на шляху до перекручування дійсних причин того, що відбувалося в українському селі, стали кад-

При цьому саме спецслужба була тією структурою, що знала правду про реалії голоду. 16 лютого 1933 року з'явилася партійно-державна директива: «Категорично заборонити будь-якій організації вести реєстрацію випадків набрякання і смерті в результаті голоду, крім органів ОГПУ»¹⁸. Сільрадам дали розпорядження при реєстрації смерті не вказувати її причину. У 1934 році надійшло нове розпорядження: усі книги ЗАГСу (Запис актів громадянського стану) про реєстрації смертей за 1932–1933 роки вислати до спецчастин. Там значна їх кількість була знищена.

Одним із головних завдань ГПУ УРСР було збереження в таємниці самого факту існування голоду і

¹⁸ Івницький Н. Роль Сталина в голоде 1932–1933 годов на Украине. По материалам бывшего кремлевского архива Политбюро ЦК КПСС // Материалы Международной конференции «Великий голодомор и геноцид в Украине 1932–1933 годов». — Виченца, Италия. — 16–18 октября 2003 года. Архив автора. — С. 3.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 190.

рові зміни 1933 року. Роздратований спробами українських керівників пом'якшити плани хлібозаготівель, Сталін втратив терпіння, коли наприкінці 1932 року він зустрівся із секретарем ЦК КП(б)У і Харківського обкому Романом Тереховим, який повідомляв йому про голод. Відповідь на цю розповідь була такою: «Нам говорили, що ви, товариш Терехов, гарний оратор, виявляється ви гарний оповідач – вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але не вийде! Чи не краще вам залишити посаду секретаря обкому і ЦК КП(б) і піти працювати в Союз письменників; будете казки писати, а дурні будуть читати»²⁰.

За рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року свою посаду залишив не тільки Терехов. Почалися кадрові зміни, найважливішою з яких було призначення Павла Постишева на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У і першого секретаря Харківського обкому КП(б)У. «Другий перший секретар» – так називали Постишева в кулуарах представники тодішньої номенклатури, оскільки він мав широкі повноваження від Сталіна.

Архівні матеріали, опубліковані останніми роками, показують, як саме Постишев і його «команда» (люди з його ближнього кола, а також партійні працівники, що приїхали з Росії для кадрового «зміцнення») здійснювали лінію на викачування зерна і паралельно займалися широкомасштабною «чисткою» самої партії і всіх суспільних сфер від «петлюрівців» і «українських націоналістів».

І це була не просто політична акція. У цю роботу включилося ГПУ УССР на чолі з Всеволодом Балицьким. Ще восени 1932 року почалася «масова операція по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу», а також з метою виявлення «контрреволюційних центрів, що організують саботаж і зрив хлібозаготівель та інших господарсько-політичних заходів». Тепер чекісти різко збільшили масштаби своїх дій.

Була розкрита «контрреволюційна організація» у сільському господарстві УССР, до якої зарахували фахівців-аграрників і яку незабаром «зв'язали» з аналогічними організаціями в Москві, Ростові і Мінську. У Москві заарештованих українських фахівців вписали ще й до якоїсь всесоюзної організації, що

²⁰ Цит. за: «Правда». – 1964. – 26 травня. Див. також: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 53.

Газети замість хліба. Піонерки під час читання газет на польовому стані колгоспу імені Т. Шевченка Сеначанського району на Полтавщині. 1933 рік

мала на меті «підірвати сільське господарство і викликати голод у країні». Арешти в регіонах мали масовий характер, а 35 членам цієї міфічної організації на чолі з колишнім заступником наркомзема ССРСР українцем Федором Конаром Колегія ОГПУ ССРСР 11 березня 1933 року винесла смертний вирок²¹.

Тільки в листопаді 1932 – січні 1933 року ГПУ УССР ліквідувало 1208 «контрреволюційних» колгоспних груп. У 1933 році з 24 191 колгоспів було «вичищено» близько 200 000 осіб²².

Перевірки охопили радгоспи, систему Заготзерна, систему споживчої кооперації. До цього варто додати те, що в самій КП(б)У було оголошено «чистку». Таким чином, виник досить значний контингент осіб, на яких цілком можна було списувати організацію голоду.

²¹ Докладніше див.: Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 106–107.

²² Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, година, оточення. – К.: Стилос, 2002. – С. 193.

Це можна було зробити, оскільки ще з кінця 1932 року в сталінського керівництва з'явилися особливі претензії. Серйозним фактором, що радикально відрізняв ситуацію в Україні від того, що відбувалося, скажімо, в Росії або Казахстані, були зміни в національній політиці. 14 грудня 1932 року Сталін разом з Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Совнаркому СРСР у зв'язку з проведенням хлібозаготівель. Цей документ, крім іншого, вимагав «правильного проведення українізації» в Україні і за її межами, в регіонах, де компактно проживали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими й іншими «контрреволюційними» елементами²³.

Це означало не тільки кінець, хоча і контрольованої, але все-таки «українізації». Це була вирішальна фаза приборкування «українізованої» самими більшовиками України, ліквідація того «націоналістичного» потенціалу, який уже ніколи не повинен був відродитися. Ось чому сам голод і брехливі версії про його винуватців стали для сталінського режиму бажаним і конкретним приводом для зміни лінії в національному питанні, для могутніх репресивних кампаній, що згодом органічно «вписалися» в ежовський «великий терор» 1936–1938 років.

У 1933 році в Україні в журналі «Червоний шлях» була опублікована розповідь японського письменника Наоши Токунаги під назвою «Голод при багатому врожаї». Незважаючи на те, що розповідь присвячена подіям у Японії, назва і ще більше рік публікації дають підстави говорити, що це була спроба езопівською мовою повідомити про те, що відбувається в Україні. Самі публікатори в передмові писали, що це розповідь про те, як експлуатують японське селянство куркулі і поміщики, як «біднота, працюючи до сьомого поту, не має зайвої жмені рису для власних потреб»²⁴. Тема «куркуля», а особливо «підкуркульника» (ця категорія була особливо розпливчаста), домінує в художніх публікаціях українських письменників того періоду. Особливо підкреслювалося, що цих ворогів можна розглянути лише через «більшовицькі окуляри».

²³ Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 291–294.

²⁴ Червоний шлях. – 1933. – № 7. – С. 90.

Таким чином, винні голоду були названі владою, а тема голоду стала табу. Можна було лише говорити про «господарські труднощі», про «прорив у сільському господарстві». Саме такого роду формули можна знайти в публікаціях того часу. Тепер правдиві оцінки того, що відбувалося і відбувається в українському селі, зустрічалися лише в розмовах. Згадки про це також «виловлювала» цензура. Так, в одній з довідок ГПУ УССР (датованої травнем 1934 року) про негативні настрої селян по листах із сільської місцевості в Червону армію говорилося: «З питань роботи колгоспів і економічного становища колгоспників переважають повідомлення про нестачу хліба на селі, набрякання, смертність і випадки самогубств на ґрунті голоду». Пишучі в ряді випадків просять червоноармійців допомогти надсиланням продуктів:

«На сьогоднішній день у нашому колгоспі вся робота стоїть, тому що народ голодний і опухлий і вмирає. Багато хто покидали хати і виїхали. Мати хвора, приїжджай, інакше ти її не побачиш. Якби було що їсти, то, може, ще пожила б» (Лебедин, Харківської області);

«...Хліб колгосп не дає; хліб віддали державі, а самі голодні і босі. У нас тут страшний голод, багато народу задавилось від голоду. У нас одна жінка задавила своїх 4-х дітей і сама два тижні пожила голодна»;

«...Дорогий син. Прийдеться нам усім помирати з голоду, бо в нашому хуторі дуже багато голодуючих. Уже поїли всю половину, так що вмираємо всі. У нашій сільраді голод навкруги, важко нам дочекатися нового врожаю» (Городницький район);

«...У нас їсти нема чого. Їмо буряк і капусту. Допоможи нам, не забувай, що твої брати умерли від голоду, пришли нам скільки зможеш хліба».

В окремих повідомленнях ті, хто пише, вказуючи на матеріальну незабезпеченість села, радять червоноармійцям по закінченні служби не повертатися додому²⁵.

Якщо такою була ситуація в 1934 році, то неважко уявити, якою трагічною вона була роком раніше. Проте саме в 1934 році у своєму виступі на XVII з'їзді ВКП(б) Сталін заявив про ріст населення ССРСР у 1933 році. Після цього навіть у секретній документації перестали згадувати про голод.

²⁵ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), Київ. – Ф. 16. – Оп. 27. – Спр. 3. – Арк. 51.

Важкий шлях до правди

Перша коротка згадка про голод з'явилася в одній зі статей Михайла Шолохова в збірнику, присвяченому 60-річчю Сталіна. Шолохов зазначав, що на Північному Кавказі під виглядом боротьби проти саботажу хлібозаготівель вилучили весь хліб, у тому числі виданий на трудодні. Внаслідок цього «в колгоспах почався голод»²⁶. У 1940 році на нараді, на якій обговорювали кінофільм «Закон життя» по книзі письменника Олександра Авдєєнка, Сталін визнав, що «у нас, наприклад, мільйонів 25–30 у минулому голодувало, хліба не вистачало...»²⁷ Однак причини і винуватці голоду не були названі.

Парадоксально, але ці причини цілком чітко назвав інший партійний працівник – колишній перший секретар ЦК Компартії України в 1963–1972 роках Петро Шелест. З 1930 року він вів для себе щоденник, а потім доповнив його спогадами. Шелест писав: «У той час – 1932–1934 роки – на Україні був страшний голод. На селі вимирали від голоду родинами, навіть цілими селами. У багатьох випадках було навіть людожерство – це була трагедія. Але все-таки коли-небудь стане відомо, скільки ж від голодної смерті в ті роки вмерло людей. Це був просто злочин нашого уряду, але про це соромливо замовчується. Все списується на успіхи і труднощі “росту”»²⁸.

У 1960-ті роки тема голоду почала прориватися крізь цензурні бар'єри на сторінки деяких советських художніх творів. Так, згадки про трагедії початку 1930-х років можна знайти в книгах «Люди не ангели» Івана Стаднюка, «Чотири броди» Михайла Стельмаха, «Івушка неплакуча» Михайла Алексєєва і деяких інших. Представники дисидентського руху згадували про це у своїх заявах і публікаціях. Наприклад, важливе місце зайняла ця тема в спогадах генерала Петра Григоренка, виданих у США, а також у публікаціях Євгена Сверстюка, Миколи

²⁶ Див.: Сталин И. К шестидесятилетию со дня рождения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1940. – С. 239.

²⁷ Латышев А. Сталин и кино // Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма. – М.: Политиздат, 1989. – С. 503.

²⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. / За ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2003. – С. 65.

Руденка, В'ячеслава Чорновола, Михайла Осадчого та інших. Про голод писали Олександр Солженіцин, Рой Медведєв, Лев Копелєв та інші. У 1960 році була завершена і у вигляді рукопису співробітниками КГБ «заарештована» книга Василя Гросмана «Життя і доля» – один із найсильніших антисталінських здобутків, у якому згадувалося про голод початку 1930-х років (як і в повісті Гросмана «Все тече»). Були вилучені копії «Життя і долі», чернетки, записи, навіть копії і стрічки для машинок. Михайло Суслов, головний партійний ідеолог на запитання письменника, коли опублікують його книгу, у 1962 році заявив, що не раніше ніж через 200 (!) років. Але вийшло не так. У 1974 році фотокопія чистового рукопису була таємно передана європейським видавцям і в 1980-му опублікована у Швейцарії. Проте в СРСР все ще не була зруйнована «стіна мовчання», зведена в 1930-ті роки.

У 1933 році підданий різновекторним політичним впливам президент США Франклін Делано Рузвельт санкціонував дипломатичне визнання СРСР, а через 50 років ще один американський президент – Рональд Рейган назвав Советський Союз «імперією зла» і схвалив початок діяльності Комісії Конгресу США по вивченню голоду в Україні в 1932–1933 роках. Це стало результатом активних зусиль української діаспори (у США і за його межами), яка вбачала в збереженні пам'яті про голод важливий фактор консолідації українців. При цьому відповідальність за Голодомор (Holodomor-Genocide) початку 1930-х років завжди лягала на московське керівництво, що вважалося не тільки комуністичним, але і російським. Фундаментальний висновок полягав у тому, що тільки не залежна ні від кого українська держава може убезпечити себе від повторення трагедії таких масштабів.

Комісія Конгресу США почала збирати матеріали, насамперед свідчення людей, які пережили голод. На початку 1987 року з'явився перший звіт комісії про роботу в 1986 році. Він поширювався на Заході і був переданий советським дипломатам. У цих умовах СРСР вживав відповідних заходів. 10 жовтня 1983 року у виступі на Генеральній Асамблеї ООН у Нью-Йорку доктор історичних наук Іван Хміль заявив, що інформація про голод 1932–1933 років є вигадкою українських буржуазних націоналістів, що служили Гітлеру під час Другої світової війни, а потім переїхали до США. Щоб виправдати свою при-

сутність отут, вони почали поширювати фальшиві слухи про голод. Саме такого роду оцінки були покладені в основу роботи советської контрпропаганди, коли українська діаспора широко відзначала 50-річчя голоду.

Головним завданням було заперечення факту широкомасштабного голоду (мова могла йти лише про «продовольчі труднощі») й антиукраїнської спрямованості в діях кремлівського керівництва, а також дискредитація конкретних осіб, які піднімають на Заході тему голоду. У цю роботу, зокрема, був включений посол ССРСР у Канаді, майбутній архітектор «перебудови» Олександр Яковлев. У березні 1983 року він у спеціальній записці вніс конкретні пропозиції щодо «нейтралізації ворожих ідеологічних акцій українських буржуазних націоналістів»²⁹. 5 липня того ж року Посольство ССРСР у Канаді виразило офіційний протест у зв'язку з планами спорудити пам'ятник жертвам голодомору в центрі міста Едмонтон. «Ця акція, – підкреслювалося в ноті протесту, – не може не розглядатися як груба антисоветська витівка, що має на меті спотворити історичну правду про колективізацію сільського господарства в ССРСР, розпалити ворожнечу до советського народу»³⁰.

У січні 1984 року в документі, який висвітлював роботу бюро агентства друку «Новини» у Канаді, надісланому до Москви, зазначалося, що значна увага приділялася контрпропаганді у зв'язку з 50-літтям Голодомору. При цьому в документі вказувалося: «Велика буржуазна преса Канади, як правило, вміщувала звіти про ці збіговиська (мова йде про акції пам'яті жертв голоду, що проводилися українцями. – Ю.Ш.), супроводжуючи їх “страшними” історіями “очевидців”, вивезених з України в дитячому віці, а також знімками виснажених до невпізнання людей, явно взятими з архівів нацистських концтаборів»³¹.

Готувалися не тільки пропагандистські акції. Деяких фахівців-істориків (таких як Віктор Данилов у Москві або Станіслав Кульчицький у Києві) фактично змушували виступати з «уточненням» або «осудом» тверджень західних авторів. Насамперед це торкнулося книги Роберта Конквеста «Жнива

²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2603. – Арк. 20–22; Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2603. – Арк. 20–22.

³⁰ Там само. – Арк. 44.

³¹ Там само. – Спр. 2859. – Арк. 122.

скорботи» (*The Harvest of Sorrow*), російський переклад якої з'явився в Лондоні в 1986 році.

Примітною спробою «спростувати» очевидне на міжнародному рівні став вихід у світ в 1987 році в Торонто книги журналіста Дагласа Тотла (*Douglas Tottle*) під назвою «Обман, голод і фашизм. Міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда» (*Fraud, Famine and Fascism. The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*). Хоча на обкладинці стояло ім'я реальної людини, було зрозуміло, що книга підготовлена на замовлення з СРСР і явно зусиллями колективу авторів. Задум цієї публікації також полягав у тому, щоб поставити під сумнів джерела, на яких базуються публікації про голод початку 1930-х років в Україні, а також переконати західного читача в тому, що авторами цих публікацій є люди із сумнівною репутацією. Цікаво також, що перший варіант рукопису під назвою «Обман, голод і фашизм» був спрямований у Київ для рецензування. Директори трьох київських академічних інститутів, схвалюючи в цілому рукопис, запропонували зняти згадки про український фашизм (оскільки такого не існувало), а також скоротити посилання на публікації советських контрпропагандистів³².

На думку Тотла, у багатьох публікаціях про голод такі фактори, як «посуха і саботаж ігнорувалися, заперечувалися, применшувалися або спотворювалися. Навпаки, советські перегини і помилки підкреслюються, подаються з “антиукраїнською” мотивацією, описуються як свідомо сплановані, і наслідки перебільшені в описах багатьох мільйонів, що померли від голоду»³³.

2 листопада 1987 року Михайло Горбачов виголосив доповідь у зв'язку з 70-літтям Жовтневої революції. Цей виступ ознаменував новий етап в утвердженні гласності в СРСР. 25 грудня 1987 року тодішній перший секретар ЦК Компартії України консервативний і обережний Володимир Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю утвердження советської влади в Україні, згадав, що на початку 1930-х років в УССР мали місце «продовольчі труднощі, а в сільській місцевості і голод»³⁴.

³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2859. – Арк. 124.

³³ Douglas Tottle. *Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard*, Toronto, Progress Books, 1987. – Р. 2.

³⁴ Цит. за: Голодомор: біль народний... // Трибуна. – 1990. – № 11. – С. 8.

В Україні почали з'являтися публікації, в яких усе виразніше говорилося про голод. І тоді московське партійне керівництво зважилося ще на один крок. Визнаючи факт голоду в Україні, воно спростовувало наявність особливих антиукраїнських акцентів у діях Сталіна і його оточення. 23 травня 1988 року професор Джейкоб Сундберг у Брюсселі відкрив перші слухання Міжнародної комісії з розкриття перед світовою громадськістю трагедії голоду в Україні, його причин і наслідків. Комісія почала аналізувати ці події з точки зору норм міжнародного права. І тоді, незважаючи на те, що вже віяли «вітри перебудови», було вирішено висловити черговий протест. 14 жовтня 1988 року четверо юристів і четверо істориків з України, які працювали в Академії наук УРСР направили на адресу професора Сундберга протест. У ньому підкреслювалося, що «розслідування, яке проводить комісія, навряд чи може бути віднесене до суто правових дій. Воно скоріше має політичний характер і є співучастю в цілеспрямованій ідеологічній акції. Такі дії несумісні з принципами об'єктивного дослідження і навряд чи можуть прояснити істину. Тому вони не можуть не викликати недовіри і протесту»³⁵.

Парадоксально, що один з істориків, які підписали цей протест, на той момент був в Україні компетентним і авторитетним дослідником теми голоду, а в 1990 році (уже після відходу Щербицького з посади) увійшов до авторського колективу книги «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Це було перше наукове видання на теренах тодішнього СРСР, у якому (за рішенням політбюро ЦК Компартії України!) були опубліковані убивчі за своїм змістом документи вищих партійно-державних інстанцій УРСР. Все починало ставати на свої місця: посухи не було (погода, як відомо, завжди заважала комуністам керувати сільським господарством), голод носив масовий характер, ніякого особливого (у порівнянні з попередніми роками) саботажу не було. Виходило, що голод 1932–1933 років – зовсім не вигадки представників української діаспори, а абсолютний історичний факт.

Таким чином, залишалась «остання барикада» – питання про те, чи мали дії Кремля антиукраїнську спрямованість. Варто визнати, що советській контрпропаганді в цьому питанні вдалося досягти успіху. Зокрема, досить вдалим було викорис-

³⁵ Архів автора. – С. 1.

*Пам'ятний знак жертвам
Голодомору у Києві. 2004 рік*

тання оцінок західних дослідників, які не знали про значну кількість збережених документів, що підтверджують таку спрямованість. І ці дослідники охоче роздавали оцінки. Ось кілька цитат з публікації американської газети «The Village Voice» від 12 січня 1988 року зі статті під назвою «У пошуках советського голокосту»:

«Немає жодного доказу того, що він (голод) був свідомо спрямований проти українців», – сказав батько сучасної советології Олександр Даллін зі Стенфордського університету. – Це цілком суперечило б тому, що ми знаємо».

«Це нісенітниця, дурість (“This is crap, rubbish”)), – сказав Моше Левін з Пенсільванського університету, книга якого “Російські селяни і советська влада” проклала новий шлях у соціальній історії. – Я – антисталініст, але не розумію, що ця кампанія (геноциду) додає до нашого знання. Вона додає жахи, додаючи жахи до тих пір, поки вона не стає патологією».

“Я абсолютно це відкидаю, – сказала Лінн Віола, перший американський історик, що вивчала колективізацію в московських центральних державних архівах. – Чому, заради Бога, цей параноїдальний уряд свідомо створював би голод, якщо вони так сильно боялися війни (з Німеччиною)?”³⁶.

Горбачовська «перебудова», а особливо архівні відкриття останніх років внесли істотні корективи у твердження такого роду. Разом з тим, ці відкриття позначили нові перспективи наукової дискусії, що відбулася в рамках цієї наукової конференції і, сподіваюся, буде продовжена в майбутньому.

³⁶ Jeff Coplon. “In Search of a Soviet Holocaust: A 55-Year-Old Famine Feeds the Right” // The Village Voice, 12 January 1988. – P. 31.

Дмитро Соловей та головна тема його життя

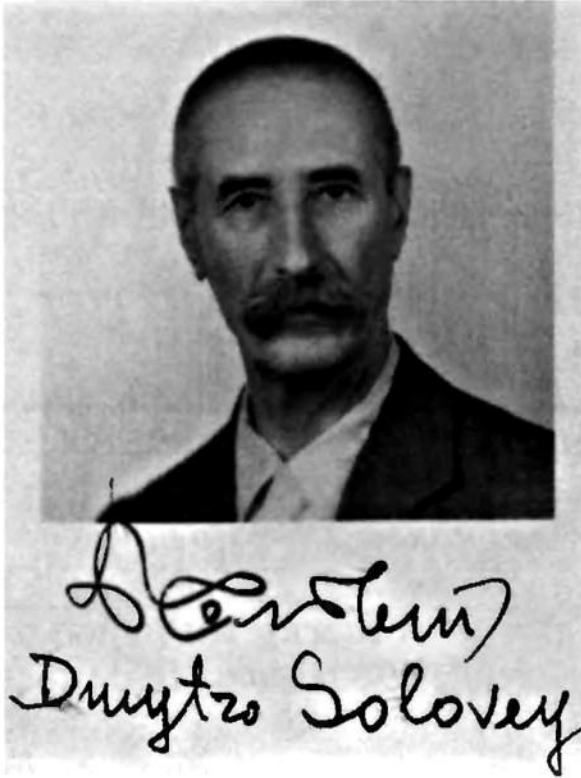
Відомий дослідник голоду початку 1930-х років в Україні, американський професор Джеймс Мейс (який, на жаль, уже пішов із життя), оцінюючи внесок тих, хто сприяв відродженню правди про цю трагедію, написав: «...Якщо є історик, який заслуговує на пам'ятник (а історики зазвичай віддають перевагу книзі, а не мармуру), то це Дмитро Соловей».

Не так давно ми з науковцем з Полтавщини Олександром Юренком підготували до видання три праці Солов'я, присвячені Голодомору в Україні («Стежками на Голготу», «Українське село в роках 1931–1933», «Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні (до 40-літнього ювілею КП(б)У і 25-ї річниці голоду 1932–1933 рр. в Україні)». Книжку ми назвали «Сказати правду», і вона вийшла друком 2005 року у Полтаві.

Коли ми лише почали обговорювати саму ідею перевидання, я висловив сумнів, чи не застаріли ті праці, чи не будуть вони відгонити порохом рефлексій і емоцій з емігрантської далечини, у якій Солов'єві довелося жити? Чи не підважить концепції цих праць те, що написано про Голодомор останніми роками і насамперед в Україні? Прочитавши ще раз уважно (читані раніше, але давно) тексти, я переборов ці сумніви. Цьому сприяло й те, що ми вирішили додати до текстів невеличку добірку документів. Ось тоді і з'ясувалося, що ключові твердження і висновки Солов'я перевіряються архівними джерелами. Однак спочатку – про автора.

Дмитро Федорович Соловей народився 23 жовтня (за старим стилем) 1888 року у містечку Срібному Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині це Чернігівська область) і був наймолодшим у багатодітній родині. Один з його братів, Іван, який став підприємцем, переїхавши на Далекий Схід, покликав до себе родичів. Поїхав з ними туди й 10-річний Дмитро, але перебування було коротким. З початком російсько-японської війни він опинився в Сумах, де продовжив навчання в гімназії. У 1907 році невеличка група учнів, серед них був і Соловей, заснувала український гурток. Він охоплював дві місцеві гімназії та реальне училище і мав просвітницький характер.

1909 року Соловей вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Невдовзі став членом Харківської української студентської громади. За словами

Дмитро Соловей (1888–1966)

Олександра Юренка, в цьому студентському товаристві Соловей та невелика група його однодумців були «найрадикальнішими політично й тому стояли дещо особно від решти громадивців. Хоча Дмитро Соловей ніколи не був заполітизованою, висловлюючися по-сучасному, особистістю, особливо ж у вузько-прикладному значенні цього терміну. Впродовж усього життя він сам віднаходив межу між громадською та партійною діяльністю й жодного разу не перейшов її, за всіх обставин залишаючися позапартійним. Це відповідало його світогляду, вподобанням, ментальності й, зрештою, характеру».

Це дуже суттєве зауваження, що має прямий стосунок до теми нашої розмови. Та воно не означає, що Солов'я можна вважати стовідсотково аполітичною особою. Світоглядно він був близький до ідей Михайла Драгоманова, його приваблювали ідеали соціальної справедливості (хто не захоплювався ними з мислячих людей його покоління?), але його найвищим політичним ідеалом була вільна Україна. Як згадував сам Соловей, він і невелика група його найближчих товаришів «стояли на тій позиції, що здобути можливості для вільного культурно-національного розвитку можна лише при цілковитій зміні політичного режиму в Росії. Добитися ж цієї зміни можна тільки шляхом революційним, залучивши до боротьби основну масу народу – мільйони селянства. Але селянство на 80 % неписьменне, у величезній більшості живе злиденно. Значить, зворухнути його, штовхнути на боротьбу можна не так гаслами національного, як соціального звільнення. Звідси наша зацікавленість політичними та соціальними проблемами, захоплення творами М. Драгоманова, книжками Кропоткіна («Записки революціонера»), Степняка-Кравчинського («Революційна Росія»), Туна («Історія революційного руху в Росії»), Туган-Барановського тощо».

Ця зацікавленість завершилася першим арештом у 1914 році за участь в організації заборонених владою демонстрацій, присвячених столітньому ювілеєві Тараса Шевченка. Солов'я було вислано до Полтави. На початку 1915 року він влаштувався до статистичного відділу уповноваженого у справі постачання продуктів до армії по Полтавській губернії. Тут став співзасновником української молодіжної соціалістичної організації – Юнацької спілки, що мала досить велику мережу гуртків, а також видавництво. Поліційні переслідування Юнацької спілки (розгром її гуртка в Миргородській художній школі 1915 року, внаслідок чого до в'язниці потрапили його учасники, арешт у Харкові на початку 1916-го більшості членів виконкому) послабили організацію. Її головний осідок перенесли до Полтави, де вона проіснувала до початку 1918 року.

У травні 1916 року, після завершення терміну заслання, Солов'я було мобілізовано до війська. Потрапив він до Азова до 245-го запасного піхотного полку писарем. Там зустрів Лютневу революцію 1917 року. А в квітні того самого року від солдатської громади став делегатом Українського національного конгресу, що конституював Українську Центральну Раду. Соловей, пройшовши короткий вишкіл, улітку 1917-го здобув звання прапорщика, потрапивши до Петрограда в частину, що охороняла найповажніші установи та зібрання у державі.

У 1918 році був демобілізований. Він міг піти у політику, однак не зробив цього. Чому? Частково відповідь на це запитання дає сам Соловей. Згадуючи про події осені бурхливого 1917-го, він написав і про свою розмову з одним із найколеритніших персонажів політичної історії України ХХ століття, українським есером Андрієм Заливчим: «Заторкнули й справу більшовицького перевороту в чорноморській ескадрі. Газети писали, як матроси-більшовики нищили офіцерів, кидаючи їх з кораблів у море. І тут виявилось, що наші погляди й думки розходяться в протилежних напрямках. Я вважав, що коли старий політичний режим повалено, а умови для вільного громадсько-політичного життя здобуті, то даліше розпалювання класової ненависті непотрібне й небезпечне, отже, сваволя така, як оця, неприпустима, хто б її не чинив і в ім'я якого ідеалу. Андрій сміявся з мене. Він вважав, що революція тільки почалася. Що криваве винищення захисників старого режиму неминуче й потрібне. Що моїми устами говорить переляканий інтелігент,

який не може зрозуміти, що революції у білих рукавичках не роблять».

Це була позиція – неприпустиме «розпалювання класової ненависті непотрібне й небезпечне». Не бажаючи хоч якоюсь мірою (чи випадково) сприяти такому розпалюванню, Соловей вирішує працювати інструктором у культурно-освітніх справах Полтавської спілки споживчих товариств (ПССТ). Та насильство і класова ненависть самі відшукали його. У жовтні 1920 року в Полтаві було проведено масові арешти української інтелігенції. До числа заарештованих у ніч з 5 на 6 жовтня за звинуваченням у контрреволюції та «петлюрівщині» потрапило також керівництво ПССТ і чимало людей з її апарату, інших кооперативних організацій, учених, вчителів, селян. За кілька тижнів в'язнів перегнали до знайомої (тут він перебував у 1916-му) Солов'єві харківської в'язниці, де за них узявся особливий відділ Південно-Західного фронту. З-поміж інших до страти засудили і Солов'я.

Однак доля ніби берегла його: внаслідок заступництва декого з більшовицьких керівників, які знали його як порядну людину, у березні 1921 року Солов'я звільнили з-під варти. Він працює у Харкові в редакції газети «Вісті ВУЦВК», потім повертається до Полтави, де обіймає скромну посаду інструктора-кооператора кооперативно-просвітнього відділу Полтавської райспілки. До його функцій входили лише внутрішньокооперативні заходи та керівництво роботою успадкованих від ПССТ бібліотеки та книжкової комори. У 1922 році Соловей ініціював видання і став редактором кооперативно-просвітницького журналу для молоді «Молода громада».

У травні 1923 року кооперативно-просвітній відділ було ліквідовано, але Соловей не залишився безробітним. Його запросили на посаду завідувача секцією економічної статистики Статистичного бюро Полтавського губернського виконавчого комітету. Ось так у його життя увійшла статистика, що, як відомо, була в СРСР наукою класовою. Це для публіки. А паралельно існувала статистика «закрита», але реальна, цифри, що для Солов'я були немовби живими і стали найкращими коментаторами того, що насправді відбувалося за стінами статбюро.

Поява Солов'я у губстатбюро підсилила українізацію останнього, сприяла виробленню української статистично-економічної термінології. А він одночасно у 1922–1925 роках був

ще й керівником термінологічної комісії Полтавського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук (ВУАН). Комісія збирала, впорядковувала й розробляла цю термінологію. Його статті постійно друкувалися у «Бюлетені Полтавського губстатбюро», а невдовзі з'явилася й монографія «Решетилівський ярмарок». Проведене за розробленою ним методикою унікальне дослідження, між іншим, об'єктивно засвідчило небезпечну політекономічну тенденцію: невідповідність між надто високими цінами на промислову та надто низькими на сільськогосподарську продукцію, що поставило сільське господарство у винятково важке становище.

Керівництво губвиконкому заохочувало видання книги, підкреслюючи, що вона «має всесоюзний інтерес». Але дізнавшись, що та написана й уже набрана у друкарні українською мовою, президія губвиконкому наказала розбити набір, а книгу негайно перекласти (для чого виділили чотирьох перекладачів!) і друкувати лише російською. Соловей намагався протестувати: написав до «Вістей ВУЦВК». І газета відгукнулася критичним матеріалом.

Це, ясна річ, не сподобалося місцевій владі, і невдовзі Солов'я... заарештували. Певних звинувачень проти нього не висували, лише порпалися у минулому, про яке він волів мовчати, а після тижневої відсидки у в'язниці випустили на волю. Та через короткий час ГПУ УСССР інспірувало його звільнення з роботи. Й лише після прохання завідувача губстатбюро Г. Ротмістрова голова губвиконкому О. Сербіченко дав дозвіл на повнення на посаді.

З ліквідацією губерній в Україні, в тому числі й Полтавської, Соловей перейшов до Центрального статистичного управління України (ЦСУ) на посаду завідувача підвідділом спеціальних галузей торгівлі. Напевно, поряд з фаховим авторитетом певну роль відіграло й те, що його особисто знав ще з 1915–1916 років керівник ЦСУ Сергій Мазлах, який перед революцією працював у статбюро Полтавського земства. Серед численних статистичних праць Солов'я харківського періоду привертають увагу монографічні описи кількох українських сіл, уміщені у збірнику «Матеріали по обстеженню комітетів незаможних селян».

Праця в ЦСУ УСССР багато дала Солов'єві як науковцю. Він виявляв неабияку зацікавленість демографічною статистикою,

а українська наукова школа демографії була в 1920–1930 роках найпотужнішою в ССРСР. Закладена вона була зусиллями не лише наукових сил ВУАН, а й працівників ЦСУ. Його вчені-практики самі тоді опублікували чимало ґрунтовних праць з демографії України, не менш вартісних, ніж праці Інституту демографії ВУАН.

Робота із реальною, ще не підданою цензурі статистикою вирішальним чином вплинула на сприйняття Солов'єм тодішньої соціально-економічної системи. Його донька Оксана Соловей згадувала: «Тема голоду мучила батька від самого 33-го року. Тоді він іще працював у ЦСУ України, в установі, через яку проходили всі цифрові дані по господарству України і працівники якої значно краще уявляли, що робиться в країні, аніж кожен індивідуальний член громади». Можна вважати, що вже тоді, у 1933-му, Соловей готовий був писати про голод та його наслідки, але не мав для цього можливостей. Хоча і в той час писав він багато.

Річ у тім, що у 1926–1929 роках Соловей був аспірантом Науково-дослідної кафедри історії України (згодом Науково-дослідна кафедра історії української культури, а ще пізніше – Науково-дослідний інститут історії української культури), яку очолював академік Дмитро Багалій. У 1929 році Соловей захистив промоцію «Динамічні показники внутрішньої торгівлі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст.» і одержав статус наукового співробітника, зайнявши таку саму посаду на кафедрі Багалія за сумісництвом з роботою в ЦСУ. В інституті Соловей протримався аж до самого закриття цього закладу у 1934 році.

У 1933 році Соловей був змушений змінити місце роботи: він починає завідувати підвідділом, а потім і відділом статистики Української промислової кооперації. Влітку 1934-го після перенесення столиці УСССР до Києва разом з централею промкооперації він переїхав туди. У 1936 році Соловей був звільнений з роботи. З одного боку, це виглядало дуже прикро, адже він був досвідченим фахівцем. З іншого боку, можливо, саме це врятувало його від загибелі, адже у розпалі були пошуки «ворогів народу» і латентних «українських націоналістів».

Соловей влаштувався на посаду вчителя української мови і літератури однієї із харківських шкіл і пропрацював аж до початку нацистсько-советської війни в червні 1941-го. Він не поїхав в евакуацію, а з приходом німців був директором шко-

ли, став одним з організаторів та керівників харківських «Просвіти» і Наукового товариства. Останнє німці швидко ліквідували, а «Просвіта» проіснувала до кінця окупації.

Доля «Просвіти» й доля самого Солов'я весь той час були непевні. Очевидець, який був наближений до окупаційної влади й знав деякі німецькі секрети, твердив про численні доноси на Солов'я до німецьких органів, у тому числі й до гестапо.

І ще такий цікавий для характеристики Солов'я епізод. Коли у листопаді 1941 року в Харкові з'явилися емісари однієї з гілок Організації українських націоналістів (мельниківці), заангажовуючи місцеву українську інтелігенцію до своєї організації, Соловей не піддався на їхній вплив. Прочитавши програми обох ОУН (себто мельниківців і бандерівців), він заявив знайомим: «Я на ці програми не пристаю. Де на чолі стоїть провідник, для демократії місця немає. Своє чи чуже ярмо – все ярмо».

Зрозуміло, яку б позицію не займав Дмитро Соловей, для комуністичного режиму, що повертався в Україну з вигнанням окупантів, він був «ворогом» і «націоналістом». А тому 1944 року він з родиною залишає Україну. Назавжди. Кінець війни зустрів у столиці Нижньої Саксонії Ганновері, опинившись у британській окупаційній зоні. Приходо́ві англо-американських військ він завдячував тим, що, за його словами, із «українців, які знайшлися на цій території, спали кайдани гнітючого фашистського рабства. Запроваджений переможцями демократичний режим дав і нашим людям змогу вільно зітхнути».

П'ять років ганноверського табору, заснування одного з перших повоєнних українських видавництв «Шляхи на Україну» (проіснувало до кінця 1946 року), початок роботи над спогадами про добу революції – все це передувало важливій події у біографії Солов'я: переїзду до міста Сейнт Пол у США. Саме тут йому судилося піти з життя у 1966 році.

Дмитро Соловей залишив по собі строкату, різножанрову, не дуже велику за обсягом, але надзвичайно цікаву друковану спадщину. Його донька (на жаль, покійна вже) Оксана Дмитрівна, з якою мені довелося бути знайомим, цілком слушно розподіляла її на дві основні частини: праці про голод і про колоніальне становище України в СРСР. Зрозуміло, це умовний розподіл і обидві вказані частини пов'язані одна з одною. У передмові до своєї книжки «Голгота України. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою вій-

Маніфестація представників української діаспори в Австралії у 20-ті роковини Голодомору в Україні. Мельбурн, 28 червня 1953 року

ною» Соловей спеціально підкреслював, що не ставив за завдання дати повну наукову розробку історії України взятого періоду. Він лише прагнув, «поки ще має сили та якусь спроможність, проробивши кропітку, марудну та важку піонерську роботу й використавши все... в даних умовах приступне, протоптати у цій цілині першу стежку».

У даному випадку важливо наголосити на тому, що Дмитро Соловей був одним з тих, хто прокладав «першу стежку» у дослідженні теми Голодомору в Україні у 1932–1933 роках, в аналізі комплексу причин, що призвели до цієї трагедії. Він одним із перших почав збирати свідчення тих, кому вдалося пережити голодомор, писав не лише про соціально-економічні, а й про політичні причини цього явища.

З часу появи вміщених у цій книзі праць Дмитра Солов'я історична наука пододала довгий шлях у з'ясуванні причин, обставин і наслідків голоду ХХ століття в Україні. І все ж, готуючи перевидання трьох текстів Солов'я, одного із перших серйозних дослідників новітньої української катастрофи, ми керувалися не лишень ритуальною спонукою віддати данину пам'яті їхньому авторові.

Визначальним було те, що пропоновані читачеві роботи, побачивши світ за повоєнної руїни, волею обставин – на чужині – стали раритетом. А головне – вони не втратили значення. Адже так чи так із невблаганним плином часу свідчення самовидців тотальної трагедії набувають дедалі більшої ваги і їм немає заміни. Ба більше, без їхнього питомого складника – рефлексії та суб'єктивних оцінок – навряд чи можна пробитися до більш-менш неупередженого бачення тих подій. У своїх працях Соловей виступає водночас і як свідок (один з величезної множини),

і як дослідник макабричної доби. Дослідник, ясна річ, не байдужий, не безсторонній.

Водночас навряд чи варто забувати, що Дмитро Соловей все-таки був надто обмеженим у можливостях. І, насамперед, щодо архівних джерел своїх досліджень. Саме ця обставина і привела нас з Олександром Юренком до необхідності «зладити» на свій розсуд другу частину книги. Вона складається цілком із документів і є своєрідним доповненням того, про що пише автор. Зрозуміло, що більшість поданої у цій частині інформації на початку 1930-х років і тоді, коли писалися праці Дмитра Солов'я, в умовах більшовицької системи була суворо засекречена.

Віднайдені й оприлюднені останніми роками архівні документи дозволяють побачити в діях сталінського режиму спеціальні антиукраїнські акценти, значення і глибинні наслідки яких дозволить розкрити подальший науковий аналіз.

Праці Солов'я і архівні джерела, що ми їх зібрали у збірнику «Сказати правду», важливі саме для продовження наукової дискусії, покликаної не нав'язувати апріорно якісь істини і навіть не для того, щоб відтворити повну картину подій 1932–1933 років. Цілком очевидно, що це вже просто неможливо зробити. Йдеться лише про значно скромніше завдання – про наближення до правдивого розуміння причин і наслідків Голодомору, тих самих подій, очевидцем і дослідником яких був Дмитро Соловей.

Якого кольору був вересень 1939-го?

*Невігластво необхідно побороти,
емоції – поважати.*

Адам Міхнік

У серпні 2004 року мене запросили виступити перед учителями. На жаль, через не дуже добре самопочуття я не зміг цього зробити. І це справді – на жаль, оскільки організатори сказали, що наступним промовцем буде представник якогось чи то комітету, чи то руху «За правду історії». Мені дуже хотілося сказати вчителям: «Женіть тих, хто стверджує: “Лише я знаю правду історії і зараз вам її оповім!” Саме ті, хто каже так, не хочуть знати правду про минуле або знають те, що їм знати вигідно». Події, що ми їх згадаємо, є одним із підтверджень того, що це саме так.

«Визвольний похід» Червоної армії, «золотий» для Західної України вересень 1939 року, братерське «возз'єднання» – ці сталінські історико-політичні атавізми лунають і сьогодні. Понад те спроби їх подолання викликають бурхливі ламентациї на теми «Сталін як об'єднувач українських земель», «Нас зустрічали квітами» тощо. Один уже немолодий науковець стверджує: «...Я був у Львові і на власні очі спостерігав “переділ” Польщі. Я вважаю, що пакт Молотова–Ріббентропа не був помилковим». Зверніть увагу на взяте у лапки слово «переділ». Це що – натяк на те, що ніякого переділу не було? А слова про те, що серпневий пакт 1939-го «не був помилковим»... Хіба може серйозний науковець *у таких категоріях* оцінювати змову двох тираній, що поділили між собою сфери впливу від Балтійського до Чорного моря, від Фінляндії до Бессарабії, зокрема домовилися знищити Польщу як державу?

Втім є інший коментар, також учасника походу у Західну Україну, *не науковця* Олександра Довженка. У щоденнику він записав: «Вся наша нечулість, боягузництво, наше зрадництво і пілатство, і грубість, і дурість під час всієї історії возз'єднання Східної і Західної України є, по суті кажучи, цілковитим звинувачувальним актом, є чимось, чого історія не повинна нам простити, є чимось, за що людство повинно нас презирати, якщо б воно, людство, думало про нас».

У цьому матеріалі на вельми непросту і розлогу тему поставлю лише два запитання. Перше з них таке: 1 вересня 1939-го, коли розпочалася Друга світова війна, на чиєму, власне, боці був ССРСР?

З ким?

У пошуках відповіді не обійтися без уже згаданого пакту Молотова–Ріббентропа. Стверджують, що пакт дозволив відтягнути війну. На цьому комуністична пропаганда десятиліттями будувала основний аргумент проти закидів, що керівники ССРСР вступили в аморальний альянс із нацистами. Тезу про відтягування війни не слід однозначно відкидати. Тимчасово було покладено межу просуванню нацистських збройних сил на Схід. Вхідження західноукраїнських земель до складу «великої України» і деполонізація суспільного життя супроводжували цей процес. Однак говорити сьогодні лише про це – значить не бачити інших аспектів згаданих угод, не розуміти тодішньої складної історико-політичної амальгами.

Сталін та його соратники, укладаючи з Гітлером таємні угоди у вигляді секретних протоколів, порушували заповіді керівника, який для комуністів є авторитетом № 1, себто Володимира Леніна. Як відомо, у ленінському Декреті про мир було задекларовано, що більшовицький уряд відкидає будь-яку форму таємної дипломатії. Отже, вирішуючи долю третіх країн, сталінське керівництво діяло по суті тими самими методами, як і держави, що їх у ССРСР було заведено називати «імперіалістичними».

А як можна забути протиправні, за формою хамські заяви Молотова у вересні 1939 року на сесії Верховного Совету ССРСР проти польської держави, яка, за його словами, впала під ударами ні-

Карикатура з лондонського видання «Punch». Праворуч – Сталін, ліворуч – Гітлер.
1939 рік

мецької, а потім і Червоної армії? 9 вересня 1939 року німецький посол у Москві надсилає до Берліна телеграму такого змісту: «Я щойно одержав від Молотова таку телефонограму: “Я одержав ваше повідомлення про те, що німецьке військо увійшло до Варшави. Будь ласка, передайте мої поздоровлення й вітання уряду Німецької Імперії. Молотов”».

Внаслідок домовленостей з нацистами ССРСР захопив значну частину території і населення тодішньої польської держави. Ось як у газеті «Правда» виправдовувалися ці дії: «Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність польської держави... З огляду на таку обстановку советський уряд віддав розпорядження Головному командуванню Червоної армії дати наказ військам перетнути кордон і взяти під захист життя та майно населення Західної України та Західної Білорусії».

Трохи пізніше «Правда» повідомляла: «Німецьке населення одностайно вітає рішення советського уряду взяти під захист споріднене радянському народові білоруське і українське населення Польщі, кинуте напризволяще польським урядом, що втік. Берлін у ці дні набув особливо жвавого вигляду. На вулицях біля вітрин і спеціальних щитів, де розвішані карти Польщі, цілий день юрмляться люди. Вони жваво обговорюють успішні операції Червоної армії. Просування Червоної армії позначається на карті червоними прапорцями».

З точки зору міжнародного права, це була відверта агресія, що порушувала низку міжнародних домовленостей. Ці факти не перекреслити розмовами про «золотий» для Західної України вересень 1939 року. Цей вересень був *коричнево-червоного кольору*, а ССРСР був відверто на нацистському боці.

26 грудня 1939 року, відповідаючи Ріббентропу на поздоровлення із 60-річчям, Сталін зазначив, що советсько-німецьку дружбу скріплено спільно пролитою кров'ю. І справді, спільного було багато. Так, для реалізації домовленостей про спільні дії проти польського підпілля налагодили співпрацю гестапо і НКВД. У місті Закопане було створено спільний навчальний центр. У березні 1940 року тут відбулася зустріч працівників НКВД і Головного управління імперської безпеки, на якій обговорювалися згадані домовленості. У ході воєнних дій командири передових частин нацистської і советської армій здійснювали обмін спеціальними офіцерами зв'язку. У Гродно, Бресті та інших містах відбулися спільні військові паради. Наприклад, у

Німецькі і совєтські офіцери обговорюють план спільних дій на території Польщі. 1939 рік

Гродно з німецьким генералом парад приймав командир корпусу В. Чуйков, а у Бресті – генерал Г. Гудеріан і командир бригади С. Кривошеїн.

Тепер – запитання друге: якими методами здійснювалося «братерське возз'єднання»?

Як це робилося

Напевно, найкращим епіграфом до цієї частини є слова незабутнього Чеслава Мілоша про трепет «перед Імперією, що простує й простує на захід, озброєна луками, списами, бетеерами, на “газіках”, у папах, з картотекою *визволених* країн...»

Завдяки недоступним раніше документам і матеріалам, можна зрозуміти, як готувалися події 17 вересня 1939 року. 8 вересня з'явився наказ наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 001064 під дещо загадковою назвою «Про оперативні заходи у зв'язку із здійснюваними учбовими зборами». Цей наказ зобов'язував наркомів внутрішніх справ України І. Серова та Білорусії Л. Цанава на 22 годину 9 вересня зібрати відповідно у Києві та Мінську по 50 осіб оперативних працівників НКВД і

Советська військова техніка на вулицях Львова. 1939 рік

по 150 осіб оперативно-політичних працівників прикордонних військ. Крім того, начальник Управління НКВД Ленінградської області С. Гоглідзе повинен був відрядити до Києва 30 оперативних працівників УНКВД і 30 оперативно-політичних працівників прикордонних військ, а з Москви, з центрального апарату НКВД до Києва і Мінська мали прибути відповідно 10 і 15 оперативних працівників.

Наказом створювалось 9 оперативно-чекістських груп: 5 у Київському особливому військовому окрузі (по 50–70 осіб у кожній) і 4 у Білоруському особливому військовому окрузі (по 40–55 осіб у кожній). Наказ зобов'язував виділити із військ Київського і Білоруського прикордонних округів у розпорядження оперативно-чекістських груп для виконання спеціальних завдань по одному батальйону чисельністю у 300 осіб кожний. Інший заступник Берії С. Круглов повинен був забезпечити резерв з територіальних органів НКВД чисельністю 300 осіб.

Невдовзі Серов доповів Берії про виконання одержаних вказівок. 15 вересня до Києва з Москви надійшла шифрограма, що містила суворо таємну директиву Берії у зв'язку із майбутнім входженням Червоної армії на територію Західної України і Західної Білорусії. Цей документ відбиває масштаби *наперед запланованих* репресивно-каральних дій, дає можливість зрозуміти, для чого, власне, *під виглядом навчальних зборів*

створювались оперативні групи, а саме: «з просуванням наших військ та зайняттям тих чи інших міст будуть створюватися тимчасові управління (тимчасовий орган влади), до складу яких увійдуть керівники опергруп НКВД».

Працівники НКВД мали здійснювати роботу у контакті з військовим командуванням і під керівництвом тимчасових управлінь. Саме опергрупи повинні були створювати на місцях апарат НКВД шляхом виділення зі складу основної опергрупи невеликих груп чисельністю, що залежала від значущості даного населеного пункту. До цього додавався невеликий загін прикордонників.

Однак без перебільшень сенсаційна та частина директиви, яка містила конкретні вказівки. Прочитую її мовою оригіналу і прошу прочитати уважно:

«1. Немедленно заняты все учреждения связи: телеграф, телефон, радиостанции и радиоузлы, почты, поставив во главе органов связи надежных людей.

2. Немедленно заняты помещения государственных и частных помещений банков, казначейств и всех хранилищ государственных и общественных ценностей и взять на учет все ценности, обеспечив их хранение.

3. Оказать всяческое содействие политотделам армии и прикомандированным к ним работникам в немедленном занятии типографий, редакций газет, складов бумаги и налаживании изданий газет.

4. Немедленно заняты все государственные архивы, в первую очередь архив жандармерии и филиалов 2 Отдела Генштаба (экспозитуры, пляцувок – органов разведки).

5. В целях предотвращения заговорщической предательской работы – арестуйте и объявите заложниками крупнейших представителей помещиков, князей, дворян и капиталистов.

6. Арестуйте наиболее реакционных представителей правительственных администраций, руководителей местных полиций, жандармерии, пограничной охраны и филиалов 2 Отдела Генштаба, воевод и их ближайших помощников, руководителей к(онтр)р(еволюционных) партий...

Аресты духовных лиц пока не производит, особенно католиков.

7. Занять тюрьмы, проверить весь состав заключенных. Всех арестованных за революционную и проч. антиправитель-

Расшифровать немедленно

15 IX 39 18 25

23 50

М о с к в а

КОПИЕ ЗАМНАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР Т. МЕРКУЛОВУ,
НАРКОМУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР тов.,
НАРКОМУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ БССР,
НАЧ. ОСОБОТДЕЛА БОЧКОВУ,
НАРКОМУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ ЦАХАВА

Обязываю Вас лично ознакомит всех руководителей групп НКВД с настоящей директивой и тщательно их проинструктировать вместе с руководителями групп НКВД.

Ознакомить с директивой так же весь оперативный состав работников групп НКВД и обеспечить точное проведение в жизнь настоящей директивы.

Директива: по продвижению наших войск и занятии тех или иных городов будет создаваться временные управления /временный орган власти/, в составе которых войдут руководители опергруппы НКВД.

Работники НКВД всю свою работу должны проводить в теснейшем контакте с военными командами и под руководством временных Управлений. При выполнении специальных задач по обеспечению порядка пресечению подрывной работы и подавлению контрреволюции, опергруппы НКВД, по мере продвижения войсковых частей должны создавать на занятой территории во всех значительных городских пунктах аппарат НКВД за счет выделенных из состава основной опергруппы НКВД небольших групп, численности в зависимости от важности военного пункта, с небольшим отрядом красноармейцев /пограничников выделенная опергруппа работников должна стать ядром будущих органов НКВД.

Опергруппы НКВД должны провести следующие мероприятия

*Шифрограма із директивою Лаврентія Берія від 15 вересня
1939 року*

ственную работу освободить, использовав при этом мероприятия для вербовки агентуры и проведения политработы среди населения. Организовать новую тюремную администрацию из надежных людей во главе с одним из работников НКВД, обеспечив строгий режим содержания арестованных.

8. Одновременно с проводимыми операциями разверните следствие заключенных, к/р организаций с задачей вскрытия

подпольных к/р организаций, групп и лиц, ставящих целью проведение диверсий, террора, повстанчества и к/р саботажа. Лиц, изблеченных следствием в организации политических эксцессов и открытых к/р выступлений, арестовывать немедленно.

9. Приступите к созданию агентурно-осведомительной сети с расчетом охватить в первую очередь государственный аппарат, к/р буржуазные помещичьи круги и политические партии.

Особое внимание уделить быстрой организации осведомительной сети в редакциях газет, в культурно-просветительских учреждениях, продскладах, в штабах, рабочих гвардиях и крестьянских комитетах.

10. Принять меры к выявлению и аресту агентов провокаторов, жандармерии, политической полиции и филиалов 2 Отдела Генштаба, использовав для этого изъятый архив.

11. Обеспечить четкую организацию охраны общественного порядка. Организовать надежную охрану электрических станций, водопроводов, продовольственных складов, элеваторов и хранилищ горючего. Организовать борьбу с грабежами, бандитизмом, спекуляцией. Организовать работу по противопожарной охране, назначив нач. пожарных команд надежных людей.

Провести регистрацию и изъятие у всего гражданского населения огнестрельного оружия (нарезного), взрыввеществ и радиопередатчиков.

12. Опергруппам НКВД необходимо занять помещения, соответствующие требованиям работы НКВД. Для содержания подследственных арестованных организуйте внутренние тюрьмы, обеспечив их охрану и обслуживание.

13. В целях обеспечения безопасности и бесперебойности работы ж. д. транспорта работникам дорожно-транспортных групп НКВД на каждой крупной станции организуйте агентурно-оперативную работу по борьбе с диверсией, шпионажем и к/р саботажем, проводя эту работу под руководством начальников опергрупп НКВД. Совместно с комендантом и комиссаром станции организуйте охрану станции, депо ремонтных заводов, станционных складов водокачек, желдормостов, путей и связи.

14. Работникам НКВД принять активное участие в подготовке и проведении временных Управлений – народных собраний – украинского, белорусского и польского. Для обеспечения уси-

ленного проведення народних собраний наладити необхідну агентурно-оперативну роботу по виявленню і репресивованню к/р організацій, груп і лиц, противодействующих и срывающих організацію нової влади.

15. Принять активное участие в организации временного управления рабочей гвардии и крестьянских комитетов, обратив при этом серьезное внимание на предотвращение проникновения в их состав, во враждебных целях, к/р и провокаторских элементов.

16. Конфискации фуража и продовольствия у населения избегайте. Необходимый фураж и продовольствие покупайте у населения за наличные в советских рублях, объявив населению, что стоимость (курс рубля) равняется стоимости (курсу) золотого».

Отже, режим фундаментально готувався до «визволення». Не випадково на похід знадобилося всього дев'ять днів.

Визволення?

З оперативних зведень Генштабу Червоної армії, що друкувалися у пресі з 17 до 25 вересня, лише одна містила фразу про те, як місцеве населення захоплено зустріло червоноармійців. У подальших повідомленнях цей сюжет був відсутній. Його замінили репортажі про зайняті міста, переможні марші (30–40 км на день), захоплених полонених.

Вступ Червоної армії на територію Західної України викликав неоднозначну реакцію у місцевого населення: хтось сприймав її як панацею, а хтось — як окупацію. Значна частина польських державних службовців — офіцерів, інженерів, лікарів, адвокатів та члени їхніх сімей — з перших днів подалися в еміграцію. Лише до окупованої німцями частини Польщі, за приблизними оцінками, перебралось від 20 до 30 тисяч українців і поляків. Переважно це були молоді люди.

Згадана директива Берії несла в собі зародок майбутніх трагедій, серед яких розстріли поляків у Катині, Харкові і Твері, знищення ув'язнених у тюрмах України і Білорусії. Маючи величезний досвід у боротьбі з «ворогами народу», НКВД почав масові розправи. Опергрупи НКВД і прикордонників (на початок жовтня у них на Білоруському фронті було близько 90 тисяч,

а на Українському фронті – близько 105 тисяч осіб) здійснювали тотальні арешти. Для залякування взятих у полон опергрупи широко застосовували селективні розстріли. На 6 жовтня 1939 року військо Українського фронту взяло у полон 304 334 особи, Білоруського – 60 202 особи. Після закінчення воєнних дій арешти та затримання не припинялися, хоча в'язниці були переповнені.

Вже з грудня 1939 року розпочалася підготовка до депортації населення західних областей України і Білорусії до віддалених районів ССРСР. Перших мешканців було депортовано у лютому 1940 року разом із родинами польських військових осадників і лісничих. Друга депортація у квітні 1940 року охопила родини репресованих. Третя і четверта відповідно у червні 1940-го і у травні–червні 1941 року – переважно біженців. Всього депортовано було близько 320 000 осіб. Дотепер не підраховано кількість померлих у транспортах, в'язницях, таборах та розстріляних на підставі різних вироків. Крім того, після початку советсько-нацистської війни у 1941 році були розстріляні тисячі в'язнів і військовополонених.

Одне слово, – як би це сказати? – «золотий вересень» і «визволення»...

У вересні 1939-го військові з'єднання ССРСР і Німеччини зустрілись на раніше обумовленій демаркаційній лінії. Німецькі офіцери відвідали постій советського танкового полку під Брестом

Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті

Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни

У червні 2003 року, напередодні річниці трагічних подій на Волині у 1943 році, я повернувся з Варшави, де перебував кілька днів у складі української частини спільної польсько-української робочої групи, що працює над виданням «Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб».

Побачене і почуте тоді у столиці Польщі дало підстави вважати, що поляки були більш готові до скорботної річниці. Було проведено широку публічну дискусію, видано книжки на документальній основі, надруковано свідчення очевидців, позначено і зіставлено різні (у тому числі крайні) підходи до оцінки волинських подій. Важливо те, що таке обговорення не розкололо польське суспільство, а зцементувало його, стало важливою складовою сучасного польського державницького дискурсу.

В Україні події 60-річної давнини стали відкриттям для більшості суспільства і – що найбільш прикро – для нашого інтелекту. Ба більше, кволе обговорення (виняток тут становить хіба що газета «День», яка активно стимулювала дискусію) волинської трагедії супроводжувалося гаслами «Кому це потрібно?!» і «Наш народ має нині стільки проблем – при чому тут історія?!» Для мене як для історика це було дуже сумно, адже незнання і небажання під будь-яким претекстом обговорювати власне минуле є очевидною ознакою відсутності самоповаги. А коли немає самоповаги, хто ж буде нас поважати?

Ще гірше було те, що голосно заявили про себе «неофіти» від історії, які оголосили волинську різанину «останнім козацьким повстанням» і почали нас повчати, що в усьому винні лише поляки, а «ми їх вбивали на своїй землі і у своїй хаті». Але ж добре відомо, що на своїй землі і в своїй хаті не сміять, не кажучи вже про вбивство жінок і дітей, якої б національності вони не були... Нагадаю банальну істину: не буває «праведного»

насильства. Щоправда, з'явилися в Україні і відверто пропольські публікації, які беззастережно робили винними лише українців.

11 липня 2003 року Президент Польщі Александр Квасневський і Президент України Леонід Кучма виголосили офіційну Спільну заяву «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині», в якій, зокрема, підкреслено: «З існуючої в той час ненависті, упереджень, соціальних та економічних проблем, помилкових ідеологій, політичних гріхів і застарілих образ вилилася страшна трагедія, яка поглинула життя десятків тисяч людей, перетворила на попелища села, храми і пам'ятники, принесла неуявленні страждання, посіяла глибокий біль та недовіру. Ми не можемо змінити цієї історії, ані її заперечити. Не можемо її замовчати, ані виправдати. Натомість ми повинні знайти в собі відвагу сприйняти правду, щоб злочин назвати злочином, оскільки лише на повазі до правди можна будувати майбутнє».

Офіційна заява – річ, звісно, потрібна. Однак сама по собі вона не вирішує проблеми відродження історичної пам'яті. Перебуваючи 2003 року у Варшаві, ми відвідали Інститут національної пам'яті, який працює з 2000 року. Відбулася зустріч з Президентом Інституту паном Леоном Кересом, віце-президентом Вітольдом Кулешею, іншими співробітниками. Згадана установа досліджує злочини проти поляків, вчинені (звернімо увагу!) у 1939–1989 роках. Та це не просто подолання історичної амнезії. Інститут провадить слідство, а пан Кулеша є заступником генпрокурора Польщі. Нам розповіли, що Головна комісія у справах злочинів проти польського народу – як підрозділ Інституту – веде 1260 справ, 51 з яких стосується злочинів проти поляків на Волині, а ще 7 – проти українців на цій самій території.

Добре, запитав я, нині між нашими державами добрі стосунки, а якщо зміниться ситуація і до влади у Польщі прийдуть інші сили? Що буде тоді? Адже увесь «вибуховий» матеріал, накопичений в Інституті, за нової кон'юнктури можна відповідно «повернути» проти України? Нас запевняли, що цього не станеться.

А нам, на мою думку, слід утримуватись як від скороспілих односторонніх «вибачень» перед поляками, так і від (псевдо)патріотичного, антипольського ригоризму в оцінках волинських подій. В Україні ще слід попрацювати над встановленням того, що було. І нехай би про це подбали не лише окремі ен-

тузіаста (на кшталт краєзнавця з Володимира-Волинського Ярослава Царука, який збирав свідчення очевидців-українців, котрі пережили волинську трагедію), а й держава.

* * *

Міждержавні заходи з ушанування жертв польсько-українського конфлікту, крім іншого, повною мірою засвідчили необхідність відповідального ставлення до формування колективної історичної пам'яті поляків і українців про спільне минуле. Насамперед з огляду на те, що це минуле не завжди було забарвлене рожевими тонами, а тому особливо важливо розібратись із фундаментальними та ситуативними мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що живили цей конфлікт, а також із його наслідками.

Важливим кроком до цього, до неупередженої інтерпретації складних подій є опрацювання документів і матеріалів комуністичної спецслужби, зокрема тих, що зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБ України) в Києві та його регіональних структурах у Волинській, Рівненській, Тернопільській та Львівській областях. Найбільший інтерес представляють фонди, які містять документи із окремих слідчих справ на учасників польського і українського націоналістичного підпілля (ОУН і УПА), їхні інформаційні матеріали, доповідні записки і аналітичні матеріали, оперативні зведення НКВД/НКГБ (МВД/МГБ), що стосуються українсько-польського протистояння.

І тут виникає запитання: якою має бути міра довіри до того, що зберегли архіви спецслужби? Добре відомо, як часто в історії люди змушені обмовляти себе під психологічним або фізичним тиском. Поза сумнівом, мусимо не втрачати скептицизм і тінь безсмертного Декарта нехай супроводжує нас у роздумах і оцінках.

Проте у даному випадку не варто забувати й про інше. Не комуністична спецслужба була ініціатором польсько-української конфронтації, хоча (про це ще йтиметься) і доклала на певному етапі руку до його роздмухування у власних інтересах. Та спочатку чекісти прагнули розібратись у витоках протистояння, його колізіях і наслідках, використовуючи власні специфічні можливості (як-от робота агентури). Вони збирали докладну

інформацію про злочини обох сторін, причому спираючись не лише на свідчення виконавців, а, в першу чергу, на інформації жертв і свідків. Саме тому документи спецслужби становлять цінне джерело і залишити їх поза увагою не може жоден серйозний дослідник.

Оприлюднення цих документів частково вже розпочалося. Головне слово тут «частково», хоча їх опрацювання – і це хочу підкреслити особливо – вкрай важливе і з огляду на те, що в Польщі і в Україні з'явилися публікації, які актуалізували волинську трагедію тенденційно, у певному напрямку, прагнули давати однозначні відповіді на вельми неоднозначні питання. У роки комуністичної влади в Польщі не заохочувалися згадки про західноукраїнські землі, аби не дратувати керівництво Советського Союзу. Однак досить широко, наприклад, засоби масової інформації приписували українцям убивство польської професури у Львові і придушення Варшавського повстання у 1944 році. Пізніше було доведено, що ні перше, ні друге твердження немає ніяких підстав, хоча, як пише Ярослав Ісаєвич, важко сказати, «чи висновки вчених із цього питання дійшли до широких кіл населення. Частина польського суспільства сприймає волинську трагедію (як мовиться частіше, «волинську різанину») як таку, що була детермінована передусім «органічним» націоналізмом українців.

Натомість в Україні лунали голоси, що, мовляв, з поляками немає про що дискутувати, адже волинських поляків нищили «на наших етнічних землях», що «поляки прийшли на Волинь непрошені і відійшли звідти нежалувані».

Для адекватних оцінок подій такого масштабу, як польсько-український конфлікт, подібна симплістика неприйнятна. Її завжди варто уникати, якщо ми хочемо зрозуміти джерела таких інфернальних подій, як волинська трагедія. Не підлягає сумніву історична «тяглість» українсько-польських контроверсій. Вони то загострювалися, то вщухали, але «фермент» протистояння ніколи не зникав. Разом з тим не підлягає сумніву, що з початком Другої світової війни поляки і українці опинились у жорнах двох диктатур – гітлерівської і сталінської.

Документи комуністичної спецслужби показують, що усвідомлення цього було, а тому були спроби порозуміння, спроби польської і української сторін домовитися перед наявністю спільних ворогів. Зокрема, важливими є свідчення керівника

Крайового проводу ОУН на ЗУЗ (ЗУЗ – Західноукраїнські землі. – Ю.Ш.) («Галичина») Михайла Степаняка («Сергія»), який на допиті 30 серпня 1944 року дав докладні свідчення про те, як за дорученням Проводу ОУН(б) у середині 1942 року він разом із Зиновієм Матлою («Дніпровим») через священика УГКЦ Кладочного у Львові вступив у переговори з польським підпіллям.

Наприкінці літа 1942 року у Варшаві представники ОУН вели переговори з представниками Делегатури краю Лондонського еміграційного уряду. До них Степаняк не був причетний, але у вересні 1943 року він особисто брав участь у переговорах з представниками польських підпільних організацій у Львові. Надзвичайно симптоматично, що тоді польською стороною було заявлено, що «більша частина польських політичних і військових кіл вважають, що у політиці польського уряду упродовж 20 років стосовно українців було зроблено дуже багато помилок. Багато помилок було зроблено також українцями стосовно Польщі. Поляки нині не бажають повторювати помилки і слід сподіватися, що і в середовищі українців відбулася деяка зміна поглядів на польсько-українське питання. Нині і українці і поляки опинились під ударами того самого ворога – німців».

Відбувалися зустрічі і в 1944–1945 роках, але обопільно корисних домовленостей не було досягнуто. Потенціал взаєморозуміння так і залишився нереалізованим. Як свідчать архівні джерела, насамперед через те, що обидві сторони вважали Західну Україну «своєю». Збереглося надзвичайно багато документів різного характеру, які підтверджують це. Ось один конкретний приклад. 23 травня 1944 року начальник Управління НКГБ по Рівненській області Федір Цветухін у спецповідомленні на ім'я наркома держбезпеки УССР Сергія Савченка писав про викриття на території області кількох польських підпільних організацій, а з-поміж них «ПСЦ» («Паньствова служба цивільна»), на чолі якої стояв Ян Коханьчик. За свідченнями заарештованих членів цієї організації, загальне керівництво організацією здійснював Лондонський еміграційний уряд, якому безпосередньо був підпорядкований Крайовий центр у Варшаві, а йому підпорядковувалися структури у центрах колишніх воєводств. Далі йшли повітові структури, яким підлягали структури низові. У спецповідомленні цитувалися свідчення заарештованої Роговської, за словами якої «ПСЦ» мала такі завдання:

«а) боротьба за відродження Польщі у кордонах 1939 року шляхом збройної боротьби проти советської влади за допомогою Англії та США;

б) здійснювати агітаційну роботу серед польського населення про необхідність боротьби за Польщу “від моря до моря”, повчаючи поляків, що за допомогою Англії і Америки Польщу буде відновлено у своїх колишніх кордонах;

в) виховувати польську молодь у націоналістичному дусі;

г) створювати і керувати польськими збройними загонами самооборони;

д) надавати матеріальну допомогу полякам, які втекли від бандерівців тощо».

Отже, кожна із сторін – польська і українська – вважала, що вона веде боротьбу за власну територію, і вже це робило криваве зіткнення неминучим.

* * *

Наступне важливе питання – це питання про причини польсько-українського кровопролиття, про те, хто перший розпочав його. Існують різні інтерпретації, але факти засвідчують, що зіткнення розпочалося на Холмщині у 1942 році. Свого часу (а саме у 1937 році) тут і на Підляшші з наказу польської влади було зруйновано 151 православну церкву, а 153 перетворили на католицькі костели. Не випадково саме на цих теренах робота українських націоналістів по залученню до своїх лав молодих сил була успішною. Як зазначалося в одному з оунівських документів, «в роках 1940–41 ОУН охопила весь терен Холмщини та Підляшшя».

Як вказувалося у складеному для оунівського видання «До зброї» переліку фактів терору проти українців у 1941–1943 роках, вже з весни 1941 року поляки почали посилювати свій протиукраїнський терор: «Тільки в самій Холмщині і Грубешівщині замордували вони в тому часі понад 600 українських учителів, священиків та інших громадських і суспільних діячів, як теж звичайних селян».

В іншому документі ОУН підкреслювалося: «Друга форма боротьби поляків проти українців – це створення власних боївок, які при помочі куль і пожеж почали винищувати свідомий український елемент на ЗУЗ. Почали це робити в квітні 1942 р.

на Холмщині, де до (кінця) весни 1942 р. вимордували 394 особи, найсвідоміших українців, відтоді поширили терор на Галичину і Волинь і кількість помордованих поляками жертв досягла вже кілька тисяч. Польські банди застосовували не тільки індивідуальний терор, але винищують цілі села, палять господарства та вирізують ціле населення, не щадячи жінок і дітей. Спеціально жорстоко проводять ці акції на Холмщині».

Документи, наявні в ДА СБ України, дозволяють докладніше уявити ситуацію у 1942 році. З середини року, а особливо з осені, в лісах почали концентруватися нелегали ОУН і неорганізована українська молодь, а у селах виникли команди «самооборони». Причиною для формування останніх було те, що німці почали мобілізувати українську молодь на роботу до Німеччини, а також на службу в німецькій армії. Проте невдовзі ситуація кардинально змінилась.

Наприкінці 1942 року на Холмщині польські боївки здійснили низку репресивних заходів стосовно українців, обвинувачуючи їх у співпраці з німцями, причому репресії торкнулися не лише членів ОУН, а й неорганізованого українського населення. Саме у відповідь на польські репресії проти українського населення, за твердженнями оунівських діячів, групи нелегалів на Волині, які переховувалися у лісах, почали здійснювати «відплатні репресії щодо польського населення», що з поодиноких перетворилися на постійні напади на польські села і з Волині перекинулися на інші області Західної України.

Як обвинувачення проти поляків висувалася також співпраця з німцями і видача ними учасників ОУН. Полякам пропонувалося виїздити із західноукраїнських земель до Польщі, а коли вони відмовлялися це робити, то їхні будинки спалювали, господарства грабували, а самих поляків убивали.

За цих умов поляки також створювали бази самооборони для захисту польських сіл. Відомо, що підпільні структури Армії Крайової (АК) на початку 1943 року створили на Волині близько 100 самооборонних баз, так званих пляцуків. Ситуація загострювалася тим, що при організації баз самооборони саме німці давали зброю деяким польським селам.

Звертаю увагу – це констатувалося не лише діячами ОУН, а й досить повно відбито у документах советської спецслужби. Зокрема, нарком внутрішніх справ УРСР Василь Рясной у своєму повідомленні на ім'я Микити Хрущова у лютому 1944 року про

події на Волині писав: «Зброя полякам, які здійснювали самооборону, видавалася німцями, але значна її частина нелегально купувалася самими поляками переважно у мадяр, частину яких було дислоковано у Волинській області. Внаслідок цього у польського населення зконцентрувалася велика кількість зброї».

Архіви советської спецслужби зберегли численні свідчення конкретних осіб про діяльність поляків і її спрямованість. Метою пляцувок, за свідченнями їхніх учасників, було «...виставляти варту (пост) на околицях поселень і при появі озброєних груп повідомляти німецьким властям і чинити збройний опір, а також вести спільну збройну боротьбу проти українських націоналістів бандерівців і бульбівців».

У документах НКВД/НКГБ польські самооборонні структури кваліфікувались як «польсько-німецькі збройні групи «Пляцувки», а у ДА СБ України збереглися детальні (дуже важкі для читання в сенсі емоційного впливу) описи масових польських репресивних акцій проти українського населення. На думку авторитетних українських дослідників, події 1942 року на Холмщині надали імпульсу подальшій ескалації польсько-українського насильства. Архівні документи не дозволяють зробити вичерпний висновок про «першоавторство» у цьому якоїсь однієї сторони. Вони радше значно доповнюють складну амальгаму цих подій, застерігаючи тим самим від спроб створити якусь однобічну схему.

* * *

Архівні джерела дають неабияку «інформацію для роздумів» про ту провокативну роль, що її відігравали у польсько-українському протистоянні «треті сили». Йдеться насамперед про нацистів.

Описуючи згадані події на Холмщині і Підляшші, автори одного із оунівських документів зауважують: «Поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі є доволі підозріла. Раз ідуть на руку полякам, то знову стають ніби по стороні українців». Микита Хрущов, аналізуючи у червні 1943 року загострення українсько-польських стосунків, зауважував: «Моя думка, що все це – справа рук німців».

У сучасній українській історіографії висвітлено те, яку роль відіграв Берлін у конфлікті поляків і українців. Показано, зокрема, що після того як німецьку поліцію на Волині і у Поліссі

залишило близько 5000 українців, які пішли в ліси, німці набрали нових поліцаїв, переважно з місцевих поляків. Однак не лише в поліції, а й в інших структурах були поляки. Наприклад, у Луцьку всі німецькі адміністративні заклади очолювали поляки. В уряді генерал-комісаріату з усіма його відділами чиновників польської національності налічувалось 80 %, у гебітскомісаріаті – 60 %, центральній установі для торгівлі зі Сходом – 60 %, господарському банку – 30 %.

У нацистських інформаційних зведеннях від 29 травня 1942 року підкреслювалося, що поляки прагнуть займати посади у новостворюваних німецьких установах з тим, щоб «розбудувати свої позиції і після німецької поразки створити великопольську імперію». Своєю діяльністю у німецьких установах поляки намагаються спрямувати дії окупаційної адміністрації проти «українців і білорусів з метою викликати ворожнечу цих народів проти німців».

Наведу витяг із звіту представника польського еміграційного уряду (це не документ ОУН!), в якому йдеться про поширені уявлення про поляків серед німців із СД і гестапо: «Знайти донощиків і бажаючих співпрацювати з поліцією серед поляків набагато простіше, ніж серед українців. Українці намагаються триматися разом і у незначному відсотку стають донощиками, тоді як серед поляків, котрі є народом з великим гонором, знаходиться багато жінок, які за гроші, хутра і коштовності доносять на співвітчизників і діють проти них».

Покликаючись на антипольські акції УПА, німці перекидали на Волинь польські жандармські частини з Генерал-губернаторства з метою залучення їх до дій не лише проти УПА, а й проти місцевого українського населення. Як свідчив на допиті 13 січня 1946 року колишній учасник оунівського підпілля Михайло Польовий, наприкінці 1942 року на Волині «почали організовуватися загони під назвою “бульбівці”. На придушення загонів “бульбівців” німці почали кидати поліцію з Польщі і поліцію Волині, які переважно склалися з поляків. Водночас німці почали видавати зброю польському чоловічому населенню, яке мешкало на Волині. Ця обставина викликала репресії у відповідь з боку “бульбівців”, до яких стихійно приєднались загони УПА».

На думку українських дослідників, все це стало головним мотивом для започаткування і продовження антипольської акції на Волині у 1943–1944 роках, адже українських політич-

них керівників не могло не насторожити те, що місцеві поляки, всіляко намагаючись проникнути в адміністративний, господарський і торговельний апарат окупаційної влади, прагнули тим самим забезпечити умови для збереження свого впливу на цих землях. Саме таку ситуацію навесні–влітку 1943 року зафіксували добре обізнані советські розвідувально-диверсійні групи, німецькі функціонери і представники місцевої української громади.

Однак іще більше вражає те, що стратегію проникнення в адміністративний та господарський апарат польське підпілля зберегло і після того, як нацистів було вигнано за межі Західної України. Так, 30 червня 1944 року виконуючий обов'язки начальника Управління НКГБ по Тернопільській області Володимир Майструк у доповідній записці на ім'я Сергія Савченка, повідомляючи про викриті польські підпільні структури, писав про Трембовлянський повітовий комітет організації «Озон». Його члени «почали всіляко пробиватися на керівні посади до різних советських установ і організацій, надаючи у цьому одне одному допомогу, і на сьогодні вони зайняли ті чи інші керівні посади у советських торговельних і господарських установах і організаціях у м. Трембовля... У ході розробки зазначених осіб встановлюються факти, що вищезгадані націоналісти, до яких примикають також ксьондзи польського костюлу Шетельницький і Левандовський, підтримують між собою тісний зв'язок... провадять активну націоналістичну пропаганду, суть якої полягає в тому, що, як вони заявляють, невдовзі за сприяння Англії і Америки буде відновлено "Велику Польщу" у межах кордонів до 1939 року, а Червона Армія під тиском союзників очистить території Західних областей України і Білорусії».

5 липня 1943 року Савченко надіслав до ЦК КП(б)У доповідну записку, в якій зроблено цікавий (як для керівника держбезпеки УССР) висновок: основні плани поляків у Західній Україні українські націоналісти оцінювали правильно, оскільки поляки усілякими методами проникали у державний, адміністративний і торговельний апарат німецької влади. Для чого? Щоб зберегти той плацдарм, який би дозволив забезпечити ключові впливи на західноукраїнських землях після розгрому Німеччини, не віддавати ці землі. І це при тому, що польська людність на Волині становила не більше 16 % населення.

Архівні джерела підтверджують, що німці використовували боротьбу між поляками і українцями у власних цілях, оскільки

це відволікало увагу населення від спільних завдань боротьби з нацизмом, а на загал сприяло знищенню слов'янського населення на окупованій території.

Свою гру вів не тільки Берлін, а й Москва. Документи висвітлюють численні факти співпраці поляків із советськими партизанами. Польське населення співпрацювало з розвідувально-диверсійними групами, які робили своїми базами польські поселення, примушували мешканців допомагати, в тому числі і продовольством. Ба більше, поляків інколи залучали до розвідницької та диверсійної антинімецької діяльності, а також до акцій проти УПА, зокрема у складі «винищувальних загонів». Як констатувалося в одному з оунівських документів, «з весни 1944 р. ми є свідками спільних дій (хто повірив би) націоналістичних АК і АЛ (Армія Людова) з большевицькими бандами. Перед, очевидно, серед них вели москалі, яких поляки стали безвольним знаряддям».

Разом з тим документи відбивають й інші факти польської протидії червоній партизанці. Так, 2 квітня 1944 року у доповідній записці до НКГБ УРСР «Про діяльність польських націоналістичних формувань» повідомлялося про діяльність «Таємної Армії Польської» («ТАП»), яка діяла під керівництвом Польського екзильного уряду у Лондоні: «На території к(олишньої) Польщі і Західної України керівництво здійснює т.зв. “Крайова делегатура” (відомості про “Крайову делегатуру” надходять вперше), центр якої знаходиться у м. Варшаві...

У період окупації у Рівненській області довгий час діяв збройний загін “ТАП” під командуванням капітана кол(ишньої) польської армії Булата.

Булат на початку своїх дій керував польською самообороною у селі Вирка, що у 4 км від с. Гута-Степанська Рівненської області, але внаслідок розгрому українськими націоналістами вказаної самооборони відійшов... в район Сарни–Костопіль...

З серпня 1943 р. загін Булата почав більш активно виявляти вороже ставлення до советських партизанів. Були випадки вбивства і роззброєння».

* * *

Ще одна важлива тема – географія польсько-українського конфлікту. Як відомо, наприкінці 1943-го і на початку 1944 року

цей конфлікт охопив Галичину, а у 1944 році розпочалися анти-українські акції на Холмщині. Документи спецслужби свідчать про нищення українських сіл і загибель на Холмщині майже 3000 українського мирного населення. З іншого боку, архівні джерела відбивають також одну з найвідоміших «деполонізаційних» акцій – знищення села Гута Пеняцька на Львівщині. За матеріалами советської спецслужби, тут було знищено понад 700 осіб, спалено 120 будинків.

Наведу приклад. Це – уривок із протоколу від 21 квітня 1944 року із свідченнями мешканки села Сагринь на Грубешівщині Анастазії Шуфель. Вона описує вступ у село поляків і те, як вони з родиною втекли до схованки. Однак їх розшукали, ніби знали, де схрон: «Батько вийшов із схрону й попросив, щоб дарували життя та залишили родину. Вони облаяли його вульгарно: “Курва ваша маць, виходзіць, ми вас помордуємо, бо ви наших поляків мордуєце”. ... Вийшло ще двох мужчин, мого чоловіка кузин і сусід. За чоловіками вийшла моя мама, за мамою наша комірниця вісімдесятилітня бабуся з дволітньою внучкою. Моя донька 12-літня на вид бандитів зімліла. Бандити наказали батькові віділляти її водою. Батько віділляв і дівчина прийшла до себе. Просила, щоб дарувати її життя і знов зімліла. Бандити знова наказали її відрятувати. Знову прийшло дівча до свідомості. Просила, щоб дарувати її життя, бо вона молода і хоче жити. На цей раз я вийшла із сховища і просила, щоб не вбивали моєї дитини, що ми нічого не зробили злого, що ми нічого не винні, що ми тут живемо. Один з бандитів промовив: “Ми ідзєми паресет кілометрув ту до вас жеби вас вшисткіх вимордоваць до ногі”. В тому часі бандити стрілили в мого батька, який скоро сконав, потім в мою маму. Після мами вбили кузина мого чоловіка, а сусід вспів втекти.

Тепер приступили до моєї донечки, яка кинулась до мене на шию, просила простити її все. Цілувала мене, просила попросити батька, ще раз звернулася до бандитів і просила помилування, але дістала кулю в шию. Я кинулась її рятувати, але бандити почали стріляти в мене. Дістала я три кулі... Дівчина сконала скоро. Банда думала, що зі мною вже кінець і кинулась до бабусі. Вбили її... Коли з нами покінчили, запалили хату й пішли. Я в той час зібрала всі свої сили, встала попрощалася з донечкою, яка була мертва, і поволі пішла до схрону».

Збереглося багато архівних свідчень про те, що села, які були базою для УПА або оунівського підпілля (або були запідозрені у цих «гріхах»), піддавалися репресіям з боку поляків. І тут є чимало маловивчених аспектів. Зокрема, зафіксовані обставини, коли советським військовим доводилось захищати українське населення від нападів польських військових. Так, у спецповідомленні начальника відділу контррозвідки «Смерш» 6-ї армії полковника Горюнова начальнику відділу контррозвідки НКЮ Львівського військового округу генерал-майору Попереці від 31 жовтня 1944 року було зазначено, що 30 жовтня до керівника одного з підрозділів «Смершу» звернулись дві жінки з села Дениска. Вони розповіли, що у селі знаходиться озброєний загін поляків, які грабують і вбивають селян.

До села надіслали групу вояків, які встановили, що «до села приходила автомашина з військовослужбовцями польської армії, польською міліцією і цивільними особами польської національності. Прибулі забирали у мешканців села корів, коней, харчі та різні речі. Крім того, по-звірячому вбили одного мешканця села Дениски, а іншого сильно побили».

Як з'ясувалось, на чолі 15 військовослужбовців польської армії був капітан Авенір Ніколаєв, були також 6 співробітників польської міліції міста Ярчув на чолі з начальником міліції Йосипом Вавро і 5 цивільних поляків. Ніколаєв свідчив, що він є на службі у 6-й польській стрілецькій дивізії на посаді заступника командира 3-го батальйону 18-го стрілецького полку. Цей батальйон дислокується у Томашуві і використовується для охорони штабу 3-ї польської армії. 30 жовтня Ніколаєв одержав наказ командира батальйону капітана Обухова виїхати до села Дениска. По дорозі вони «прихопили» ще польських міліціонерів і цивільних осіб. Далі у документі зазначалось: «Допитом Ніколаєва встановлено, що по прибуттю до села Дениска, ті, хто приїхав, розсипались по ньому і почали у місцевого населення відбирати тварин, продовольство і особисті речі, а також вбили одного мешканця села Дениска, а іншого сильно побили».

Йосип Вавро свідчив, що він «як начальник міліції, не мав розпорядження вищого начальства про виїзд до села Дениска, поїхав із озброєною силою з метою грабунку і розбою...» Все закінчилось тим, що речі і тварин селянам повернули, а затриманих скерували до відділу «Смершу» у місті Раві-Руській. І такі приклади були не поодинокі.

* * *

Однією з ключових і активно дискутованих тем у контексті обговорення польсько-українського конфлікту є тема наявності тих сил, за допомогою яких, власне, цей конфлікт матеріалізувався. Спираючись на джерела з ДА СБ України, можна і в цьому випадку рішуче відкинути тезу про чиюсь односторонню провину.

Відомо, що у затвердженому у вересні 1942 року генералом Грот-Ровецьким плані бойової діяльності польського націоналістичного підпілля повстанці розглядалися як додатковий противник поляків. Саме тому визнавалася можливість збройної боротьби з ними у місцях компактної дислокації польських сил, що і сталося. Наказом головного коменданта АК генерала Т. Комаровського («Бур») від 4 серпня 1943 року було започатковано тотальну «відплатну акцію» проти українців, внаслідок якої, зокрема, на території Грубешівського і прилеглої до нього ділянки Томашівського повітів було спалено до червня 1944 року близько 150 українських сіл, в яких мешкало близько 15 тисяч осіб.

Безпосередньо такого роду акціями займалися ліквідаційні загони Армії Крайової (АК), перед якими було поставлено такі завдання:

«1) За наказом інспекторату “АК” виконувати терористичні акти щодо політичних супротивників “АК”.

2) З метою фізичного знищення українського населення здійснювати збройні напади на українські села».

Свідчення колишніх учасників цих польських загонів (які маловідомі дотепер і не дуже охоче надаються польською стороною, коли йдеться про спільні публікації) є дуже цінним джерелом ще й з огляду на те, що вони містять розповідь про механізм каральних акцій. На щастя, такі документи збереглися не лише в Польщі, а й в Україні. На мою думку, вони обов'язково підлягають оприлюдненню, якщо ми не хочемо створювати нові міфи. Наприклад, в одному із польських свідчень зазначалося: «Напади на українські села здійснювалися за ретельно розробленим планом з включенням до ліквідаційного загону як провідника когось із поляків – мешканців села, на яке планувалося здійснити напад.

У нічний час загін входив до села, у вікна однієї частини будинків, в яких мешкали українці, кидали гранати, а другу час-

тину будинків підпалювали. Коли мешканці вибігали з палаючих будинків, то учасники ліквідаційних загонів їх розстрілювали з автоматів і гвинтівок».

І ще одна цитата: «Ми не з'ясовували, хто це, діти, жінки чи старі, всіх відправляли на той світ».

З іншого боку, документи ДА СБ України розкривають дії керівників українського націоналістичного руху. І тут є просто сенсаційні матеріали.

Наприклад, такий факт. У жовтні 1942 року у Львові відбулася Перша військова конференція ОУН. Про неї практично не збереглося докладної інформації. Однак з оперативного повідомлення, що було надруковане 23 листопада 1944 року в одному примірнику (фактично це була інформація особи із середовища ОУН, яка співпрацювала з комуністичною спецслужбою), можна скласти уявлення про те, що обговорювалось і вирішувалось на цій конференції, яку відкрив Микола Лебедь («Орест»). Він підкреслив, що скликав цю конференцію за наполяганням військових референтів ОУН, що скликано її вперше з огляду на умови війни.

На конференції було поставлено завдання у зв'язку з початком збройної боротьби за самостійність «за будь-яку ціну» розв'язати питання національних меншин. Ось як виглядали рішення конференції у згаданому оперативному повідомленні:

«1. Російських нацменів взагалі слід залишити у спокої, оскільки вони на Україні зжилися з народом і не являють загрози... А російських активістів, які борються з українцями, слід знищувати, попередньо взявши їх на облік, переважно у маленьких містах, бо вони є ворогами українців.

2. Євреїв не слід винищувати, але виселити з України, надавши їм можливість дещо вивезти з майна. Рахуватися з ними потрібно, оскільки вони мають великий вплив у Англії і Америці.

3. Поляків всіх виселити, надавши їм можливість взяти із собою, що вони хочуть, оскільки їх також будуть захищати Англія і Америка. А тих, хто не захоче виїздити, – знищувати. Найактивніших ворогів і серед них всіх членів протиукраїнських організацій знищити в день перед оголошенням мобілізації. На облік їх буде взято завчасно районним і повітовими військовими командами. Знищенням буде займатись жандармерія і у окремих випадках СБ. Використовувати для цього вояків армії заборонено.

4. Мадьяр, чехів і румун не чіпати, пам'ятаючи про ліквідацію Західного фронту.

5. Інших нацменів СРСР не чіпати. Вірменів трактувати так само, як євреїв, пам'ятаючи, що вони віддані люди Росії».

Рішення про усунення або екстермінацію польського населення ухвалювалися на рівні Крайового проводу бандерівської ОУН і Головного командування УПА. Відомим і часто цитованим на сьогодні насамперед польськими дослідниками джерелом щодо директивних документів про винищення поляків є свідчення командира Військової округи УПА «Турів» Юрія Стельмащука, які він дав на допиті 28 лютого 1945 року. Він згадує, що у червні 1943 року представник Центрального проводу ОУН «Клим Савур» передав йому усну секретну директиву про винищення польського населення, яке мешкало на території західних областей України.

У ДА СБУ збереглося багато свідчень того, як саме виконувалися такого роду вказівки. Серед них свідчення колишніх учасників УПА. Так, на допиті 3 січня 1945 року Василь Горбатьок зазначав, що навесні 1943 року було здійснено розправу із мешканцями села Горичі: «За наказом станичного Гродіюка я ходив палити будинки, що належали полякам. Всього я спалив три будинки у селі Болеславувка. Крім того, брав участь у облаві на поляків у селі Горичі. Під час облави було вбито близько 38 осіб. Особисто я пострілами з гвинтівки вбив двох поляків. У більшості випадків вбивства поляків здійснювалися лопатами, сокирами, вилами тощо. Стріляти було заборонено, оскільки німці могли почути і затримати нас. Серед вбитих були жінки, старі і діти».

1 березня 1951 року був допитаний Іван Гринів, уродженець села Павлівка (саме того, де у липні 2003 року зустрічалися президенти Польщі і України). Гринів свідчив про те, як відбувалося нищення польського населення у його рідному селі на початку липня 1943 року: «...Напали на польський костел, а у цей час була у костелі служба божа, де знаходилось громадян польської національності до 200 осіб (за довідкою Павлівської сільради від 21 червня 1951 р., там було понад 100 осіб. – Ю.Ш.), старих і малолітніх дітей. Костел був оточений і почалось знищення громадян, було відкрито вогонь з кулемета у центральні двері і вікна, після чого було багато знищено тоді громадян і дітей, а яким вдалось втекти, то їх доганяли і вбивали на ходу».

21–25 серпня 1943 року відбувся Третій надзвичайний Великий збір ОУН. Важливі деталі про його роботу розповів уже згаданий М. Степаняк. На допиті 25 серпня 1944 року він розповів про дискусію, що розгорнулася під час збору щодо «практичної діяльності УПА під керівництвом “Клима Савура”, який здійснював масове знищення польського населення». Степаняк розповів, що «на захист діяльності “Клима Савура” стосовно поляків виступали особливо різко “Горбенко”, “Галина”, “Іванів” і Шухевич. З критикою виступали я і “Рубан”».

Оскільки на захист “Клима Савура” виступало все бюро “Проводу”, “Великий збір” виправдав дії “Клима Савура”, хоча у офіційних рішеннях конгресу це не було відбито... Були противники такого визначення, які вважали, що УПА скомпрометована своїми бандитськими діями проти польського населення...»

Це засвідчує, що серед самих учасників українського руху не було одностайного схвалення антипольських акцій. Підтверджується це й багатьма іншими документами, що збереглися у ДА СБ України.

* * *

Нарешті, ще одна проблема – масштаби польсько-українського протистояння. Існує величезна розбіжність в оцінках чисельності жертв. Упродовж 2003 року у засобах масової інформації і в публікаціях в Україні називались такі цифри: польські жертви – від 80 до 180 тисяч; українські жертви – від 100 до 180 тисяч. У польських засобах масової інформації та інших публікаціях домінувала цифра 100 тисяч поляків, які стали жертвами.

Жодна з цифр не є остаточною і достеменно доведеною. До того ж у публікаціях українських дослідників обґрунтовано вказується на те, що коли у лютому 1945 року Вінстон Черчилль у радіозверненні повідомив поляків, що за основу східного кордону Польщі взято «лінію Керзона», багато хто залишив Волинь. Через це встановити, хто загинув під час насильства, а хто емігрував, практично неможливо.

Привертає на себе увагу і той факт, що обидві конфліктуючі сторони прагнули перекласти провину одна на одну. Джерела з ДА СБ України дають дуже багато підтверджень цього. І в польських документах, і в документах ОУН і УПА йдеться про

«відплатні акції» та «оборону» населення, а відтак, обидві сторони подають ті цифри, які, відповідно, вигідні кожній.

Насправді не існує якоїсь «узагальненої» статистики. Принаймні вона не присутня в архівних джерелах комуністичної спецслужби. Натомість у них можна віднайти фрагментарні цифрові дані. Наприклад, серед вилучених оунівських документів є витяг з протоколу зустрічі митрополита-адміністратора Святої православної автокефальної церкви Полікарпа з генерал-комісаром Волині–Поділля Шене, яка відбулася 8 травня 1943 року. «За нашими підрахунками, – стверджував Шене, – до цього часу вбито около 15 000 поляків». У протоколі допиту згаданого Юрія Стельмащука йдеться про винищення у серпні 1943 року понад 15 тис. польського населення у Ковельському, Седлещанському, Мацієвському і Любомльському районах.

Один з українських дослідників вважає, що «ретельний аналіз документів спростовує ті цифрові викладки, зокрема про втрати польського населення на Волині, якими оперують польські автори. Документи з українських архівів, які вводяться вперше до наукового обігу, дають можливість оцінити... реальну кількість втрат з обох сторін...» Те, що виявлені останніми роками в Україні архівні документи уточнюють, а в ряді випадків показують неправдивість даних, якими оперують деякі польські автори (наприклад, Владислав і Єва Семашки, автори книжки «Геноцид польського населення Волині, здійснений українськими націоналістами», що фактично зображує жертвами лише поляків, виданої за фінансової підтримки адміністрації Президента Польщі, Бюро національної безпеки, Міністерства культури і національної спадщини, Ради охорони пам'яті боротьби і страждання, а також приватних спонсорів), це – правда. Однак стосовно реальної кількості жертв твердження цитованого автора, на жаль, все ще слід вважати риторикою. Немає такої цифри, що була б достеменно підтвердженою. Її ще належить встановити.

* * *

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що документи ДА СБ України, що стосуються волинської трагедії 1943 року і польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни в цілому, ще раз доводять хибність, сказати б, маніхейського бачення і інтерпретації історичного процесу з розподілом на «хо-

роших» і «поганих» його учасників. Архівні джерела показують, що криваве протистояння було детерміноване польським і українським обопільним екстремізмом, що робив людей жертвами, виправдовуючи це державницькими (геополітичними) інтересами чи патріотизмом. Тут не може бути виправдання жодній стороні і це – як і будь-яке насильство – підлягає засудженню.

Окремо слід акцентувати увагу на гострій необхідності публікації згаданих документів з ДА СБ України, щоб зробити їх надбанням якнайширшого кола дослідників. Саме це завдання покликаний розв'язати (бодай почасти) 4-й том спільної польсько-української серії «Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», присвячений саме цій проблематиці.

Безумовно, вітаючи сам факт підготовки цього тому, слід підкреслити виняткову важливість подальшої польсько-української концептуальної дискусії навколо подій 1943–1944 років. Дискусії, яка має спиратися на ретельне, всебічне і критичне осмислення документальних джерел, а не наперед визначені схеми.

Уроки двох репатріацій

Напевно, розпочну з того, що влітку 1944 року Микита Хрущов, який очолював ЦК КП(б)У і Совет Народних Комісарів УССР, зробив спробу приєднати до території УССР Підляшшя, Холмщину, Надсяння. Було складено навіть карту Холмської області. Однак Кремль відкинув ці пропозиції, оскільки вже було сформовано інше бачення повоєнного облаштування Європи.

Люблінська угода

Хрущов отримує несподіване і навіть трохи дивне завдання: від імені Уряду УССР підписати серйозний міждержавний документ – угоду з Польським Комітетом національного визволення (ПКНВ) про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УССР. Кілька разів Хрущов вилітав до Любліна, де перебував ПКНВ. 9 вересня 1944 року, власне, була підписана угода, з якої переселення і почалося.

Угодою передбачалося переселення на територію УССР всіх українців, які проживали в Хелмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лесківському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах. Це стосувалося також інших районів Польщі, де жили українці, які б побажали переселитися з території Польщі в Україну, а також евакуації до Польщі всіх поляків і євреїв, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, мешкали в УССР і які б виявили бажання переселитися на територію Польщі. В угоді наголошувалося на тому, що евакуація є добровільною, і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо. Термін проведення евакуації встановлювався з 15 жовтня 1944-го і до 1 лютого 1945 року. На вимогу однієї із сторін цей термін міг бути продовжений за взаємною згодою.

І тут виникає простеньке, але цікаве запитання: а чому цю угоду було підписано між Польщею і Україною, а не з Советським Союзом? На думку багатьох дослідників, виглядає це доволі дивно, адже в аналогічних випадках кремлівські вожді не доручали УССР підписувати договори. Скажімо, у 1945 році договір щодо Закарпатської України підписали уряди Чехословаччини та Советського Союзу.

Дехто з науковців навіть твердить, що Люблінською угодою було закладено своєрідну міну, що спрацьовує донині. Цією угодою імітувалося усталення кордону між двома народами – українським і польським; при цьому Москва начебто залишалася осторонь. Крім того, ССРСР резервував за собою можливість маневру: якщо б країни антигітлерівської коаліції виявилися занадто принциповими, то він мав би можливість сказати: «Це ж не ми підписали договір, а Україна». Водночас Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських взаємин і юридично не ніс відповідальність за це.

Угода є угодою. Її потрібно реалізовувати. Совнарком УСССР і ЦК КП(б)У 19 вересня 1944 року прийняли постанову про створення на території УСССР і Польщі відповідного апарату, а також про затвердження переліку відповідної документації по оформленню населення, яке підлягало евакуації. Протягом жовтня були створені апарат Головного Уповноваженого Уряду УСССР в місті Любліні й апарати районних уповноважених на польській території.

Всі апарати формувалися відділом кадрів ЦК КП(б)У з числа відповідальних працівників наркоматів, центральних і обласних організацій та установ. У жовтні 1944 року Головний Уповноважений і Представник Уряду УСССР, районні уповноважені і представники розпочали роботу на місцях. Заступниками керівників цих структур були затверджені працівники спецслужби. Все начебто відбувалося за планом, однак невдовзі стало зрозуміло, що поляки мають свою точку зору на проблему переселення.

Жан-Жак Руссо і переселення

Як розуміє читач, Руссо не мав стосунку до подій, про які йдеться. Однак саме він колись, звертаючись до поляків, сказав: «Якщо ви не можете зробити так, щоб вас не з'їли, то зробіть хоча б так, щоб вас не перетравили». Згадувалися мені ці слова, коли я працював з документами про переселення. Втім пригадався не лише Руссо, а й відома колись письменниця і дружина Олександра Корнійчука Ванда Василевська. Ця прокомуністично налаштована активна полька очолювала у 1944-му Спілку польських патріотів у ССРСР, що проводила ідеологічну роботу у Війську Польському. Так-от ця пані в момент, коли наближалось

GLÓWNY PEŁNOMOCNIK POLSKIEGO
KOMITETU WYZWOLENIA NARODOWEGO
DO SPRAW EWAKUACJI
REJONOWY PEŁNOMOCNIK
WE LWOWIE

ГОЛОВНИЙ УПОВНОВАЖЕНИЙ ПОЛЬСЬКОГО
КОМИТЕТУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ
ПО ЕВАКУАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
РАЙОННИЙ УПОВНОВАЖЕНИЙ
ПО ЛЬВІВСЬКОМУ РАЙОНУ

№ _____

„19.” stycznia 1945 r.

Z A W I A D O S Z E N I E

Д О В І Д К А

Obywatel polski

Dr ROBERT Alojzy

nr. 2.10.1904. roku jest Rejonowym
Pełnomocnikiem TUMCZASOWEGO NARODOWEGO
RZĄDU RZECZPOSPOLITEJ POLSKIEJ do spraw ewakuacji we Lwowie.

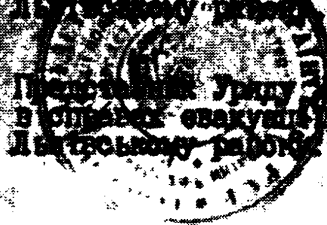
Видано польському громадянину

Д-р РОБЕРТУ Алоїзю Ігнатовичу

1904 року народження в тім, що він
є уповноваженим ТУМЦАСОВОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УРЯДУ ПЕРШОЇ РЕСПУБЛІКИ у спра-
ві евакуації польського населення по
Львівському району.

Pełnomocnik Tymczasowego
Narodowego Rządu Rzeczpos-
politej do spraw
ewakuacji we Lwowie.

Представник Уряду РСР
в справах евакуації по
Львівському району

Довідка одному з уповноважених у справах репатріації

звільнення Варшави і їй почали натякати на необхідність повернення для роботи там, відповіла, що нікуди не поїде: «З Києва я поїду лише тоді, коли Польща стане 17-ю союзною республікою ССР» (в ССР тоді було 16 «республік-сестер»).

Як відомо, – Богові дякуючи! – цього не сталося, оскільки, крім полковника Червоної армії Василевської, були інші поляки. Вони, хоч і змушені були опинитись «під Советами», залишалися-таки поляками. Тому мене не здивувало те, що з польського боку спостерігалася затримка у реалізації Люблінської угоди. Наприклад, у формуванні апарату Головного Уповноваженого ПКНВ та його районних уповноважених, а також у підготовці польських громадян до евакуації з території УССР до Польщі. Представники ПКНВ пояснювали це тим, що поляків з УССР не було куди приймати, оскільки значна частина Польщі ще знаходилася під німецькою окупацією. Проте наявні документи дають підставу побачити інші мотиви такого

зволікання. Це – відстоювання претензій на землі Західної України, сподівання на виникнення війни між Великобританією, США та Советським Союзом, незадоволення поляків діяльністю ПКНВ. Підтвердженень цього багато.

29 вересня 1944 року Хрущов писав Сталіну: «Поляки, особливо в місті Львові, головним чином інтелігенти, зв'язані з польським еміграційним урядом у Лондоні, розпускали чутки, що питання про кордони остаточно не вирішене і тому виїжджати не треба. Нам відомо, що польський еміграційний уряд у Лондоні дав директиву своїм організаціям у Львові та інших містах Західної України утриматися від евакуації, обіцяючи, що під час мирної конференції він доб'ється включення міста Львова та інших міст до складу Польської держави».

Заступник Головного Уповноваженого ПКНВ прибув до Луцька з апаратом кількістю 10 осіб лише 23 жовтня 1944 року. До 1 листопада того самого року з польського боку був сформований апарат районного уповноваженого лише в Луцьку, а в міста Ковель, Рівне і Володимир-Волинський прибули лише районні уповноважені та їхні заступники. На прохання Головного Уповноваженого ПКНВ ЦК КП(б)У надав йому допомогу по укомплектуванню всіх 18 районів західних областей України районними уповноваженими. Було також укомплектовано значну частину їхніх апаратів за рахунок поляків із західних областей УРСР.

Однак уже на початку 1945 року заступник Головного Представника Уряду УРСР, полковник держбезпеки І. Гребченко інформував секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка про те, що більшість апаратів районних уповноважених Тимчасового польського уряду засмічена націоналістичним елементом, членами Армії Крайової (АК) та іншими «ворожими советській владі особами». Органи НКВД і НКГБ західних областей розпочали перевірку і значну кількість поляків звільнили з роботи й заарештували за антисоветську діяльність. Заарештовувати «органи» вміли, а от «перетравити», як висловився Руссо, поляків, як показала зрештою історія, так і не змогли...

Поїхали!

Тим часом прокомуністична (але ж при тому) польська влада фундаментально взялася за депортацію українського населення з Польщі. Вже на початку листопада 1944 року перші транс-

Один з репатріаційних пунктів у Польщі

порти з українцями прибули до УССР. На цих людей тут чекали відсутність житла, їжі, елементарних побутових умов, жорстке ставлення місцевої влади, вимога вступати до колгоспів... І зворотна реакція не забарилася: українці, яким зовсім не солодко було у Польщі, зрозуміли, що у сталінському «раю» ще гірше, і почали шукати шляхів назад. Декому вдавалося повертатись, і ці люди розповідали про те, що насправді для них означає виїзд до України. Агітація зробила свою справу: до 3 вересня 1945 року з Польщі було виселено 22 123 українців, себто менше ніж 50% осіб, призначених для переселення. За цих умов польська влада почала «тиснути»: польські вояки тероризували українське населення, були здійснені масові вбивства українців, сталися пограбування, підпали майна і цілих сіл. Документи советської спецслужби повною мірою висвітлювали факти такого роду насильства, що покликане було стимулювати виїзд українців з Польщі.

Натомість поляки їхати додому не поспішали: лише в грудні 1944-го рушили перші транспорти з польським населенням з території УССР. Щоправда, і цих переселенців приймали часто-

густо приблизно так само, як і українців. Ось уривок з листа одного із поляків – мешканців Галичини: «Ті, що вже виїхали до Польщі, пишуть нам про те, що на станції Хелм декілька родин сидять багато часу під відкритим небом, під дощем, з малими дітьми. Ніхто уваги на них не звертає і ніякої допомоги не дає».

Однак і влада в УССР почала «тиснути» на поляків. А це вона вміла робити. І тоді частина з поляків запротестувала, зважувалася на одчайдушні кроки. Наприклад, у листопаді 1944 року 3–4 тисячі поляків провели акцію протесту на Личаківському цвинтарі у Львові. Вони виставили карту Польщі до 1939 року з написом: «Що ворог відібрав у нас силою – шаблею повернемо!». На могилах советських вояків, які загинули у боях за Львів, з'явилися написи: «Слава борцям за польський Львів!», «Не віддамо Львова ССРСР!». Демонстранти заспівали «Єще Польська не згінела!», вигукували антикомуністичні гасла, а також таке: «Поляжемо трупом, впадемо за Львів, та він буде наш!». Одне слово, навіть сталінський режим не перетравив поляків... Декого, щоправда, заарештували, але не вбивали.

Отже, у Варшаві, Києві і Москві зрозуміли, що Люблінська угода не дістала масового схвалення ні з боку українського, ні з боку польського населення. І з кінця літа – початку осені 1945-го вирішили перейти до застосування винятково примусових заходів щодо переселень. Ці дії супроводжувалися міждержавними (польсько-українськими і польсько-советськими) переговорами і підписаннями спільних документів. Так і діяли – переговори і переселення, переселення і переговори...

Нарешті, 6 травня 1947 року у Варшаві було підписано Підсумковий протокол до Люблінської угоди, в якому українська і польська сторони стверджували, що переселення польських громадян з території УССР до Польщі й українського населення з території Польщі до УССР відбувалось і було завершене в атмосфері взаємного розуміння і згоди. 7 травня 1947 року з'явилося повідомлення урядів Польщі і УССР про завершення переселення. За офіційною статистикою, на жовтень 1946 року з України до Польщі було переселено 812 688 осіб, а з Польщі до УССР станом на березень 1947-го переселили 472 635 осіб.

У згаданому повідомленні зазначалося, що «здійснена евакуація польських громадян з УССР і українського населення з Польщі є для обох сторін важливим чинником, який служитиме справі подальшого зміцнення приязні, взаємного розуміння

і співпраці між нашими братніми народами». Зрозуміло, це була офіційна риторика. Якою мірою здійснена акція насправді зміцнила приязнь між українцями і поляками, свідчить реакція на переселення українського і польського антикомуністичного підпілля.

Спротив

Йдеться про Організацію українських націоналістів і Українську повстанську армію (ОУН і УПА), а також про дії Армії Крайової (АК), Народових сил збройних (НСЗ), організації «Воля і незалежність» (ВіН), Національного військового об'єднання (НВО). Обидва збройні антикомуністичні підпілля діяли на території УРСР і Польщі. На українській території більший опір переселенській акції чинили польські військові організації, а на польській території – УПА.

Спротив поляків переселенню протягом кінця 1944 – першої половини 1945 року, як уже зазначалося, був викликаний, зокрема, небажанням залишати «свої» території. Опір евакуації був викликаний також методами примусу, що застосовували органи НКВД і НКГБ для забезпечення виїзду поляків із західних областей УРСР до Польщі.

Після підписання 16 серпня 1945 року Договору між Советським Союзом і Польщею про советсько-польський державний кордон, а також посилення в зв'язку з цим заходів сталінського режиму щодо переселень, опір з боку польського збройного підпілля згасає. До кінця 1945-го підпільні структури АК у Західній Україні фактично припинили існування, хоча арешти діячів польського підпілля тривали ще і в 1946 році.

Важливим чинником у проведенні переселення польського населення з території УРСР на завершальному етапі була зацікавленість польського уряду у прискоренні евакуації з огляду на необхідність освоєння земель, що за рішенням Потсдамської конференції відійшли від Німеччини до Польщі. Йдеться про «земе одзискане» (повернуті землі), себто про Південну Пруссію та Сілезію.

Цілком по-іншому вплинуло підписання Договору про советсько-польський державний кордон на характер опору переселенням з боку ОУН і УПА. Як уже зазначалося, керівники тодішньої Польщі дозволили міліції, а також окремим озброєним гру-

пам цивільного польського населення за допомогою насильства «стимулювати» виїзд українського населення до ССРСР.

Тоді керівники УПА вирішили взяти під захист українське населення. Наприкінці березня 1945 року Головний провід ОУН виділив Закерзоння (йдеться про давні українські землі – Холмщину, Підляшшя, Надсяння, Лемківщину, що опинилися на польському боці лінії кордону. Саме цю лінію запропонував ще у 1920 році міністр закордонних справ Англії лорд Керзон ленінському урядові як межу для припинення наступу Червоної армії) в окремий організаційний край, провідником якого було призначено Я. Старуха («Стяга»), заступником – В. Галасу («Орлана»), керівником служби безпеки (СБ) – П. Федоріва («Дальнича»), а командиром УПА – М. Онишкевича («Ореста»).

УПА розгортала свою діяльність у Закерзонському краї в той момент, коли польська прокомуністична влада почала розправу із своїми політичними супротивниками, тобто антикомуністично і антимосковськи налаштованими діячами і структурами. Наприклад, розпочалися переслідування діячів АК (що, зокрема, мало наслідком створення підпільної організації АК «Воля і незалежність», ВіН). Така ситуація надавала шанс для альянсу антикомуністичних польських і українських сил. У червні 1945 року польське підпільне керівництво звернулось до ОУН на Закерзонні з листом, у якому зазначалося: «...Ми не будемо сьогодні розбиратися в тому, хто став винуватцем того, що ми опинилися у ворожих таборах... Сьогодні про це треба забути... Ми закликаємо вас об'єднати і згуртувати ваші сили з нашими для спільної боротьби».

Проте досягти домовленості не вдалося. Порозуміння було лише в низових структурах польського збройного підпілля і УПА на Підляшші, Ряшівщині, Південно-Східній Люблінщині. На найвищому рівні ці контакти не було закріплено, оскільки кожне з керівництв вважало, що воно б'ється за «свою» землю. Це й породжувало криваві ексцеси. Цим скористалася польська прокомуністична влада.

Переселення після переселень

Покликаючись на дії УПА, вона розгорнула боротьбу проти потенційних «націоналістів», до яких тепер легко було зараховувати мешканців фактично кожного українського села. УПА,

вважаючи територію Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, що залишилась у кордонах Польської держави, споконвічно українською, виступала на захист прав і життя автотонного українського населення. Насамперед, її загопи почали знищувати переселенські комісії, польських військо-виків, а також спалювати села, з яких було виселено українців і в які заселили поляків.

Офіційна Варшава, підтримувана з Москви, вважала власні насильницькі дії цілком логічними проти «бандитських» дій УПА, виходячи з перспективи остаточного розв'язання «українського питання» в Польщі. У документах цього періоду поляки пишуть про український «бандитизм» і «тероризм», а українці – про польський. Так само обидві сторони часто вживають поняття «відплатна акція». Не варто надавати цим термінам сакрального значення. Обидві ворогуючі сили (на війні як на війні) вдавалися до антигуманних методів.

Проте всі заходи польських і советських каральних органів й регулярного війська, спрямовані на боротьбу з УПА, не дали в 1945–1946 роках бажаних наслідків. Залучення війська до переселенської акції не забезпечило депортації всіх українців. Наприкінці 1946 року на південно-східних територіях Польщі мешкали близько 200 тисяч українців. Українська проблема не була остаточно розв'язана.

Таке «остаточне» розв'язання, тобто остаточне виселення українців (160 тисяч осіб), було досягнуте у ході акції «Вісла», що розпочалася 28 квітня і тривала до липня 1947 року. Всього в цій акції брали участь 20 тисяч польських вояків, не беручи до уваги відділів місцевої міліції, безпеки і прикордонників.

Советське командування перекинуло з Львівської області одну танкову дивізію, спеціальні протипартизанські загопи і заблокувало прикордонними військами українсько-польський кордон. Чехи виставили спеціальну оперативну групу, надали полякам транспорт, аби їхні частини могли швидше пересуватись.

Якщо УПА називають армією без держави, то акція «Вісла» зробила її ще й армією без перспективи у Закерзонні. Польські вояки здійснили 357 бойових акцій, було ліквідовано 1509 повстанців, знищено 1178 бункерів і криївок; було заарештовано майже 2800 осіб з цивільної мережі ОУН і УПА у Закерзонні. Депортація українського населення позбавила збройну

боротьбу УПА в Закерзонському краї основної мети – збройного захисту цього населення. Ось чому головнокомандувач УПА Роман Шухевич віддав наказ припинити боротьбу на Закерзонні.

...Дослідники люблять підкреслювати, що переселення поляків та українців залишили психологічну травму у свідомості обох народів. Напевно це так. Та видається мені, що і у ході депортацій поляки не дали себе «перетравити», як і рекомендував безсмертний Руссо. А от щодо українців з Польщі – маю сумнів. Частина з них сталінський режим «проковтнув», а частину вже самі поляки «перетравили», оскільки власні інтереси мали. Не дорікаю. Просто це ще один урок для українців: співпрацюйте з тим, з ким кон'юнктура вимагає, сповідуйте різні «вектори», але не забувайте, хто ви. На цьому і завершу, адже краще за Руссо не скажеш.

Небезпечний «подарунок», або Ще раз про «втрачене братерство»

У номері першому московської «Литературной газети» за 2004 рік читач може знайти матеріал під назвою «Втрачене братерство» («Потерянное братство»), присвячений 350-річчю Переяславської Ради. На початку цього матеріалу журналіст Анатолій Друзенко написав: «Добре пам'ятаю, з яким розмахом святкували 300-річчя цієї історичної події... До цієї дати був приурочений і щедрий подарунок Микити Хрущова: саме у рік 300-річчя до складу України передали Крим».

Саме версія хрущовського «щедрого подарунку» є тепер найбільш розповсюдженою, коли в Росії згадують Указ Президії Верховного Совета ССРСР від 19 лютого 1954 року про передачу Кримської області зі складу РСФСР до складу УРСР. З цього і розпочну.

Надзвичайно прикметно, що у попередні роки (власне, до серпня 1991-го, себто до проголошення незалежності України) це рішення як «подарункове» не трактували. Це однозначно вважалося, як висловлювалися в ті часи, торжеством історичної справедливості, яскравим свідченням дружби (неодмінно, як тоді писали, «братерської») між російським і українським народами. Потім акценти у цих оцінках почали змінюватись. Так, у виданій 1996 року в Москві книзі «Політична історія: Росія–СРСР–Російська Федерація» читаємо: «У галасі цілинної кампанії, що розпочалася, якимось не дуже голосно пролунав опублікований 27 лютого 1954 року тижневої давності указ, що затверджував постанову Президій Верховних Советів РСФСР і УРСР про передачу Криму з російського підпорядкування в українське – як своєрідний “подарунок” до 300-річного ювілею “возз'єднання” України з Росією». Те, що слова «подарунок» і «возз'єднання» взято в лапки, мало що міняє у суті твердження автора цих слів.

Те рішення, зрозуміло, не було ніяким дарунком Росії, оскільки Крим історично є батьківщиною кримських татар, з якими так брутально обійшовся сталінський режим, покаравши їх депортацією у 1944 році. Принагідно нагадаю, що Росія вперше з'явилась на обрії Кримського півострова з бажанням загарбати (чи «присоединить») цю територію у XVIII столітті. До цього відносини з Кримом розвивала в основному Україна.

Демонстрація на Хрещатику з нагоди 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Київ, 1954 рік

Так-от після «покарання» татар сталінський режим почав вимагати не від когось іншого, а саме від України компенсувати втрачені на півострові людські і матеріальні ресурси. Зокрема, шляхом переселення колгоспників із України. У серпні 1944-го було ухвалено постанову Державного комітету оборони (ДКО) СРСР № 6372с «Про переселення колгоспників в райони Криму».

І тут коротко знов згадаймо події XVIII століття. 8 квітня 1783 року, як відомо, Росією було проголошено Маніфест про приєднання (чи загарбання) Криму. До речі, цей акт деякі фахівці-правники визнають нелегітимним з точки зору міжнародного права, нагадуючи, зокрема, про те, що тоді європейські держави виступили проти дій Росії. Тоді російські керівники заявили, що Крим приєднано лише з однією метою – цивілізувати місцеве населення. Паралельно розгортається курс на розрив зв'язків України з Кримом. Тут не місце згадувати про «потемкинские деревни» та інші яскраві свідчення того, що процес цивілізування «пішов», але одну подію згадаю обов'язково.

Справа в тім, що Катерина II взяла курс на заселення Криму росіянами. Насамперед за рахунок армії. Російським солдатам

запропонували демобілізацію за умови їхнього поселення у Криму. Російські вояки охоче давали згоду залишитись на кримській землі, але після жаданої демобілізації розбігалися по неосяжних російських просторах. У січні 1785 року Катерина II видала указ про відправку до Криму рекрутських жінок. Однак цей процес «не пішов». Тоді дали згоду на те, щоб заселяти у Криму «малоросійських девок», але й тут особливого ефекту не досягли.

І тоді у Петербурзі дійшли простого висновку. Напевно, ви вже здогадалися (або знаєте) якого: переселити на півострів українців. Хоча не просто українців, а тих, які мешкали на загарбаних Польщею територіях. Втім це вже інше питання. Нас цікавить у даному випадку лише сам спосіб розв'язання кримського питання за рахунок українців. Наприкінці XIX і на початку XX століття на території колишнього Кримського ханства домінували українці. Наприклад, за переписом 1897 року, на території Таврійської губернії українці становили 42,2 %, росіяни – 27,9 %, татари – 13 %, німці – 5,4 %, євреї – 3,8 %, болгари – 2,8 %, решта – інші національності. Що було далі – відомо. Царат міняв свою демографічну політику, навмисне заселяючи найкращі кутки окраїн, – за словами не кого-небудь, а фахівця з національної політики товариша Сталіна, – «колонізаторськими елементами для того, щоб відтіснити місцеві національні маси у гірші райони і посилити національний розбрат».

У даному випадку слова «вождя народів» не підлягають сумніву, як не підлягає сумніву і те, що він успішно продовжив (хоча і під іншими штандартами) лінію царату у даній сфері. За переписом 1939 року, у Кримській Автономній Соціалістичній Республіці було 48,8 % росіян, 25,3 % татар, 10,2 % українців, а 15,7 % становили інші національності. У складі 26 адміністративних районів було 6 татарських, 2 німецьких, 2 єврейських, 1 український, а решта – із змішаним населенням.

Надзвичайно цікаво, що всі ці цифри й історія питання з переселенням до Криму українців і з подальшим їх «розчиненням» були відомі тодішньому першому секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову, який з 1944-го очолював ще й уряд УРСР. Зауважу, що не лише він, а й інші більшовицькі вожді доволі часто звертались до досвіду царату при прийнятті рішень з тих або інших питань. Наприклад, коли Хрущов ініціював у 1948 році прийняття закритого указу Верховного Совета ССР про виселення з України колгоспників, які ухиляються від «суспільно

*Він ніколи не шкодував, що
«передав» Крим Україні.
Микита Хрущов на дачі.
Кінець 1960-х років*

корисної праці», він мав перед очима довідку про те, як аналогічні заходи вживались за царату.

Об'ємну довідку про Крим Хрущову підготували ще у вересні 1943 року. У цьому документі за підписом старшого наукового співробітника Інституту економіки Академії наук УРСР І. Романенка підкреслювалось: «Крим протягом 150 років був однією з колоній старої Росії і випробував “на своїй спині” національно-колоніальну політику царату». Показувалось і те, що «на своїй спині» винесли тоді інші народи, особливо татари і українці.

І тут саме час знов повернутися до подій 1944 року. Згадане рішення ДКО ССРСР потягло за собою рішення Совнаркомом УРСР і ЦК КПУ від 18 серпня 1944 року

про переселення до Криму 9 тисяч колгоспників з різних областей України. Тоді ж, у серпні, заступник Голови Совнаркомом РСФСР А. Гриценко писав уповноваженому ДКО з переселення колгоспників в райони Криму Дем'янові Коротченку: «...Пропшу врахувати, що, хоча термін виконання плану переселень Державним комітетом оборони і встановлено 1 жовтня 1944 р., але потреба Криму в людях для збирання винограду, плодів і збереження тварин і майна у колишніх татарських господарствах потребує прискорення переселення». І переселення прискорили. На 3 жовтня 1944 року до Криму з УРСР приїхало 10 017 осіб.

Інформуючи ЦК ВКП(б) про виконання постанови про переселення колгоспників, Коротченко писав: «Відбір колгоспників-переселенців... відбувався на підставі роз'яснювальної роботи серед колгоспників, ознайомлення із пільгами переселенцям, що їх надає держава. В результаті проведеної роботи було підібрано до переселення необхідну кількість колгоспних сімей, керівних працівників сільського господарства і фахівців».

Проте будь-який фахівець з советської історії (а надто той, хто її переживав) знає, яка велика відстань існувала між прийняттям рішень, обіцянками влади і реаліями. Засвідчує це, зокрема, один цікавий документ – лист із Сільгоспвідділу ЦК КП(б)У, скерований до структури під такою самою назвою у ЦК ВКП(б) у січні 1945 року. Ішлося про скарги переселенців із Житомирської області: «У своїх листах переселенці скаржаться, що на місці – у Криму до них ставляться як до спецпереселенців, вважають їх сім'ями поліцейських і засланих до Криму.

Крім того, колгоспники повідомляють, що постанова ДКО стосовно видачі картоплі колгоспникам, які переселилися, замість того, що вони здали на місцях попереднього мешкання, – у районах Криму не виконується». А завершувався лист проханням вжити заходів «до створення нормальних умов переселенцям».

Не випадково Хрущов, який добре знав, що зробили з татарами і українцями у XVIII–XIX століттях у Криму, і який, використовуючи слова Валерії Новодворської, взагалі знав, «що ж таке Україна і з чим її їли Російська імперія і ССРСР», отримавши вказівки щодо переселення людей, мав складні почуття. Поступово у нього почало формуватись враження, що вкотре Україна віддає людські і матеріальні ресурси, нічого не одержуючи натомість. Почала визрівати ідея, що більш справедливо було б просто включити Крим до складу України. До речі, значною мірою такий підхід стимулювало його знайомство з історією Кримського півострова, інформації про його давні зв'язки з Україною.

І ось зі своєю ідеєю Хрущов поїхав до Москви, де тоді отримав категоричну відмову і страшну прочуханку. Ось що він розповів про це одному з апаратних працівників: «Я ось був у Москві і заявив: Україна у розрусі, а всі з неї тягнуть. А от якщо їй Крим віддати?.. Так мене після цього як тільки не називали і як тільки душу не трясли. Стерти у порошок були готові! І нічого, як бачиш, живий!». Приписує автор спогадів Хрущову і такі слова: «Людей дам, а Крим заберу. Все одно».

Так воно у лютому 1954-го і сталося. До речі, рішення Президії Верховного Совету ССРСР аргументувалось спільністю економіки, територіальною близькістю і тісними господарськими і культурними зв'язками між Кримом і Україною.

Довкола цього було влаштовано широкомасштабну галасливу кампанію, «оздоблену» згадками про 300-річчя Переяславської Ради. Безумовно, не слід відкидати того, що фактом пере-

дачі Криму Хрущов до певної міри реалізував свої попередні амбіції. Це був також до певної міри антисталінський крок. Та як би там не було, у даному випадку важлива мотивація дій Хрущова, який (при всьому його щирому інтернаціоналізмі) прагнув відстояти інтереси України, яка зазнала великих втрат, але була змушена багато віддавати Молоху «общесоюзной копилки». Відтак можна констатувати, що передача Криму була не ексцентричним, а цілком свідомим і мотивованим кроком Хрущова. При цьому, зрозуміло, він не передбачав, що Україна відокремиться і буде незалежною державою.

Та був ще один маловідомий фактор, який, поза сумнівом, вплинув на поведінку Хрущова не в 1954-му, а ще у 1944 році. Тоді, в лютому, група діячів Єврейського антифашистського комітету (ЄАК) надіслала Сталіну листа з ідеєю створити в Криму Єврейську Советську Соціалістичну Республіку. Її створення, зазначали автори листа, «назавжди розв'язало б по-більшовицьки, в дусі ленінсько-сталінської національної політики проблему державно-правового становища єврейського народу і подальшого розвитку його вікової культури».

Ця ідея дістала назву «створення советської Каліфорнії». Хрущов, зрозуміло, був «у курсі» і мав свої уявлення про майбутнє Криму. Ось як він згадував ті події у своїх мемуарах: «Коли визволили Україну, в ЄАКу склали документ (не знаю, хто був ініціатором), в якому пропонувалось Крим (після виселення звідти татар) перетворити на Єврейську автономію у складі РСФСР... Чи потрібно було створювати в Криму Єврейську автономну республіку? Я вважаю, що як вже була Єврейська автономна область, то навряд чи потрібно щось створювати в Криму».

Він знав, скільки Крим коштував і коштує Україні, а тому не збирався кооперуватися із творцями «советської Каліфорнії», хоча, як добре відомо, ніколи не був (на відміну від Сталіна) юдофобом. Хрущов поїхав до Москви, нарвався на скандал, але все-таки по-хрущовськи щиро пообіцяв: «Людей дам, а Крим заберу. Все одно».

І забрав. Та кінець кінцем – не для себе ж! Не для сина чи зятя-мільярдера. Не для олігархів, які роблять із державного заповідника власний маєток. І не для нафтових баронів із сусідньої (звісно, братерської – нет базара!) держави, які гарячково скуповують ділянки і приватизують морські пляжі.

Не для себе і не для них...

Post scriptum

Тепер ще раз про згадану публікацію у «Литературной газеті». Там вміщено розмову народного депутата України Тараса Чорновола і доктора історичних наук, депутата Держдуми Наталі Нарочницької. Остання припускається дивних помилок, стверджуючи, наприклад, що Грушевський і Винниченко (а тепер – дослівно!) «очолили советську Україну, воліючи працювати на виділення України у будь-якій, хоча б у більшовицькій формі».

Та не про це річ. Увесь пафос свого виступу вона спрямовує на скорботу по втраченому братерству, вказує на (процитую мовою оригіналу) «гнилостное тление славянства, в котором мы – и великороссы, и малороссы – находимся». Нарочницька закликає при цьому до єдності, щоправда, визнаючи, що «самоідентифікація українців як нації є реальність самосвідомості мільйонів. Некорисно нав'язувати інше».

Це правда, але чому тоді у самосвідомість мільйонів росіян інсталюють думку про Крим як «подарунок» Хрущова Україні, про те, що за Тузлу можна вступити з Україною у збройний конфлікт etc? Яке «братерство» може вирости з цього?

Відповіді не нав'язую, а пропоную шукати разом. Втім є одна публіцистка, яка для себе відповідь, здається, вже віднайшла. Це – згадана і як завжди пасіонарна Валерія Новодворська. Її словами і завершу: «...Росія не вибачилась і навіть не зрозуміла, що віддати Крим – це означає принести спокутувальну жертву. За що? А ось за що! За розгін і арешти членів культурологічного товариства “Просвіта”. За смертний вирок по 64-й статті (заміненої 15 роками) Левку Лук'яненку і його товаришам за одні лише розмови про національну незалежність в 60-ті роки. За мученицьку смерть у советських таборах великого поета Василя Стуса, українського Рільке... За те, що В'ячеслава Чорновола у таборі водили по снігу босоніж. За сім років таборів і п'ять років заслання для Ірини Ратушинської – за одні лише вірші. За депортацію і вічні арешти кримських татар (вони зробили вибір: залишитись в Україні, а не в Росії), за сім термінів Мустафи Джемільова. І це не “старинный спор славян между собою”.

Додайте ще Голодомор 30-х років. Арбітр у таких суперечках – міжнародний трибунал».

Від себе додаю лише одне: вірю, що до такого трибуналу у взаєминах Росії і України ніколи не дійде. А тому не варто розбиратись, хто і що кому «подарував» і чи були «подарунки» взагалі. Тоді й братерство ніколи не перейде у категорію втраченого.

Людина, яка «робила» історію і стала її частиною

Нотатки некінокритика у зв'язку зі 100-річчям Олексія Каплера

Навіть дещо дивуюся собі, що так зненацька і ностальгічно гостро захотілося написати кілька слів про Каплера. Як і мільйони колишніх советських телеглядачів брежнєвського періоду, я знав його як ведучого чудової телепередачі «Кінопанорама», що виходила в ефір одразу після офіційної програми «Час». Точніше, знав екранний образ, манеру поведінки, спосіб ставити запитання співрозмовнику, коментувати. У далекі тепер 60-ті роки мені нічого не було відомо про життя Каплера, про те, що його доля стала не лише важливою частиною того, що називали «советським кіномистецтвом», а й, власне, частиною самої історії. Але вже тоді було зрозуміло, що на екрані – нестандартна людина.

Олексій Каплер, сценарист, драматург, режисер, актор театру й кіно, народився у Києві на Подолі в жовтні 1904 року. І цей добре вихований і талановитий єврейський хлопчик, а потім юнак, не мислив своє життя поза мистецтвом. У 1920-му він – актор молодіжного київського театру «Арлекін», який організовував разом зі знаменитими згодом Григорієм Козинцевим і Сергієм Юткевичем. У 1921-му став актором ФЕКС – Фабрики ексцентричного акторства, створеної в Петрограді згаданим Козинцевим і Леонідом Траубергом. Брав участь у фільмі «Чортове колесо» (де зіграв норвезького моряка) й екранізації гоголівської «Шинелі». Потім написав кілька сценаріїв «культурфільмів», котрі поставив як режисер – «Женщина в Совете» (1929), «Право на жінчину» (1930), «Шахта 12-18» (1931) та інші.

Незабаром, однак, Каплер зрозумів, що не народився актором і режисером. Він працює асистентом Олександра Довженка під час постановки фільму «Арсенал» у 1928 році. До речі, у деяких нещодавніх публікаціях зустрілися мені дивні «охи» й «ахи», що Каплер працював певний час із Довженком, мовляв, не випадково все це. Не думаю, що з цього факту варто робити «політику». Ну, працював недовгий час із Довженком. Ну то й що? А нічого особливого, оскільки до цього моменту Каплер був людиною своєї культури і свого кола інтересів, дуже далекою від того, що с(про)повідував Довженко.

Ще зазначений Юткевич згадував, як 1928 року до Одеси спеціально приїхав Ісаак Бабель, щоб послухати усні розповіді, якими вже тоді уславився Каплер: «Це було зворушливо й кумедно, а місцями настільки смішно, що весь трясся, заливався беззвучним реготом Бабель і, протираючи запітнілі від сміху і сліз свої окуляри в позолоченій оправі, вимагав продовження розповідей Каплера, непідробно захоплюючись спостережливістю й точністю характеристик і тією соковитістю мови, в якій хто-хто, а Бабель був найбільшим цінителем і тонким знавцем».

Але займався в ту пору Каплер не лише усними розповідями. Основною його професією стала кінодраматургія. У ній він зміцнів настільки, що вирішив взяти участь у закритому урядовому конкурсі на кращий сценарій або п'єсу про Жовтневу революцію. І ось його сценарій «Повстання», перейменований згодом на «Ленін у Жовтні», отримує першу премію. Це на ті часи і за тими законами життя творчих людей, звісно, був грандіозний успіх.

У фатальному 1937-му за цим сценарієм режисер Михайло Ромм ставить фільм «Ленін у Жовтні». Не знаю, як вам, але для мене і, вважаю, для людей мого покоління цей фільм сприймався як такий собі документальний (чи напівдокументальний) твір. Насправді все, що побачили глядачі, було вигадкою, фантазією авторів, до якої приєднався навіть Сталін. Це він – уже після монтажу першого варіанта картини – дав пораду дозняти сцену штурму Зимового палацу, хоча жодного штурму в дійсності ніколи не було.

Так, Каплер, Ромм і актор Борис Щукін, який грав Леніна, започаткували грандіозний кіноміф про Леніна. Дехто зі старих більшовиків запевняв, що Щукін не схожий на реального Леніна, що реальний Ленін був твердим, вимогливим і взагалі мало думав про те, як і кому сподобатися. Але кому була потрібна ця думка?

Олексій Каплер. 1960-ті роки

Головне навантаження в «робленні» історії про Леніна лежало, звісно, на Каплері. Сам він пізніше згадував про це так: «Тепер, коли створено десятки, якщо не сотні творів про Ілліча, коли в ідальні кіностудії можна зустріти одразу чотирьох “Леніних”, важко уявити, як ми були далекі навіть від тієї думки, що В.І. Ленін може стати безпосереднім учасником кінематографічної дії... Написати, як у звичайному сценарії, “Ленін”, поставити двокрапку і почати викладати за Леніна, що він каже, здавалося неможливим, блюзнірством».

Але Каплер усе це успішно «переступив». Його Ленін заговорив, і ще як! Але головне було в тому, що він вождя «олюднив», зробив земним, інтелігентним, частенько навіть дивакуватим, але, в цілому маркантним, таким, якого неможливо було сприймати без певної симпатії. А далі вже постарався Щукін, неординарний актор і людина, за словами Михайла Ромма, «вражаючої шляхетності, вражаючого розуму».

Каплер старався щосили. Наприклад, у фільмі є такий робітник «товариш Василь», нібито охоронець Леніна. У реальному житті був Ейно Рах'я, реальний охоронець, але його на той час репресували. Ось Каплер і вигадав «Василя», якого грав Микола Охлопков. І таких прикладів безліч. Словом, Каплер і Ромм створювали ленінський кіноміф професійно, хоча самі між собою на зйомках посварилися.

Потім був фільм «Ленін у 1918 році», що вийшов у 1939-му, також поставлений Роммом. У цьому фільмі поруч із Леніним зображено Сталіна (хоча в хрущовську «відлигу» ці уривки з фільму прибрав сам Ромм). Обидві стрічки в 1941 році удостоїли Сталінської премії. У публіки обидва фільми мали успіх, хоча кінематографічне середовище, за спогадами Ромма, сприйняло їх по-різному. Висловлюватися відверто критично було небезпечно, але кіношники, народ уїдливи і заздрісний, так чи інакше дали зрозуміти, що не всім їм подобається те, що схвалив Кремль і «проковтнув» пересічний глядач, власне, який не мав особливого вибору в кіно, та й гадки про те, як поводився Ленін у 1917–1918 роках. На основі сценарію «Ленін у 1918 році» Каплер з тодішньою своєю дружиною і співавтором Т. Златогоровою написав однойменну п'єсу, поставлену 1940 року Ленінградським театром драми імені Пушкіна (новий варіант тієї самої п'єси під назвою «Грозвий рік» поставили у 1957-му).

Почалася війна, але Каплер не захотів евакуюватися, а домігся того, щоб його закинули до партизанів. Він пише серію нарисів, сценарії фільмів (які також стали популярними) «Вона захищає Батьківщину», «Котовський». Потім летить до Сталінграда. Але перед цим відбувається подія, що переламала його життя.

На дачі в Зубаловому син Сталіна Василь знайомить його зі своєю сестрою Світланою, десятикласницею. Уславлений сценарист, орденоносець, Каплер вирішив, що йому багато що дозволено, і почав залицятися до дочки Сталіна. Каплер, який створив віртуального Леніна і його віртуальну історію, почав вплутуватися в історію вельми реальну з ленінським учнем, тобто зі Сталіним.

Світлана Аллілуєва, котра, як і всі друзі Каплера, називала його «Люсею», потім згадувала: «Люся був для мене тоді найрозумнішою, найдобрішою і найчудовішою людиною... Він розкривав мені світ мистецтва – незнайомий, незвіданий. А він усе не переставав дивуватися мені, йому здавалося незвичайним, що я розумію, слухаю... його слова».

Роман сталінського лауреата і сталінської дочки розгортався. Каплера почали застерігати про наслідки, але він нікого не слухав. Процитую ще раз Аллілуєву: «Люся повернувся зі Сталінграда під Новий, 1943, рік. Незабаром ми зустрілися, і я його благала тільки про одне: більше не бачитися і не дзвонити одне одному. Я відчувала, що все це може закінчитися жахливо...

Нарешті, я перша ж не витримала і зателефонувала йому. І все знову закрутилося...»

Закінчилося тим, що Сталін, не добираючи слів, вилаяв свою дочку, кавалера Світлани заарештували, а його ім'я попросту «вирізали» з титрів фільмів про Леніна. До речі, з арештом вийшло дещо незвичайно. Щойно Каплер після повернення від партизанів з'явився у Москві, йому зателефонував письменник Костянтин Симонов і наполог на негайній зустрічі. Без передмов він поділився інформацією про підготовлюваний арешт і запропонував Каплеру додому не повертатися, переночувати в Симонова, а ранком з попутною редакційною машиною виїхати на фронт як кореспондент (відповідне посвідчення було) і на час «загубитися». Як висловився Симонов, «до кращих часів».

Так і домовилися. Не знаю вже, про що Каплер подумав вранці, але, мабуть, йому здалося, що не так усе страшно й погано. І перед тим, як реалізувати намічений план, він вирішив

заїхати на кіностудію отримати якісь належні йому гроші. Ну ви, напевно, вже здогадалися, що ось тут його і взяли. Просто після отримання грошей.

У таборах Воркути та Інти він провів 10 років – з 1943-го по 1953-й. Смерть диктатора звільнила його. «Сидіти» з Каплером довелося двом відомим за советських часів кіносценаристам – Юлію Дунському і Валерію Фріду (можливо, хтось пам'ятає знятий за їхнім сценарієм фільм «Служили два товариші»). Фрід згадував: «... У 1950 році ми гуляли після роботи зоною, і він розповідав мені історію, одну смішнішу й цікавішу за іншу. Жодного разу я не чув від Каплера скарг на долю, жодного разу він не сказав ні про кого злого слова».

Усе це так, але здається мені, що Каплер багато чого зрозумів і своєю НЕСВОБОДОЮ цілком розплатився за ту НЕПРАВДУ, яку він сам за допомогою свого літературного таланту і людських якостей створював у фільмах про Леніна. Недарма до кінця днів своїх він допомагатиме різним скривдженим людям, виступатиме проти несправедливості, не боячись найвищого начальства. Про ці його риси ходили легенди.

Після звільнення Каплер зустрів поетесу Юлію Друніну, яка була за віком значно молодша за нього і з якою він не розлучався до своєї смерті у вересні 1979-го. Вже в 1955-му з'являється фільм «За вітриною універмагу», знятий за його сценарієм. Потім були написані в співавторстві сценарії таких відомих картин, як «Смугастий рейс» (1961), «Людина-амфібія» (1961), «Два життя» (1962) та інші. Він викладав у Всесоюзному державному інституті кінематографії (ВДІК) і на Вищих сценарних курсах.

Але на його долю знову почав кидати тінь той давній роман із дочкою Сталіна. Світлана Аллілуєва виїхала за кордон, а Каплера почали підозрювати в таких самих намірах. Однак у 60-ті роки він почав вести на телебаченні знамениту «Кінопанораму», телепрограму про кіно.

О, які це були чудові передачі з розумним сивочолим ведучим! Мені здавалося, що чекали не стільки цих розповідей про кіно, скільки можливості спілкування з розкутим і позбавленим формалізму, розумним та іронічним Каплером. Ось що він сам писав про свою роботу: «З першої ж передачі місце горезвісного “ми” зайняло “я”: “Я розповім вам”, “Я пам'ятаю, я бачив”, “Я був присутній при тому, як...” і навіть “Я думаю”, а то й “Я раджу вам”... Замість кінознавчого гладкопису та інших

середньоарифметичних текстів, які мені давали, передача перейшла на нормальну людську розмовну мову». Каплер не лише представляв нові фільми та їхніх творців чи розповідав про щось невідоме. Він висловлював своє ставлення до тих або інших фільмів, подій, людей. Таким чином, він не був технічним персонажем у програмі, він перетворювався на її двигун, серце, на те, що робило «Кінопанорама» авторською програмою, отже, унікальною.

Звісно, це як на ті «застійні» часи було подією. Але подобалося це далеко не всім. Спочатку «Кінопанорама» виходила в прямому ефірі, потім її почали записувати і, природно, монтувати. Обурений тим, як бездарно і безжалісно монтують його програму, як її нещадно крють, Каплер сам 1972 року написав заяву про залишення «Кінопанорами». Його відхід спричинив найнеймовірніші чутки (виїхав, знову «сів», помер). Але він жив, продовжував писати.

Уже після його смерті Друніна намагалася відшукати на телебаченні хоча б один запис «Кінопанорами» з ним, та дарма – не залишилося жодного сантиметра плівки. Але залишилася пам'ять, книги Каплера та його могила в містечку Старий Крим, де його поховала Друніна, яка присвятила йому такі рядки:

Холмов-курганов грустная сутулость.
Тоска предзимья. В горле горький ком.
Твоя душа, наверное, коснулась
Моей души полынным ветерком...
Бреду одна в степи под Старым Крымом,
В те Богом позабытые места,
Где над тобой давно неумолимо
Гранитная захлопнута плита.
Твоя душа — я не встречала выше...

Р.С. Михайло Ромм згадував, що після фільму про Леніна «доля моя переламалася... і, мабуть, я на все життя якимось стомився. Я вже не взявся б ніколи повторити такий фокус». Не знаю чому, але мені завжди здавалося, що з Каплером сталося те саме. У 1937-му «фокус» із Леніним, звісно, вдався. Але «фокус» був історичний, а не звичайний. А з історією «фокуси» небезпечні. За це Каплер і поплатився. І про це потім ніколи не забував.

Неповернення Анатолія Кузнецова

Почну цитатою: «На підставі свого, чужого, загального досвіду, на підставі багатьох думок, пошуків, тривог і розрахунків кажу вам: горе тому, хто забуває про політику.

Я не сказав, що люблю її. Я її ненавиджу. Зневажаю. Не закликаю вас любити її або поважати. Тільки кажу вам: не забудьте».

Автором цих слів був письменник Анатолій Васильович Кузнецов. Колись це ім'я гриміло на безкрайніх теренах Советського Союзу. У 60-ті роки його вважали одним із найяскравіших, найталановитіших і найпрогресивніших літераторів, одним із «батьків-засновників» так званої сповідальної прози. Його оповідання «Артист мімансу», опубліковане 1968 року в журналі «Новый мир», порівнювали з гоголівською «Шинеллю» та «Бідними людьми» Достоевського. Його книжки виходили величезними накладками, їх перекладали багатьма мовами, за ними ставили вистави та знімали фільми.

Потім у життя Кузнецова втрутилася та сама політика, яку він ненавидів: його неповернення саме з політичних мотивів із закордону стало головною причиною його неповернення передусім у нинішній російський літературний простір. На жаль, про Кузнецова практично не згадують і в сучасній Україні. Принаймні 75 років від дня його народження і 25 років від дня його смерті 2004 року минули «успішно» непоміченими. Втім усе по порядку.

Від Бабиного Яру до Тули

Він народився 18 серпня 1929 року в Києві, виріс на Куренівці, як він сам писав, «неподалік від великого яру, назва якого свого часу була відома лише місцевим жителям: Бабин Яр». Батько Кузнецова був росіянином, а мама – українка. У паспорті в графі «Національність» записали: «Росіянин». Ця в принципі малозначуща деталь згодом набуде великого значення.

Хлопчиком Кузнецову довелося пережити нацистську окупацію в Києві, і він став свідком того, що відбувалося в Бабиному Яру, тобто розстрілів київських євреїв, а також представників інших національностей – росіян, українців, циганів. «Це, – згадував Кузнецов, – був величезний, можна навіть ска-

зати, величний яр – глибокий і широкий, як гірська ущелина. На одному краю його крикнеш – на іншому ледве почують. Він знаходився між трьома київськими районами: Лук'янівкою, Куренівкою та Сирцем, оточений кладовищами, гаями й городами. Дном його завжди протікав дуже симпатичний чистий струмочок».

І ось одного разу в цьому «симпатичному чистому струмочку» Кузнецов знайшов шматочок обгорілої людської кістки, потім шар вугілля, з якого незнайомі хлопці «добували» напівсплавлені золоті кільця, сережки, зуби. Кузнецов підібрав тоді шматок попелу й забрав із собою. Він згадував: «Цей попіл від багатьох людей, у ньому все перемішалось, – так би мовити, інтернаціональний попіл».

Тоді я вирішив, що треба все це записати, з самого початку, як це було насправді, нічого не пропускаючи і нічого не вигадуючи».

І ось у 14 років він почав записувати до товстого саморобного зошита все, що бачив і чув про Бабин Яр. Одного разу цей зошит знайшла його мама і прочитала написане. Поплакала і порадила зберігати зошит, щоб колись написати книгу. Хлопчик виріс, став письменником і книгу написав.

Перед цим, після війни, за його власним свідченням, він «вчився в балеті, був теслею в театрі драми, пробував бути живописцем, музикантом. Працював теслею, мостовиком, бетонником, будував Каховську гідроелектростанцію на Дніпрі, а також у Сибіру працював на Іркутській та Братській ГЕС».

Зрештою став учитися «на письменника» – Кузнецов вступив до московського Літературного інституту імені О.М. Горького, який закінчив 1960 року. Перед цим, 1955 року, став членом КПСС, а уславитися встиг ще під час навчання. У 1957-му в журналі «Юність» вийшла його повість «Продовження легенди». Ось вона і зробила літератора-студента знаменитим на весь тогочасний Союз, а в літературній критиці з'явився термін «сповідальна проза». Річ у тому, що повість справді є сповіддю молодій людині, яка вступає в доросле, РЕАЛЬНЕ життя.

Деякі коментатори зазначають, що Кузнецов, власне, не був єдиним у цьому жанрі. За рік до нього в тій самій «Юності» Анатолій Гладилін опублікував повість «Хроніка часів Віктора Підгурського», а у 1960-му з'явилася не менш відома повість Василя Аксьонова «Зоряний квиток». Не вдаватимуся в тон-

ЮНОСТЬ

8

1966

*Обкладинка журналу
«Юність», № 8 за
1966 рік, в якому було на-
друковано першу частину
роману «Бабин Яр»*

коці літературознавчого аналізу. Так чи інакше, Кузнецов набув величезної популярності.

Однак мало хто знав, що та популярність мала ціну. Ось як згадував про це сам Кузнецов: «Я написав і запропонував журналу “Юність” повість “Продовження легенди” – про молоду людину, яка приїхала працювати до Сибіру; описував життя, яким воно було, – сам пропрацював у Сибіру бетонником, – з його труднощами, бідністю, але з упертою вірою молодості в краще, в якесь кінцеве добро. У “Юності” повість дуже сподобалася, але публікувати, сказали мені, не можна: не пропустить цензура, закриють журнал, мене арештують або, щонайменше, переді мною закриють шлях у літературу. Головне,

західна пропаганда може вхопитися і закричати: “Дивіться, ось свідчення самого Советського Союзу, яке страшне в ньому життя!”. Щоправда, повість можна врятувати, треба донести до читача хоч щось, радили мені досвідчені письменники, а читачі розберуться, що написано від душі, а що для проформи, і треба написати якісь оптимістичні місця. Довго моя повість лежала без будь-якої надії на публікацію, потім я примусив себе і дописав оптимістичні шматки, які настільки випадають із загального стилю і настільки знущально бадьорі, що жоден читач дійсно не сприйняв би їх усерйоз».

Звісно, повість відкинули. І тут важливо зауважити, що сам стиль «сповідальної прози», коли письменник прагне не імітувати, а бути чесним, від самого початку позбавляв Кузнецова будь-яких політико-ідеологічних преференцій у тогочасній советській системі. Але минув час, і згадана повість все ж таки вийшла. Щоправда, без відома автора хтось проробив неоковирну роботу: купюри, переробки, заміни. Він мало не заплакав, побачивши все це, проте саме цей варіант «Продовження легенди» прославив його. Прославив, але – прошу зауважити – не змінив.

Тим часом він закінчив Літінститут. Кузнецова прийняли у члени Спілки письменників і автоматично до Літфонду ССРСР.

Молодий письменник одружився з Іриною Марченко і чекав первістка. До Києва, де в нього залишалася мама, він вирішив не повертатися. Спробував залишитися у Москві, де в нього утворилися на той час певні зв'язки, але спроба не вдалася. Не вдалася, бо з ЦК КПСС надійшов сигнал про необхідність «зміцнення» молодими кадрами провінційних письменницьких організацій і Кузнецову дали на вибір кілька міст. І поїхав він із вагітною дружиною до Тули.

Чому саме до Тули? На те, за його словами, було дві причини: по-перше, поряд Москва, сів у електричку – і через три з половиною години ти на Курському вокзалі. По-друге, Тула – це Ясна Поляна, а Лев Толстой у духовному житті Кузнецова займав одне з чільних місць. І ось відтоді і до свого від'їзду з СРСР він залишався «туляком».

Тоді ж, у 1960-му, з ним познайомився письменник Ігор Мінутко. Ось як він описував їхню зустріч: «Мене представили молодому – тридцять один рік, – але такому знаменитому письменнику. Я хвилювався. Міцний, енергійний потиск теплої руки. Він був невисокий, кремезний. Широкий опуклий лоб з уже чималими залисинами, жорстко стиснуті чуттеві (чи плотолюбні?) губи, під товстим склом окулярів (мінус сім) – уважні, вивчальні сірі очі».

«Бабин Яр»

Мабуть, таким дивився Кузнецов і на мене. Дивився з сьомої сторінки журналу «Юність» (№ 8 за 1966 рік), коли я, ще школяр, почав читати його «роман-документ» під назвою «Бабин Яр». У кінці журналу було вказано, що його наклад становив на той час 2 мільйони примірників. Потім цю ж річ Кузнецова випустили у видавництві «Молода гвардія» накладом 150 000. Потім книгу почали перекладати і видавати за кордоном.

У «Юності» «Бабин Яр» був надрукований з приголомшувачими ілюстраціями художника Сави Бродського. Ілюстрації ці справляли враження незабутнє – від них віяло якоюсь НЕВІДОМОЮ, якоюсь ЗАБОРОНЕНОЮ правдою про війну. Зовсім не тією, ОФІЦІЙНОЮ, яку пропонували в інших виданнях, що розповідали про воєнні події.

Сам Кузнецов у передмові написав: «Усе в цій книжці – правда. Коли я розповідав епізоди цієї історії різним людям, всі

Одна з ілюстрацій художника Сави Бродського до роману Анатолія Кузнецова «Бабин Яр». 1966 рік

вони в один голос стверджували, що я мушу написати книгу... Слово “документ”, поставлене в підзаголовку цього роману, означає, що тут я наводжу тільки справжні факти і документи і що ані найменшого літературного домислу, тобто того, як це “могло бути” або “мало бути”, тут немає».

У цьому, власне, і сила роману, це робить його не просто літературним текстом, а ДЖЕРЕЛОМ, яким можна і слід користуватися, якщо ми прагнемо зрозуміти правду воєнних років. Самому Кузнецову це розуміння коштувало, судячи з усього, чимало. Йдеться не лише про пережите в окупованому Києві. Коли він почав збирати додаткові матеріали для книжки, йому довелося зустрітися з багатьма киянами, свідками розстрілів у Бабиному Яру. Живими залишилося кілька людей, які вилізли з-під трупів. Те, що вони розповіли, було настільки жахливим, що письменник втратив сон. «Весь місяць мене в Києві, – згадував Кузнецов, – мучили жахіття вночі, і це так вимотало, що я поїхав, не закінчивши роботу. Зараз переключився тимчасово на інші заняття, щоб “відійти”».

Збереглися листи Кузнецова до ізраїльського журналіста, письменника і перекладача Шломо Евен-Шопана. Вони нещодавно опубліковані, і в одному з них – від 17 травня 1965-го – можна прочитати, як оцінював письменник загалом трагедію Бабиного Яру: «До 29 вересня 1941 року євреїв повільно вбивали в таборах, дотримуючись видимості законності. Треблінка, Освенцім тощо були пізніше. З Бабиного Яру вони узвичаїлись. Сподіваюся, Ви знаєте, як це було? Вони вивісили наказ всім євреям міста з’явитися з речами, цінностями в район товарної станції, потім оточили і почали розстрілювати. У цьому “потокі” загинуло безліч росіян, українців та інших – тих, хто

Збереглися листи Кузнецова до ізраїльського журналіста, письменника і перекладача Шломо Евен-Шопана. Вони нещодавно опубліковані, і в одному з них – від 17 травня 1965-го – можна прочитати, як оцінював письменник загалом трагедію Бабиного Яру: «До 29 вересня 1941 року євреїв повільно вбивали в таборах, дотримуючись видимості законності. Треблінка, Освенцім тощо були пізніше. З Бабиного Яру вони узвичаїлись. Сподіваюся, Ви знаєте, як це було? Вони вивісили наказ всім євреям міста з’явитися з речами, цінностями в район товарної станції, потім оточили і почали розстрілювати. У цьому “потокі” загинуло безліч росіян, українців та інших – тих, хто

проводжав близьких і друзів “на вокзал”, дітей не вбивали, а закопували живцем, поранених не добивали. Земля над ровами ворушилася. Потім два роки в Бабиному Яру розстрілювали росіян, українців, циганів, загалом, людей усіх національностей. Думка, що Бабин Яр – це могила лише людей єврейської національності, – невірна, і Євтушенко у своєму вірші відобразив лише один аспект Бабиного Яру. Це – могила інтернаціональна.

Ніхто ніколи не підрахує, яких і скільки національностей там поховано, бо 90 % трупів спалено, а попіл переважно розсипано по ярах і полях».

Про поета Євгена Євтушенка, який приятелював із Кузнецовим і навчався в одному інституті, я ще згадаю, а поки ще раз наголошу, що робота над романом коштувала письменнику чимало крові. В одному з листів, датованому червнем 1965-го, можна знайти згадку про те, що письменник дуже хворий, що в Києві він так нервувався, дуже близько брав до серця те, з чим стикався під час збирання матеріалу для «Бабиного Яру», що зараз посилено лікується і не може працювати: «Я не думав, що жахіття минулого можуть так приголомшувати через двадцять із лишком років. Мені призначили курс відновлення нервової системи на місяць поки що, приймаю сильнодіючі ліки, від яких якось усі відчуття притупилися, і голова погано працює. За машинкою сидіти – і те важко».

Словом, його задум, виношуваний двадцять років, утілювався непросто. Мабуть, тому і книжка вийшла з розряду тих, які будь-яка нормальна людина зобов'язана хоча б раз у своєму житті прочитати. Книжка на всі часи. У січні 1967-го в одному з листів Євен-Шошану Кузнецов зазначає: «Я отримую так багато листів від читачів роману, що ледь встигаю відповідати по кілька рядків. Людей роман дуже зворушив, і я вважаю це найбільшою нагородою за всі безсонні ночі та дні, проведені над ним».

Але отримував Кузнецов не лише слова вдячності. На нього почалися нападки двох крайніх різновидів. З одного боку, були ті, хто не соромився йому говорити: «Ви звеличуєте євреїв, ви самі прихований єврей!» З іншого боку, його звинувачували в тому, що він ніби поділив Бабин Яр, який, мовляв, «належить» євреям. Кузнецов згадував, як одного разу йому довелося їхати в поїзді з одним євреєм, який заявив йому, що про Бабин Яр

склалася думка, «як про суто єврейську національну могилу, що там євреїв лежить більше, ніж будь-кого, навіть суто арифметично».

«Я, – зазначає Кузнецов, – йому заперечив: “Якщо вже говорити про арифметику (що мені не до вподоби, але говорімо!), то в Бабиному Яру замучили 50 000 євреїв і 150 000 людей інших національностей, з яких більшість становлять українці та росіяни. Я нічого не поділяю і нічого не вирішую. Я просто розповідаю у своїй книжці об’єктивні факти, історичну правду, яка для мене важливіша за будь-які сталі думки. Я розповідаю ЯК БУЛО. Моя книга – це документ, за кожне слово якого я готовий поручитися під присягою у прямому юридичному сенсі”».

І ось тепер саме час пригадати Євтушенка. Свій знаменитий вірш, що починався рядками «Над Бабьим Яром пам’ятника нет», він задумав, коли вони з Кузнецовим разом були в Києві, і останній над крутим урвищем розповідав, звідки і як гнали людей, як потім струмок вимивав кістки, як тривала боротьба за пам’ятник, якого досі немає. Ось тоді Євтушенко і написав знаменитий згодом початок вірша, за який його у СРСР оголосили тоді мало не сіоністом.

Звинуватять у цьому і Кузнецова. Але якби лише в цьому.

Від Тули до Лондона

Прочитавши «Бабин Яр», я намагався не пропускати публікацій Кузнецова в дуже популярній тоді «Юності». І раптом він зник. Перестав друкуватися. Наче й не було такого письменника.

Потім поповзли якісь незрозумілі чутки. Розповідали, що влітку 1969 року Кузнецов поїхав у письменницьке відрядження до Англії. І ось під час перебування в Лондоні під приводом підготовки нового твору до сторіччя від дня народження Леніна начебто залишився там. Сміливіші оповідачі пошепки додавали, що, мовляв, дістав цього зрадника і перебіжчика КАРАЮЧИЙ МЕЧ. Чий? Ну, самі розумієте, чий...

Після багатьох років можна, нарешті, спокійно розібратися з мотивами від’їзду Кузнецова і з наслідками. Але зробити цього не можна без констатації того факту, що текст «Бабиного Яру», який приголомшив багатьох людей, був оскоплений, підданий найжорстокішій цензурі, його скоротили на чверть.

Обурений Кузнецов прийшов до головного редактора «Юності», советського класика Бориса Польового і вимагав рукопис назад: «Це ж моя робота, мій рукопис, мій папір нарешті! Віддайте, я не бажаю друкувати!». У присутності всього керівництва редакції журналу вони посварилися. При цьому Польовий заявив: «Друкувати або не друкувати – не вам вирішувати. І рукопис вам ніхто не віддасть, і надрукуємо, як вважаємо за потрібне».

А далі почалася справжнісінька бійка, Кузнецов вихопив рукопис і розірвав його. Але в редакції була ще одна копія, і «Бабин Яр» надрукували. Чому? Виявляється, у ЦК КПСС рукопис розцінили як спростування вже згаданого скандального вірша Євтушенка. Ніякого «спростування» Кузнецов, звісно, не писав. І навіть не думав про це.

Отже, в «Юності» роман вийшов, потім, як уже згадувалося, у видавництві «Молода гвардія», а потім його почали швидко перекладати різними мовами. Але так само швидко у ССРСР почала мінятися ситуація. Тоді, у 1960-х, була така жартівлива періодизація советської історії: ранній репресант, пізній реабілітант, ухрущіння перекірливих, безбрежний оптимізм. Тож чим більше стверджувався «безбрежний оптимізм», тим небезпечнішим ставав текст Кузнецова. Наприклад, у ньому уважний читач міг роздивитися деякі паралелі між нацистською й більшовицькою імперіями, що стикнулися у війні, але мали загалом спільну мету – світове панування.

І багато ще чого можна було побачити за бажання в романі-документі. Ось чому все закінчилося тим, що книжку визнали «проєврейською», не перевидавали і не видавали в бібліотеках. Тут поставимо запитання: а чи міг Кузнецов до всього цього поставитися спокійно? Звісно, міг. Хіба мало в кого з чесних письменників вилучали книги або рукописи. Пригадаймо хоча б Олександра Солженіцина, Василя Гроссмана або Олександра Бека... Тим більше, що Кузнецов, на відміну від багатьох, зовні виглядав успішним літератором. Він працював, його, нехай і цензурували, але друкували, його не переслідували відомі органи, за його оповіданням «Юрка – бесштанная команда» поставили фільм «Ми, двоє чоловіків», головну роль в якому зіграв Василь Шукшин. 1969 року його ввели в редакцію журналу «Юність». Все так, але...

Його сповідальний стиль вимагав від нього максимальної чесності. Передусім перед самим собою. Зазначимо: ЖОДНА з

*Анатолій Кузнецов.
Середина 1960-х років*

написаних ним книжок не дійшла до читачів у тому вигляді, в якому він їх створював і в якому хотів би представити. І він вирішив обрати свободу.

Влітку 1969-го він справді виїхав до Лондона для написання роману про II з'їзд РСДРП, що відбувся, як відомо, саме там. Але перед поїздкою стався ще один огидний епізод: йому запропонували співробітничати з КГБ, зробивши це умовою його виїзду. І Кузнецов погодився, оскільки вже тоді мав **СТРАТЕГІЧНИЙ** план.

Він поїхав, попросив політичного притулку. Незабаром в англійській газеті «Санді Телеграф» було опубліковано його інтерв'ю відомому лондонському журналісту Девіду Флойду. Куз-

нецов детально й докладно розповів про свої зв'язки з КГБ, про те, як із ним працювали, як його вербували, як він формально погодився на співпрацю, аби йому дозволили виїхати за кордон.

Але їхав Кузнецов не просто так. Перед тим як сісти в літак «Аерофлоту», він обмотав себе фотоплівками, на яких було сфільмовано повний текст Бабиного Яру (повні варіанти рукопису він закопав у лісі під Тулою, де вони, мабуть, лежать і донині). Це дало йому можливість вже 1970 року в нью-йоркському видавництві «Посев» видати роман у такому вигляді, в якому він сам хотів його бачити. І в цьому сенсі Кузнецова можна вважати щасливим. У передмові до цієї книжки він писав: «Влітку 1969 року я втік із ССРСР, взявши з собою плівки, в тому числі й плівку з повним “Бабиным Яром”. Ось його випускаю, як першу свою книжку без будь-якої політичної цензури, – і прошу лише цей текст “Бабиного Яру” вважати справжнім. Тут зведено воедино і опубліковане, і викинуте цензурою, і те, що писалося після публікації, включно з остаточним стилістичним шліфуванням. Це, нарешті, дійсно те, що я написав».

Видання це читати цікаво. Звичайним шрифтом надруковане те, що опублікувала «Юність» у 1966-му, курсивом – те, що знищила советська цензура, а у квадратних дужках те, що Кузнецов дописував «у стіл» у 1967–1969 роках. Порівнюючи,

можна наочно пересвідчитися, чим насправді була советська ідеологічна машина і цензура. Втім це – окрема (і вельми цікава) тема.

Емігрантські роки Кузнецова нічим особливим не цікаві. Він працював на радіо «Свобода», багато подорожував і нічого за 10 років не написав. Він жадібно і багато читав, зокрема, заборонених у ССРСР Орвелла, Кафку, Зам'ятіна, Бердяєва і ще багатьох письменників. А з життя він пішов 14 червня 1979-го від інфаркту.

Син Кузнецова Олексій не без гіркоти зауважував: «І ось, зробивши все заплановане, батько раптом усвідомив, що писати, наприклад як Джойс, він не в змозі. Просто не виходить. Деякі уривки з незавершеного його роману “Тейч файв” були навіть опубліковані, але реакція друзів, критиків і, що найважливіше, самого автора, була одностайною: слабке і формальне імітаторство. А писати інакше він просто не вмів – і, не вмючи брехати насамперед самому собі, чесно зізнавався в цьому. “Я тепер, почитавши справжніх, зрозумів, що мені бруднити папір нічого. А думав же, що письменник”».

Ну, це Анатолій Васильович явно перегнув. Він, зрозуміло, письменник і вельми цікавий. Не вірите? Читайте. Засмучувати має інше: советський «невозвращенец» Кузнецов усе ще ніяк не повернеться до нас. Його ім'я замовчували до горбачовської «перебудови». У 1991-му відбулися два вечори його пам'яті – один у Києві, другий у Москві. І все. Відтоді – провал. Тим часом пам'ятати про Кузнецова, його творчість і долю варто. Не лише з поваги до нього, а й з поваги до свободи, яку він цінував найвище.

Неказкові історії «Шахерезади»

Ігор Моїсєєв як дзеркало советської епохи

Для початку зауважу: якщо ви колись бачили виступ московського ансамблю народного танцю під керуванням Ігоря Моїсєєва, то погодитесь, що це високе мистецтво. Мені бачити доводилося, і це справило враження, мабуть, на все життя. Всього Моїсєєв створив триста танців – своєрідну енциклопедію світового фольклору. Коли 2004 року в Большому театрі відзначали 80-ліття творчої діяльності Моїсєєва, а заодно і його 98-ліття, одна газета процитувала Майю Плісецьку: «В його ансамблі все відточено, доведено до досконалості. Його танцівники танцюють як одна людина». Згадали й про те, що ансамбль Ігоря Моїсєєва, перший і єдиний з ансамблів танцю, виступав на сцені паризької «Гранд-опера». З життя Моїсєєва легше скласти путівник, аніж біографію. Він об'їздив зі своїми підопічними понад шістьдесят країн світу. У багатьох із них вони були більше десятка разів. Вісім місяців на рік ансамбль проводив на гастролях, і здебільшого – за кордоном. Ансамбль Моїсєєва першим виступив у США, і артисти жодного разу не залишилися за кордоном (а це для советського часу рідкість – навіть не віриться!). Першим колективом, який включив у програму заборонений у ССРСР «буржуазний» рок-н-рол, був ансамбль Моїсєєва. Сучасна трупа ансамблю – 140 артистів, а також малий симфонічний оркестр.

Однак мене як історика цікавить сам Ігор Моїсєєв. Знаєте, як його називав один письменник? «Шахерезада» – за вміння розповідати, згадуючи минуле, ті його деталі, яких не вичитати в жодних книжках. Втім почну з дати, про яку навряд чи хто цими днями спеціально згадуватиме. А ми згадаємо. Отже, 10 лютого 1937 року було створено Державний ансамбль танцю ССРСР під керуванням Ігоря Моїсєєва.

Біографія

На час заснування ансамблю Моїсєєв був відомий як соліст балету Большого театру (він став ним із 1924 року після закінчення Московського хореографічного училища) і як штатний

балетмейстер (із 1930-го). Ансамбль народного танцю виник 1937-го, а Моїсєєв з'явився на світ у січні 1906 року в Києві.

«Мій батько, – згадував Моїсєєв, – був юристом. Він належав до збіднілого дворянського роду, а юридичне поприще, можна сказати, дісталось йому в спадок від дідуся, який був мировим суддею. Чудово володіючи французькою мовою, батько часто бував у Парижі, де почувався у своїй стихії. Там він зустрів і свою майбутню дружину, мою матір. Вона, напівфранцузженка, напіврумунка, за фахом була модисткою. Невдовзі після знайомства мої батьки поїхали до Росії: у батька була адвокатська практика в Києві».

У Большой театр Моїсєєв потрапив вісімнадцятирічним юнаком. Батько відвів його до колишньої балерини театру Віри Мосолової, урок якої коштував 10 карбованців і два поліна дров. Через кілька місяців Мосолова сказала, що їй нічого Ігоря навчати, і привела в школу Большого театру. До речі, батько Моїсєєва симпатизував анархістським поглядам, дотримувався принципу, що будь-яка влада – це насильство. Певне, щось передалось й синові, в якому завирував потяг до справедливості, коли її потрібно було відстоювати. Він підписав колективний лист на захист молодого хореографа Касьяна Голейзовського. Результатом став наказ про відрахування із трупі молодих артистів, у тому числі й Моїсєєва. Хтось порадив звернутися до більшовицького вождя «культурного фронту» Анатолія Луначарського.

Той прийняв відрахованих артистів, серед яких був і Моїсєєв, і невдовзі справедливість перемогла. Моїсєєва поновили у Большому, але, як з'ясувалось, робити йому там, власне, було нічого: юнакові перестали давати ролі. Знову процитую Моїсєєва: «Я щодня приходив у театр, виконуючи з усіма клас, і потім виявлявся вільним. У іншого опустилися б руки, але я продовжував відвідувати заняття, а у вільний час читав книги з мистецтва».

Опала скінчилася несподівано. Прима-балерина Большого театру Катерина Гельцер залишилася без партнера: її партнер Іван Смольцов надірвав собі спину. (Гельцер була вже у віці і мала

«Что скажут, то и делаем». Игорь Моисеев. 1970-ті роки

досить дебели статуру, тому піднімати її ставало важко.) Потрібно було терміново шукати заміну. Вибір упав на Моїсеєва.

А невдовзі він спробував себе в ролі балетмейстера. 1926 року його роботи на драматичній сцені у співпраці з акторами театру Вахтангова стали подіями театральної Москви, і через рік йому запропонували взяти участь у постановці балету «Футболіст» В. Оранського на сцені Большого театру. Відтоді все йшло успішно, причому настільки, що Моїсеєв аж до кінця 1950-х займався балетними постановками. Серед його досягнень – балети «Саламбо» за оповіданням Гюстава Флобера (1932) і «Три товстуни» за казкою Юрія Олеші (1935). Його було відзначено різними нагородами, включно з Ленінською та Державною (тричі!) преміями.

Однак усе це було попереду. У середині 1930-х років Моїсеєв зрозумів, що його виживають із Большого театру. Річ у тому, що Сталін змінив московську дирекцію Большого театру на ленінградську. Моїсеєв виявився єдиним балетмейстером-ленінградцем, і його почали виживати. «Мене, – розповідав згодом Моїсеєв, – попередили, щоб я навіть не сподівався щось поставити. Але акторське поприще мене більше не влаштовувало... Сьогодні, з висоти прожитих років, про Большой театр я міг би сказати словами П'єра Корнеля на смерть кардинала Рішельє: "Він занадто багато зробив мені доброго, щоб я міг сказати про нього погане, і занадто багато зробив мені поганого, щоб я міг сказати про нього добре"».

Ще на початку 1930-х, коли він пішки обійшов і верхи об'їздив Памір, Білорусію, Україну, Кавказ, збираючи зразки танцювального фольклору, у Моїсеєва сформувався серйозний інтерес до народної творчості і народного танцю особливо. До пори він змушений був стримувати цей інтерес, оскільки треба було на щось жити. І він поєднує роботу над балетами з постановкою щорічних концертів на честь Дня Червоної армії. У першому відділенні виступають професіонали, а в другому – відібрана ним з усіх куточків Советського Союзу художня самодіяльність.

1936-го був заснований Театр народної творчості, головним режисером якого став знаменитий актор Микола Охлопков, а Моїсеєв – головним балетмейстером. Незабаром він організував фестиваль народної творчості, який мав великий успіх. Ось тоді й народилася ідея створити ансамбль народного танцю, з

якою Моїсеєв прийшов до тодішнього голови комітету у справах мистецтв Платона Керженцева. Той порадив подати письмову заявку главі уряду В'ячеславу Молотову. Глава уряду дав добро, і справа закрутилася.

З вождами

Моїсеєв згадував: «...За всю історію існування ансамбль не знав “моментів неспіху” – з першого ж виступу у вересні 1937-го, який пройшов “на ура”. Незабаром нам запропонували виступити в Кремлі на черговому прийнятті... І якби ми не сподобалися, історія ансамблю могла б бути зовсім іншою, нас і розігнали б, але я просто не вийшов би з Кремля».

Річ у тому, що Моїсеєв, як син дворянина, був «лишенцем» – існувала така категорія людей у ССРСР. Його не тільки позбавили багатьох прав, а в епоху диктатури пролетаріату йому могло загрожувати щось серйозніше. Ансамбль був ніби способом підкреслити свою лояльність до влади, а та, у свою чергу, невдовзі почала захищати Моїсеєва від неприємностей. Але захист цей треба було відпрацьовувати.

1936 року Моїсеєва втягли, крім іншого, у постановку спортивних свят на Красній площі. Спочатку він успішно поставив виступ учнів Малаховського фізкультурного технікуму, потім – білоруських спортсменів: «Білорусію я дуже любив, і з білоруського фольклору міг багато почерпнути для ансамблю, над створенням якого вже почав працювати. Щотижня я їздив у Мінськ на два дні для підготовки виступу, який замислював у нетрадиційній для параду театралізованій формі. Називався він “Кордон на замку”».

Красна площа перетворювалася на березовий гай, із нього виїжджали танки, вибігали солдати. Виконавці вийшли на площу з маленькими берізками, заздалегідь привезеними з Підмосков'я, чим створили ілюзію Білорусії. Після параду технікум перейменували на інститут, виконавців нагородили орденами».

Моїсеєв розповідав, що його тоді забули нагородити орденом. Він засмутився, але ще більша прикрість була попереду: його раптом викликали на Луб'янку. Природно, йшов із дуже малою надією повернутися. Але прийняли його надзвичайно чемно й запропонували ознайомитися з документом, який виявився представленням до ордена. У списку представлених до

нагород значилося й прізвище Моїсєєв. Однак воно було перекреслене, а натомість вписане інше. Виявилось, це зробив голова комітету з фізкультури Білорусії. Щоправда, колишній, на той час уже заарештований. «Мене запитали, чи знаю я щось про представлення до ордена. Мені про це не було відомо... Чекісти мене відпустили. Я зрадів, що так легко відбувся, і зарікся ніколи більше не зв'язуватися з парадом».

Однак не все в ССРСР вирішувало бажання людини. Навіть найщиріше. Напередодні наступного параду Моїсєєву зателефонував секретар ЦК ВЛКСМ Олександр Косарєв і попросив терміново приїхати до нього. Мова зайшла знову про парад: «Річ у тому, що товариш Сталін поцікавився, чому Інститут фізкультури імені Сталіна вже третій рік не одержує нагород за свої виступи. Йому відповіли, що перше місце присудили білорусам. Йосипу Віссаріоновичу теж сподобався цей виступ, і він запитав, хто його готував. Коли назвали ваше прізвище, товариш Сталін сказав: “Нехай він і зробить”. Тому ми попросили вас приїхати».

Нічого не залишалось, як знову зайнятися фізкультурою. До того ж Косарєв пообіцяв: «Даю вам слово честі, якщо виступ буде вдалим, вас напевно відзначать». Моїсєєв поставив номер під назвою «Якщо завтра війна». Інститут посів таке бажане для Сталіна перше місце. А обіцяного ордена Моїсєєв не одержав, бо ще до завершення роботи Косарєва було оголошено «ворогом народу».

1939 року Моїсєєва відкликали з відпустки і знову запросили до НКВД. Прийняв його беріївський соратник Мільштейн (після війни він, до речі, працював в Україні). Прийняв і сказав: «У нас дуже складна ситуація. Товариш Берія зараз приймає справи і розбирається в неподобствах, яких накоїв ворог народу Єжов. Він забракував план виступу товариства “Динамо”, розроблений до нього, і зажадав повної зміни. Відповідальним за проведення параду призначили мене, і я згадав про вас».

Моїсєєв спробував відмовитися, мотивуючи складнощами й відсутністю часу, необхідного для підготовки, на що отримав таку відповідь: «Дорогий товаришу Моїсєєв, якщо вам знадобиться сто помічників, у вас буде сто помічників. Якщо попросите сто тисяч карбованців, ви їх одержите. Але відмовляти нашій організації?.. Ви будете першим, хто це собі дозволить». Одне слово, погодитися довелося. Парад пройшов успішно,

Моїсеев одержав 25 тисяч карбованців, двомісячну путівку в будинок відпочинку НКВД і особисту телефонну подяку Лаврентія Берії.

У Моїсеева безліч оповідей, але особисто мені цікаві ті, які характеризують, відбивають звичаї та поведінку вождів. Наприклад, ансамбль почали запрошувати в Кремль на так звані інтимні прийняття, скажімо, дні народження когось із керівників. Збиралося чоловік 100–150, але для Георгіївського залу Кремля це був ІНТИМ – якихось вісім столів по 15–20 осіб за кожним. Були присутні всі наркоми, всі члени політбюро. Стіл президії, за яким у центрі сидів Сталін, стояв паралельно до сцени, решта столів – перпендикулярно до нього. За столом президії сиділи обличчям до залу, але коли виступали артисти, вожді повертали стільці й дивилися на сцену.

За крайнім столом праворуч, біля стіни, неподалік виходу в сусідній зал, як правило, сидів Моїсеев. Він розповідав: «Перше, ближче до сцени, місце завжди займав охоронець – за будь-яким столом, – і спробуй-но хтось зробити хоч крок у бік президії... А поруч із охоронцем завжди сидів я – таке місце мені визначили. Сталіна я теж зустрічав багато разів, і для мене це не було подією. Щоразу він вітався, і я його не боявся, – може, тому що знав – він любить наш ансамбль; звісно, тоді я не розумів – через своє легкодумство чи що?.. – наскільки він страшний для інших».

І ось наприкінці одного з таких прийнять на Моїсеева накинувся новий голова комітету у справах мистецтв Михайло Храпченко (Керженцева на той час репресували). Виявилось, Моїсеев показав танець, не затверджений у комітеті. Під час гнівного монологу Храпченка за його спиною з'явився Сталін. «Я, – розповідав Моїсеев, – бачу його й починаю всміхатися, а Храпченко вже кричить на весь голос: “Що ви посміхаєтеся?! Що ви посміхаєтеся?! Я серйозно кажу!”

Я не встиг відповісти, як на плече Храпченка лягла рука Сталіна.

“Що ви все про справи, про справи, – сказав він. – Сьогодні треба гуляти”».

Природно, Храпченко просто зацікавився, впав у транс. Він хотів щось сказати, але нічого не виходило – губи від страху не слухалися. А далі цитую Моїсеева: «Сталін зрозумів, що з ним відбувається, і сказав:

*«Ну, розгром Англії і Франції ти же не поставиш?»
Йосип Сталін. 1952 рік*

– Потанцювали б.

– Йосипе Віссаріоновичу, дами немає! – плачучим голосом озвався Храпченко.

– А ось тобі дама, – сказав Сталін і показав на мене.

І тоді сталося ось що: Храпченко схопив мене й почав зі мною скакати по залу... Сталін подивився, потім бридливо махнув рукою й пішов».

Уявляєте собі цю веселеньку картину? Так, усе можуть вожді, навіть примусити наркома танцювати з чоловіком. Причому без музики, бо музики ніякої в той момент не було. Сталін

пішов, а Храпченко невдовзі звернув на це увагу і зрозумів, свідком якого його приниження став Моїсєєв. Керівник сталінських мистецтв відіпхнув свою «даму» і втік. Однак це не завадило йому прожити довге життя й увійти в історію відомим советським літературознавцем, дослідником творчості Миколи Гоголя та Льва Толстого...

До речі, коли артисти ансамблю Моїсєєва були у відпустках, а тим часом призначався прийом у Кремлі, їх літаками на один день привозили до Москви, а потім, після виступу, розвозили назад по курортах.

Так, багато бачив і чув Моїсєєв на таких прийняттях, але один епізод для мене як історика особливо важливий. Восени 1939 року на одному з прийнять Сталін підійшов до Моїсєєва й запитав, чому немає нових номерів у концерті. «Що скажуть, те й робимо», – відповів Моїсєєв. Тоді Сталін сказав: «Все одно того, що нам потрібно, ти не поставиш». – «А що потрібно, Йосипе Віссаріоновичу?» – «Ну, розгром Англії й Франції ти ж не поставиш?» – і він усміхнувся.

Воістину, ці слова варті багатьох томів. Перефразовуючи Окуджаву, вигукну: «Как обаятельно для тех, кто понимает!» У серпні 1939-го Сталін із Гітлером, змовившись, поділили Європу. У вересні почалася війна. Диктатори розшматували Польщу. Англія й Франція за неї заступилися. І тут вождь прохопився словом, розкрив те, про що потай думав і про що не прочитати в його творах: він мріє ПОСТАВИТИ розгром май-

бутніх союзників, мріє, щоб нацисти розгромили Англію і Францію.

Одне слово, ви вже зрозуміли, як цікаво було в той час Ігорю Моїсєєву керувати своїм ансамблем. Втім і пізніше також. Тим більше що в партію він так і не вступив, хоча йому 18 разів пропонували в райкомі. Впертий був. Мав свою думку. Тим і цікавий. Втім не тільки цим, а й своїми розповідями. Недаремно ж його прозвали «Шахерезадою».

«На вікнах – ґрати, на ідеях – ґрати»

**У серпні 1963 року відбулась чергова
реорганізація советської цензури – було створено
Державний комітет Совета Міністрів ССРСР по пресі**

Рядок поета Валерія Підпалого, взятий за назву цього матеріалу відбиває суть советської епохи і того, що робила комуністична цензура. За прийнятим у ССРСР визначенням (воно зафіксоване, зокрема, у 1978 році в одному з томів «Большой советской энциклопедии»), цензура означала контроль офіційної (світської чи духовної) влади за змістом, випуском у світ і розповсюдженням друкованої продукції, змістом (виконанням, показом) п'єс та інших сценічних творів, кіно-, фото-творів, творів образотворчого мистецтва, радіо- і телепередач, а інколи й приватного листування з метою перешкодити розповсюдженню ідей та відомостей, що кваліфікуються як небажані або шкідливі.

Згідно з ще одним постулатом, «Конституція ССРСР у відповідності з інтересами народу і з метою зміцнення і розвитку соціалістичного ладу гарантує громадянам свободу друку», хоча одночасно зазначалось, що «держ(авний) контроль встановлено для того, щоб не дозволити опублікування у відкритій пресі й розповсюдження засобами масової інформації відомостей, що становлять держ(авну) таємницю, та ін(ших) відомостей, що можуть заподіяти шкоду інтересам трудящих».

Система більшовицької цензури була породжена характером більшовицької влади, її перманентним прагненням мати повну монополію на істину. До речі, цей феномен, притаманний всім тоталітарним режимам дуже добре, а головне відверто, розтлумачив ніхто інший, як Адольф Гітлер. Він зазначав: «Лише поставивши всю пресу і увесь пропагандистський апарат під контроль одного державного органу, можна забезпечити централізоване керівництво пресою. А централізоване керівництво пресою є передумовою того, що громадськість буде вірити пресі, а значить вона набуде сили виховного впливу. Бо тільки контрольована преса буде позбавленою тієї кількості протиріч у поданні інформації, у висвітленні мотивів подій політичного, культурного та іншого життя, через які вона виглядає

смійною в очах населення, які підривають її репутацію як речника істини і позбавляють її довіри, так необхідної для формування громадської думки».

Становлення і вдосконалення цензорських установ відбувалося паралельно із розбудовою партійних структур. Ось лише деякі маловідомі моменти на прикладі України. В січні 1920 року при секретаріаті ЦК КП(б)У було створено декілька відділів. Серед них організаційний з підвідділом інформації та зв'язку й відділ видання газет. Згодом створюється агітаційно-пропагандистський відділ з підвідділом партійної освіти та секціями національних меншин. Однією з функцій цих підрозділів стали цензорські. На початку 20-х років ухвалюється дедалі більше жорстких рішень, тональність яких згодом визначатиме характер роботи всієї системи цензури. Як правило, ці рішення проводились через малу колегію Агітпропу (тобто відділу агітації і пропаганди). Дедалі більше Агітпроп зміцнював свої позиції, вживаючи заборонних заходів. У 1922 році до нього входили такі підвідділи: агітації, пропаганди, преси, національних меншин, а в структурі ЦК КП(б)У існував ще Істпартвідділ, який збирав і фільтрував документи історико-політичного та мемуарного характеру.

У 1922 році було ухвалено організувати Головне управління у справах преси. У 1927 році відділ Агітпропу та відділ преси, які окремо існували з 1924 року, об'єднали у відділ агітації, пропаганди та преси. 1930 року відбулась чергова реорганізація: серед 7 відділів ЦК КП(б)У чільне місце зайняли відділ агітації та масових кампаній і культурно-пропагандистський відділ.

Головліт

Тепер час сказати про добре відомий багатьом інтелектуалам колишнього СРСР Головліт – Головне управління у справах літератури і видавництва. Його було створено як орган Наркомату освіти декретом Совета Народних Комісарів від 6 червня 1922 року. Цю структуру очолив П. Лебедев-Полянський, а невдовзі такі самі Головліти виникли у тодішніх республіках. Тоді ж, у 1922 році, у бібліотеках з'явилися спецфонди, призначені для зберігання «ворожих» або ідейно «шкідливих» видань (у 1960 році у СРСР було 210 таких бібліотек).

За рішенням партійних інстанцій, а формально за постановою Совета Народних Комісарів УРСР від 11 серпня 1922 року, виникло Центральне (спочатку пропонувалось назвати «Головне») управління у справах преси при Наркоматі освіти УРСР. А власне Головліт, тобто Головне управління у справах літератури та видавництва при Советі Міністрів УРСР, буде утворено в липні 1946 року. З 1966 року воно мало назву Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Советі Міністрів УРСР.

Основний документ, яким керувався Головліт, – «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі». У липні 1957-го і у серпні 1960 року було прийнято два видання нового «Переліку відомостей, що заборонені до опублікування в районних, міських, багатотиражних газетах і передачах по радіо». Влітку 1960 року видано нову «Інструкцію про порядок цензорського контролю» та інші інструктивні документи. Згідно з постановою ЦК КПСС № 177/77-гс від 7 березня 1961 року, на органи цензури було покладено ще й здійснення таємного контролю за інформацією, що передавалася іноземними кореспондентами за кордон. Офіційно це мотивувалося необхідністю одержання відомостей для організації контрпропаганди. З цією метою спецслужбу Головліту СРСР підключили до ліній зв'язку ряду іноземних кореспондентів.

Головліт повинен був стояти на сторожі політичних, ідеологічних, військово-економічних і культурних інтересів і здійснював попередній та наступний контроль над видавничою діяльністю в цілому, крім господарських, фінансових та торговельних питань.

Попередній контроль передбачав те, що саме Головліт видавав дозвіл на випуск у світ книжок, періодичних видань, затвердження редакційних колегій; призначення відповідальних редакторів, відкриття видавництв і затвердження їхніх редакцій, складання орієнтовного плану видавничої продукції (з визначенням обсягу і процента літератури по окремих жанрах і для окремих груп споживачів) тощо.

Наступний контроль полягав в оцінці вже надрукованих праць, творів мистецтва, що побачили світ, і у вживанні заходів заборонного характеру щодо тих, які порушували відповідні інструкції.

Головліт здійснював контроль з точки зору політико-ідеологічної насамперед, керуючись основними комуністичними постулатами про ворожість капіталістичного оточення і його ідеологічні диверсії. Під контролем Головліту було ввезення літератури з-за кордону, радіомовлення, виставки, громадські лекції тощо; він був покликаний охороняти військово-економічні таємниці, для чого за участі зацікавлених відомств складався список відомостей, що не підлягали розголошенню. На місцях функції Головліту ССРСР виконували республіканські, обласні, крайові літи, в округах – інспектори у справах преси, в окремих місцевостях – їхні уповноважені. Були, однак, і такі інституції, видання яких спочатку не підлягали перегляду: Комуністичний Інтернаціонал, ЦК ВКП(б), взагалі партійна, комуністична преса, видання Держвидаву, Головополітосвіти, газета «Известия» та праці Академії наук. З часом ситуація зміниться.

Органи цензури діяли у тісному зв'язку із спецслужбою. Ба більше, чекісти створили свого роду попередника-двійника цензури – систему політичного контролю. Положення про нього було ухвалене Совнаркомом РСФСР 21 грудня 1921 року. Саме цей документ скасовував службу військової цензури і замість неї впроваджував відділи, відділення і пункти політичного контролю при Секретно-оперативному управлінні ВЧК (пізніше ГПУ). На місцях підрозділи політконтролю входили до складу секретно-оперативних частин губернських відділів ВЧК–ГПУ, у повітах політконтроль здійснювали уповноважені губернських відділів ВЧК–ГПУ. У сферу завдань політконтролю входили контроль за поштово-телеграфною і радіотелеграфною кореспонденцією; відбір кореспонденції у відповідності із секретними списками органів безпеки; нагляд за друкарнями, книжковими складами, магазинами та іншими закладами, що видавали і продавали друковані твори; перегляд усіх друкованих творів, що вивозились за кордон і ввозилися з-за кордону, а також топографічних карт, фотографій, кінострічок, поштових марок; контроль за діяльністю театрів, кінотеатрів, цирків тощо. Вже на осінь 1922 року відділи, відділення і пункти політконтролю були створені у 120 містах комунізованої Росії. Згодом систему політконтролю було вдосконалено, а загальне керівництво здійснював Відділ політконтролю Секретно-оперативного управління ОГПУ (він же, до речі, здійснював не-

гласний перегляд кореспонденції осіб, що становили оперативний інтерес для чекістів). Таку саму схему було впроваджено у регіонах.

Система «Держстраху»

Отже, спільними зусиллями багатьох структур розбудовувалась потужна цензорська система. Її творці досягли головного – всеохопного контролю над друкованим словом, придушення інакомислення, формування суспільства, в якому, за влучним висловом письменника Василя Гросмана, панував Держстрах, коли кожен громадянин був приречений стати або жертвою контролю, або його активним співавтором.

На початковому етапі існування цензури зусилля були значною мірою спрямовані на утвердження монопартійної диктатури, встановлення монополії марксистсько-ленінської ідеології, придушення будь-якої опозиційності. У цей період Центральне управління у справах преси при Наркоматі освіти УССР починає складати інструкції з вилучення «шкідливої» літератури. Це викликало бурхливу активність відкритих і «закритих» рецензентів на всіх, як тоді заведено було говорити, «фронтах» духовного життя. Не був обійдений увагою й «театральний фронт». Так, у 1933 році до постановки заборонили 200 «націоналістичних творів» і 20 «націоналістичних» (що б це означало?!) перекладів світової класики. На цьому етапі цензурою було заборонено низку видавничих проектів (серед них історичних і енциклопедичних видань).

Важливу роль у процесі цензурування відігравали проскрипційні списки видань, що їх готував Головліт. Так, 15 грудня 1934 року з'явилися «Зведені списки літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів». У списках фіксували автора, назву, видавництво, рік видання й мову. Однак уже перші партії книжок, що підлягали забороні, були настільки великі, що в рубриці «Назва» з'явилися записи, що спрощували роботу: «Всі твори, за всі роки, всіма мовами».

В період «великої чистки» 1936–1938 років Головліт ніс основний тягар по вилученню друкованої продукції «ворогів народу», чимало з яких ще вчора займали високі посади. Всі видання, що раніше були поза цензурою, також підлягали суворому цензуруванню.

Та й самі цензори піддавались періодичній «чистці». Зберігся по-своєму унікальний документ – записка Головліту ССРСР від 9 червня 1938 року «Про здійснену роботу по перебудові цензури за умов ворожої діяльності», адресована Голові Совнаркому ССРСР В'ячеславу Молотову. У ній повідомлялось, що у 1937–1938 роках «із загальної кількості 144 працівників центрального апарату вилучено 44 особи». Наводився і такий приклад: «У Відділі іноземної літератури з 68 співробітників було заарештовано 23. Було вилучено за списками Головліту 9740 найменувань книг».

Постійно перебудовувався партійний апарат з метою якісного поліпшення своїх цензорських функцій. Так, у 1932 році створюється відділ агітації і масових кампаній і культурно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У. У 1935 році замість культурно-пропагандистського відділу було створено 5 відділів (агітації і пропаганди, преси і видавництва, шкіл, культурно-освітньої роботи, науки), а у 1939 році цей відділ знов був відроджений. До того ж окремо були створені сектори культури і науки, друку і видавництва. У 1945 році створюється Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, до якого входили відділи пропаганди, друку, агітації, культури, літератури і мистецтва, підготовки і перепідготовки парткадрів, науки. Крім того, при політбюро ЦК КП(б)У працювали комісії з преси та видавництва, з літератури та мистецтва, робота яких мала фактично напівцензорський характер. У листопаді 1948 року знову відновлюють відділ пропаганди і агітації, а в січні 1952 року його ділять на 5 відділів: пропаганди і агітації, науки та вищих навчальних закладів, художньої літератури та мистецтва, шкіл. Нові зміни почалися вже в часи хрущовської «відлиги».

Повоєнна доба

По закінченні війни з нацистською Німеччиною у Головліту з'являється новий аспект діяльності – опрацювання трофейної літератури. Лише за 1946 – першу половину 1949 року у Советському Союзі було заборонено для відкритого користування понад 441 тисячу іноземних видань і здійснено понад 32 тисячі вилучень в іншій закордонній літературі.

У цей період створюється все більше документів, що регламентують і визначають діяльність цензури: «Сводные указания

по цензурі», «Циркуляри всім органам цензури», «Інструкція цензору», «Правила виробництва і випуску в світ произведених друком», накази, що регулярно надсилалися з Москви уповноваженим Раді Міністрів СРСР по охороні військових і державних таємниць у пресі на місцях. У цих документах не було дрібниць. Наприклад, у обіжнику № 18/1045-с від 21 квітня 1947 року з-поміж інших негативних явищ знаходимо таке (цитую мовою оригіналу): «Мосгоробллитом дозволено к печати брошура А. Орлова “Организация производства и производительность труда на американских хлопковых фабриках” (Гизлегпром).

В этой брошюре автор, некритически используя американские буржуазные источники, идеализируя капиталистические фабрики, по существу встал на позицию низкопоклонства и восхваления производственно-бытовых порядков на капиталистических текстильных предприятиях, изображая владельцев фабрик людьми, стремящимися совершенствовать производство и проявлять трогательную заботу об условиях труда рабочих. Лейтмотивом является утверждение автора, что на американских предприятиях совершенствование существующих и установка новых машин проводится под лозунгом: “Машина должна делать больше, человек меньше”. В результате подобного апологетического восприятия автора, брошюра извращенно трактует положение на текстильных предприятиях США.

Вывод брошюры в свет Главлитом задержан для переработки и исправления».

Цей обіжник зобов'язував начальників республіканських, крайових, обласних літів підвищити вимогливість цензорів до контрольованих видань та відповідальність за ідеологічний зміст цих видань. Про втручання ідеологічного характеру належало інформувати місцевих партійних керівників, щоб вони впливали на редакторів і керівників видавничих організацій, які санкціонували до друку твори з «ідеологічними хибамі». Начальникам головліт належало спеціальним донесенням інформувати союзний Головліт про всі випадки затримки друкованих матеріалів та радіопередач. Цензори мали підписувати сигнальний примірник друкованих творів на випуск у світ, а якщо були б знайдені помилки, затримувати ці сигнальні примірники, повідомляючи про це управління у справах літератури та видавництва відповідного рівня. Редактори газет, дирек-

тори видавництв повинні були для контролю надавати верстки видань, у яких не було б правок, а після того, як цензор дав дозвіл, також заборонялось робити будь-які зміни у тексті. Нарешті, обіжник вимагав переглянути всі твори, що знаходились у друку на предмет їхньої відповідності даним вимогам.

У червні 1947 року Президія Верховного Совету СРСР прийняла указ про збереження державної таємниці, що стимулював активність цензури. Влітку того самого року Головліт СРСР звернувся з пропозицією до Совету Міністрів СРСР зобов'язати керівників міністерств, відомств і організацій самим визначити коло питань і відомостей, що їх не можна друкувати відкрито. У березні 1948 року Совет Міністрів СРСР затвердив «Перелік найважливіших відомостей, які становлять державну таємницю». На основі цього документа міністерства та інші центральні установи склали докладні внутрішньовідомчі переліки. У січні 1949 року Головліт СРСР виробив «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі». Було запроваджено більш жорсткі обмеження змісту друкованої продукції і повну заборону видань з окремих питань, таких, як освоєння Арктики і Далекого Сходу, наявність і діяльність науководослідних та інших закладів, що займалися проблемами атомної енергетики, ракетної техніки тощо. Акцент зробили на засекреченні відомостей економічного характеру, матеріалів про розвиток науки і техніки. Протягом 1947–1949 років додатково заборонили друкувати огляди і зведені дані про кількість, технічний рівень основного та енергетичного обладнання, відомості про будівництво, проектну потужність, розміри капіталовкладень у підприємства союзного та республіканського підпорядкування в головних галузях промисловості тощо. У квітні 1949 року в Головліті СРСР було створено спеціальний відділ цензорського контролю науково-технічної літератури.

Як шукали таємниці

Державну таємницю шукали всюди. Навіть у музеях. Так, наприкінці 1949 року Головліт здійснив перевірку експозиції музеїв у Києві, Харкові, Сталіно, Одесі, Львові, Запоріжжі, Дрогобичі, Полтаві, Дніпропетровську і Кіровограді. Ось як доповідав про результати цієї перевірки секретареві ЦК КП(б)У І. Назаренку заступник завідуючого відділом пропаганди і агі-

тації ЦК КП(б)У Білозуб: «У ряді музеїв зазначених міст було виявлено у експозиції експонати, що розголошують державну таємницю.

Наприклад, у Харківському краєзнавчому музеї було експоновано плакат-діаграму про випуск продукції підприємствами Союзної промисловості у м. Харкові на кінець п'ятирічного плану в абсолютних цифрах, тепловозів, тракторів, парових турбін.

В Одеському краєзнавчому музеї експонувались карти родовищ графітів, залізо-марганцевих руд.

Відділ пропаганди та агітації ЦК КП(б)У запропонував завідуючим відділами пропаганди та агітації обкомів КП(б)У у відповідності до списку Головліту терміново вилучити з експозиції музеїв експонати, що розголошують державну таємницю, і надалі суворо слідкувати за тим, щоб музеї не були джерелом розголошення державної таємниці».

Часом цензура прагнула демонстративно підкреслити свою пильність партійному керівництву. Проілюструвати це можна, скажімо, на прикладі західних областей України, для яких у багатьох періодичних виданнях робились спеціальні вставки з метою посіяти ворожість до ОУН і УПА, які діяли на цих теренах. 6 січня 1947 року начальник Головліту К. Полонник надіслав листа секретареві ЦК КП(б)У по пропаганді І. Назаренку, в якому писав: «Газети західних областей УРСР продовжують друкувати матеріали, що становлять великий інтерес для закордонних розвідок і бандерівського підпілля. В цих матеріалах повідомляється про провали окремих націоналістичних банд, про захоплення їх главарів з вказівкою прізвищ, псевдонімів тощо...

Крім відомостей про долю главарів націоналістичних банд, газети продовжують друкувати й інші матеріали, що цікавлять бандерівський центр, а саме: про діяльність банд, що збереглись, про організацію нами спеціальних винищувальних батальйонів тощо...

Доповідаючи Вам про це, прошу Вашої вказівки редакторам газет припинити публікування відомостей про терористичну діяльність українсько-німецьких націоналістів, оскільки такі відомості становлять цінність для бандерівського центру й завдають шкоди нашим державним інтересам».

Особливо цікаво простежити ініціативи цензури і реакцію на них партійних інстанцій. У зв'язку з цим звернімося до одного характерного прикладу. У квітні 1947 року Головліт УССР, поси-

лаючись на те, що є гостра потреба у вказівках, що могли б озброїти цензорів художньої літератури, на основі узагальнення власного досвіду склав проект «Вказівки цензору художньої літератури», який надійшов до ЦК КП(б)У на затвердження. Проект починався пафосно, вказівкою на те, що «найважливіші керівні вказівки для цензора закладені у творах класиків марксизму-ленінізму, у рішеннях партії з питань літератури та мистецтва». Однак далі сімнадцять (!) пунктів містили перелік тих орієнтирів, за якими той або інший твір мусив бути заборонений:

«1. Произведения, противоречащие нашей партийной программе, задачам коммунистического воспитания советского общества, произведения, носящие на себе следы буржуазной идеологии.

2. Произведения, выражающие чуждые, враждебные советскому строю тенденции, политико-идеологически вредные, лишённые советского воспитательного значения, безыдейные, аполитичные.

3. Произведения, в которых автор, в угоду литературному вымыслу, искажает историческую правду, положения марксистской исторической науки.

4. Произведения, воспевающие буржуазно-националистические взгляды о преимуществах одной какой-либо нации (украинской, например), ее “особой” исторической роли и “особом” национальном характере.

5. Произведения, заключающие в себе взгляды, направленные против сталинской идеи дружбы и братства народов, противопоставляющие одну нацию другой, все и всяческие проявления национализма, шовинизма, расового антагонизма и национальной ограниченности.

6. Произведения, в которых умышленно идеализируется и искажается историческое прошлое Украины, затушевывается классовая борьба, классовые противоречия в дореволюционной Украине, восхваляется мораль эксплуататоров, проповедуются осужденные партией буржуазно-националистические взгляды Грушевского и его “школы”, его “теория” единого потока, “теория” отрубности, исключительности украинского народа и его культуры, “теория” безбуржуазности украинской нации и т.п.

Контролируя эти произведения, цензор обязан установить, поможет ли данное произведение воспитанию советского патриотизма или автор скатывается на националистические позиции.

7. Произведения, идеализирующие старину, уход в далекое прошлое, вместо отображения современной советской жизни.

8. Произведения, в которых обобщаются отрицательные явления нашей действительности, носящие временный характер и не типичные для нашего общества (например, бюрократизм некоторых звеньев советского аппарата, взяточничество, “блат” и др.).

9. Произведения, нарочито извращающие, уродующие советскую действительность, показывающие советских людей глупыми, невежественными, отсталыми, пошлыми обывателями.

10. Произведения, концентрирующие внимание читателей на фактах предательства и измены Социалистической Родине, без противопоставления фактов героического и преданного служения советскому народу и стране, произведения, рисующие психологические переживания предателя и в какой-то степени оправдывающие факт измены и предательства.

11. Произведения, в какой-то степени порочащие советского воина, искажающие образ и моральный облик советского офицера и солдата (трусость, шкурничество, безынициативность, мародерство и т.п.).

12. Произведения, воспевающие чуждые советским людям чувства индивидуализма и эгоизма, выдвигающие на первое место личные корыстные интересы в ущерб общественным, социалистическим, прививающие читателю буржуазные взгляды на труд, пессимистическое отношение к жизни и т.д.

13. Произведения, которые по своей тематике безучастны к передовым идеям советского общества, отвлекают читателя от событий и задач нашего времени и уводят читателя в мир личных интересов и мещанского благополучия.

14. Произведения, искажающие взаимоотношения советских людей в труде, быту, в советской семье, пропагандирующие пошлое, легкомысленное отношение к женщине; произведения порнографические.

15. Произведения, тенденциозно-восхваляющие буржуазную литературу и искусство, выражающие преклонение перед отсталой, отживающей буржуазной культурой, вместо обличения буржуазной действительности.

16. Произведения, отражающие осужденные нашей партией реакционные литературные течения и теории прошлого (лозунг “искусство для искусства”), являющиеся открытой формой проповеди гнилого аполитизма и безыдейности, эстетико-фор-

малистических тенденций, проявления натурализма, пошлости, мещанства, декаденства, обреченности, всяческие проявления мистики, идеализма и т.п.

17. Произведения низкого художественного качества, халтурные, антинаучные».

З'ясувавши, що увесь художній твір або значна його частина є хибною, цензор повинен був спочатку узгодити це все з начальником відповідного літу. Якщо начальник погоджувався, складалася рецензія, а висновки узгоджувалися із секретарем обкому партії з пропаганди та агітації або його заступником. Потому належало викликати директора видавництва або головного редактора, остаточно розв'язати питання щодо рукопису. Лише ці останні дві посадові особи повинні були знати про цензорське втручання і саме вони (без посилянь на органи цензури) повинні були вести переговори з автором твору.

Тоді, у 1947 році, охоронний ентузіазм Головліту УССР не був підтриманий. В Управлінні агітації та пропаганди ЦК КП(б)У після ознайомлення з проектом вирішили, що затверджувати його недоцільно, оскільки він «може ввести в оману цензорів, дає можливості широкого тлумачення даних вказівок і може потягнути за собою великі помилки у політичному контролі літератури, що видається». Однак документ подолав заборону і чимало його постулатів успішно працювали фактично до краху системи комуністичної цензури, а «широке тлумачення» художньої та іншої літератури завжди залишалось її нездоланною зброєю.

Технологія цензури

Важливим для розуміння суті і технології роботи цензорів є аналіз «Текстовых сводок вычерков предварительной цензуры», а також доповідних записок про втручання органів цензури у книжково-журнальну продукцію, що надсилались до ЦК КП(б)У. Або контроль за бібліотечною справою. Наприклад, станом на 1 листопада 1947 року органи цензури взяли в Україні на облік 10 675 бібліотек, перевірили 8025. Внаслідок цього було вилучено 47 419 книг і списано в макулатуру 51 402 книги. Крім того, понад 10 тис. примірників було піддано виправленням (вирізки статей, заклеїтка цитат, закреслення посилянь на «ворогів народу»). Вже це засвідчує величезні масштаби цензурної діяльності.

У травні 1947 року К. Полонник надіслав секретареві ЦК КП(б)У К. Литвину і заступникові Голови Совета Міністрів УССР М. Бажану листа, в якому доповідав про суцільну перевірку книжкових фондів бібліотечної мережі України і підкреслював, що перевірка не дає належного ефекту, оскільки все ще залишаються величезні нерозібрані книжкові фонди, за рахунок яких поповнюються бібліотеки. Крім цього, в Україну постійно надходять неперевірені книжки з Держфонду РСФСР. У зв'язку з цим начальник Головліту вносив кілька пропозицій, серед яких була й така: «Дозволити Головліту Республіки видати “Зведений список літератури, що підлягає вилученню з бібліотек громадського користування”, зобов'язавши зацікавлені відомства (Комітет культосвітзакладів, Уповноваженого ВЦРПС і Міністерство освіти) фінансувати це видання.

Доповідаю, що Головлітом вже здійснено підготовчу роботу по складанню цього “Зведеного списку”: “Список” охоплює до чотирьох тисяч назв книжок, що підлягають вилученню (за наказами цензури за 1933–1947 р.р.).

“Зведений список” видається на Україні вперше. ...Просимо дозволити Головліту видати у вказаному вище порядку “Список осіб, усі твори яких підлягають вилученню”. Цей список нами складений, він містить 373 прізвища».

Невдовзі ЦК КП(б)У дав дозвіл на друкування такого прокрипційного списку. Згодом видання індексів заборонених книг і небажаних авторів стане традицією. Відомо кілька списків:

1. Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української ССР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 року включно (К., 1947). Містить понад 3 000 назв.

2. Алфавітний список застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці (К., 1948). Понад 2 000 назв.

3. Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці (Харків, 1954). Понад 8 000 назв.

4. Список книжок, які залишені в «Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній сітці» (К., 1954–1959). Частина 1–5.

5. Список книжок, які підлягають вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної сітки (К., 1958).

6. Список післявоєнних видань, які необхідно вилучити з бібліотек громадського користування на підставі наказів та списків Головліту ССРСР і Головліту УССРСР (1945 р.–15.05.1960 р.) (К., 1960).

7. Зведений список книжок, які підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки (Харків, 1961). Частина 1.

Це те, що стосується України. А всього, як повідомляв у записці від 22 січня 1960 року в ЦК КПСС начальник Головліту ССРСР П. Романов, «у різний час Головлітом ССРСР були складені і розіслані бібліотекам 44 списки на вилучення приблизно 30 тисяч назв такої літератури, виданої у нашій країні як у центрі, так і на місцях». У цій самій записці знаходимо інформацію про те, що на той момент чинними залишались 23 списки на 12 тисяч назв книжок. На цій підставі П. Романов просив згоди на видання «Списку видань, що знаходяться у спецфондах бібліотек, що підлягають списанню».

Одним з найважливіших напрямів діяльності цензури був контроль за букіністичними магазинами. Вся література, що закуповувалася книгарнями, перед надходженням до продажу підлягала цензорській перевірці.

Якими ж силами здійснювалась уся ця, без перебільшення, грандіозна робота? За 1946–1949 роки загальна чисельність працівників центрального апарату Головліту ССРСР збільшилась з 219 до 311 осіб, у тому числі цензорів – із 109 до 196 осіб; загальна кількість працівників місцевих органів цензури зросла з 2031 до 2101 особи, в тому числі цензорів – з 1159 до 1630 осіб, з них із вищою освітою з 268 до 373. Як бачимо, якісний склад цензорів на місцях, тобто основної частини працівників Головліту ССРСР, залишався досить низьким: лише чверть з них мала вищу освіту.

У 1953 році в органах цензури УССРСР працювало 395 осіб, з них керівників і цензорів – 295 осіб. У центральному апараті налічувалось 50 працівників, з них керівників і цензорів – 35 осіб. Діяло чотири відділи: попередньої цензури, наступної цензури, іноземної цензури та контролю за творами мистецтва. Тодішній склад місцевих органів цензури включав 345 осіб, з них керівників і цензорів – 260 осіб. З обласних управлінь найбільшими були Сталінське (33 особи), Київське і Харківське (по 24 особи) Львівське та Дніпропетровське (по 18 осіб).

Саме на початку 1950-х років, після смерті Сталіна, органи цензури ненадовго включили до системи Міністерства внутрішніх справ. Однак у листопаді 1953 року Головліт повернувся «під крило» Совета Міністрів ССРСР, що продублювали у тодішніх «союзних республіках». 11 серпня 1963 року було створено Державний комітет Совета Міністрів ССРСР по пресі, на який було покладено керівництво видавничою справою і книжковою торгівлею, а також «контроль за виконанням рішень партії і уряду в галузі видавничої справи, поліграфії і охорони військових і державних таємниць у пресі».

Логічний фінал

Як ми побачили, рамки комуністичної цензури у досліджуваній період були значно ширшими, ніж це декларувалося офіційними документами. Така ситуація, здавалося, дозволяла утримувати широку громадську думку у певних параметрах, здійснювати комуністичну індоктринацію. З іншого боку, полювання за словом і думкою породжувало зворотний ефект – інтелектуальний спротив, стимулювало інакодумання, що зрештою пізніше знайшло наочний вияв у продукції «самвидаву».

Надзвичайно цікавим і практично недослідженим є останній період існування комуністичної цензури. Ще належить реконструювати і проаналізувати те, як відбувався «відкат», відхід від тих норм ідеологічного контролю, що були чинними упродовж усього часу існування тоталітарного режиму. Предметом окремого дослідження може стати період «перебудови». Зокрема, відомо, що 31 грудня 1988 року Ідеологічний відділ ЦК КПСС надіслав секретного листа з рекомендацією переглянути список книжок, що «підлягають вилученню з бібліотек та книготорговельної мережі», і список осіб, «твори яких підлягають вилученню». Саме після цього доступними для читачів в ССРСР стали твори багатьох літераторів, серед яких Олександр Солженіцин, Василь Аксьонов, Володимир Войнович, Георгій Владімов, Олександр Галич, Йосип Бродський та інші.

А 17 січня 1990 року з'явився поворотний в історії комуністичної цензури документ: «Повернути із спецфондів до загальних фондів бібліотек усі видання, які підлягали вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі за списками і наказами Головліту УССР».

Усі раніше видані списки і накази Головліту УССР з цього питання вважати такими, що втратили чинність, в тому числі наказ № 5-дск від 11.10.1989 р.

Начальник Головного управління Л.Д. Солодовник».

Цей наказ можна вважати епітафією цензурі. Найцікавіше те, що її написав для себе сам Головліт УССР. Що ж, епітафією належить завершувати. Не порушуватиму традицію.

Українська Друга світова

Заглянем в лицо трагедии...
Здравствуй, трагедия! Давно тебя не видали.
Привет, обратная сторона медали.
Рассмотрим подробно твои детали.

Иосиф Бродский

Поза сумнівом, 2005 рік увійде в історію України як особливий. І з огляду на «помаранчеві» політичні трансформації в Україні. І з огляду на те, що він ювілейний: виповнилося 60 років краху нацистського рейху, що відзначався людством у травні. Ця дата знов нагадує сентенцію, що історію творять кров'ю, а пишуть чорнилом. У принципі це правда. Можна лише додати, що сам процес написання історії, особливо советського періоду, псує дослідникам чимало крові. Стосується це і досліджень історії України під час Другої світової війни.

Якщо давати загальну оцінку стану цих досліджень в сучасній Україні, то доводиться констатувати, що вони все ще перебувають під вирішальним впливом агресивних ретроградів, які ідеологізують і міфологізують цю проблематику, продовжують популяризувати сумнівні стереотипи сталінсько-брежнєвської історіографії. Понад те, стверджують, що лише вони знають правду про війну. Невеличка когорта відносно молодих (і не молодих) дослідників, здатних мислити незаангажовано, de-facto змушена маневрувати між старими і новими підходами. А це, зрозуміло, не призводить до з'ясування багатьох важливих речей. Що більше, все ще існує чималий комплекс проблем, що його представники «правильних» поглядів вважають зовсім не обов'язковим чи не таким уже й важливим для «єдино правильного» уявлення про війну. Попри те істина пробиває собі шлях, і ті, хто прагне правди, виокремлюють українські сюжети війни.

Почну з двох таких сюжетів, що надають «українськості» всій Другій світовій. 15 березня 1939 року угорське військо вдерлося у Карпатську Україну, що тільки-но проголосила державну незалежність. Ціною крові, жертв і розпачу Закарпаття було приєднано до Угорщини. 2 вересня 1945 року молодий генерал українського походження Кузьма Дерев'янка від імені ССРСР на борту американського лінкора «Міссурі» підписав Акт капітуляції Японії.

Згадані історичні дати – це лише етапи глобальних інfernальних подій. Часто наголошують, що нещадний вихор війни двічі пронісся по Україні – із Заходу на Схід і зі Сходу на Захід. В Україні було задіяно до 60 % дивізій вермахту, майже половину бойових частин Червоної/Советської армії, що завдали стратегічних ударів по німцях. Саме з України відкрився шлях советським військам до Центральної Європи і на Балкани. Українці показали, що вони вміють воювати з нацистами.

У планах Гітлера Україна посідала особливе місце. Власне, ці плани будувалися з урахуванням загарбання України. У стратегії Сталіна Україна так само завжди була присутня. Червоний диктатор ніколи не забував прагнення українців до незалежності, продемонстроване у 1917–1920 роках, люто боровся не те що з проявами, а навіть з натяками на це прагнення. Все це прирікало Україну на те, щоб опинитися між двома тоталітарними потугами, себто прирікало на жертви.

22 серпня 1939 року у виступі перед командуючими всіх збройних сил Німеччини Гітлер сказав: «З осені 1938 року я вирішив іти разом із Сталіним... Сталін і я – єдині, які дивляться лише в майбутнє. Так, я найближчими днями на німецько-радянському кордоні подам руку Сталінові і разом з ним розпочну новий розподіл світу...» 23 серпня того самого 1939-го, як відомо, було підписано сумновідомий «пакт Молотова–Ріббентропа». Диктатори ділили Європу, і кожен мав свої розрахунки. Однак у їхніх планах не було місця незалежній Україні. На жаль, відсутня була вона і в планах тодішніх польських політиків. У 1938 році міністр закордонних справ Польщі Бек у переговорах з Герінгом наполягав на приєднанні Карпатської України до Угорщини. Іронія історії: і катів, і жертв об'єднала, делікатно висловлюючись, неповага до України.

17 вересня 1939 року СРСР вступив у Другу світову війну: війська Українського фронту увійшли на територію Західної України і Західної Білорусії. 22 вересня Червона армія була у Львові, а 27 вересня нацисти захопили Варшаву. «Визвольний похід» Червоної армії, «золотий» для Західної України вересень 1939-го, братерське «возз'єднання» – ці сталінські історико-політичні атавізми лунають і сьогодні. Понад те, спроби їх подолання викликають (часом і в Україні, а особливо в Росії) бурхливі ламентациї на теми «Сталін як об'єднувач українських земель», «Нас зустрічали квітами» тощо.

Та хіба можна в таких категоріях оцінювати змову двох тираній? Тираній, що поділили між собою сфери впливу від Балтійського до Чорного моря, від Фінляндії до Бессарабії, зокрема домовилися знищити Польщу як державу. Не слід лукавити: ССРСР вступив у Другу світову на боці нацистів, а вже потім, з 1941-го, страшною ціною довелося розплачуватись і «виправляти» вади недолугої сталінської таємної дипломатії.

Не був Сталін і для України «батьком-об'єднувачем». Він думав, як засвідчують відкриті в останні роки документи, про послідовне знищення українських національних організацій і українських патріотів (апріорно для Москви «націоналістів»), а також про створення на західноукраїнських землях стратегічного плацдарму для майбутнього завдання удару по Німеччині. Внаслідок домовленостей з нацистами ССРСР захопив значну частину території і населення тодішньої Польської держави. Тобто виступив, за нормами міжнародного права, відвертим загарбником. Ці факти не перекреслити розмовами про «золотий» для Західної України вересень 1939 року. Цей вересень був коричнево-червоного кольору.

Саме тому і патріоти-поляки, і патріоти-українці стали жертвами того «золотого вересня». Вже з грудня 1939 року розпочалася підготовка до депортації населення західних областей України і Білорусії до віддалених районів ССРСР. Перших мешканців було депортовано у лютому 1940 року разом із родинами польських військових осадників і лісничих. Друга депортація у квітні 1940 року охопила родини репресованих. Третя і четверта відповідно у червні 1940-го і у травні–червні 1941 року – переважно біженців. Усього депортовано було близько 320 000 осіб. Дотепер не підраховано кількість померлих у транспор-тах, в'язницях, таборах та розстріляних на підставі різних вироків. Крім того, після початку советсько-нацистської війни у 1941 році були розстріляні тисячі в'язнів і військовополонених.

22 червня 1941 року поставило хрест на злочинних домовленостях Гітлера і Сталіна, але не на випробуваннях для українців. З початком війни розпочалося здійснення мобілізаційних заходів. Ресурси України вивозилися на Схід, в Росію і райони Середньої Азії. Туди було евакуйовано 3,5 мільйона громадян України. На Схід вивезли обладнання 550 найбільших українських промислових підприємств, а решту розграбували німці.

Німецькі автомобілі біля будинку військової комендатури (Верховного Союзу УСРС) по вулиці Кірова, 5. Київ, 1942 рік

За умов наступу німецьких військ ЦК ВКП(б) і советський уряд дали вказівку місцевим органам влади і парторганізаціям знищувати все, що не вдалося евакуювати у східні райони СРСР: устаткування заводів, фабрик, колгоспну техніку, реманент, палити збіжжя тощо. Про це йшлося у директиві Совнаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року, у виступі Сталіна по радіо 3 липня 1941-го, у спеціальній постанові Державного комітету оборони від 22 липня 1941-го та в інших документах. Як відомо, в них мовилося про утворення зони «спаленої землі».

Однак і це виявилось лише напівправдою, оскільки в СРСР дозволялося згадувати про те, що ворогові нічого не залишали, і не можна було згадувати про злочини комуністичного режиму, скоєні при виконанні й перевиконанні (а як же інакше за тоталітаризму?!) сталінської політики «спаленої землі», коли комуністична влада втікала на схід.

Наприклад, не нацисти, а комуністична влада при евакуації в Запоріжжі висадила в повітря Дніпрогес. І все б нічого, але про це не знало ні цивільне населення, ні навіть знизу розташовані військові частини. В Дніпропетровську було підірвано

Пам'ятник на могилі Тараса Шевченка в Каневі. 1944 рік

хлібокомбінат разом з робітниками. В Одесі при відступі Червоної армії затопили приморські квартали разом із жителями, а поранених червоноармійців скинули в море разом із санітарними машинами. З Харкова вивезли сотні представників інтелігенції, для того щоб їх спалити в закритому будинку. В Умані живими замурували людей в льоху. Таких прикладів багато. І все це робили не нацисти, а комуністи при відступі.

Подекуди люди протидіяли цій політиці «спаленої землі». Наприклад, селяни зривали спроби нищення колгоспного майна, приміщень, продовольства тощо. Напевно, ми вже дожили в Україні до того, що можна писати не лише про злочини та репресії нацистської окупації, а й про злочини комуністичного режиму щодо своїх власних громадян. Люди, які пережили цю катастрофу, знали, що **УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД ТЕРПІВ ВІД ОБОХ ТОТАЛІТАРНИХ СИСТЕМ** як гітлерівської, так і сталінської.

Тепер поговоримо про дефініції. Війну, що розпочалася, в СРСР було названо «Великою Вітчизняною війною». Вже 22 червня 1941 року сталінський академік Омелян Ярославський написав статтю, яку наступного дня надрукувала газета «Правда» під заголовком «Велика вітчизняна війна радянського народу» (спочатку всі три слова писалися з малої букви). Згодом запровадили велику літеру для слова «вітчизняна», а наприкінці війни почали писати перші два слова з великої літери).

Однаке події після 22 червня поставили під сумнів власне «вітчизняність» війни, легендарний ентузіазм і монолітність цивільного населення у справі оборони «соціалістического отечества», виявили глибинний розкол суспільства меншою мірою на три групи: на тих, хто через різні обставини (в тому числі переконання) воював у Червоній армії; на тих, хто не хотів повернення комуністів і відкрито протистояв їм; і на «мовчазну більшість», яка готова/змушена була пристосуватись до різних режимів.

Ніхто інший, як сам Сталін у своєму тості (про значення цього тосту варто буде поговорити окремо у спеціальній публікації) 25 червня 1945 року сказав: «У нашего правительства было не мало ошибок, были у нас моменты отчаянного положения в 1941–1942 годах, когда наша армия отступала, покидала родные нам села и города Украины, Белоруссии, Молдавии, Ленинградской области, Прибалтики, Карело-Финской Республики, покидала, потому что не было другого выхода».

(Що робив у тому кривавому червні сам «батько народів», ще належить дізнатися, хоча сьогодні вже багато здавалося б неймовірного ми знаємо. Наприклад, підтверджено, що шокований наступом нацистів, Сталін був готовий запропонувати Гітлеру новий варіант Брестського миру: В'ячеслав Молотов під час зустрічі з болгарським послом звернувся до нього з проханням передати в Берлін пропозицію припинити бойові дії. Натомість Сталін був готовий віддати нацистам Україну і Білорусію. Однаке в той момент, з огляду на воєнні успіхи, Гітлер відкинув ці пропозиції.)

Советське суспільство було стероризованим і роз'єднаним, а відтак значна його частина чекала на прихід німців з надією на позбавлення від більшовицької тиранії. На початку війни селяни мали надію на визволення від комуністів не лише в Галичині (про це, як правило, говорять), а й на Київщині. Як згадував Дем'ян Коротченко (не якийсь нацистський пропагандист, а секретар ЦК КП(б)У), у початкові дні війни «абсолютна більшість цивільного населення в Україні не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а намагалася різними засобами прилаштуватися до окупаційного режиму».

Тобто війна розколола суспільство. Отже, були ті, хто, як-от Павло Тичина, проголошував:

Ми переможемо, в нашій бо землі
І правда, й сила, й Сталін у Кремлі.

Однак були й сили, які розуміли, що ні Берлін, ні Кремль не дадуть Україні свободи. І з огляду на це принципово іншого трактування потребує той факт, що 30 червня 1941 року у день нацистської окупації Львова активісти ОУН проголосили відновлення крайового правління Української держави (місцевого уряду на чолі з Ярославом Стецьком), не поінформувавши про це німців. Це не була акція колаборантськи налаштованих українців-державників, а віддзеркалення ситуації, наявної у суспільстві. Українцям приписують багато «фобій», але у державофобії звинуватити їх важко.

Відтворити історію України у ХХ столітті, зрозуміти стежки і меандри тих, хто вів уперту (в тому числі збройну) боротьбу за її незалежність, фактично означає не тільки реконструювати минуле, а ще раз (вкотре вже!) поставити «кляте» питання про життєздатність українського державницького проекту. І хто б і як не іронізував, кому б це подобалось або не подобалось, але саме історія ОУН і УПА була і залишається однією з важливих форм легітимації української нації. Ось чому такою гострою є проблема «повернення» саме цієї історії.

З одного боку, ніби всім зрозуміло, що вони боролися не проти, а за незалежну Українську державу. З іншого боку, істеблішмент у добу Леоніда Кучми не наважився (а нинішнє «пома-

Німецькі офіцери на Аскольдовій могилі в Києві. 1941 рік

ранчеве» керівництво ЩЕ не наважилось) сказати про це вголос. Натомість лунають голоси тих, хто безапеляційно стверджує, що «ОУН і її збройні формування фактично були поплічниками фашистських загарбників».

Як би все було так просто, то не було б що досліджувати, про що дискутувати! Проте це складна проблема. Це виразно передав не бандерівець, а комуніст Семен Руднєв, комісар партизанського загону Сидора Ковпака, який записав у своєму щоденнику: «Націоналісти б'ють німців, але вони наші вороги».

Кілька років в Україні працювала робоча група «для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН–УПА». Мені випало бути членом цієї групи на чолі із професором Станіславом Кульчицьким. Хочу підкреслити, що ми підійшли до своєї місії максимально добросовісно, зібрали й видали документи, різноманітні матеріали, кілька монографій, а з-поміж них фундаментальну працю Анатолія Кентія про історію ОУН і УПА. Ми надали суспільству і владі неупереджені аргументи для розв'язання питання про статус учасників українського національно-визвольного руху. Ми нікого не хотіли «відбілювати», але й не хотіли чорнити. Тепер слово за новим керівництвом, насамперед за Президентом України.

Тепер повернімося ще раз до сталінських слів, сказаних 25 червня 1945 року. Отже: «Иной народ мог бы сказать Правительству: вы не оправдали наших ожиданий, уходите прочь, мы поставим другое правительство, которое заключит мир с Германией и обеспечит нам покой. Но русский народ не пошел на это, ибо он верил в правильность политики своего Правительства и пошел на жертвы, чтобы обеспечить разгром Германии. И это доверие русского народа Советскому правительству оказалось той решающей силой, которая обеспечила историческую победу над врагом человечества – над фашизмом.

Спасибо ему, русскому народу, за это доверие!

За здоровье русского народа!»

Офіційні втрати Україні у війні становлять до 10 мільйонів осіб. Всього, за сучасними підрахунками, СРСР у 1941–1945 роках втратив 32 мільйони осіб. Це були, як співали за радянських часів, «дети разных народов». А в Кремлі підкреслювали (як, до речі, і нині в Росії почали підкреслювати) роль лише російського народу. Це не віщувало нічого доброго іншим народам і, зрозуміло, українцям, яким ВКП(б) не довіряла через те,

*Берлін, Трептов-парк.
Лютий 2006 року.
ФотоЮ. Шаповала*

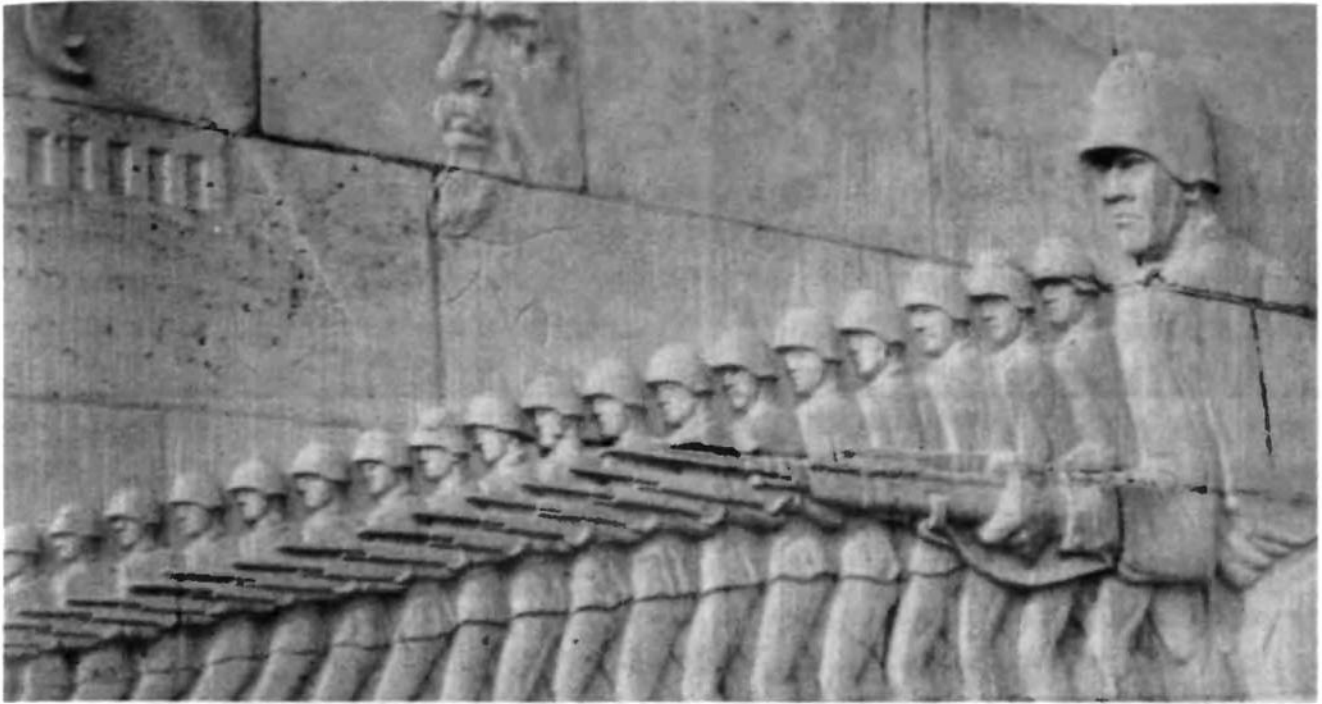
що вони перебували під німецькою окупацією, і через те, що з 1944 і аж до кінця 1950-х років на західноукраїнських землях чинили спротив «новому старому» окупанту.

Вже в січні 1944 року на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) Сталін виступив з промовою «Про антиленінські помилки і націоналістичні перекручення у кіноповісті Олександра Довженка “Україна в огні”». Кіноповість не просто критикували, а оголосили «антисовєтською», яскравим виявом «націоналізму, вузької національної обмеженості». Це був виразний сигнал до чергової масштабної антиукраїнської кампанії, повний формат якої виявиться у повоєнні роки.

Ось чому настав час ревізувати один із корінних постулатів – про визволення України. У 1944 році такого визволення по суті не відбулося, а відбулося **ВИГНАННЯ НАЦИСТІВ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**. Та війна після війни, що її сталінський режим розгорнув з того часу на західноукраїнських землях і вів аж до середини 1950-х років – один з найпереконливіших аргументів на користь саме такої дефініції. Проте є й чимало інших.

На один із них вказує, зокрема, Мілован Джилас у своїй книзі «Бесіди із Сталіним». Він згадує, як у складі делегації Югославії у 1945 році повертався з Москви і заїхав до Києва. Джилас пише про Микиту Хрущова, росіянина, який керував Україною з 1938 року: «Це було незвично навіть для нас, комуністів, які могли виправдати все, що здатне дискредитувати ідеальний образ нас самих, що серед українців, нації, так само чисельної, як французи... не знайшлося жодної людини, здатної бути прем'єром уряду». А далі Джилас відверто пише, що не можна пояснювати криваве протистояння у Західній Україні лише впертістю українського націоналізму. Виникає запитання: звідки береться цей націоналізм, якщо всі народи СРСР насправді рівні?

Я погоджуюся з тими, хто обстоює думку, що на території України нацисти здійснювали по суті політику двох голокостів –

Одне із зображень на кам'яних брилах у берлінському Трептов-парку. Лютий 2006 року. Фото Ю. Шаповала

тотального винищення євреїв (загинуло понад 1 мільйон, а Бабин Яр у Києві став символом трагедії євреїв України), а також планомірного винищення слов'ян – українців, росіян, поляків, білорусів. Величезним «комбінатом смерті» мав стати спланований нацистами до побудови Тотенбург на берегах Дніпра під Києвом. Менші за розміром такого роду «комбінати» нацисти спорудили по всій Україні. Чимало українців опинилися й у концтаборах за межами України.

Одним із прикладів того є батько нинішнього Президента України Віктора Ющенка, який перебував у Освенцімі (Аушвіці). 27 січня 1945-го в'язні цього жахливого табору, в якому було винищено понад 4 мільйони осіб, були звільнені советським військом. Та мені хотілося б звернути увагу на те, що і у цій нібито зрозумілій проблемі – себто визволення советськими військами в'язнів концтаборів – є дуже характерні нюанси і речі, які надто виразно характеризують режим, що його нині дехто так захищає. Ці нюанси ще потребують уваги дослідників.

Наприклад, Василь Петренко, генерал-лейтенант у відставці, Герой Советського Союзу, у січні 1945-го командував 107-ю стрілецькою дивізією 60-ї армії 1-го Українського фронту. Він згадував, що перед його дивізією було поставлено завдання взяти місто Нойбурн у шести кілометрах від концтабору, про існуван-

Цитати із Сталіна німецькою і російською мовами донині прикрашають меморіал у берлінському Трептов-парку. Лютий 2006 року. Фото Ю. Шаповала

ня якого на той момент він взагалі нічого не знав. «Коли у листопаді 1944 року, – розповідав Петренко, – планувалася Вісло-Одерська операція по захопленню Сілезії, Сталін особливо підкреслив: “Найголовніше – зберегти промисловий потенціал. Він нам дуже потрібен для майбутнього”. Про людей, про в’язнів концтабору – жодного слова... Тим часом інформацію про нього Москва мала...»

Що ж, у диктаторів своя логіка і власне ставлення до людей (переважно як до біомаси). Важливо врешті-решт те, що в’язнів Освенціма було звільнено, хоча при цьому загинуло чимало радянських вояків.

Це були жертви в ім’я інших жертв. В ім’я пам’яті про апокаліптичну симфонію під назвою «Друга світова війна», в якій з-поміж інших виразно-героїчно і неповторно-трагічно пролунала українська тема. Ми обов’язково її почуємо. Адже, як каже латинська приповідка, час виявляє все.

Чорнобиль forever

У Парижі (а саме тут я пишу ці рядки), у безтурботному, як заведено вважати, «місті кохання», в одному солідному книжковому магазині нашттовхнувся я на книжку «Чорнобиль. 20 років по тому». Втім чи не найпершими в Європі про двадцяту річницю Чорнобильської біди згадали італійці. Ще у березні 2006 року у старовинному італійському містечку Маростіка відбулася міжнародна наукова конференція «Скривджене людство: 20 років після Чорнобиля». Ініціаторами її проведення та організаторами виступили італійсько-українська благодійна асоціація «Іль Понте – Міст», Інститут досліджень історії суспільства та релігії міста Віченца, міські адміністрації міст Маростіка та Кальдоні. Слухаючи виступи учасників конференції, я з якоюсь особливою силою і навіть драматизмом відчув, що Чорнобиль – це назавжди. Що б там не писали і не говорили про нього у зв'язку із двадцятиріччям у світі, самі ми для себе повинні навчитися пам'ятати цю трагедію, бути чесними насамперед самі перед собою.

* * *

Почну з пісні, яку часто передавали по українському радіо в період «розбудови держави» за Президента Леоніда Кравчука. Отже, слова (якщо мені не зраджує пам'ять) були такі:

Дихає Чорнобиль нашими гріхами:
Ті зріклися мови, ті зріклися роду.
Отака історія нашого народу.

Потім, як відомо, часи змінилися і поняття «розбудова держави» почали перекладати російською мовою як «расстройство государства». Зміну акцентів дуже добре передає такий анекдот. У добу Кравчука, входячи до якогось «високого» кабінету, ти мусив вимовити: «Слава Україні!» – і отримував відповідь: «Героям слава!». За Кравчукового наступника ритуал вітання набув іншого вигляду. На привітання: «Слава Україні!» ти отримуєш відповідь: «Да нет базара!».

Посткравчуківський період в історії України позначений багатьма знаковими подіями, з-поміж яких слід виокремити спроби реваншу і реабілітації деяких керівників УССР, насамперед Володимира Щербицького та його «ближнього кола».

У цих питаннях можна зрозуміти стару номенклатурну гвардію та її хибний, але в основі своїй щирий, пієтет до Щербицького та його клеветів. Однак важко зрозуміти тих представників відносно молододі генерації керівників, які засвоюють хибні стереотипи і навіть ілюзії щодо того, ким насправді були ті діячі, за панування яких стала можливою Чорнобильська Біда.

Тому подам ключ до розуміння «першої особи», лідера, тобто Щербицького. Цей ключ я знайшов у розповіді відомого поета і державного діяча Дмитра Павличка. Згадуючи про свою розмову із Щербицьким, він навів такі його слова: «Ти хочеш самостійної України, а я її не хочу. І Москва також не хоче». От і все. І не треба нічого вигадувати, як він любив Україну і переживав після фатального вибуху Чорнобильської станції. Може, й переживав, але за КОГО і за ЩО. Це питання.

Відповідь на нього (або частину цієї відповіді) я знайшов свого часу в Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині це Центральний державний архів громадських об'єднань України), прочитавши документи про чорнобильську аварію. Це жахливі документи і враження вони справляють відповідне, але їх треба знати. Невеличку частину цих унікальних уже тепер документів пропоную прочитати і вам.

А тепер, власне, про те, що сталося 20 років тому о 1 годині 30 хвилин. В одному з архівних документів про це сказано так: «Причина аварії – технічна помилка при розробці та здійсненні програми випробування турбогенератора № 8 ЧАЕС після його зупинки в режимах вибігу з навантаженням власних потреб... Не була врахована нестійкість реактора типу РБМК (себто «реактор большой мощности канальный») в проміжних режимах... відбулося відхилення від регламенту експлуатації реактора».

А ось що згадує співробітниця Управління будівництвом ЧАЕС, яка на власні очі побачила аварію. В ніч з 25 на 26 квітня вона перебувала на відстані 500 метрів від 4-го блока: «Приблизно о 1 годині 25 хвилин почувала вибух, після чого побачила руйнування (стіну, що падала) 4-го блока, потім відразу ж (з дуже незначними проміжками часу) відбувся повторний вибух і над будинком реактора піднялася грибоподібна хмара блакитного кольору...»

Та пам'ятаймо, що у квітні 1986 року суспільство не могло дізнатися про те, що насправді трапилося на Чорнобильській АЕС, від цієї співробітниці та інших очевидців. Не дізналися

ми про це і від влади, зокрема, від тодішнього офіційного партійного лідера УССР Володимира Щербицького, не кажучи вже про дрібніших репрезентантів партійно-державного істеблiшменту. Повідомило про Чорнобиль радіо «Свобода». І перші рекомендації, як поводити себе за умов підвищеної радіації, надало також це саме радіо. Пам'ятаю, як після цього у парку біля тоді ще Державного (тепер Національного) університету імені Тараса Шевченка миттєво зникли любителі шахів, які там грали днями і ночами, а також молоді мами з колясками. Стало зрозуміло, що справа серйозна.

Саме в той час, напередодні першотравневих свят, мені довелося бути присутнім на зборах партійного, комсомольського і профспілкового активу Київського університету. Відбулося це дійство в палаці «Україна». А університетська публіка, до речі, завжди відрізнялася неформальними запитаннями до начальства, які до того ж можна було ставити у письмовій формі. І ось летить до тодішнього першого секретаря Київського міського комітету Компартії України одна із записок. У ній запитання: «Як Ви оцінюєте ситуацію у зв'язку з аварією на ЧАЕС?».

Відповідь дослівно була такою: «Ну что вы все с этим Чернобылем. Тоже мне проблему нашли. Вот вопрос продавать или не продавать водку на майские праздники – вот это проблема! Не знаем, пока как тут быть». Якщо повірити в цю відповідь, можна вирішити, що знаменита горбачовська антиалкогольна кампанія становила головну проблему для партійного керівництва, яке 1 травня 1986 року за умов підвищеної радіації все-таки вивело людей на традиційну демонстрацію.

Отже, постає ключове запитання: чи мали тодішні керівники інформацію про те, що сталося у Чорнобилі? Архіви свідчать, що мали, знали й про ті неподобства, що виявилися ще під час будівництва станції і після того, як вона стала до ладу у 1977 році.

Чорнобильська атомна електростанція імені В.І. Леніна як об'єкт стратегічного значення перебувала під постійною увагою органів і підрозділів КГБ УССР з першого дня будівництва. Співробітниками органів держбезпеки у доаварійний період були викриті численні факти недоброякісного виконання будівельно-монтажних робіт, поставок бракованого обладнання, порушення технологічних норм експлуатації станції, правил пожежної і радіаційної безпеки. Чимала увага приділялася технічним аспектам роботи станції, на якій, за матеріалами КГБ, з

*«Та сама» першотравнева
демонстрація після вибуху*

1971 по 1981 рік включно сталося 29 аварійних зупинок, з них 8 з вини персоналу. 17 березня 1984 року у спеціальному повідомленні було вказано на виявлені недоліки проектування 3-го і 4-го (того самого, що вибухне) енергоблоків ЧАЕС. У липні 1985 року знов привертається увага до згаданих двох, а також 5-го енергоблоків. Нарешті, в люто-

му 1986 року у спеціальному повідомленні вказується на можливі негативні наслідки знижень потужності енергоблоків станції.

Крім цього, були зафіксовані вражаючі факти, що засвідчували нерозуміння того, з чим саме доводиться мати справу. Так, зокрема, у березні 1981 року Управління КГБ УРСР по Києву і Київській області повідомило про те, що у ставку для охолодження води, що обмивала реактор, почали промислово вирощувати рибу. З 1979 року цю рибу без належного контролю продавали населенню. Чимало відомостей, про які йшлося, спецслужба, як ви здогадуєтесь, видобувала специфічними оперативними можливостями, їхня достовірність перевірялася. І про все це (неодноразово!) доповідали керівництву Чорнобильської АЕС та вищим партійним і урядовим структурам УРСР та колишнього Советського Союзу.

Попри те історія Чорнобильської аварії розпочалась із замовчування і брехні. 1 травня 1986-го людей вивели на демонстрацію тому, що політична доцільність взяла гору над повагою до людей, хоча загальний викид радіації склав 50 мільйонів кюрі. Це дорівнює радіоактивному забрудненню від 500 хіросімських атомних бомб.

Ті документи, що їх було надіслано до партійно-державних структур, давали підстави для серйозних сумнівів у доцільності проведення першотравневої демонстрації. Проте у довідці одного з відділів ЦК КПУ від 30 квітня 1986 року мовилося: «По данным обкомов и Киевского горкома партии, правительственное сообщение об аварии на Чернобыльской атомной элект-

ростанции повсеместно воспринято населением с пониманием и сожалением о случившемся. На местах сохраняется деловая, спокойная обстановка, отсутствуют признаки паники, неуверенности». Звернімо увагу на те, що повідомлення про аварію – виявляється – «повсеместно воспринято населением с пониманием и сожалением о случившемся».

Якщо народ, хоча й ШКОДУЄ, але ж РОЗУМІЄ, то чому б не вивести його на першотравневу демонстрацію?! Одначе той самий народ (включно з партійно-комсомольсько-профспілковим активом) щодо Чорнобиля все

правильно зрозумів і швидко почав вивозити дітей і сам бігти, хто куди. Сам я тоді нікуди не їхав, але назавжди запам'ятав – на Київському (тоді ще просто жахливому) залізничному вокзалі рухається натовп батьків з дітьми і над усім цим голос Валерія Леонтьєва:

Все бегут, бегут, бегут, а он им светит,
все бегут, бегут, бегут, а он горит.

Скільки нині байок розповідають про те, як переживав Щербицький, що ніби тиснув на нього Михайло Горбачов і навіть погрожував: «Якщо зірвеш демонстрацію – виключимо з партії». Особисто в мене ця версія довіри не викликає, оскільки достеменно вона не підтверджена і базується на переказах. Та й з огляду на характер Горбачова як керівника такого просто не могло статися. Втім припустимо, що було саме так. Що тоді повинен робити керівник України, яка навіть за советськими законами мала якісь права? Напевно, не погоджуватись, а спробувати заперечити, меншою мірою – висловити сумнів у доцільності такої акції.

Щербицький (і ніхто з його оточення!), як відомо, не висловив такі сумніви і фарисейська (та ще й шкідлива для здоров'я) демонстрація відбулася. Зберігся лист Щербицького до ЦК КПСС від 22 травня 1986 року про становище в Україні після аварії на

*Так засипали пролом у даху
4-го блока ЧАЕС. Квітень
1986 року*

ЧАЕС. Цей ганебний документ не просто засвідчує, що поставлений Москвою лідер повинен писати лише те, що дасть йому можливість добре виглядати перед начальством, а це дозволить йому зберегти владу. Чого варті лише ось такі слова:

«Обстановка в г. Киеве и республике здоровая, деловая.

Большое воздействие на повышение мобилизованности коммунистов, всех трудящихся оказало выступление генерального секретаря ЦК КПСС т. М.С. Горбачева по Центральному телевидению.

Трудящиеся высоко оценивают принимаемые Политбюро ЦК КПСС меры по ликвидации последствий аварии, проявляемую заботу о населении».

Це звучить як пародія, але це не пародія. Це – політичний конформізм, протиставлений реальності.

Ще під час ліквідації наслідків аварії стало зрозуміло, що іммобільна комуністична система нездатна ефективно провести ліквідацію. Адже першою реакцією на аварію була бюрократична. Віктор Брюханов, директор ЧАЕС, коли йому доповіли, що рівень радіації на реакторі в мільйони разів перевищує норму, відповів, що, очевидно, дозиметр дефективний, «неправильний» і його слід викинути. Заступник Голови Совета Міністрів СРСР Борис Щербина відкинув спочатку пропозицію провести масову евакуацію населення, сказавши: «Паніка гірша за радіацію».

Замовчування, страх за власну посаду, бюрократичний підхід – ці вади системи повною мірою виявилися після аварії. У спеціальному повідомленні КГБ УРСР до ЦК КПУ в грудні 1988 року я несподівано віднайшов спроби вказати на це. І саме на цьому документі Володимир Щербицький залишив таку резолюцію: «Надо добиваться решения этих проблем. Учтите в мероприятиях. 7.12.1988 г.».

Цей напис, який артикулював страшну проблему у приземлених бюрократичних дефініціях («добиваться», «учтите в мероприятиях»), слід вважати емблематичним для епохи, коли політична доцільність демонструвала свою перевагу над вимогами здорового глузду.

Будьмо чесними і не забуваймо про це. Як і не забуваймо ставити запитання, а чи багато нині ми знаємо про те, що реально відбувається в Чорнобилі? Чим він ще нам загрожує? Чому про нього політики згадують або перед виборами, або в чергову річницю? Адже Чорнобиль – це, на жаль, вічний факт буття

України, а з Вічністю, як відомо, жартувати не треба. До неї слід ставитися з належною повагою.

...Думав я про все це, коли побачив у місті Кальдоні, де в старовинній віллі роботи архітектора Андреа Палладіо відкрилась вражаюча виставка про чорнобильську трагедію, створена київським художником і дизайнером Анатолієм Гайдамакою. Поруч, у колишньому бункері, побудованому під час Другої світової війни для німецького шпиталю, можна було бачити фотовиставку Ігоря Костіна, який багато років пише вражаючий фотолітопис Чорнобильської трагедії. Вже на виході із цього бункера, я побачив кілька рядків Ліни Костенко, написаних фарбою прямо на стіні. Вони були присвячені Чорнобилю. А мені пригадалися інші її слова:

Не знаю я, що буде після нас,
В які природа убереться шати.
Єдиний, хто не втомлюється, – час.
А ми живі, нам треба поспішати.

І – пам'ятати!

Ну, а тепер самі читайте документи. Sapiienti sat!

Париж, 20 квітня 2006 року

* * *

Повідомлення МВД УССР ЦК Компартії України про аварію на ЧАЕС

№ 287с/Гд

27 квітня 1986 р.

Секретно
ЦК Компартии Украины

26 апреля в 1 ч. 25 мин. в г. Припяти Киевской обл. при подготовке к плановым ремонтным работам энергоблока № 4 Чернобыльской атомной электростанции произошел взрыв, от которого обрушились крыша и стены верхней части реакторного отделения, а также частично покрытие машинного зала. В зоне аварии возник пожар, который к 8 ч. ликвидирован подразделениями пожарной охраны.

В момент аварии на станции находилось около 200 человек обслуживающего персонала. 9 из них получили ожоги различной степени, один человек скончался в больнице, три находят-

ся в тяжелом состоянии. Всего в больницу доставлено для обследования 108 человек, в т. ч. 20 работников пожарной охраны. В ночь на 27 апреля 26 из них спецрейсовым самолетом отправлены в г. Москву. В связи с аварийной обстановкой работа АЭС 27 апреля остановлена.

Для ликвидации последствий аварии и обеспечения охраны общественного порядка привлечены силы и средства органов МВД, КГБ, гражданской обороны, Советской Армии. В настоящее время в районе происшествия задействовано около 2,9 тыс. работников аппарата Министерства внутренних дел, учебных заведений МВД СССР, дислоцируемых в г. Киеве, органов внутренних дел Киевской области, военнослужащих внутренних войск. В резерве находятся еще 500 сотрудников МВД. В ликвидации последствий аварии принимают также участие разведвзвод, химрота, санитарное подразделение, невоенизированные формирования гражданской обороны УССР в количестве около 2 тыс. человек. Личный состав обеспечен средствами индивидуальной защиты. Используются 6 военных вертолетов. На место доставляются химические вещества и другие средства дезактивации местности.

На случай эвакуации жителей г. Припять (51 тыс. человек) на месте сконцентрированы 1390 автобусов из г. Киева и Киевской обл. Кроме того, создан резерв из 195 автобусов. Готовится 3 поезда и 2 речных судна.

На месте работает правительственная комиссия, возглавляемая заместителем председателя Совета Министров СССР т. Щербиной Б.Е. Вопросами подготовки к возможной эвакуации населения города занимается эвакуационная комиссия Киевского облисполкома.

В г. Припять и прилегающих к нему населенных пунктах обеспечивается надлежащий общественный порядок, контролируется движение транспорта.

Координацию действий органов МВД с органами КГБ, подразделениями ГО, местными партийными и советскими органами осуществляют на месте происшествия оперативная группа, а в МВД УССР – оперативный штаб, которые возглавляют заместители министра.

Министр И. Гладуш

**Доповідна записка відділу науки
та навчальних закладів ЦК Компартії України
про першочергові заходи у зв'язку
з аварією на Чорнобильській АЕС**

29 квітня 1986 р.

1. По данным Минздрава УССР, из г. Припять в Иванковский и Полесский районы эвакуированы 27,5 тыс. человек. Остальное население (около 20 тыс.) разъехалось самостоятельно. На 29.04.86 г. в местах эвакуации остались 16,5 тыс. человек. Население прилегающих к г. Припяти районов (г. Чернобыль и др.) начинает самостоятельно разъезжаться.

2. Радиационная обстановка. В настоящее время регистрируется повышенный радиоактивный фон в гг. Житомире (в 10–20 раз), Ровно (около 10 раз), Львове (2–3 раза), Киеве (2–3 раза). Он ниже предельно допустимых норм.

Загрязнена трасса, связывающая Киев с Иванковским и Полесским районами. Перемещение транспорта из этого региона в Киев сопровождается загрязнением некоторых улиц города. Регистрируется загрязнение автомашин, побывавших в регионе.

В момент эвакуации дезактивация части техники, одежды людей, их помывка не производились.

Санэпидслужбой организован постоянный радиационный контроль г. Киева, Киевской, Житомирской, Ровенской и других областей. Установлен радиационный контроль в местах Киевского водозабора и на Киевском море.

3. Сельское хозяйство. По данным радиометрических и дозиметрических исследований, радиоактивное заражение местности произошло в Чернобыльском, Иванковском и Вышгородском районах Киевской области. Заражены часть сельскохозяйственных посевов, пастбищ. Не исклю-

*Чорнобиль. Рік 2005-й.
Фото Сергія Марченка*

чается перенос изотопов в организм животных и в последующем в молоко.

4. Медицинское обслуживание. В местах эвакуации организованы подворные врачебные обходы, работают лечебные учреждения. Дополнительно направлены врачи, средние медработники, автотранспорт, медикаменты. На 9.00 [ч.] 29 апреля госпитализированы: в г. Москву – 144 больных лучевой болезнью, в гг. Киеве, Чернигове, пгт. Иванкове и Полеском – 270 человек, у которых проявлялись некоторые симптомы заболеваний различной этиологии.

Проводится активное выявление лиц, загрязненных радиоактивными веществами. В Киевском НИИ рентгенорадиологии Минздрава УССР развернуто 60 коек для лечения возможных больных с лучевой болезнью.

6. В сложившейся ситуации многие службы, отвечающие за проведение специальных мероприятий, работают недостаточно активно.

Зам. зав. отделом науки
и учебных заведений
ЦК Компартии Украины А. Сердюк

На документі резолюція, першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького: «1. Тт. Ляшко А.П., Качура В.В. – прошу организовать четкое взаимодействие соответствующих министерств и служб для предупреждения и ликвидации на территории республики возможных неблагоприятных последствий аварии на Чернобыльской АЭС. 2. Членам и кандидатам в члены Политбюро ЦК, Ревенко Г.И. – для использования в практической работе».

* * *

**Інформація відділу організаційно-партійної роботи
ЦК Компартії України про ставлення населення республіки
до аварії на ЧАЕС**

30 квітня 1986 р.

**Секретно
ЦК Компартии Украины**

По данным обкомов и Киевского горкома партии, правительственное сообщение об аварии на Чернобыльской атомной электростанции повсеместно воспринято населением с пониманием и сожалением о случившемся. На местах сохраняется деловая, спокойная обстановка, отсутствуют признаки паники, неуверенности.

Трудящиеся выражают готовность прийти на помощь пострадавшим. Из Московского р-на г. Киева поступило предложение отработать один день безвозмездно с целью оказания материальной помощи пострадавшим от аварии на АЭС. «По первому зову окажем помощь и деньгами, и рабочими руками, если это понадобится, – заявляют рабочие Херсонского хлопчатобумажного комбината. – По-братски приютим эвакуированных». В г. Энергодаре Запорожской обл. готовятся разместить 500 человек и предоставить им фронт работ. Высказываются предложения открыть специальный счет в банке для перечисления средств в фонд помощи жителям г. Припяти, как это было сделано во время землетрясения в Ташкенте.

Люди, которые были командированы в эти дни в Припять и вернулись на Южноукраинскую АЭС, рассказывают, что там не было паники во время взрыва и эвакуации (Николаевская обл.).

В районах сооружения атомных электростанций сообщение об аварии встречено с озабоченностью. Рабочие выражают мнение, что необходимо резко повысить качество проектирования и строительства АЭС. «Очевидно, “гнали” план и забыли о технике безопасности» (Николаевская обл.). Выражается требование усилить спрос за невыполнение всех норм и правил техники безопасности.

В харьковском производственном объединении «Турбоатом» выражается сожаление в связи с тем, что во время аварии пострадало три инженера. Они отправлены в Москву, сегодня к ним вылетели жены (г. Харьков).

В г. Киеве люди возмущаются тем, что автобусы, которые использовались на эвакуации, дезактивировались в не отведен-

*Чорнобиль. Рік 2005-й.
Фото Сергія Марченка*

ных для этого местах и радиоактивные вещества попадали в окружающую среду.

В некоторых областях (Донецкая, Львовская, Тернопольская, Черновицкая) не зафиксированы отрицательные суждения и кривотолки.

От трудящихся поступают вопросы: «Авария это, головотяпство или диверсия? Каковы причины случившегося? Как могли компетентные службы недосмотреть и допустить человеческие жертвы, выбросить миллионы рублей на ветер? Какой размер ущерба от аварии? Будет ли в дальнейшем работать АЭС?

Удалось ли локализовать процесс распада радиоактивных веществ? Влияют ли последствия аварии на окружающую среду г. Киева и близлежащих районов? Появилась ли радиоактивность в г. Киеве? Какая часть республики охвачена радиацией? Обнаружены ли продукты радиоактивного распада в выпавших 26–27 апреля т.г. осадках?

Можно ли пользоваться питьевой водой или надо употреблять только минеральную? Разрешается ли купаться и ловить рыбу в р. Днепр, на притоке которого расположена АЭС? Можно ли детям находиться вне зданий? Почему людей эвакуировали из г. Припяти не сразу, а через сутки?»

Есть и такие высказывания: «Надо иметь головы на плечах, да еще с мозгами, чтобы построить такое “чудо” возле самой столицы» (Киевская обл.).

В связи с тем, что средства массовой информации с большим опозданием сообщили о происшедшем, среди населения родилось много слухов и домыслов. Жертвы назывались в количестве от 30-ти до 3 тыс. человек, говорят также, что погибла вся смена. Ведутся разговоры, что в республике выпали радиоактивные дожди. «Ходят ли люди по улицам г. Киева?» – спрашивают в г. Одессе. Кое-кто утверждает, что госпитали и больницы г. Киева забиты пострадавшими (Киевская обл.), а радиация повышается во всех соседних, ближайших к г. Припяти районах (г. Киев). В Припяти якобы началось мародерство, и туда посланы войска (г. Киев). Отдельные люди пользуются версиями причин происшествия из источников западного радиовещания.

Оперативно проведенная партийными комитетами, первичными парторганизациями разъяснительная работа обеспечила нормальный морально-политический климат в коллективах трудящихся, по месту их жительства, нейтрализует в основном

нездоровые разговоры. Вместе с тем высказываются просьбы подробно прокомментировать в печати, по телевидению и радио происшедшее на Чернобыльской АЭС.

Сообщается в порядке информации.

Зав. отделом организационно-партийной работы
ЦК Компартии Украины И. Ляхов

* * *

Інформація відділу оргпартроботи ЦК Компартії України

12 травня 1986 р.

Секретно
ЦК Компартии Украины

Трудящиеся республики с интересом знакомятся с сообщениями Совета Министров СССР, материалами средств массовой информации о ходе работ по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС. Труженики г. Киева с одобрением восприняли беседы, проведенные ответственными работниками аппарата ЦК Компартии Украины, горкома партии, президиума Верховного Совета УССР, Укрсовпрофа непосредственно в коллективах предприятий, учреждений, организаций. Обстановка в целом нормализуется, люди проявляют выдержку, организованность, верят, что делается все возможное, чтобы в сжатые сроки завершить аварийные работы на АЭС.

Жители районов, куда прибыли эвакуированные, встретили их радушно, охотно поселили у себя, поделились всем необходимым. Например, строители Хмельницкой АЭС, получившие к 1 Мая ордера на 144 квартиры в новом 9-этажном доме, после прибытия 350 семей из г. Припяти единодушно решили предоставить им свое жилье.

Повсеместно коммунисты, трудящиеся выражают искреннее сочувствие пострадавшим, желание прийти на помощь, заявляют о готовности отработать один-два дня и заработанные средства перечислить пострадавшим. Коллектив харьковского кожевенного объединения «Большевик» решил передать пострадавшим премию в сумме 13,4 тыс. руб., присужденную по итогам республиканского социалистического соревнования за I кв. т. г., строи-

*Чорнобиль. Рік 2005-й.
Фото Сергія Марченка*

тели СМУ-1 треста Винницяпромстрой – квартальную премию в сумме 2,5 тыс. руб., труженики колхоза «Правда» Корецкого р-на Черниговской обл. – премию в сумме 4 тыс. руб. за победу в прошлогоднем республиканском социалистическом соревновании. Ветеран войны и труда т. Косенко Н.Я. из колхоза «Украина» Носовского р-на Черниговской обл. заявил: «Чужого горя не бывает. Воспринимая беду черно-

быльцев близко к сердцу, я хочу перечислить на их нужды 200 руб.». Трудящиеся предлагают открыть в Киевской областной конторе Госбанка СССР специальный счет помощи пострадавшим от аварии и сообщить об этом в печати.

После проведения разъяснительной работы стабилизировалась работа авиационных, железнодорожных и автобусных касс, у которых резко сократились очереди. Часть людей сдала билеты, приобретенные для вывоза детей из г. Киева.

В ходе откровенных бесед в трудовых коллективах рабочие и служащие высказали свое мнение по жизненно важным вопросам. Многие считают, что информацию об обстановке надо было передать раньше, еще накануне 1 Мая, рассказать о профилактических мерах (употребление воды, молока, хлеба, овощей, лекарств и т.д.). Часто задается вопрос: почему киевляне не были предупреждены о повышающемся уровне радиации 1–3 мая? Люди спрашивают, как отражается на здоровье даже взрослого человека малая доза радиации, повысится ли заболеваемость раком на Украине, особенно в Киеве? Когда снизится радиация до первоначального уровня? Почему не сообщается об уровне радиации у нас? (Волинская, Ворошиловградская, Днепропетровская, Ивано-Франковская, Черниговская, Житомирская, Сумская области). Чем объяснить различия в сообщениях программы «Время» и газет об уровне радиации? Людям нужна более оперативная и конкретная информация о состоянии метеорологических условий в г. Киеве и области.

Если радиационная обстановка в городе благополучная, то почему все же занятия в школах для учащихся 1–7 классов

сокращены на 10 дней? Почему завершение занятий до 15 мая не распространяется на учащихся 8–10 классов, ведь они тоже дети? Ставится вопрос о том, чтобы детям, которые выехали, закончить учебу и сдать экзамены по месту нахождения. Будут ли сокращены сроки проведения экзаменов в вузы города?

Как быть с детьми дошкольного возраста? Будут ли организовано вывозить детсады? Выделяются ли путевки для родителей с детьми дошкольного возраста и на какой период? Если мать уже использовала отпуск, как можно оздоровить ребенка дошкольного возраста? Будут ли предприниматься меры по вывозу из города беременных женщин?

Будут ли работать в летнее время санатории и дома отдыха Киевской и близлежащих областей? Будут ли выделены дополнительные путевки в санатории и дома отдыха других союзных республик?

Сообщалось, что хлеб будет продаваться только в целлофановых пакетах, но этого не делается. Почему в магазинах не стало детского питания? Поступают предложения о продаже овощей непосредственно на предприятиях. Как должна производиться дезактивация садовых участков и определяться пригодность выращенных на них овощей?

Поступают и такие вопросы: когда жители гг. Припяти, Чернобыля смогут вернуться домой? В чем причина медлительности службы гражданской обороны? Где уж, как не здесь, она должна была проявить свою боеготовность? Почему на строительных площадках города не хватает дозиметрических приборов?

Руководители предприятий и организаций г. Киева жалуются на противоречивость команд. «Не знаешь, кого слушать. Из горкома говорят одно, райкома – другое, райисполкома – третье. В иных случаях поступают непродуманные указания, что вызывает нервозность. Складывается впечатление, что в городе нет единого штаба по проведению этой работы».

Отдельные граждане, прибывшие в г. Киев, другие населенные пункты, не имеют документов, денег на билеты, верхней одежды. Партийные и советские органы интересуются, из каких источников выделять средства для оказания помощи. Многие спрашивают: как и где устроится на работу? Принимаются соответствующие меры.

В связи с тем, что в г. Киеве и области проходят открытые партийные собрания, на которых обсуждаются вопросы теку-

щого момента, считали бы целесообразным, чтобы в них на подведомственных предприятиях, в организациях и учреждениях приняли участие работники отделов ЦК Компартии Украины.

Представляется в порядке информации.

Зав. отделом организационно-партийной работы
ЦК Компартии Украины
И. Ляхов

* * *

**Лист першого секретаря ЦК Компартії України
В. Щербицького до ЦК КПСС**

22 травня 1986 р.

**Сов. секретно
Центральный Комитет КПСС**

**Информация о проводимой работе в связи с аварией
на Чернобыльской АЭС**

Понимая свою ответственность за оперативное и четкое решение возникающих в связи с аварией на Чернобыльской АЭС вопросов, партийные, хозяйственные органы республики в своей работе проявляют высокую собранность и дисциплинированность.

Для выполнения поручений правительственной комиссии по аварии, а также других неотложных задач создана оперативная группа ЦК Компартии Украины под руководством председателя Совета Министров УССР тов. Ляшко А.П.

Из опасной зоны эвакуировано 89 360 человек, в т. ч. 62 746 человек г. Припяти и Чернобыля. Среди эвакуированных 27,4 тыс. детей и 14,5 тыс. пенсионеров. Все обеспечены временным жильем, более 92 % трудоспособного населения работает. По состоянию на 22 мая 52 337 человек получили пособия на общую сумму 10,5 млн. руб. В местах расселения налажено торговое, бытовое обслуживание.

В районы эвакуации из других областей направлено 240 бригад из врачей, средних медицинских работников, 160 лаборантов и дозиметристов, санитарный автотранспорт. Обследовано 245 277 человек. С момента аварии в лечебных учреждениях

республіки госпіталізовано і профілактировано 9127 чоловік, в т. ч. 312 працівників МВД. У 161 чоловіка встановлено діагноз лучової хвороби, в тому числі у 5 дітей і 49 працівників МВД. Їм надається кваліфікована медична допомога.

Особа забота проявляється о дітях. Все школярі з 30-кілометрової і прилеглих к АЭС районів – 26,9 тис. чоловік – направлені на відпочинок в піонерські табори інших областей республіки. Беременні жінки, годуючі матері з дітьми розміщені в санаторіях і пансіонатах Київської обл.

Учащиеся 1–7 класів шкіл г. Києва, як і в попередні роки, в період другої половини травня відправляються на літній відпочинок.

Систематично здійснюється дозиметричний контроль стану повітря, ґрунту, води, харчових продуктів, рослин і домашніх тварин. Встановлено суворий режим руху людей і транспорту в зону АЭС, прилеглих к ній райони. Обеспечуються патрулювання і пожежна охорона гг. Прип'яті, Чорнобыля, інших населених пунктів 30-кілометрової зони.

Все питання, пов'язані з оздоровленням, налаштуванням життя, праці евакуйованого населення, знаходяться під постійним контролем ЦК Компартії України і Ради міністрів республіки, а також відповідуючих місцевих органів. В місцях проживання евакуйованого населення систематично проводиться організаторська і політична робота. Внимательно вивчається громадська думка, організовано регулярне інформування партійного активу і населення, розоблачаються вигадки буржуазної пропаганди, різного роду чуток. В районах евакуації підтримується належний громадський порядок, повністю і своєчасно забезпечуються потреби в транспорті.

В Київській обл. і г. Києві повсюдно проведені відкриті партійні збори, на яких обговорені завдання парторганізацій в склалася обстановці.

ЦК Компартії України всесторонньо проаналізував виконувану в республіці роботу в зв'язі з аварією, відкрив існуючі недоліки. В ряду випадків проявилися небезпечність, неуміння окремих партійних, радянських, господарських працівників брати відповідальність на себе, оперативно приймати рішення, своєчасно організовувати торговельно- побутове обслуговування евакуйованих.

Серьезные трудности создало несвоевременное представление временных рекомендаций по допустимым дозам общего радиоактивного облучения населения, воды и продуктов питания и по ведению сельскохозяйственного производства на территории, подвергшейся радиоактивному загрязнению.

Намечены меры по восполнению нанесенного аварией ущерба. Ущерб этот значителен. В 30-километровой зоне прекратили работу 14 промышленных предприятий с годовым объемом производства 504,2 млн. руб., 15 строительных организаций, выбыло из оборота более 56 тыс. га угодий, эвакуировано 18 колхозов и совхозов, отсюда перемещено свыше 42,2 тыс. голов скота из общественного сектора. Оставлены все основные фонды предприятий и строительных организаций общей стоимостью 137 млрд руб., а также 14 124 коммунальных квартиры и 14 066 домов усадебного типа.

В этой связи ЦК Компартии Украины, партийные организации республики уделяют особое внимание обеспечению ритмичной, слаженной работы всего народного хозяйства республики, безусловному выполнению планов и социалистических обязательств 1986 г. Поставлена задача на каждом рабочем месте, в каждом трудовом коллективе добиться прироста продукции против запланированного, чтобы восполнить понесенные потери.

Советом Министров УССР разрабатываются меры по обеспечению эвакуированного населения постоянным жильем до наступления осенне-зимнего сезона.

Кроме вопросов, связанных с консервацией блока № 4, проведением дезактивации местности и вводом в эксплуатацию блоков № 1–2, следует отдельно рассмотреть комплекс мероприятий по защите от загрязнения рек Припяти, Десны и Днестра, определить порядок возмещения государственным и кооперативным организациям понесенного материального ущерба, списать с эвакуированных предприятий и организаций агропромышленного комплекса долгосрочные и краткосрочные кредиты Госбанка СССР.

Обстановка в г. Киеве и республике здоровая, деловая.

Большое воздействие на повышение мобилизованности коммунистов, всех трудящихся оказало выступление генерального секретаря ЦК КПСС т. М.С. Горбачева по Центральному телевидению.

Трудящиеся высоко оценивают принимаемые Политбюро ЦК КПСС меры по ликвидации последствий аварии, проявляемую заботу о населении.

Люди с пониманием относятся к возникшим трудностям, стремятся лично способствовать тому, чтобы преодолеть их быстрее, глубоко верят в то, что будет сделано все возможное для нормализации положения в районе Чернобыльской АЭС.

Секретарь ЦК Компартии Украины В. Щербицкий

ДОСВІТНІЙ ВОГОНЬ

У 1965 році з'явився всесвітньо відомий памфлет Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Івана Михайловича Дзюбу я знаю не так вже й близько і не так давно (років 11–12). Та чомусь здається мені, що я знайшов ключ до розуміння цієї людини. Насамперед – це ні з чим незрівнянна нібито наївність. Не можу забути, як Дзюба, ставши у 1992 році міністром культури (працював до 1994 року), дав (не публіці, а самому собі) слово, що не буде користуватися службовим автомобілем, оскільки вбачав у цьому щось негарне. Однак невдовзі він констатував, що не лише без авта, а й з ним не встигає на наради, зустрічі та інші ділові заходи, які є неодмінним атрибутом міністерського життя-буття.

З іншого боку, послухавши виступи Дзюби на різних представницьких зібраннях, звернувши увагу на його неквапливу, позбавлену акторсько-ораторських ефектів (а радше, схожу на вчительську) манеру викладу матеріалу, я усвідомив, як міцно, сказати б, «залізною», ці виступи «скроєні». У них концептуально і сюжетно все завжди «на місці», оскільки промови ці серйозно продумані. Ще більше у цьому переконують Дзюбині публікації, зокрема знаменитий памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Та спочатку – про наївність. Справді, треба бути наївною людиною, щоб у найпохмуріший час (коли брежневський антидемократичний «стабілізець» прийшов на зміну хрущовській – нехай і обмеженій, але все-таки – «лібералізації») заходитись переконувати партійно-державних владоможців, що «сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності...».

Наївність полягала і в тому, щоб давати друзям і знайомим (це за умов тотального доносительства) читати чорнові варіанти праці. Ще більш наївно було надіслати памфлет після його закінчення водночас на адресу кількох владних інстанцій: до першого секретаря ЦК Компартії України, «амбівалентного» Петра Шелеста, до голови Совета Міністрів УРСР, консервативного (без лапок!) Володимира Щербицького, ще й до ЦК КПСС у Москву. Один примірник було надіслано і до Олександра Твардовського, головного редактора журналу «Новый мир» (це

видання на той час залишалося оплотом советської ліберальної інтелігенції).

У січні 1972 року, тоді ще не заарештований, але вже допитуваний Дзюба, напише розлоге «Пояснення», адресоване КГБ при Советі Міністрів УРСР. Він згадував, що «зламним моментом» у його біографії став 1965 рік, коли почалися арешти тих, хто виступав за інтереси української культури: «Серед заарештованих тоді було кілька моїх знайомих і друзів, і це дало, можливо, гострий емоційний порив до написання листа».

Пояснюючи, що арешти не можуть бути методом розв'язання наболілих проблем у питаннях української культури, мовній ситуації, Дзюба переконував в тому, що «відчувалася загальна потреба якогось "роз'яснення", якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити одверто, принципово і на всю широчінь питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені».

Фото із слідчої справи Івана Дзюби.
1972 рік

«Класики» як союзники

Молодий, але вже на той час популярний літературний критик-нонконформіст, Дзюба зробив своїми союзниками «класиків марксизму-ленінізму». Він вільно оперував їхніми висловлюваннями, аналізував праці, а також доволі професійно використовував інші джерела – стенограми партійних з'їздів доби «коренізації»/«українізації», постанови партз'їздів і уряду, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику, публіцистику, літературні твори. І все це виглядало переконливо.

У вже згаданому поясненні у січні 1972 року Дзюба запевняв: суть його праці полягає в констатації того, що «все ненор-

Обкладинки видань «Інтернаціоналізму чи русифікації?» різними мовами

мальне в національній сфері впливає не з принципів соціалізму й ленінської національної політики, а з порушень і викривлень цих принципів...»

Якось я запитав Івана Михайловича, чи справді він був щирим у поясненнях такого роду. Дзюба уважно на мене подивив-

ся, подумав і сказав, що у той час так, його щирість (себто, за моїм визначенням, «наївність») не підлягала сумніву. Якщо вчитатись у текст, то в це можна повірити.

Із самого початку автор «Інтернаціоналізму...» піднімає розмову на солідний теоретичний рівень, торкаючись значення так званого національного питання, таких понять, як «національне почуття», «національна свідомість», «національні обов'язки», «український буржуазний націоналізм», «російський шовінізм» тощо. Він підкреслює, що національна справа є справою всього народу і кожного громадянина, а відтак ніхто на має права мовчати, коли бачить «щось неподобне».

Оце «неподобне» Дзюба виводив передусім із порушень заповітів «класиків», а також перекручень принципів національної політики за часів Леніна. Нині можна (як дехто і робить) іронізувати з такого підходу: мовляв, немає підстав говорити про «нереалізовані альтернативи» або жорстко протиставляти ленінський і сталінський варіанти побудови багатонаціональної держави.

Це так, але не поспішаймо. На початку 1920-х років Леніна цікавив широкий геополітичний контекст того, що відбувалося в Росії. Він ще не відкидав ідеї світової революції, але тепер дедалі частіше пов'язував її не із Заходом, а зі Сходом. А багатонаціональний і складний Схід потребував обережності і гнучкості саме в національному питанні. Ленін і Сталін мали спільну мету – збереження потужної і багатонаціональної Росії. Йшлося лише про те, якими методами реалізувати цей політико-державний імператив. Коли до Леніна, який хворів, надійшов сталінський проект «автономізації», він спочатку не піддав його критиці по суті, а лише зауважив, що Сталін має прагнення «поспішати».

Однак невдовзі ленінська позиція зазнала коректив, себто мала місце певна відмінність ленінського і сталінського підходів. І, наполягаючи на цьому, ще тоді, у середині 1960-х років, Дзюба не помилився, доводячи, що Сталін, який, як відомо, критикував ленінський «лібералізм» у національній політиці і який вдало відсунув хворого Леніна з тодішнього політичного «Олімпу», послідовно втілював у життя русифікаторськи-централізаторську політику.

Звісно, Дзюба, пишучи свій памфлет, не міг знати багато з того, що відомо нині. Прикладів тут чимало. Зокрема, зберігся

надзвичайно важливий сталінський лист, датований 22 вересня 1922 року. Попри його значення для правдивого розуміння багатьох подій (а можливо, саме через це), він пролежав у архіві до 1989 року і лише тоді був надрукований у журналі «Известия ЦК КПСС».

Сталін писав: «Тов. Ленін! Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і окраїнами, тобто відсутність всякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство... Одне з двох: або справжня незалежність і тоді – невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним... або справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік в розумінні мови, культури, юстиції, внутривправ, землеробства тощо...»

Цікавим було сталінське пояснення цієї позиції: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП і як обман і лицемірність з боку Москви... Ми переживаємо і таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах *гру в незалежність* (курсив мій. – Ю.Ш.) відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік».

Хоча Ленін, як відомо, оголошував «бій великоросійському шовінізмові», однак і за його проектом комуністична партія для всіх республік повинна була залишатися єдиною, тобто «націоналізація» республік залишалася в руках московського ЦК, а не в руках «націоналів». Партією фактично керував Сталін. Він і його прибічники створили союз республік за своєю власною формулою з очевидною гегемонією Росії.

Дзюба торкається і цих проблем, доходячи висновку про формальний характер декларованого суверенітету УССР. Покликаючись на полеміку на X і XII з'їздах РКП(б), на матеріали пізнішого періоду, він підкреслює, що насправді не велося боротьби з російським державницьким шовінізмом, а після сталінського тосту, виголошеного у червні 1945 року, «За великий русский народ!» почалася справжня оргія «русского приоритета», наслідки якої були глобальними для всіх народів ССРСР.

Нарешті, свої оцінки і висновки Дзюба підкріплював багатьма прикладами з економічної, управлінської, соціальної і мовно-культурної сфер. Читачеві ставало зрозумілим: за таких умов розмови про інтернаціоналізм – це просто «художній свист», оскільки насправді йдеться про цілеспрямовану русифікаторську політику, яка до того ж суперечить «марксистсько-ленінським засадам».

Sapienti sat – розумному досить!

Скільки б Дзюба не клявся у памфлеті в повазі до «першоджерел», виникало простеньке запитання: що ж це за «джерела» такі, якщо ними можна маніпулювати (і Сталін, і Хрущов, і Брежнєв завжди розписувались у незмінній повазі до Леніна) і якщо вони призвели до таких негативних наслідків?

Таким чином, «наївність» Дзюби не була вже аж такою простою. Тим більше, що у фіналі своєї розвідки він наполягав, що «процес денаціоналізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення».

За словами самого Дзюби, його праця мала потрібну заадресованість. Насамперед писалася вона для партійно-державного керівництва ССРСР і УССР, якому посилався message про порушення і відступ від ленінської спадщини. По-друге, Дзюба апелював до частини російського і русифікованого населення в Україні, насамперед із числа інтелігенції, яка не бачила справжнього стану справ у національній сфері в Україні і слугувала режимові у здійсненні русифікаторської політики. (Недаремно у праці чимало уваги приділено аналізу тези «Кто этим украинцам запрещает говорить по-украински?!»). По-третє, памфлет адресувався, власне, українцям, тим, хто хотів розібратись, що діється з Україною, молоді, яка перебувала в стані розгубленості.

Послання отримали всі три адресати. Його працю читали у найвищих інстанціях. Наприклад, молодший син Петра Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити».

Працю Дзюби прочитав не лише Шелест, її скорочений варіант було розіслано в обкоми партії для ознайомлення. «Інтернаціоналізм...» прочитали у найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція і учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла «в народ», її передруковували, розповсюджували, передавали з рук в руки, вона була популярна, зокрема серед студентства. Повною мірою це з'ясувалося, коли на початку 1972 року розпочалися арешти в Україні, що супроводжувалися неодмінним вилученням Дзюбиної праці.

Тоді чекісти постійно цікавилися тим, яке враження справляв памфлет на тих, хто його читав. Ось, наприклад, уривок з одного із свідчень: «З твором Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” я ознайомився, прочитавши її в рукопису, а також прослухавши передачі закордонних радіостанцій. На той час, коли я знайомився з цим твором, я поділяв погляди, які в ньому висвітлював автор. Під впливом цього твору в мене сформувалися деякі погляди на нашу радянську дійсність, які, як я зрозумів після бесіди зі мною прокурора Кам'яно-Бузького району в березні 1972 року, були невірні...»

Не ставлю під сумнів такого роду свідчення, хоча вони й давалися за специфічних умов. Текст «Інтернаціоналізму...» на правду справляє враження. За таким собі наративним «адажіо», за неквапливою розповіддю автора, його тезами, аналізом, висновками час від часу виникає своєрідне політико-ідеологічне «крещендо», яке бере читача у полон: «...Не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає... І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує».

Або: «...Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення...

Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом...

І не доведеться запаковувати в кадебістські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов’ю і тривожаться її долею...»

Влада зрозуміла, що має справу з текстом, здатним мобілізувати і виховувати, а головне – написаним формально на «залізобетонних» марксистсько-ленінських засадах. З цим треба було щось робити, тим більше, що «Інтернаціоналізм...» потрапив за кордон і його почали перевидавати різними мовами. Особливо дратувало те, що видання здійснювались, як правило, під егідою компартій різних країн, себто «своїх» же «братів» по руху.

Найкращий спосіб дискредитувати текст – це очорнити в очах суспільства репутацію його автора. І ця робота розпочалася з різноманітних публікацій, метою яких було довести, що автор «Інтернаціоналізму...» не мав тих благородних намірів, які задекларував, що він антирадянщик і, ясна річ, націоналіст. Наприклад, у травні 1969 року в газеті «Вісті з України» з’явилася стаття Джона Віра «Вигадки й дійсність», який писав про розквіт української мови і культури, а також згадував Дзюбу, який «гуляє вулицями Києва, а думками вітає в хмарах містичного націоналізму...»

У 1969 році Товариство культурних зв’язків з українцями за кордоном у Києві видрукувало книжку Богдана Стенчука «Що і як обстоє Іван Дзюба?». Насправді такого автора не існувало. Це було видання, підготовлене групою осіб спеціально запрошених владою і «правильно зорієнтованих». Однак аргументи «Стенчука» виглядали настільки жалюгідно, що негайно були піддані нищівній критиці незаангажованими коментаторами. Зокрема, у березні 1970 року на появу «Стенчукового» опусу відреагував В’ячеслав Чорновіл, підготувавши рукопис «Як і що обстоє Б. Стенчук (66 запитань і зауваг “інтернаціоналістові”)».

Розплата

Восени 1969 року Київське відділення Спілки письменників України виключило Дзюбу із своїх лав. Щоправда, президія СПУ цього рішення не затвердила, але запропонувала Дзюбі написати заяву про відмежування від «забугорних» публікацій

СТ. СЛІДЧОМУ КДБ при РМ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
майору

тов. КОЛЬЧИКУ М.М.

На Ваш запит повідомляємо, що Комітет державної безпеки при РМ УРСР має відомості про те, що за останні роки документ Дзюби І.М. "Інтернаціоналізм чи русифікація?" виданий окремими книжками: українськими закордонними націоналістичними видавництвами "Пролог" /США/, "Сучасність" /ФРН/, лондонським видавництвом Вайденфельда та Ніколсона /Англія/, англійською мовою, видавництвом Парі Пріс /Канада/, французькою мовою, видавництвом Самона с Савелі /Італія/, Італійською мовою під назвою "Пригнічення національностей в Радянському Союзі".

Зач НАЧАЛЬНИК ОПЕРАТИВНОГО ПІДРОЗДІЛУ
УПРАВЛІННЯ КДБ при РМ УРСР
ПОЛКОВНИК
Ворожук
/ ЧЕРПАК /

"20" грудня 1972 р.

м. Київ.

*Довідка про видання «Інтернаціоналізму чи русифікації?» за кордоном.
20 грудня 1972 року*

«Інтернаціоналізму...» (які, до речі, були зроблені без його відома і дозволу) та від тих, хто нагнітає «націоналістичний» ажіотаж навколо тексту і його автора. І Дзюба «здався»: заяву було написано і 6 січня 1970 року надруковано у «Літературній Україні».

Я навмисне написав у лапках «здався». Дзюба розумів, що його текст живе своїм життям, «працює» незалежно від автора. Та й ціна «каяття» у ССРСР ще із сталінських часів була добре відома. Однак адепти системи, що її наважився критикувати Дзюба, були не дурніші за нього: так, текст «працював» сам по собі, однак саме текст робив із його автора символа тих сил, які вважали систему недемократичною і обстоювали права укра-

їнського народу. З текстом уже нічого не можна було зробити (хіба що коментувати і вилучати). Одначе зробити автора тексту символом не просто опозиційності, а НЕБЕЗПЕКИ для суспільно-політичного ладу можна.

Тим більше, що Дзюба і після «каяття» виступав на захист неправедно заарештованих, підписував листи протесту тощо. До того ж черговий тур викриття «націоналістів» в Україні вписувався у кремлівський стратегічний задум усунення Петра Шелеста (як такого, що займався «місництвом» і своєчасно не розгледів «націоналістичної» загрози) з посади першого секретаря ЦК КПУ. Це влаштовувало всіх – і Москву, і Щербицького, який інтригував і вже бачив себе на партійному «троні».

Одне слово, 13 січня 1972 року Дзюбу затримали на квартирі Івана Світличного, почали допитувати, а 18 квітня заарештували, інсценувавши перед тим його виключення із Спілки письменників України. У характеристиці «літературно-критичної діяльності та громадської поведінки Дзюби І.М.», що була підписана головою Правління СПУ України Юрієм Смоличем і секретарем парткому Василем Козаченком, зазначалось: «Особливої шкоди нашій країні завдала написана Дзюбою і потім надрукована за кордоном брошура “Інтернаціоналізм чи русифікація?”».

У лютому 1972 року спеціальна комісія під головуванням тодішнього директора Інституту історії Академії наук УРСР, академіка Андрія Скаби на прохання КГБ при СМ УРСР аналізувала працю Дзюби. На самому початку «Висновку» підкреслювалося, що «підготовлений Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПСС і практику комуністичного будівництва в СРСР», що Дзюба стоїть «по суті на ворожих, антирадянських позиціях», вдається «до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення і перекручення змісту їх творів, підтасування партійних документів».

22 лютого 1972 року було прийнято постанову ЦК КПУ «Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України». В основу рішення ліг висновок комісії, яку було створено в Москві, у ЦК КПСС, і яка констатувала «явно виражений антирадянський, антикомуністичний

характер» твору Дзюби. Звернімо особливу увагу на останній пункт постанови: «(Протокольно) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, прискіканню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру (“Програма української національної комуністичної партії”, “Український вісник” і інш.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали».

Дзюбу почали перетворювати на теоретика «Укомуністів», себто «Української національної комуністичної партії». А це вже означало зовсім іншу статтю і інші наслідки для нього. Було проведено докладну лексико-стилістичну експертизу «Інтернаціоналізму...» та деяких інших праць Дзюби і документа під назвою «Програма укомуністів», що був вилучений під час обшуку 12 січня 1972 року у Євгена Сверстюка. Експертами були представники Київського педінституту імені Горького, Інституту мовознавства АН УРСР. Комісія завдання виконала: встановила, що автором «Програми укомуністів» є Дзюба.

Останній зрозумів, що вирішується його доля. Він опротестував висновки комісії, яка, на його думку, зокрема, не врахувала «не однакової, а в багатьох моментах прямо протилежної ідейної спрямованості “Програми...” та моїх документів, зокрема “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, хоча ця різниця відбилася на всій лексико-фразеологічній тканині порівнювальних творів». Понад те, на 312(!) аркушах Дзюба зробив власні нотатки, що засвідчили упередженість експертизи. Чекістам довелося призначити повторну експертизу. За це взялися два фахівця: А. Ковтуненко і А. Непокупний з Інституту мовознавства АН УРСР, які визнали, що Дзюба «не є автором анонімної “Програми укомуністів”».

Отже, цю смертельну атаку проти себе Дзюба відбив. Однак час перебування у внутрішній в’язниці КГБ зробив свою справу: 10 січня 1973 року на допиті, проведеному старшим слідчим, майором Миколою Кольчиком (він був одним із тих, хто постійно «працював» з Іваном Михайловичем) і помічником прокурора УРСР Макаренком Дзюба частково визнав себе винним у пред’явленому обвинуваченні. І в «центрі» цього визнання опинилася саме праця «Інтернаціоналізм...»

Ось його слова з протоколу: «Об’єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській

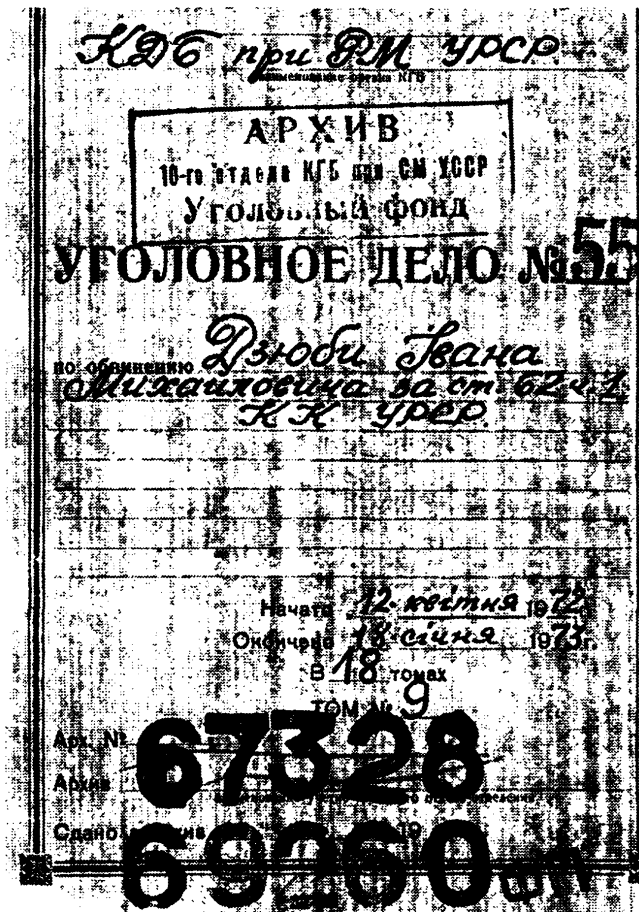
пропаганді». Тобто Дзюба нарешті вимовив те, що від нього хотіли почути, хоча у додатку до своїх свідчень наполягав, що не мав наміру «підривати чи послаблювати радянський соціальний лад». Однак і після цього майор Кольчик продовжував «контент-аналіз» Дзюбиної праці, підводячи до визнання того, що надзавданням його були «підрив та послаблення» советської влади.

12 січня 1973 року Дзюбі оголосили про закінчення слідства. 18 січня він був ознайомлений з усіма матеріалами своєї справи. Власне, у цей самий день справу було закрито, оскільки був складений обвинувальний висновок. Цей доволі великий за обсягом документ підписав Кольчик, а узгоджений він був з начальником слідвідділу КГБ при СМ УССР Туркіним і Головою КГБ при СМ УССР Віталієм Федорчуком. Справу і висновок надіслали Прокуророві УССР, а з Прокуратури вона пішла до Київського обласного суду. 12–16 березня 1973 року відбулося судове засідання. Дзюбу засудили до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії, ще й стягнули з нього 300 карбованців судових витрат «у доход держави».

Після цього, 27 березня 1973 року, Дзюба подав до Верховного Суду УССР касаційну скаргу, наполягаючи на тому, що не мав на меті послаблення і підрив советської влади: «Насправді я такої мети не мав і не міг мати, і суд, на мій погляд, її не довів». Дзюба просив переглянути кваліфікацію справи або зменшити міру покарання. 26 квітня 1973 року судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УССР розглянула скаргу і не задовольнила її.

«Розрахунок з минулим», що не відбувся

Дзюбу засудили, але з Києва, з Володимирської, 33, вивозити не поспішали. Організаторам його переслідування не вдалося зробити його автором програми неіснуючої «Української національної комуністичної партії», але тепер вони знов вимагали його каяття. Вимагали – не значить аж так прямолінійно тиснули. У Дзюби був «добрий» слідчий (його роль грав згаданий Микола Кольчик), а був ще «злий» (його ім'я не згадуватиму). Та, крім цього, був і ще один фактор. Затиснутий у повну

Обкладинка одного з томів слідчої справи І. Дзюби

ізоляцію у внутрішній в'язниці КГБ (до речі, її зруйнували, хоча туди б після серпня 1991-го варто було водити екскурсії), хворий і виснажений Дзюба, як помітили організатори його справи, сам переживав складні почуття, багато що переоцінював, еволюціонував.

В одному з 18-ти томів Дзюбиної справи я знайшов рукописний документ, який значною мірою пояснює психологічний стан його автора. Тут не місце докладно аналізувати увесь текст. Коротко кажучи, Дзюба обґрунтовує необхідність «подолання своїх помилок, розрахунку зі своїм минулим – кількالكітнім відхиленням у громадянське і творче небуття». Понад те, йдеться про те, щоб спростувати «Інтернаціоналізм...»

Наприкінці рукопису є навіть план майбутньої публікації із 5-ти розділів. Потреба такого «спростування» колишньої власної позиції обґрунтовується так: «Це потрібно і мені самому – для того, щоб оголити коріння своїх помилок, обітнути його, щоб душевно оздоровитися і вдихнути нове повітря. Це потрібно і для того, щоб застерегти інших людей від таких помилок, зокрема тих, хто збочив під впливом «Інтернаціоналізму чи русифікації?» – їх я прошу з довірою поставитися до моєї самокритики...» Дзюба наголошував: «Я певен, що мине лише кілька років, і моє ім'я буде асоціюватися не з «Інтернаціоналізмом чи русифікацією?», а з новими літературними працями».

І ось тут час знову сказати про наївність. Всі ці пропозиції Дзюби спростувати самого себе нагадували, скажімо, те, як Микола Хвильовий критикував «хвильовізм» або як притиснуті до лави підсудних, полум'яні в минулому адепти троцькізму, не менш пасіонарно критикували троцькізм. Та

систему Дзюба не обдурив. Йому не дозволили написати «спростування» самого себе.

Він написав працю «Грані кристала», яку було видано англійською, українською і російською мовами і яку за вказівкою з Москви активно розповсюджували за кордоном. У ній, як зазначалося в одному із закритих партійних документів, «з марксистсько-ленінських позицій оцінюється розвиток і розквіт української радянської культури, її взаємодії з іншими братніми радянськими культурами...» Далі цитувати просто не варто – ви зрозуміли, про що йдеться.

У 1973 році Дзюбу помилували, що дотепер викликає дискусії. Мовляв, не «виправдав надії», «зламався» тощо. Я переконаний, що це не той дискурс, в який слід переводити розмову. Так, безумовно, Дзюба – не Стус і не Чорновіл. Останній, до речі, сказав якимось, що Дзюбині твори репрезентують «філологічний націоналізм», а не націоналізм як такий. Знаю, що Івану Михайловичу не дуже до вподоби таке визначення, але щось у ньому є.

Але хоч би там що, нині, через 40 років, є підстави стверджувати: за ці десятиріччя Дзюбі не вдалося «розрахуватися зі своїм минулим», а його ім'я назавжди асоціюватиметься з памфлетом «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

До речі, кому цікаво, – почитайте. Особливо це корисно тим, хто бере на себе роль суддів.

Емблематична доповідь Микити Хрущова

Загальноновизнано, що так звана «закрита» доповідь Хрущова на XX з'їзді КПСС, присвячена розвінчанню сталінізму (чи, як тоді стримано висловлювалися, критиці культу особи Сталіна), мала неабияке значення для Советського Союзу (а відтак і для тодішньої України) і навіть для світу. Це, зокрема, у зв'язку з 50-річчям згаданого з'їзду підкрелював нещодавно авторитетний американський біограф Хрущова, професор Вільям Таубман¹. Одначе фундаментальною вимогою до будь-якої серйозної спроби обґрунтувати цей загальний висновок є дослідження не лише самого тексту, а й того політико-ідеологічного контексту, в якому хрущовська доповідь з'являлась на світ.

«Якщо все це брехня – який жах! Якщо правда – яка катастрофа!» – так свого часу висловив свої враження Роже Гароді². Якими б красномовними (і навіть правдивими) не були б ці слова, їхня гіперболічність, підсилена багаторічними поверховими коментарями, здатна радше заплутати суть справи, ніж прояснити її. А тому логічно розпочати, власне, *ab origine*, з самого початку, із спонукальних мотивів критики Сталіна, який помер у березні 1953 року, не залишивши (як і належить диктаторові) наступника.

Перехоплена ініціатива

Десталінізацію, власне, розпочав ще Лаврентій Берія, відомий сталінський поплічник, але й при цьому політик-прагматик. Він вбачав у критиці колишнього вождя потужний важіль для легітимації постсталінського режиму, для порятунку «світлого образу» КПСС. З ним солідаризувався Георгій Мален-

¹ UNMASKING STALIN: A SPEECH THAT CHANGED THE WORLD. New Public Radio Documentary Marking 50th Anniversary of Nikita Khrushchev's Secret Speech, February 25, 1956 // THE ACTION UKRAINE REPORT – AUR – Number 658. – Mr. E. Morgan Williams, Publisher and Editor. – Washington, D.C., Kyiv, Ukraine. – MONDAY. – FEBRUARY 13. – 2006.

² «Моя гонка по веку в одиночку». Советский опыт (1953–1968) // Родина. – 1990. – № 11. – С. 65.

Йосип Сталін у президії свого останнього XIX партійного з'їзду у жовтні 1952 року. Саме у цьому залі у лютому 1956-го Микита Хрущов виголосить свою антисталінську «закриту» доповідь

ков, який уже на другий день після похорону Сталіна заявив про необхідність припинити політику «культу особи»³.

Отже, лінія на десталінізацію не була винаходом Хрущова. Понад те, не його доповідь на XX з'їзді започаткувала лібералізацію комуністичного режиму. Перші кроки, що не змінювали природи цього режиму, але покликані були зводити до мінімуму свавілля сталінської доби, було зроблено негайно після смерті тирана.

Вже 27 березня 1953 року з'явився указ президії Верховного Совету СРСР про амністію ув'язнених до 5 років (визволенню підлягало близько 1 мільйона засуджених). 4 квітня 1953 року з'явився наказ Берії, в якому зазначалося, що в слідчій роботі органів МГБ мали місце грубі порушення закону, арешти невинних громадян, фальсифікація слідчих матеріалів, застосування різних способів катування, жорстокі побої заарештованих, цілодобове застосування наручників та вивернуті за спину руки, що тривало в окремих випадках протягом кількох місяців, позбавлення сну, утримання заарештованих в роздягненому вигляді в карцері тощо. Наказ передбачав категоричну

³ XX съезд КПСС и его исторические реалии / Под общ. ред. В.В. Журавлева. – М.: Политиздат, 1991. – С. 13.

заборону застосування методів фізичного впливу, притягнення до відповідальності співробітників, винних у катуванні громадян⁴.

У квітні 1953 року були ухвалені рішення, за якими звільнили осіб, залучених до «справи лікарів» та «мінгрельської справи». У вересні 1953 року з'явився указ президії Верховного Совету СРСР, відповідно до якого Верховному Суду надавалось право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОГПУ, «трійок» НКВД та «особливої наради» при НКВД–МГБ–МВД СРСР. Тоді ж було скасовано військові трибунали військ МВД, «особливу нараду» МВД, скасовано постанову Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 1 грудня 1934 року «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Наступного, 1954 року, були реабілітовані учасники «ленінградської справи». Тоді ж створено центральну та місцеві комісії по перегляду справ осіб, засуджених у 1934–1953 роках.

Цікаво, що навіть такий переконаний сталініст, як Лазар Каганович не тоді, в 1950-ті роки, а вже наприкінці життя в одній із розмов з письменником Феліксом Чуєвим зауважував: «Після смерті Сталіна треба було розкритикувати те, що було»⁵.

Отже, не один Хрущов розумів неможливість збереження старого режиму. Країні загрожувала внутрішня деградація. Для зовнішнього світу закрита «залізною завісою» сталінська імперія постійно несла загрозу не тільки «світової революції», а й світової війни.

Та політика є політикою. Зрозумівши, що в критиці Сталіна не можна заходити аж так далеко, і керуючись прагненням усунути небезпечного конкурента, Хрущов став у центрі змови, наслідком якої був арешт Берії у червні 1953-го. Всі злочини сталінської доби приписали «банді Берії».

Пізніше Хрущов у спогадах зізнається: «Ми версію створили. Грубо кажучи, вигадали про роль Берії, що Берія головна особа зловживань, які зробив Сталін. Ми, власне кажучи, зна-

⁴ Див.: Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х–початок 60-х років) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 470.

⁵ Чуєв Ф.И. Так говорив Каганович. Исповедь сталинского апостола. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1992 – С. 127.

Мітинг робітників заводу автотранспорту на підтримку вироку Верховного Суду СРСР над Л. Берією. Львів, 1953 рік

ходились у полоні цієї версії, нами створеної в інтересах реабілітації Сталіна»⁶.

Тодішня спроба відокремити Лаврентія Берію (оголошеного абсолютно в сталінському стилі «агентом міжнародного імперіалізму») від Сталіна і сталінізму була успішною. Вона сприяла зміцненню позицій Хрущова, якого у вересні 1953 року обирають першим секретарем ЦК КПСР. Однак, використавши дозовану критику минулого у боротьбі за владу, Хрущов поступово зрозумів, що доведеться йти далі.

І для цього було чимало спонукальних мотивів. Не можна, скажімо, забувати, що перша хвиля амністії 1953 року охопила переважно кримінальні елементи. Брутально придушені табірні повстання 1953–1954 років, в яких узяли участь політв'язні (зокрема, колишні військові), показали, що десталінізацію не провести сталінськими методами. З 1954 року по таборах починають їздити спеціальні комісії, складені з

⁶ Цит. за: Барсуков Н. Как создавался «закрытый доклад» Хрущева // Литературная газета. – 1996. – № 8.

Президент Югославії Йосип Броз Тито (у центрі) з дружиною на схилах Дніпра. Отже, винен не лише Берія... Київ, 1956 рік

юристів та партійних працівників, які при розгляді окремих, найодіозніших справ мали право висловлюватися за звільнення або навіть ухвалювати рішення про звільнення. При цьому постійно додержувалися принципу диференціації між скороченням терміну ув'язнення, амністією та реабілітацією (як правовою, так і політичною). Лише реабілітація давала колишнім «зекам» можливість знову стати повноправними громадянами, тобто вони могли повертатися додому, претендувати на житло та поновлення на роботі, а також, як правило, на поновлення в партії.

Із місць ув'язнення почали повертатися люди, і виникало дедалі більше проблем, лейтмотивом яких було запитання: хто винен? Зводити все до особи Берії було принаймні непереконливо. Це помітили не тільки в Союзі. У травні 1955 року під час візиту офіційної советської делегації на чолі з Хрущовим до Югославії Йосип Броз Тито іронічно поставився до тверджень, що тільки Берія винен у розриві стосунків між СРСР і Югославією. Тоді ще Хрущов у дискусії захищав

Сталіна, щоправда, визнаючи «неправильні» і навіть «варварські» методи його керівництва⁷.

Проте саме з середини 1955 року Хрущов дає вказівку розглядати справи не тільки того періоду, коли Лаврентій Берія був на чолі НКВД, а й більш ранні справи. Хрущов уважно стежив за підсумками цієї роботи, про яку йому безпосередньо доповідав його давній соратник, голова КГБ СРСР Іван Серов (вони були знайомі з 1930-х років). Він же паралельно виконував завдання Хрущова з вилучення документів, що підтверджували участь у репресіях самого Хрущова.

Тепер Хрущов мав зробити вибір – *йти у викритті злочинів сталінізму далі або, насамперед з огляду на власну роль в оточенні Сталіна, бути більш обережним*. Після деяких вагань Хрущов обирає перший варіант: критикувати не лише поплічників, а й «вождя народів». А це вже могло бути небезпечним для самого Хрущова, оскільки оточували його, власне, ортодоксальні сталіністи. І він вирішив перемогти в цій небезпечній ситуації.

Ось як описував той момент Лазар Каганович у виступі на червеному (1957 року) пленумі ЦК КПСС «У жовтні 1955 року, за 4 місяці до з'їзду партії, Хрущов вніс пропозицію про Сталіна. Сам Хрущов за 5 місяців до з'їзду виступив і говорив про Леніна і Сталіна як про великих наших керівників, які забезпечили нам перемогу. Всього за 5 місяців до з'їзду!.. Ми говорили, що Сталін – великий продовжувач справи Леніна. Потім раптом поставили питання про Сталіна. Не всі можуть сприйняти»⁸.

Не всі члени президії ЦК КПСС тоді сприйняли позицію Хрущова. Парадокс був очевидний: вчорашній сталініст пропонує підірвати сталінізм, а тим самим – хочеш чи не хочеш – комунізм. Однак втім, видається, і полягала справа, що Хрущов, на відміну від інших, зважився на цей крок з метою підризу саме сталінізму, а не ленінізму, соціалізму чи комунізму. У кожному разі він гадав, що це йому вдасться зробити.

⁷ Див.: Аксютин Ю.В., Волобуев О.В. XX съезд КПСС: новации и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – С. 187.

⁸ Последняя «антипартийная» группа. Стенографический отчет июньского (1957 г.) пленума ЦК КПСС // Исторический архив. – 1993. – № 3. – С. 44.

Його антисталінська активність мала на меті «діалектично» відокремити «злодія» від доктрини, сприяти зміцненню комуністичної системи, ілюзії щодо її здатності до реформ. До того ж критика сталінізму як «перекручень» мала розірвати мовчання навколо злочинів, про які фактично всі знали і які треба було більш-менш переконливо потрактувати.

Цікаво, як сам Хрущов пояснював свою позицію не тоді, в середині 1950-х років, а пізніше, коли був вже «пенсіонером союзного значення». У розмові з драматургом Михайлом Шатровим він зізнався: «До мене Сталін ставився краще, ніж до інших. Мене дехто з політбюро вважали майже його “улюбленцем”. У мене “сиділа” тільки дружина сина (йдеться про Леоніда Хрущова. – Ю.Ш.). Він мене інколи називав польським шпигуном, Хрущовським, примушував танцювати. Ну, на загал все. Не порівняти з тим, що він творив і робив з іншими.

Чи міг я продовжувати те, що було раніше, тобто сталінську лінію? Після деякої косметики, після деяких маленьких реформ цілком спокійно міг продовжувати. На мій вік, і навіть більше, інерції б вистачило.

– Так чому ж, Микито Сергійовичу?

– Тому, що я не з 30-х років, я з іншого десятиріччя»⁹.

Далі Хрущов розповідав, що став більшовиком під час громадянської війни під впливом виступу Миколи Бухаріна, на якому випадково був присутній. Якщо «декодувати» ці твердження, то це – хрущовський натяк на ті часи, коли ще був живий Ленін. «Хороший» Ленін і «поганий» Сталін, прекрасна/комуністична ідея та її «злочинні перекручення» – ця схема відбивала, ясна річ, не антикомунізм Хрущова, а його кон'юнктурні політичні розрахунки. Отже, він наполягає на розслідуванні злочинів сталінської доби.

5 листопада і 31 грудня 1955 року президія ЦК КПСС обговорює це питання. Наслідком стало створення комісії з вивчення матеріалів про репресії проти членів і кандидатів у члени

⁹ Н.С. Хрущев (1894–1971). Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Н.С. Хрущева. 18 апреля 1994 года. – С. 38.

ЦК, обраних на XVII з'їзді ВКП(б), та інших советських громадян у 1935–1940-х роках. Комісію очолив обережний і консервативний секретар ЦК КПСС Петро Поспелов, який свого часу був одним із творців одіозного «Короткого курсу» історії ВКП(б). Судячи з протокольних записів засідання 31 грудня, ніяких дискусій під час розгляду питання про створення комісії не було¹⁰. Комісія почала накопичувати матеріал і по-стало питання: а що, власне, з ним робити?

1 лютого 1956 року Хрущов знову ставить на президії ЦК КПСС питання про репресії. Саме тоді був допитаний колишній слідчий з особливо важливих справ МГБ СРСР Б. Родос (який свого часу вів справи Станіслава Косіора, Власа Чубаря та інших керівних комуністів). Поспелов та Серов наводили факти безпосереднього керівництва Сталіним масовими репресіями.

Відбулася дискусія. В'ячеслав Молотов вважав, що на наступному XX з'їзді слід обов'язково підкреслити, що Сталін – великий продовжувач справи Леніна. Але з цією думкою погодився лише Климент Ворошилов, частково – Лазар Каганович. «Сталін, – підкреслив Хрущов наприкінці обговорення, – був відданий справі соціалізму, але все робив у варварський спосіб. Він партію знищив. Не марксист він. Все святе витер, що є в людині. Все своїм капризам підкорив»¹¹.

Як і слід було чекати, 70 сторінок машинописного звіту комісії під орудою Поспелова містили таку інформацію про репресії, що при всій обережності авторів цього документа він справляв «вибуховий» ефект. 9 лютого 1956 року президія ЦК КПСС обговорює цей документ, який зачитав Поспелов. Як згадував Анастас Мікоян, факти були настільки жахливими, що на очах доповідача з'являлись сльози: «Ми всі були вражені, хоча багато чого ми знали, але всього того, що доповіла комісія, ми, зрозуміло, не знали. А тепер це все було перевірено і підтверджено документами»¹².

Саме під час цього обговорення Хрущов запропонував поставити доповідь про Сталіна на «закрите» засідання XX з'їзду.

¹⁰ Аксютин Ю. Одобрить! Как и кем принималось решение о судьбоносном докладе Хрущева о культе личности // Столичные новости. – 2006. – 14–20 февраля (№ 5).

¹¹ Наумов В. Утвердить докладчиком товарища Хрущева // Московские новости. – 1996. – № 5.

¹² Там само.

Тоді ж він зрозумів, що йому доведеться вести боротьбу не тільки з мертвим Сталіним, а й з живими сталіністами: проти його ідеї відкрито виступили Молотов, Ворошилов, Каганович. Тепер Хрущов, хоча й мав більшість голосів у президії ЦК КПСС, твердо знав: будь-яка його помилка у передз'їздівський період може стати для нього фатальною.

Ось чому, коли Мікоян запропонував зробити доповідачем Поспелова, Хрущов у відповідь вдався до цілком езуїтського, але абсолютно вирашного прийому – запропонував як доповідача самого себе. Хрущовське обґрунтування було демагогічним, але також абсолютно вирашним: «Подумають, що секретар ЦК ухиляється від відповідальності, замість того, щоб самому доповісти про таке важливе питання»¹³. (За іншою версією, сам Хрущов спочатку запропонував кандидатуру Поспелова як доповідача, але йому заперечили, що виступати повинен саме перший секретар, оскільки його мовчання може буде сприйняте як ознака розходжень думок у керівництві.)¹⁴

У кожному разі, 13 лютого 1956 року президія ЦК КПСС офіційно доручила Хрущову зробити доповідь про культ особи на «закритому» засіданні ХХ з'їзду. Так, засідання оголосили «закритим» та Хрущов не збирався закривати подальшу роботу над текстом доповіді. Йому доручили грати головну роль – доповідача, але він прагнув тепер удосконалити текст цієї дуже делікатної для нього ролі.

Доповідь і її наслідки

Розпочинається з'їзд, а Хрущов наказує зробити доповнення до тексту доповіді (що охоплювала – звернімо увагу! – події до 1939 року), написаної особисто Петром Поспеловим. 15 лютого 1956 року він звертається до секретаря ЦК КПСС Дмитра Шепілова і пропонує йому підготувати нові матеріали для «закритої» доповіді, значно розширити її. І у даному випадку логіка Хрущова була залізною: право на доповідь він має, а вже сам текст – прерогатива доповідача.

¹³ Наумов В. Утвердить докладчиком товарища Хрущева.

¹⁴ Аксютин Ю. Одобрить! Как и кем принималось решение о судьбоносном докладе Хрущева о культе личности.

Ось що згадував про ту ситуацію сам Шепілов: «Я виступав у дискусії по звіту ЦК на другий день роботи з'їзду... Після виступу я сів у Президії, біля колони праворуч. Підійшов Хрущов: “Я з цими (Молотовим, Кагановичем...) нічого не можу зробити, а виступити все-таки хочу із викриттям культу. Допоможете”. Я кивнув. “Тоді поїхали!”»¹⁵. Справа в тім, що ще до з'їзду Хрущов у особистих розмовах з Шепіловим обговорював тему репресій, говорив про необхідність реабілітації людей. Отже, вони ніби вже виробили спільну позицію.

«Коли ми приїхали на Стару площу, – згадував далі Шепілов, – Микита Сергійович залишив мене у моєму кабінеті, де я два з половиною дні сидів і писав. При цьому, коли я запитав, що він вважає за потрібне написати, коротко кинув: “Ми все з вами обговорили. Дійте!”. Він дав мені повний карт-бланш...

Так ось, я написав текст на аркушах паперу. При цьому ніяких особливих матеріалів у мене під рукою не було, лише текст Поспелова... Рукопис віддав Хрущову, а сам поїхав на з'їзд. Коли він потім читав доповідь, я знаходив у ньому свої цілі абзаци. Однак текст хтось перелопатив. Хто зробив остаточний варіант? Сам Хрущов?.. Тоді це були б диктовки, бо Микита Сергійович сам ніколи не писав: у нього були труднощі з орфографією і він це знав. Я бачив всього один напис на документі у такому варіанті: “Азнакомица”. Можливо komponували доповідь помічники Хрущова – Лебедев, Шуйський? Не знаю»¹⁶.

Можна погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що коли йдеться про особистий внесок Хрущова у винесення питання про культ особи Сталіна на XX з'їзді КПСР, то необхідно говорити не лише про його заслугу у постановці доповіді, а й підкреслити, що в підготовлений текст за його ініціативою було внесено такі факти, про які взагалі ніхто не збирався згадувати. Для підтвердження варто лише назвати теми розділів, що за хрущовським замовленням вийшли з-під пера Шепілова: Сталін і війна, депортація народів СРСР, повоєнні репресивні акції, відносини з Югославією, культ особи Сталіна в його «короткій біографії», наслідки культу особи, висновки.

Як згадував колишній перший секретар ЦК ВЛКСМ, а потім голова КГБ СРСР Володимир Семичастний, коли Хрущов читав

¹⁵ «Я был причастен к докладу о культе личности...» Беседа с Д.Т. Шепиловым // Огонек. – № 7. – С. 66.

¹⁶ Там само.

Микита Хрущов на трибуні під час XX з'їзду КПСС. Москва, лютий 1956 року

доповідь на з'їзді, він майже не відволікався, лише тоді, коли «цитував документи, лист Кедрова, його спогади, давав якісь свої оцінки. Але репліки і додатки були короткими, що для Хрущова не показово. Спочатку стояла мертва тиша... Розповідь про те, що творив Сталін і його оточення, викликала в залі галас. Але це не були заперечення, а, скоріше, природна людська реакція»¹⁷. До речі, читав Хрущов доповідь на ранковому засіданні, а не пізно вночі, як про це чомусь пишуть деякі сучасні історики¹⁸. Семичастний спростовував і версію про те, ніби декому з делегатів з'їзду ставало погано, а дехто навіть непритомнів. Може, це й було б красиво, але це – неправда.

Напевно, саме в момент виголошення доповіді тим, кого в червні 1957 року зарахують до «антипартійної групи» (В. Молотов, Л. Каганович і Г. Маленков), стало остаточно зрозуміло, що вони дозволили зробити Хрущову. Стало зрозуміло, що його доповідь могла бути перетворена на викривальний документ цілої епохи, що вона дає поштовх роздумам не лише про недоліки вождя, а всієї системи. Проте «спадкоємці Сталіна», як їх назвав поет Євген Євтушенко, сказавши у своїх виступах, ще до хрущовської «закритої» доповіді, дещо про культ особи, тоді не змогли протистояти Хрущову. Тим більше, що він напередодні з'їзду зробив ще

¹⁷ Тайна закрытого доклада // Совершенно секретно. – 1996. – № 1. – С. 4.

¹⁸ Див.: Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С. 12; Гунчак Т. Україна XX століття. – К.: Дніпро, 2005. – С. 250.

один маневр – підтримав ідею заслухати доповідь після виборів до керівних органів, після голосування. Тим самим він примусив Молотова, Кагановича, Маленкова, Ворошилова, які щойно відчували себе знов обраними вождями, мовчати і не робити ніякого демаршу під час з'їзду.

Минуть роки і декому з цих «сталінських соколів» доведеться пояснювати мотиви такої поведінки. Ось як, наприклад, робитиме це В'ячеслав Молотов (він помер у листопаді 1986 року) у своїх розмовах із письменником Феліксом Чуєвим. На зауваження співрозмовника про те, що у народі критику Сталіна не було підготовлено, а верхи вже були готові, Молотов сказав: «Це не підтримувалося відкрито, а фактично тягнулися до цього (Ще б не «тягнутись» після стількох десятиліть фізичного і морального терору! – Ю.Ш.). Тягнулись, так. Нестійкість була у цих питаннях.

Адже до сьогодні багато хто схвалює цю доповідь. У кращому випадку міг бути розкол – я цього також боявся. Відкритий розкол, його лікувати було б дуже важко.

У партії це було закручено якраз під настрій. Я вважаю, що за того становища, яке тоді було, якби ми, навіть я, виступив з такими поглядами, нас би легко дуже виключили»¹⁹.

Молотова і його однодумців таки виключать з партії. Трапиться це пізніше. А відкрито, як відомо, вони виступлять проти Хрущова у 1957 році. І це незважаючи на те, що вже 1956 року з'явиться низка партійних документів, за допомогою яких керівна партійна верхівка намагатиметься нейтралізувати руйнівний ефект хрущовської доповіді, підкреслити, що суть системи залишається тією самою, що ніхто не збирається їй зраджувати.

Насамперед це стосується одіозної постанови ЦК КПСС від 30 червня 1956 року «Про подолання культу особи та його наслідків», яка увійшла до всіх хрестоматій з історії КПСС і згадувалась в усіх підручниках з історії советської доби. Та була не тільки ця постанова, а й інші документи, які стимулювали боротьбу з «крамольними» роздумами, що їх симулювала хрущовська доповідь. Наприклад, у грудні 1956 року президія ЦК КПСС затвердила текст листа до партійних організацій

¹⁹ Чуев Ф.И. Молотов: полудержавный властелин. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – С. 420.

Делегація УССР на ХХ з'їзді КПСС

«Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вихваток антисоветських ворожих елементів». Це були не просто слова. Цей документ викликав хвилю арештів, суворих вироків судів, позбавлення волі. Тисячі людей, які повірили у те, що комуністична система прагне демократії і здатна таку реформу здійснити, були піддані переслідуванням. Скажімо, у 1956 році фізик М. Самсонов опинився у психіатричній лікарні за лист до ЦК КПСС, в якому вимагав більшої послідовності у викритті сталінських злочинів. У 1958 році група ленінградської молоді написала свої коментарі до «закритої» доповіді Хрущова на ХХ з'їзді (до речі, в цій групі був відомий математик Р. Пименов). Це розцінили як антисоветські дії, і молодих людей було засуджено.

У Державному архіві Служби безпеки України збереглися довідки, які робилися тодішнім КГБ для партійного керівництва про реагування людей на хрущовську доповідь. Ці довідки із розлогими цитатами висловлювань реальних людей різних професій засвідчують, що хрущовська міфотворчість, зокрема, про злочинного Сталіна і «непорочного» Хрущова і його колег, які «прозріли» після смерті тирана, від самого початку викликала недовіру. Ось одне з висловлювань: «Таке враження, що серед стада баранів протягом багатьох років зачаївся хижий вовк, який тримав їх у постійному страхові і час від часу обирав собі для їжі якогось із них на очах у всіх. Виходить, що зі страху перед цим вовком вони виступали з промовами, вихваляючи

його як геніальну людину, батька і друга всіх народів тощо. Та Хрущов – не Крилов, і народ байкою не нагодуюш»²⁰.

Напевно, Хрущов із самого початку розумів суперечливість своєї позиції і не випадково він так безкомпромісно атакував “антипартійну групу Молотова, Кагановича, Маленкова” і – за знаменитою формулою – “примкнувшого к ним Шепилова” на червневому (1957 року) пленумі ЦК КПСС. Пізніше, у 1961 році, він розгорнув нову атаку на сталіністів на XXII з’їзді КПСС. Та все це, зрозуміло, аж ніяк не означає, що слід ідеалізувати особу самого Хрущова. Так, йому був притаманний інстинктивний гуманізм. Це не вигадка, а правда. Втім не варто забувати й те, що цей діяч мав так само солідний запас цинізму й жорсткості колишнього сталінського головоріза. Підтверджень багато, попри всі спроби Хрущова їх знищити.

Скажімо, в 1936–1937 роках у Москві він особисто направляв документи з пропозиціями про арешти керівних працівників. У ці роки там було репресовано майже 56 тисяч осіб. Він був безпосередньо причетний до багатьох каральних акцій в Україні, де при ньому у 1938 році було заарештовано 106 тисяч 119 осіб, у 1939 році – 12 тисяч, у 1940 році – близько 50 тисяч осіб²¹. У вже згаданих відгуках на XX з’їзд КПСС, зафіксованих у 1956 році комуністичною спецслужбою, був, зокрема, і такий: «...Про вистівки Сталіна відомо значно більше, ніж сказано у промові Хрущова. Та справа не в цьому. Я знаю одного секретаря райкому партії, якого під час ежовщини викликали до ЦК України до Хрущова, де особисто Хрущов відібрав у нього партквиток, оголосив його заарештованим і перед відправленням до НКВД запропонував йому зізнатися у ворожій діяльності. А нині цей “ворог” повністю реабілітований і відновлений в партії після 15-річного перебування у таборі. Я був присутній на партактивах, на яких виступав Хрущов і таврував Косіора, Постишева як заклятих ворогів народу, а нині ці люди, за словами самого Хрущова, ні в чому не винні, а знищені через примхи Сталіна. Так що краще про такі речі не згадувати, а ще краще мовчати»²².

Можна згадати численні репресивні акції в Західній Україні у 1940-ві роки, вбивство за особистим розпорядженням Хрущова

²⁰ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Київ, ф. 79, оп. 2, № 56, арк. 51.

²¹ Яковлев А.Н. По мощам и елей. – М.: Евразия, 1995. – С. 179–180.

²² ДА СБУ. – Київ, ф. 79, оп. 2, № 56, арк. 67.

ва у Мюнхені лідера українських націоналістів Степана Бандери у 1959 році та багато іншого. Хрущов ініціював новий тотальний наступ на церкву.

У травні і липні 1961 року за його ініціативою було видано два укази, які розширювали застосування смертної кари в СРСР: один за крадіжки у особливо значних розмірах, інший – за порушення правил про валютні операції. У «хрущовському» СРСР триватимуть арешти інакодумців упродовж усієї «відлиги». Він заохочував брутальні спроби «виховувати» творчу інтелігенцію, стимулював атаки проти тих, хто наважувався критикувати його за невиправданий ексцентризм і непослідовність у господарських і політичних реформах. Не можна забути і про жахливий розстріл в Новочеркаську у 1962 році та про інші репресивні акції, що, зрозуміло, не мали таких кривавих масштабів, як ленінсько-сталінські.

Восени 1956 року Хрущов санкціонував розстріл угорської революції, у 1959 році – придушення протестів проти «соціалістичного раю» у Східному Берліні. Згодом, у 1961 році, зведено сумновідому берлінську стіну що стала символом розподілу Європи на «соцтабір» та західний світ. Не боячись поставити світ на межу ядерної катастрофи, Хрущов пообіцяв «закопати» імперіалізм в особі Сполучених Штатів, а при цьому оголосив курс на побудову комунізму в Советському Союзі рівно за двадцять років. Під його тиском було прийнято програму такої побудови – суперутопічну третю Програму КПСС, невиконання якої брежневісти згодом замінять курсом на побудову і удосконалення «розвинутого соціалізму».

Можна було б наводити чимало інших прикладів. Проте все це навряд чи перекреслить політичне і моральне значення хрущовського кроку на XX з'їзді КПСС. Як зауважував уже згаданий В. Таубман, «це був початок кінця Советського Союзу і початок кінця комунізму як доктрини, як ідеології, що вимагала лояльності мільйонів людей по всьому світу. Я хотів би сказати, що була одна з найважливіх подій 20-го століття, і можливо не лише цього століття»²³.

²³ UNMASKING STALIN: A SPEECH THAT CHANGED THE WORLD. New Public Radio Documentary Marking 50th Anniversary of Nikita Khrushchev's Secret Speech, February 25, 1956 // THE ACTION UKRAINE REPORT – AUR – Number 658. – Mr. E. Morgan Williams, Publisher and Editor. Washington, D.C., Kyiv, Ukraine, – MONDAY, FEBRUARY 13. – 2006.

Це дуже добре зрозуміли ортодоксальні комуністи. Не даремно у 1974 році Молотов, згадуючи про «закриту» доповідь на XX з'їзді КПСС, дав таку оцінку: «Хрущов проти Сталіна пішов і проти ленінської політики, він хотів зміни ленінської політики, що її здійснював Сталін, що її підтримували ми разом із Сталіним, кінець кінцем»²⁴. Ортодоксів дратувало і те, що «закрита» доповідь вже 1956 року перестала бути «закритою», оскільки її зачитали на партійних зборах, брошуру з доповіддю одержали керівники компартій, у червні 1956 року текст опублікувала газета «Нью-Йорк таймс» та інші видання.

Після хрущовської доповіді та наступних антисталінських ініціатив Хрущова, використовуючи його непослідовність і часом ексцентричність, його оточення почне планомірну роботу з підготовки реставрації. Вони «віддячили» Хрущову заколотом у жовтні 1964 року, зробивши його «пенсіонером союзного значення». Після повалення «батька» советського лібералізму ізолюють на дачі під Москвою, а його образ поступово заступить образ «дорогого Леоніда Ілліча». (До речі, комуністи донині «віддячують» Хрущову різного роду інсинуаціями, зокрема розмовами про те, що свою «закриту» доповідь він нібито прочитав за завданням західних спецслужб.)

Та що б там не розповідали про хрущовську «закриту» доповідь, все-таки ця доповідь – епохальна. Вона не закрила, а надала поштовх роздумам не лише про недоліки «культу особи», але й цілої комуністичної системи. В Україні почали діставати підтвердження спеціальних антиукраїнських акцентів у діях сталінського Кремля.

Багато хто почав замислюватися не лише над тим, чому стали можливими репресії, а й над тим, чи можна реформувати комунізм, зробивши його більш гуманним? Історія дала переконливу відповідь: не можна. І цю відповідь значно прискорив Микита Хрущов своєю доповіддю на XX з'їзді 50 років тому.

* * *

Попри значну часову відстань події останніх років постійно актуалізують потребу дослідження кроків Хрущова з дес-талізації колишнього ССРСР. Особливо це очевидно на тлі нещодавніх повідомлень про відкриття в Росії пам'ятника

²⁴ Чуев Ф.И. Молотов: полудержавный властелин. – С. 422.

Сталіну і про те, що у березні 2006 року у Волгограді планувалося відкрити Музей Сталіна, спонсорами якого виступають місцеві бізнесмени²⁵.

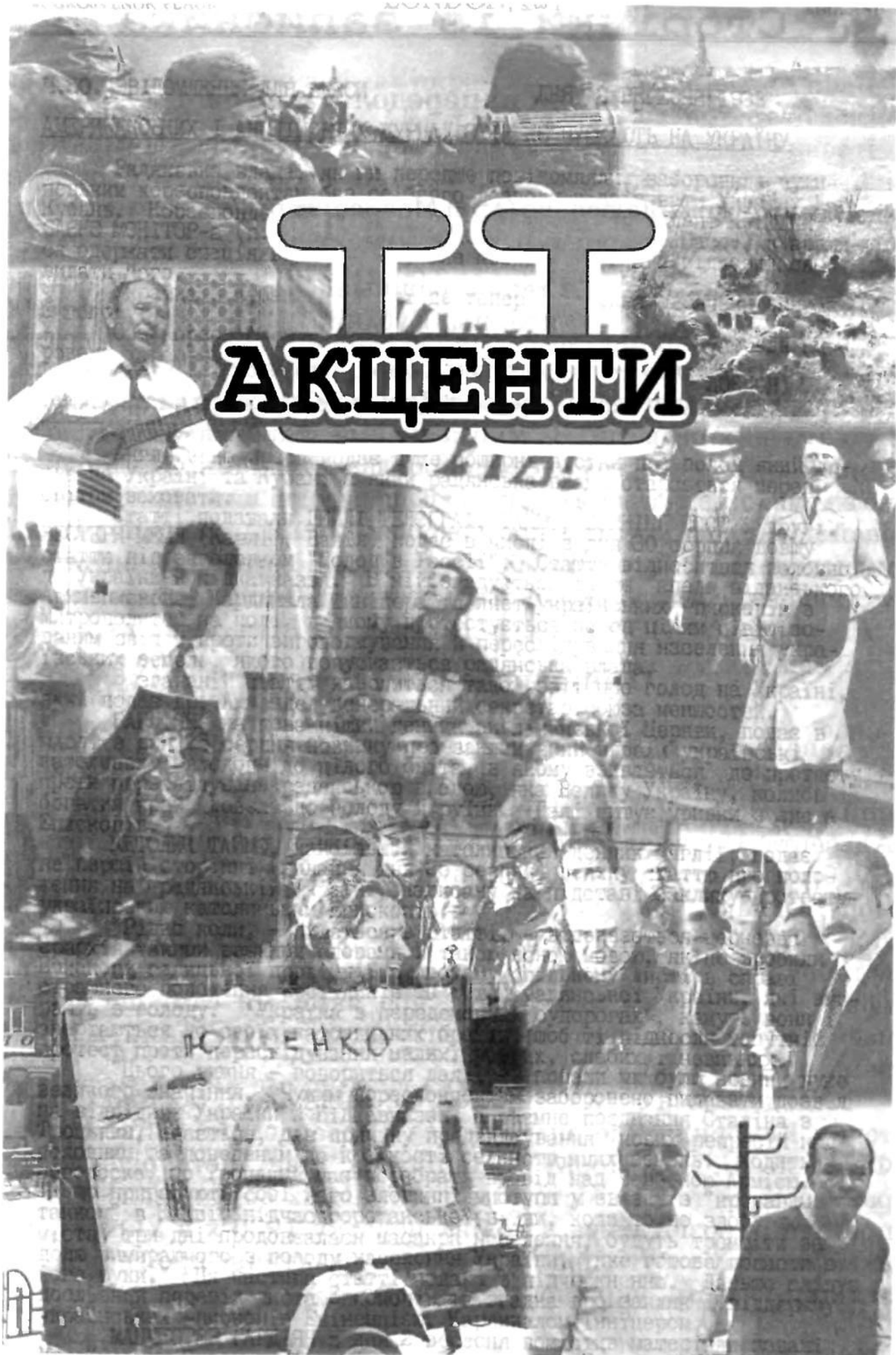
Прапраонука Хрущова, політолог Ніна Хрущова констатує: «Майже 50 років з дня цієї промови мій прапрадід став “цапом відбувайлом” для багатьох наявних хвороб посткомуністичного, “демократичного” російського суспільства. А Сталін, людина, яку він показав як брутального диктатора, котрий тероризував і пригноблював націю, набуває фактичної реабілітації, причому опитування громадської думки засвідчують його шокуючу популярність, особливо серед молоді»²⁶.

Ось чому «закрита» доповідь Микити Хрущова на ХХ з'їзді КПСС все ще не втратила свого емблематичного характеру. І не лише в сенсі того, що вона символізує (нехай і амбівалентну, але все-таки) «відлигу». Цей текст донині емблематичний ще й тому, що він деміфологізував явище, яке не можна повертати ні в яких формах суспільної дії. Звісно, за умови, якщо саме суспільство прагне сповідувати демократичний спосіб мислення.

²⁵ Див.: <http://news.independent.co.uk/europe/article346163.ece>

²⁶ «WHY RUSSIA STILL LOVES STALIN» // The Washington Post. – 2006. – February 12. – Section B. – Page 1.

ТТ АКЦЕНТИ

Сторінки із записника

Два спогади напередодні чергової річниці Голодомору

Якщо не помиляюся, це Осип Мандельштам свого часу написав такі рядки:

А тени страшные
Украины, Кубани.

«Страшні тіні» – це жертви голоду початку 1930-х років. В Україні сьогодні відзначається День пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій. За мінімальними підрахунками, голодоморівський «секвестр» населення склав у тодішній УРСР близько 5 мільйонів людських життів. Напередодні нинішньої річниці знайшов я свої нотатки про подорож до США, Канади і Італії у листопаді 2003-го. Здавалося, тієї осені багато що зміниться у ставленні світу до української трагедії 70-річної давнини...

Осілля подорож за океан

Канадський Едмонтон зустрів тоді снігом. Після теплого Лос-Анджелеса я якимось дивним чином ще в літаку відчув неосяжний холодний простір степів (чи, як тут кажуть, прерій) провінції Альберта. Подумав, а що я, власне, робив півмісяця у Штатах? Ну, брав участь у різного роду акціях з нагоди 70-річчя Голодомору. Одначе, чому тут, у США? Для чого, скажімо, у центрі Лос-Анджелеса з його голівудською розважальною містерією встановлено пам'ятник українцям – жертвам Голодомору? Навіщо американцям наш голод, про який ми самі ще сперечаємося (геноцид – не геноцид, штучний – не штучний, мав українську специфіку – не мав)?

Мені довелося бути у Чикаго, Лос-Анджелесі, Бостоні і у містечку Кембридж, де знаходиться Гарвардський університет, Філадельфії, Нью-Йорку і Вашингтоні. Різні міста, різні за характером, метою і змістом імпрези, але їх об'єднувало одне – прагнення розібратися в подіях початку 1930-х в Україні, не дати людству забути про ту, свого часу фактично проігноровану західним світом, українську трагедію.

Тема Голодомору займає окреме місце у російсько-українських взаєминах. І в Росії, і в Україні надруковано багато документального матеріалу. Однак наростання фактографії і наративу не відбувається паралельно із проясненням, а чим насправді були взаємини наших народів у рамках ССРСР, чим насправді був голод у долях наших народів, у чому паралелі і відмінності. Неупередженому осмисленню цих питань заважає припинення наукових контактів, обміну літературою, доступу до серйозних московських архівних джерел, відсутність широкої концептуальної дискусії російської і української історіографій. Тим часом потреба у цьому велика, оскільки політика почала втручатися в ту роботу, що її мають виконувати дослідники.

Ще восени 2002 року тодішній Президент України Леонід Кучма, згадуючи трагедію 1932–1933 років, після довгого зволікання нарешті зайняв чітку і зрозумілу позицію: «Маємо визнати – це був геноцид. Цілеспрямований, ретельно спрямований геноцид проти українського народу». У 2003 році, виступаючи на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, Кучма апелював до світової громадськості, пропонуючи вшанувати пам'ять загиблих під час Голодомору.

Проте коли восени того самого 2003-го у Сенаті США розпочався збір підписів законодавців на підтримку ухвали, яка визнає події 1932–1933 років в Україні геноцидом проти українського народу, стало зрозуміло, що певні сили протидіятимуть цьому. Прес-секретар Посольства Росії у США в одному з інтерв'ю тоді ж заявив: «Ми категорично не погоджуємося з такою оцінкою... Багато видів виконання політики радянського керівництва на чолі із Сталіним були трагічними для багатьох народів на території ССРСР, не тільки для українців... У даному випадку американські законодавці досить довільно дають політичні оцінки з далекосяжними наслідками. Це свідчить про нерозуміння американськими законодавцями самої юридичної суті терміна “геноцид”».

Понад те, російський дипломат, який, зрозуміло, «співав» не лише зі свого голосу, підкреслив: «...Ми не погоджуємося із формулюваннями становища у Советському Союзі тридцятих років, голоду на Україні та тих процесів, що проходили в період колективізації, та з тлумаченням цих подій як геноциду».

Прочитавши це, я здивувався, оскільки події 70-річної давнини – це ж, скажімо, не дискусії про Тузлу, Крим взагалі чи про

нещодавнє видання гоголівського «Тараса Бульби» українською мовою... Не кажучи вже про те, що цитовані слова можна інтерпретувати і як спробу виправдати варварську за методами сталінську модернізацію, Молоху якої принесли в жертву мільйони українських селян. Подальші події показали, що для Росії це була принципова позиція, оскільки саме Росія активно протидіяла прийняттю ООН резолюції з оцінкою «українського» Голодомору як геноциду. Натомість раптом з'явилася спільна заява України, Росії, Казахстану та інших країн у зв'язку із 70-ю річницею великого голоду (Голодомору) 1932–1933 років в Україні. І все було б нічого, але в цьому документі немає ані слова про засудження сталінського/комуністичного режиму. Отже, російська дипломатія виявилася напрочуд ефективною: ні слова про геноцид, ні слова про те, що його насправді спричинило.

На міжнародній конференції у Колумбійському університеті в Нью-Йорку тодішній глава Представництва України при ООН переконував у тому, що у прийнятті такого документа слід вбачати лише перший крок уперед і що це вже є прогрес для такої «консервативної» структури, як ООН. Сидячи в залі і слухаючи це, я не лише вкотре здивувався «гнучкості» нашої дипломатії, а й тому, як аргументовано вона вміє відступати від речей насправді принципових для того, що називається колективною пам'яттю народу. **ОТЖЕ, СПРАВА В НАС САМИХ, А НЕ В РОСІЙСЬКІЙ (ЧИ ЩЕ ЯКІЙСЬ) ПРОТИДІІ.**

Я був в ООН, де відбулося офіційне відкриття виставки, присвяченої Голодомору. І в цьому справді був конкретний крок, хоча б тому, що виставку було розташовано на вході до будинку ООН. Відтак ті, хто захотів би її оглянути, сам переконується в суті режиму, що був винуватцем трагедії, і в тому, чим насправді були події початку 1930-х для нашого народу.

Найбільш фундаментальна розмова навколо цих проблем відбулася у Вашингтоні на конференції під вельми прозорою назвою «The Ukrainian Man-Made Famine of 1932–1933» (Український штучний голод 1932–1933 років). Найцікавішим для мене були виступи фахівців, які професійно займаються дослідженням і типологією геноцидів, що їх зазнали чи зазнають народи. Це були, зокрема, професор Френк Чок, який є співдиректором Інституту з дослідження геноциду і прав людини в Монреалі, а також Грегорі Стентон, Президент Фондації «Genocide Watch».

Вони аналізували те, що відбулося в Україні на початку 1930-х років у широкій порівняльній перспективі і одностайно «вписали» дії кремлівсько-сталінського істеблішменту щодо українців у поняття «геноцид».

Надзвичайно важливими були також виступи, які стосувалися позиції офіційного Вашингтона безпосередньо у 1932–1933 роках. І Юджин Фішел, працівник Державного департаменту США, і Леонард Лешук, незалежний дослідник, дали насправду всебічний аналіз поведінки президента Франкліна Делано Рузвельта та «різновекторних» впливів на нього. Чим ті впливи закінчилися, відомо: у листопаді 1933-го США дипломатично визнали Советський Союз, який через 50 років Президент Рональд Рейган охрестить «імперією зла» і санкціонує роботу комісії Конгресу, що спеціально буде займатися вивченням питання про причини і наслідки Голодомору в Україні. Що ж, у історії своя логіка...

...А в Канаді мені тоді також довелося виступати, і я знов подумав: «Господи, для чого канадцям наш голод, з яким ми самі ще не визначилися? І ЩО ЦЕ ЗА ДОЛЯ НАРОДУ: ПЕРЕЖИТИ НЕЩАСТЯ І ДОВОДИТИ, ЩО ТИ ЙОГО ТАКИ ПЕРЕЖИВ?». І ось тут доречно згадати людину, яка віддала багато зусиль для того, щоб у світі знали про трагедію Голодомору в Україні і знали, що це був геноцид. Власне, останні 20 років свого життя він присвятив доведенню саме цієї істини. Ми були разом на згаданій конференції у Вашингтоні. І не лише там.

Джеймс Мейс

Ми познайомилися задовго до нашої першої зустрічі. Точніше, я познайомився з Джимом заочно. Працював я тоді в Інституті історії партії при ЦК Компартії України, куди прийшов з початком горбачовської «перебудови». Коли почалося «переосмислення історичного минулого», начальство доручило мені готувати довідки про політичні процеси і справи, інспіровані у 1920–1930-х роках в Україні, а згодом і брати участь у підготовці матеріалів для комісії політбюро ЦК Компартії України, що офіційно реабілітувала жертв репресій.

«Голодоморівські» сюжети доручили іншому співробітнику, авторові кількох книжок, в яких він «розвінчував» (як тоді було заведено висловлюватись) український «буржуазний націоналізм». Можете самі уявити, ЩО цей професійний борець з націо-

Джеймс Мейс і Юрій Шаповал під час українознавчої конференції у місті Урбана-Шампейн (США). 1995 рік

налізмом написав. І про Джеймса Мейса йшлося у зв'язку із створенням у 1983 році і роботою відомої комісії Конгресу США з вивчення причин і наслідків голоду в Україні. Та не в тому річ. Після прочитання довідки, підготовленої згаданим автором, і після бурхливих дебатів на вченій раді інституту (на якій, як було заявлено, я, критикуючи довідку, потрапив до когорти тих, хто підпав під «західний» вплив) мені раптом захотілося зустрітися з Мейсом. Зустрітися, щоб почути його аргументи, зрозуміти, навіщо цьому американцеві наш голод.

Як каже відома приповідка, якщо чогось хочеться, то це обов'язково здійсниться. А якщо не здійснилося, значить, не дуже й хотілося. Те моє бажання зреалізувалось. Минуло кілька років, і ось одного дня подзвонив мій знайомий із Київського університету. Він сказав, що у Києві перебуває відомий американський історик Джеймс Мейс, який знає і шанує мої «перебудовні» публікації і який прагне зі мною зустрітись. А далі запитав, чи не проти я.

Питання було для мене непросте. Звісно, на дворі вирувала «перебудова», однак апорії тодішнього політико-ідеологічного життя не зникли. Про це мені періодично (щоправда, тоді вже в делікатній формі) нагадували в стінах установи, співробітником якої я був. І все-таки я наважився, передзвонив своєму знайомому і призначив зустріч. На здивоване запитання, чи приходити в інститут, я відповів: «Так, саме в інститут і приходьте».

І ось Мейс у моєму кабінеті. Перше враження: він, «радянолог», не знає російської мови. Тобто знає, читає, але говорити йому важко, краще українською. Оскільки у «чесному» (себто у капіталістичному) закордоні я тоді ще не бував (зокрема, не зустрічався з науковцями, які не можуть спілкуватися російською, натомість знають українську), повірити в це було важко, але довелось. По-друге, Джим справив на мене враження тим,

Після проведення прямого ефіру на радіо «Свобода». Зліва направо: Юрій Шаповал, Джеймс Мейс, народний депутат України Людмила Супрун, професор Станіслав Кульчицький. 2003 рік

що абсолютно не прагнув нав'язати співрозмовникові власну думку, він наводив аргументи, дискутував, але не «тиснув».

Довга у нас тоді вийшла розмова. Домовилися ми і про те, що спробуємо видати спільний американсько-український збірник статей, у якому буде представлено різні точки зору на вузлові проблеми історії України ХХ століття. Навіть тематику і авторів намітили. Із збірником, щоправда, так нічого і не вийшло, хоча виглядав би він абсолютно доречним у тодішньому «перебудовному» контексті.

Такою була наша перша зустріч, і хто б міг подумати, що за кілька років, після проголошення незалежності України, вже я буду агітувати нашого директора (після грудня 1991-го Інституту національних відносин і політології НАН України) прийняти Джеймса Мейса на роботу у відділ національних меншин. Це зрештою станеться. Кілька років він працюватиме у нас. Я при нагоді іронічно буду нагадувати йому, що працює він у стінах колишньої партійної інституції. На це Джим завжди лагідно відповідатиме, що це не заважає його глибоким антикомуністичним переконанням.

Потім Джим перейшов на роботу до Києво-Могилянської академії і остаточно українізувався. Ми зустрічалися не так часто, але зустрічалися. Пам'ятаю, як я їздив до Джима і Наталки Дзюбенко на Троєщину, на вулицю Бальзака, де вони мешкали. До пізньої ночі ми дискутували, і мені довелося залишитися ночувати, оскільки тоді це була далека околиця Києва і з транспортом були проблеми.

Не все у Мейса бувало гаразд. І я знав про це, оскільки Київ, як відомо, – місто маленьке. Однак жодного разу на моє традиційне запитання: «Як справи, Джиме?» – він не відповів, як відповів би зазвичай будь-який українець: «Та так собі, не дуже, могло б бути краще...» Мейс завжди відповідав цілком по-західному (чи по-американськи): «Все в порядку» і не забував сказати добре слово про якусь там мою чергову публікацію.

Тим часом науковий доробок самого Мейса нині не може оминати жоден серйозний дослідник доби «коренізації»/«українізації», а його монографія, написана в Гарвардському університеті про український націонал-комунізм, стала класичною. Так само цінними залишаться його публікації – і наукові, і публіцистичні (зокрема, у газеті «День», де він працював редактором англomовного дайджесту і де друкувався) – з 1997 і до 2004 року про «наш» голод початку 1930-х років. Я написав «наш» в лапках тому, що це був і його голод. Трагедію українців він розумів, переживав як свою власну, прагнув зробити її зрозумілою для західного світу.

У вже згаданій осінній подорожі у 2003 році ми з Джимом і його дружиною, Наталкою Дзюбенко, були в Сполучених Штатах. Виступали на конференціях у Колумбійському університеті в Нью-Йорку, у Центрі Рональда Рейгана і Міжнародному торговому центрі у Вашингтоні.

Мейс, хоча й виглядав втомленим (давалася ознаки щойно перенесена хвороба), виступав вдало, динамічно, переконливо. Його позиція перегукувалася з точкою зору згаданих мною фахівців, які досліджують «геноцидні» проблеми. На тій конференції вони солідаризувалися з тим, що багато років обстоював Мейс.

Тієї самої осені 2003-го ми були у Віченці, старовинному італійському містечку, де було проведено конференцію з нагоди 70-річчя Голодомору в Україні. Тоді знайшовся час і для коротких прогулянок, і для подорожі до Венеції, яка всього в якихось сорока хвилинах поїздки їхньою «електричкою» від Віченці.

Зліва направо: Юрій Шаповал, Джеймс Мейс, Наталя Дзюбенко, Станіслав Кульчицький, Юрій Щербак. Площа Сан-Марко, Венеція (Італія). 2003 рік

Я записав одну нашу розмову під час вуличної прогулянки. Ми говорили про різні речі, милувалися будинками, що їх на радість нащадкам створив знаменитий архітектор Андреа Палладіо, і бесіда наша якось непомітно вийшла на тему «Навіщо італійцям український голодомор?».

Скоріше за все, я запропонував поговорити про це. Джим замислився, а потім вимовив: «Знаєш, треба вміти зрозуміти чужу біду, як свою. Італійці здатні на це. На жаль, не всі так роблять. Наприклад, у світі багато хто розуміє, що в Україні на початку 1930-х Кремль чинив справжній геноцид, але хтось уперто стоїть на заваді визнанню цього».

Недаремно тоді, у Віченці, Мейс назвав свій виступ «Is the Ukrainian Genocide a Mith?». Вперто і послідовно він доводив, що інфернальні події 1932–1933 років в Україні були наслідком злочинної політики (а не погодних катаклізмів) і підпадають під загальноприйнятту дефініцію «геноцид».

Того року здавалося, що нарешті впаде «остання барикада» у дискусіях про голод і міжнародною спільнотою буде визнано, що дії Кремля мали конкретну антиукраїнську спрямованість. У 2003 році цього не сталося. Проте я особисто не втрачаю надії і вважаю, що це ще попереду. Це обов'язково станеться.

...Одного разу Джеймс Мейс, оцінюючи внесок тих, хто сприяв відродженню правди про Голодомор, написав: «...Якщо є історик, який заслуговує на пам'ятник (а історики зазвичай віддають перевагу книзі, а не мармуру), то це Дмитро Соловей». Цю фразу, гадаю, варто адресувати і самому Джиму. Він таки заслуговує на пам'ятник, а меншою мірою на те, щоб пам'ять про нього увічнили бодай у назві якоїсь київської вулиці. Може, тоді якийсь киянин запитає у знайомого: «А хто це, Мейс?». А у відповідь, сподіваюсь, почує: «Це той американець, який досліджував наш голод». Можливо тоді наші співвітчизники знатимуть, що був голод і був такий американець, Джеймс Мейс, який прагнув розповісти світові правду, яка необхідна не лише українцям.

Правда, що така необхідна

Нотатки у зв'язку із книжкою Арона Шнеєра «Полон»

Є багато підстав вважати 2005 рік особливим. І з огляду на останні політичні події в Україні. І з огляду на те, що випало йому стати ювілейним у зв'язку із 60-річчям краху нацистського рейху. Ця дата знов примушує подивитися на стан дослідження історії України під час Другої світової війни, ролі сталінської Росії у розгромі гітлерівців та зриву їхніх антилюдських планів.

Якщо давати загальну оцінку стану цих досліджень у сучасній Україні, то доводиться констатувати, що вони все ще перебувають під вирішальним впливом відвертих ретроградів, які ідеологізують і міфологізують цю проблематику, продовжують популяризувати сумнівні стереотипи сталінської історіографії. Понад те, все ще існує чималий комплекс проблем, що його представники «правильних» поглядів вважають зовсім необов'язковим чи не таким вже й важливим для «правильного» уявлення про війну.

До цього комплексу питань належить і проблема полону, якій, власне, присвячено вже згаданий у назві цього матеріалу двотомник, виданий в Ізраїлі (Шнеєр А. Плен. – Иерусалим, 2003. – Т. 1. – 380 с.; Т. 2. – 391 с.). Його автор, доктор Арон Шнеєр, як співав свого часу Володимир Висоцький, – «бывший наш народ». Шнеєр народився у 1951 році у Латвії, за фахом історик, а з 1990-го мешкає в Ізраїлі, з 1993 року працює у Національному інституті пам'яті жертв нацизму і героїв опору Яд Вашем. Місцем роботи автора апріорно був визначений його інтерес до полонених євреїв, документи щодо яких (серед інших) накопичуються і зберігаються в Яд Вашем. Ось чому дослідник мав можливість спиратися на свідчення, бесіди, спогади, листи колишніх військовополонених, їхніх родичів, що їх Шнеєрові самому вдалося здобути насамперед в Ізраїлі. Проте він не обмежився лише цим колом джерел, використовував також документи з архівів Латвії, Росії, України.

Серед советських військовополонених євреї за національністю становили 80 тисяч, а всього за роки Другої світової війни на советсько-німецькому фронті у німецькому полоні опинилося

**За страну Советскую
Бей зверье немецкое.
Бей штыком, гранатой бей,
Бей, чем сможешь, но убей!**

**Боец Красной Армии! Будь стоек в бою!
Немцы напрягают свои последние силы.
Крепче удары по ненавистному врагу!
Выдержать — значит победить.**

А. ШНЕЕР

Обкладинка книжки Арона Шнеєра

понад 5 мільйонів солдатів і офіцерів. До цих цифр варто додати ще одну: всього до лав Червоної/Советської армії за той самий період було мобілізовано 32 мільйони осіб. Достатньо просто співставити ці цифри, щоб зрозуміти, наскільки важливим і серйозним є дослідження проблеми полону. Попри те у колишньому СРСР історики були позбавлені можливості вивчати вказану проблему. Лише у горбачовську «перебудову» з'явилися перші розвідки з цієї проблематики.

Арон Шнеєр цілком слушно зауважує, що замовчування не було випадковим, оскільки, якби можливість досліджувати колізії полону була, то довелось б пояснювати кілька принципових аспектів. Насамперед – чому така кількість вояків опинилася в полоні; чому становище советських полонених радикально відрізнялося від становища військовополонених з країн Заходу; чому сотні тисяч советських військовополонених співпрацювали з ворогом; нарешті, чому на звільнених з полону советських військовослужбовців, навіть тих, хто поведив себе гідно і не зрадив присязі, замість нормального ставлення, нагород і компенсацій за фізичну і моральну шкоду (як це було в багатьох західних країнах) чекали табори, недовіра і тавро зрадника на багато років.

Власне, сам автор висловлює свою точку зору на всі ці питання. Та перед тим як це зробити, торкається більш загальних речей, згадує про феномен полону в історії війн, що їх вело людство упродовж свого існування. Враховуючи досвід Першої світової війни, 47 держав у липні 1929 року прийняли відому Женевську конвенцію про режим утримання військовополонених. Її стаття 2-га вимагала: «З військовополоненими завжди належить обходитися гуманно, особливо захищаючи їх від насильств і образ... Застосування до них репресій зобороняється».

Торкнувшись історії створення табірної системи у нацистській Німеччині, показавши механізм відповідних ланок цієї системи, Шнеєр присвячує першу книгу свого двотомника долям військовополонених західних країн антигітлерівської коаліції. І робить він це не випадково. Насамперед задля того, щоб «зрозуміти глибину трагедії советських військовополонених, які були кинуті напризволяще своєю державою...»

Зайве пояснювати, що становище полонених – з якої б частини світу вони не походили – не було «курортом». Водночас прискіпливо аналізуючи це становище, докладно зупиняючись

Літо 1941 року. Советські полонені копають собі могилу. Фото знайдено у німецького солдата, який загинув під Москвою

на таких конкретних речах, як харчування, житлові умови, використання праці, втечі і покарання, вбивства військовополонених, Шнеер обґрунтовує ось такий висновок: «...Західний військовополонений, який виконував усі розпорядження табірної начальства, дотримувався табірної розпорядку, який задовільно працював там, куди його скерували, який не брав участі у будь-якому протесті чи спротиві владі, в руках якої він опинився, міг розраховувати на відносно благополучне життя в полоні».

Вражають слова про те, що полонений міг розраховувати «на відносно благополучне життя в полоні». Однак це – правда, як правда і те, що після перебування в полоні західні військовополонені у себе на батьківщині визнавалися ветеранами війни, користувались повагою, а у США отримали грошову компенсацію за недостатнє харчування, негуманне ставлення до себе і використання неоплаченої фізичної праці під час німецького полону (до того всього спеціально запроваджену медаль отримали).

Ба більше, Шнеер показує, що навіть євреї, солдати інших європейських армій (за винятком солдатів-євреїв польської армії) не піддавались особливій дискримінації. Майже всі

військовополонені-євреї, солдати західних країн, включно з євреями з Палестини, крім Польщі, за винятком кількох десятків осіб, дочекались визволення. І основна причина цього – тверда політика США і Британії, які неодноразово нагадували про можливість запровадження відповідних заходів щодо німецьких полонених. Нацисти, попросту говорячи, боялися помсти, що могла б впасти на голови їхніх земляків у полоні з боку країн антигітлерівської коаліції. Натомість вони зовсім не боялися такої помсти з боку ССРСР, бо твердо знали: **ПОМСТИ НЕ БУДЕ.**

Звідки така впевненість? Відповіддю на це запитання, по суті, є друга книга першого тому. На її початку Шнеер з'ясовує, чому понад 5 мільйонів советських вояків опинились у німецькому полоні. Він виокремлює військово-організаційні та соціально-політичні причини, суб'єктивно-психологічні фактори. Акумуляований у книзі матеріал дозволяє зробити загальний висновок про те, що захопленню в полон на полі бою, здачі у полон або переходу на бік німців сприяли: сам факт оточення, реальна відсутність допомоги; беспорядність і розгубленість командного складу; велика кількість втрат внаслідок боїв, обстрілів, бомбувань, дезертирства; різке збільшення кількості поранених, неможливість їхньої евакуації; погіршення медобслуговування аж до повної його відсутності; вплив німецької пропаганди, здача в полон з ідейних міркувань; фізичне і духовне виснаження внаслідок безперервних боїв без зміни і відпочинку; брак набоїв або їх повна відсутність; погіршення харчування або повна його відсутність і – як наслідок – голод, що призводив до виснаження.

Якими б не були конкретні причини, що через них советські вояки потрапляли у полон, вони перетворювалися на військовополонених. Це ніби зрозуміло і це логіка війни. Однак у сталінського керівництва була своя логіка, що визначала від самого початку ставлення до полонених. «Злочин, зрада, боягузтво» – такими були обвинувачення, що їм висували в ССРСР.

16 серпня 1941 року Сталін підписав наказ Ставки Верховного головнокомандування за № 270, що вимагав: якщо частина червоноармійців потрапить у полон, то її належало знищувати «всіма засобами, як наземними, так і повітряними, а родини червоноармійців, які здалися, позбавляти державної допомоги». Командири і політпрацівники, які здавалися у полон, оголошувалися «злісними дезертирами», а їхні сім'ї підлягали

БОЕЦ, ОКАЗАВШИКСЯ В ОКРУЖЕННІ

БОРИСЬ ДО ПОСЛЕДНЕЙ
КАПЛІ КРОВИ

Один із советських плакатів, що містив директиву воякам, які потрапили у оточення

арешту і висилці. Такою була реакція режиму на масову здачу чи захоплення в полон у 1941 році. Нагадаю, що саме у цьому році в полоні опинилось 3 мільйони 355 тисяч советських військовослужбовців. Отже, Сталін прагнув залякати решту вояків і населення, демонстрував, що полонені для нього – люди не те що другого, а взагалі ніякого сорту. І нацисти це швидко зрозуміли.

Ні Женевську конвенцію 1929 року, ні Гаазьку конвенцію і Декларацію 1907 року про закони і звичаї сухопутної війни ССРСР не визнав. За словами А. Шнеєра, «однією з причин, через які Советський Союз не підписав Женевську конвенцію в цілому, була незгода з розподілом полонених за

національною ознакою. На думку керівників ССРСР, це положення суперечило принципам інтернаціоналізму».

Це була одна з причин. До неї сталінські правники додали те, що Конвенція не гарантувала права військовополонених як трудящих: низька оплата праці, відсутність вихідних, невизначеність робочого дня тощо. Одне слово, все «обґрунтували», щоб відмовитись від Конвенції. «А відмова ССРСР від підписання Конвенції, – як абсолютно слушно підкреслює А. Шнеєр, – дозволила нацистам використати цей факт і залишити советських військовополонених без всякого захисту і контролю з боку Міжнародного Червоного Хреста та інших організацій, що допомагали полоненим західних країн».

У виданні наводяться вражаючі факти того, як нещадно нацисти ставились саме до советських полонених. Почати хоча б з того, що, власне, німці не поспішали навіть з будівництвом таборів. Так було на території Польщі і Німеччини, а на території ССРСР було ще гірше. Полонених утримували просто неба, з них знущались, їх розстрілювали, причому часто невмотивовано, при транспортуванні по залізниці їх прирікали на загибель, морили голодом, позбавляли людських умов і медичного обслуговування навіть у вже побудованих таборах.

Характерно, що у вересні 1941 року керівник абверу адмірал Канаріс звернувся до начальника штабу Верховного головнокомандування Кейтеля і начальника загального управління збройними силами із низкою зауважень з приводу прийнятих 8 вересня 1941 року «Правил поводження з советськими військовополоненими». Канаріс застерігав, що внаслідок жорстокого обходження з цими полоненими «воля до спротиву Червоної армії буде надзвичайно посилюватись». У німецької сторони, навпаки, «відпадає можливість протестувати проти поганого поводження з німецькими військовослужбовцями, які знаходяться у російському полоні».

Зауваження Канаріса було відкинуто, а Кейтель особисто написав резолюцію, в якій наголошувалось: поданий документ відповідає «уявленням солдата про лицарський спосіб ведення війни. Тут ідеться про знищення цілого світогляду, тому я схвалюю ці заходи і покриваю їх».

Отже, з боку двох тоталітарних режимів до советських військовополонених було задекларовано і здійснено майже однаково жорстоку політику. На обґрунтування саме цього А. Шнеер у своєму дослідженні наводить переконливі і численні докази.

Німецька статистика зареєструвала: 280 тисяч советських полонених загинули у пересильних таборах і понад 1 мільйон 30 тисяч пішли з життя при спробах втекти, померли на заводах, шахтах у самій Німеччині. І цифри для порівняння: у цій самій країні за всі роки війни перебувало понад 235 тисяч англійських і американських військовополонених, з яких померло 8348 осіб.

Ще раз звертаючись до Гаазької і Женевської конвенцій, Шнеер зазначає: «Дотримання Конвенцій завадило б Німеччині здійснювати політику знищення на Сході, а советська сторона, в свою чергу, була зацікавлена у недотриманні Конвенцій: жорстоке ставлення до червоноармійців з боку супротивника повинно було відвернути масову здачу у полон – реальність перших місяців війни. Таким чином, долю советських військовополонених було вирішено наперед».

У другому томі книжки знаходимо, сказати б, єврейський акцент досліджуваної проблеми. Всього за роки війни у Червоній армії служило понад 500 тисяч євреїв, з них, за різними підрахунками у полон потрапили 55–85 тисяч. Виходячи з того, що у Червоній армії фактично була значна частина

*Один з нацистських
антисемітських
плакатів*

євреїв-політпрацівників, нацисти у директивних документах, і особливо у пропаганді, робили тотожними поняття «комісар» і «єврей». Зрозуміло, ставлення до євреїв було особливе, оскільки у нацистських директивних документах їх прирівняли до партизанів, саботажників, більшовицьких агітаторов, а відтак, вимагалось просто піддавати їх «екзекуції», себто знищувати. У другому томі дослідження Шнеєра містяться численні описи цього знищення і свідчення очевидців. При цьому автор підкреслює, що головною причиною особливо трагічного становища, в якому опинились єврейськовополонені, була не лише політика войовничого антисемітизму з боку німців, а й «характерна для всіх таборів явно загострена юдофобія колишніх товаришів по зброї, що стала очевидною».

Така поведінка співтабірників коренилася, і значною мірою була спричинена тим, що євреї відігравали значну роль у суспільно-політичному житті СРСР, а тому відбувалось отожднення євреїв із комуністичним режимом. Арон Шнеєр прискіпливо аналізує ці детермінанти, не уникаючи пікантних аспектів (таких, скажімо, як служба євреїв у ЧК–ГПУ–НКВД чи у партійно-державних структурах).

У книзі не наведено кількість євреїв-військовополонених, які дожили до розгрому нацистської Німеччини. Ця кількість невідома. За офіційними даними, серед репатрійованих після війни громадян СРСР було понад 11 тисяч євреїв, з-поміж них – 6666 цивільних осіб і 4762 військовополонених.

А. Шнеєр не уникає і ще одного непростого питання – про такий спосіб виживання, як співпраця євреїв-полонених з нацистами. Про співпрацю з нацистами цивільних в'язнів-євреїв, найчастіше єврейської поліції та юденратів гето, є дослідження ізраїльських вчених. Проте про факти співпраці євреїв-полонених майже нічого не відомо. Зокрема, нацисти використовували євреїв як перекладачів, медиків, і у книзі наводяться вражаючі факти того, якою страшною ціною ці особи прагнули

вижити. Автор торкається питання про «специфіку» єврейської колаборації та її мотиви: «Над військовополоненими інших національностей не висів меч расового геноциду. У них, крім вибору між життям і голодною смертю, могли бути і соціально-політичні мотиви, що підштовхували на співпрацю з нацистами, чи просто лояльність, що гарантувало життя і прийнятні умови існування... У євреїв, яких піддавали тотальному знищенню, співпраця з ворогом була єдиним шансом, що збільшував вірогідність порятунку. Тому деякі хапались за цю можливість, що давала надію на життя».

Гадаю і сказаного вистачить, аби зрозуміти: двотомник ізраїльського дослідника є серйозним кроком у дослідженні проблеми полону, у формуванні реалістичного погляду на війну. Це не означає, що Шнеєрова праця є ідеальною. Насамперед зауваження слід адресувати архітектоніці двотомника. Власне, це міг би бути і не двотомник, якби автор виключив такі розділи другого тому, як «Євреї у Червоній армії 1918–1940 рр. і під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», а також «Антисемітизм у передвоєнні і воєнні роки». Це цікаві розділи, але вони відволікають увагу від основної проблеми і забирають обсяг.

Для мене не зовсім зрозумілий жанр видання. Побудоване на архівних джерелах і спогадах, воно завершується зібраними у 5-й частині другого тому (а це половина обсягу тому) листами до самого автора, надісланими тими особами, які пережили трагедію полону, табірними віршами, газетними публікаціями тощо. Це є цінні джерела, але їх публікація у виданні скоріше перетворює його на хрестоматію. Можливо, варто було не перетяжувати цими текстами книжку, видати їх окремо, а натомість торкнутись деяких важливих проблем, що залишились «за кадром». Наприклад, у виданні практично обійдено увагою питання про долі советських військовополонених, які були репатрійовані і знов потрапили у табори – тепер уже сталінські. Тим часом це – не менш важливі речі, ніж, скажімо, посилення на якийсь особливий антисемітизм українців.

Вказуючи на цілеспрямоване розпалювання міжнаціональних конфліктів німцями, Шнеєр разом з тим пише про те, що «серед військовополонених, після євреїв, у найгіршому становищі знаходились росіяни, у найкращому становищі – українці», вказує на те, що серед табірних поліцаїв домінували українці,

що «особлива небезпека для євреїв виходила від українців». Мені здалося (можливо, помиляюсь), що все це не можна розцінити інакше, як данину (на жаль) традиційним спробам зображення українців як «органічних» антисемітів. Сам автор зрештою констатує, що «насправді національність зрадників не мала ніякого значення. У зраді євреїв успіху досягав багато хто».

Ще раз варто підкреслити: книжка Арона Шнеєра – серйозна, ґрунтовна і етапна розвідка. Вона не ставить крапки у науковому осмисленні проблеми полону, а радше дає імпульс для подальших досліджень.

І ще одна деталь насамкінець. Уже після війни, 9 лютого 1946 року, в одному з виступів Сталін сказав: «Говорят, что победителей не судят, что их не следует критиковать, не следует проверять. Это неверно. Победителей можно и нужно судить, можно и нужно критиковать и проверять. Это полезно не только для дела, но для самих победителей: меньше будет зазнайства, больше будет скромности».

Попри сталінську демагогію (хто б це наважився критикувати переможного вождя?!), це важливі слова, оскільки в Україні з боку певних сил спостерігається тенденція до того, щоб уникнути досягнення консенсусу у трактовці подій Другої світової війни і місця України в ній, розділити ветеранів на «чистих» (советські військові) і «нечистих» (вояки УПА) тощо. Все це слід подолати, і тут переможців, поза сумнівом, варто (використовуючи сталінські слова) «судити» і «критикувати». Все це не принизить переможців, але дозволить ще ближче підійти до РЕАЛІСТИЧНОГО розуміння подій війни, складовою частиною якої була трагедія полону.

Діалектика державного пошанування

Книжки, що обговорюються у статті:

Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. *В.Ф. Возіанова, В.К. Врублевського, Ю.Н. Єльченка, Б.В. Іваненка.* – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.

Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...»: Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. *Юрія Шаповала.* – К.: Генеза, 2003.

У лютому 2003 року в Україні відзначили 85-річчя Володимира Щербицького. «Круглий стіл», промови, інтерв'ю, виставка документів, профінансований державою документальний фільм на Першому національному телеканалі, ще один фільм на каналі СТБ, і ще один фільм – для телеканалу «1+1», і там-таки – спеціальна програма «Я так думаю», і видання книжки спогадів, і перейменування вулиць на честь героя, і засідання у київській філармонії – одним словом, заходи на «державному рівні» з викликанням тіней забутих соціалістичних предків.

Тіням було затишно й тепло – все навколо було рідне і впізнаване. «Усе своє життя Володимир Васильович Щербицький віддав служінню українському народові, а життя його – частина історії України», – пафосно розпочав свій виступ у філармонії академік НАН України Петро Тронько. Виступ називався «Володимир Щербицький і його епоха».

«Спогадами про Володимира Васильовича, – повідомила 19 лютого газета “Урядовий кур’єр”, – поділилися президент НАН України Борис Патон, Віталій Врублевський, дружина Рада Гаврилівна. Вечір пам’яті Володимира Щербицького відбувся за участю віце-прем’єр-міністра України Дмитра Табачника, громадськості, його (мабуть, таки Щербицького. – Ю.Ш.) товаришів, колег».

«Епоха Щербицького» була пречудова, дали зрозуміти вони, бо пречудовими були особисті якості чи не «останнього з могікан» застою і неприхованого брежневського фаворита: любов (до власної дружини та родини), футбол (сприяв київському «Динамо») і голуби (Щербицький був завзятим голуб’ятником) – саме ці «штрихи до портрета» В.В. (так зазвичай іменували Щербицького партійні функціонери) запропоновано сучасній Україні.

В елейному морі окремі острови любові можуть і загубитися, але тільки не телефільм «Володимир Щербицький. Спроба епітафії»: держава не пошкодувала на нього коштів, і апологетичність замовленого продукту, певно, перевершила сподівання замовників. «Те, що називається епохою Щербицького, – це часи моєї юності та молодості. Це всі плюси і мінуси того часу, навіювання якихось ностальгійних уявлень, відчуття того, як нас скрізь затискали, – повідомив вдячним глядачам його режисер Олег Бійма («День», 14 лютого 2003 року). – Я навіть не можу визначити конкретно жанр цього проекту». І не треба мучитися. У тому ж таки «Дні» (19 лютого 2003 року) компетентний кінознавець Вадим Скуратівський уже назвав побачене «солодким примітивом».

Апофеозом стало замовлене Державним комітетом інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України «соціально значуще видання» – книжка «Володимир Щербицький: спогади сучасників», на обкладинці якої зазначено: «Ця книга спогадів за велінням сердець, совісті та честі авторів-сучасників висвітлює окремі сторінки життя та діяльності В.В. Щербицького – визначного партійного, державного та громадського діяча України другої половини ХХ ст., достеменного (? – Ю.Ш.) лідера, неординарної особистості, людини широкої душі, палкого та щедрого серця, справжнього патріота, який щиро любив свою Вітчизну, свій народ і робив усе, що міг, для їх процвітання».

Тут доречно навести слова Леоніда Кравчука: «Я не можу говорити сьогодні про масштаби святкування ювілею Щербицького, і чи необхідним було це святкування. Але вважаю, що забувати, що ця людина в Україні була, не потрібно» («День», 22 лютого 2003 року). Та, власне, ніхто й не забув. От тільки нагадування якісь вибірккові. Адже якраз перед Щербицьким «в Україні був» Петро Шелест, і 14 лютого було його 95-ліття, і похований він так само на Байковому цвинтарі, але газети нічого не написали, чи покладали Литвин і Табачник квіти так само і на його могилу.

Річницю попередника Щербицького на посаді лідера КПУ (1963–1972) «не помітили», а дарма – адже то була нагода, кажучи словами упорядників збірника про В.В., «дати поштовх до роздумів». Принаймні такою метою керувалися ті, хто разом зі мною готував науково-документальне видання «Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”», і саме задля цього,

крім власних Шелестових спогадів, щоденників та інтерв'ю, туди вміщено спогади про нього людей, які не обов'язково симпатизували йому. Цікаво, що думають про таку методологію ті, хто сортував сучасників Щербицького, добираючи переважно тих, хто зобов'язаний йому кар'єрою? Уже самі назви їхніх спогадів – «Знакова фігура», «Уроджена мудрість», «Його називали капітаном спорту», «З покоління переможців», «Наш Володимир Васильович», «Людина з великої літери», «Його добрі справи», «Перший у високому смислі слова», «Справжній син землі української» etc. – переконливо показують, що запропонована упорядниками розмова про Щербицького від самого початку унеможлиблює аналіз і залишає поза рамками «художньо-публіцистичного видання» серйозні аспекти проблеми.

А тим часом вони вимагають якнайпильнішої уваги. Наприклад, варто з'ясувати, за які ж особливі якості вшановують В.В. його колишні колеги й сучасний істеблшмент України? І чому саме Щербицького, а не Шелеста?

Відповідаючи на запитання, чи уособлювали Щербицький і Шелест два різні типи номенклатури (а саме про це я написав у газеті «День» 14 лютого 2003 року), Леонід Кравчук сказав: «І той, і той були захисниками існуючого ладу, виступали за зміцнення Радянського Союзу, за перехід до комунізму... Це були люди одного ґатунку, тільки Щербицький (увага! – Ю.Ш.) був, на мою думку, на порядок вищим за людяністю і значно легшим у спілкуванні. Шелест був людиною крутою, не дуже любляв дискусії і висловлювався завжди однозначно» («День», 22 лютого 2003 року).

То чому ж не пошановано «на державному рівні» обох «людей одного ґатунку»? Невже Шелестову річницю «забули» через його «однозначність»?

Це селективне вшанування дуже корисне для розуміння не лише того, що «ця людина в Україні була», а й чим саме вона була для України.

В тому, що Щербицький і Шелест являли собою дві не-проти-лежності, годі сумніватися. Достатньо лише порівняти їхні біографії, хоча Шелеста вважали висуванцем хрущовської доби, а Щербицького – навпаки. Не думаю, що це обґрунтована теза. Шелест брав активну участь у поваленні Хрущова, яке втішило і Щербицького: «дорогой Никита Сергеевич» 1963 року змістив його з посади голови Совета Міністрів УРСР, відправивши

Петро Шелест. 1960-ті роки

на «заслання», себто керувати Дніпропетровським обкомом.

Стратегічно Шелест не виступив проти жодної з брежнєвських «ініціатив», навіть проти вторгнення у Чехословаччину 1968 року. Ба більше, саме Шелест був одним із виконавців, тих, хто забезпечував перехід через Карпати і введення військ до «братньої країни». Взагалі у питаннях зовнішньої політики Шелест сповідував жорсткі методи. Як видно з його спогадів, він категорично не сприймав брежнєвську політику «розрядки», розцінюючи її як «загравання» із Заходом.

Щоб не було ніяких ілюзій, нагадаю і про те, що коли наприкінці 1969 року на політбюро ЦК КПСС вирішували, чи відзначати і як відзначати 90-річчя від дня народження Сталіна, зокрема, чи публікувати статтю в газеті «Правда», Шелест наполягав на публікації й обстоював пропозицію поставити на Сталіновій могилі біля Кремлівської стіни його погруддя, що, як відомо, й було зроблено в 1970 році. Ніколи й ні за яких обставин Шелест не виступав за проголошення української державності, а його «відкритий лист», який 1990 року надрукувала «Правда України», закликав комуністів «вийти з окопів» і боротися із так званими демократами в Україні. Отож абсурдно зображати Щербицького «ортодоксом», а Шелеста «лібералом».

Багато хто згадує, що Шелест, який прийшов у політику з управлінської роботи на виробництві, ніколи не мовчав, як це вмів робити Щербицький. Шелест був прямолінійним, ригористичним, але не пасував перед найвищими номенклатурними авторитетами (навіть перед Брежнєвим), відверто висловлювався і захищав свої погляди. Інколи, як пише сучасник, «дозволяв собі директорські замашки – адже у минулому він директор заводу. Інколи допускав і всілякі недипломатичні вислови». Та хто ж тепер, після Мельниченкових плівок, кине за це в Шелеста камінь?

Спогади Шелеста і про нього, його щоденники, документи, підготовлені у період, коли він очолював ЦК КПУ, дозволяють говорити, що шелестівська лінія базувалася на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським і антицентралізаторським. «Працювати стає дедалі важче, народ майже відверто висловлює своє невдоволення, все це “фіксується”. Все зацентралізовано гранично, до глупоти», – так оцінював Шелест ситуацію кінця 50-х років, тобто доби Хрущова. За Брежнєва нічого не змінилося.

Наприкінці 1971 року «органи» повідомили Шелестові, що на нього як на «ставленика Москви» готують замах двоє студентів. Розповідаючи про це у спогадах, Шелест зауважує: «Неприємно все це вислуховувати, тим більше, що насправді деякі наші питання потребують докорінного перегляду. І я дійсно проводжу лінію Москви. А як же може бути інакше?» Проте Шелест уперто «бомбардував» центральні московські інстанції листами, зміст яких in concreto був банальним: дотримання прав України як суверенної республіки. Зрозуміло, на тлі брежнєвського гіперцентралізму, уніфікаторської політики та русифікації така активність видавалася «небезпечною».

Один із найортодоксальніших адептів Щербицького академік Петро Тронько закидає «закордонним українознавцям», що ті неправильно представляли Шелеста речником «українського автономізму», що був він «послідовним провідником політики Москви, Брежнєва в його стилі керівництва дратував не “міфічний автономізм”, а непослідовність, шарахання з однієї крайності в іншу».

У спогадах Шелеста є згадка про розмову, яку він 1973 року, після усунення з посади заступника голови Совета Міністрів СРСР, мав із Брежнєвим: «Я його прямо запитав: “У такому випадку скажіть, що мені ставилося у провину, коли вирішувалось питання про мій відхід з України?”. Він довго ухилявся, але сказав: “Накопичилось багато матеріалів, частина правди, але багато і наносного”. Я наполягав на тому, щоб мені Брежнєв сказав правду... Брежнєв довго думав і сказав: “Ти багато виявляв самостійності у розв’язанні питань, часто не рахувався з Москвою. Були елементи місництва і прояви націоналізму”».

Брежнєв і раніше повідомляв Шелестові, що у Москві є «сигнали» про «негаразди» в Україні. Варто з’ясувати, які саме

Володимир Щербицький, Петро Шелест, Леонід Брежнєв під час зустрічі в Інституті надтвердих матеріалів АН УССР. Київ, 1968 рік

(і чиїми зусиллями) накопичувались антишелестівські «матеріали». Гадаю, відкриється чимало цікавого. В кожному разі, можна не сумніватися: його наступника на посаді першого секретаря ЦК Компартії України вони багато чого навчили – як триматися, яку міру лояльності щодо центру сповідувати.

Гадаю, свою перемогу над Шелестом Щербицький не трактував як особисті порахунки. Хіба що до певної міри, бо пам'ятав, як у 1965 році Шелест заперечував проти його призначення на посаду голови Совета Міністрів УССР, оскільки на цю посаду раніше рекомендували Олександра Ляшка (після дзвінка з Москви він «несподівано» відмовився від неї).

Коли 25 травня 1972 року ЦК КПУ знімав Шелеста з посади першого секретаря, його навіть не допустили на пленум, змусивши «терміново» виїхати до Москви. Відтак Щербицький був убезпечений від несподіванок і переміг без ускладнень. І тепер мав запевнити «московських бояр», як сам їх іронічно називав, що він «свій». От і зчиняється навесні 1973 року скандал навколо Шелестової книжки «Україно наша Радянська». Новий лідер КПУ почав рішуче дистанціюватися від «шелестівщини», практично до початку 80-х років «виправляючи помилки» свого попередника.

Слідом за батьком з України негайно «витиснули» й обох Шелестових синів. Згадка про цю подію в одного із «сучасників» Щербицького перевершує все написане тут про нього, хоч усі його соратники прагнуть вималювати світлий образ. Щербицький, виявляється, заперечував проти від'їзду Шелестового молодшого сина (фізика-теоретика) до Москви і навіть, «трохи задумавшись, вимовив: “Діти за батьків не відповідають”».

Так завершилась боротьба непротилежностей. Подальші події відомі. Шелест доживав свого віку в Москві, а Щербицький до 1989 року перебував на посаді керівника КПУ, з відповідними наслідками. Ще раз процитую Вадима Скура-

тівського: «Країна посередині Європи опинилася без європейської культури; захованої, замурованої у спецхранах. Без національної пам'яті. Будь-яка серйозна спроба подивитися у минуле розцінювалася як буржуазний націоналізм...» («День», 19 лютого 2003 року).

Одна з найактивніших «архітекторок» відзначення 85-річчя Щербицького, Валентина Шевченко, пише: «Дехто звинувачує В.В. в тому, що він не захищав інтереси України у Москві, не дбав про свій народ. Я не можу з цим погодитися, бо знаю, як нелегко було відстоювати інтереси республіки в Політбюро ЦК КПРС, на сесіях Верховної Ради Союзу РСР та у союзному уряді... Аналізуючи його роль в історії України, не можна не враховувати того, що ми жили в ССРСР і будь-який лідер, навіть член Політбюро ЦК КПРС, мав діяти за законами, що їх диктувала Москва».

Саме в цьому (тобто у незахисті) й полягав основний секрет політичного довголіття Шелестового наступника. На думку Леоніда Кравчука, політична тривкість Щербицького зумовлена двома чинниками: «його особистими якостями людини, яка мала досвід і позицію» і «підтримкою зверху» («День», 22 лютого 2003 року). Дещо про «особисті якості» вже сказано, варто хіба згадати його поведінку під час аварії на Чорнобильській АЕС. Коли про неї заговорили під час теледискусії в лютому 2003 року, один із захисників Щербицького миттю відреагував: мовляв, якби він пішов проти Москви, його зняли б, і замовчував би Чорнобиль якийсь інший керівник. Але в тому-то й річ, що то був би інший, а не Щербицький, якому нині великодушно вибачають його поведінку, пропонуючи й нам «вибачити» не лише тодішнього лідера, а й систему, яка породила одну з найжахливіших всесвітніх катастроф.

Немає причин сумніватися в тому, що щира любов і повага до В.В. здатна об'єднати весь нинішній український істеблішмент, ставши для нього тим, що Наталя Яковенко могла би теж назвати «дорогими серцю істинами» (див.: «Критика», 2002, ч. 12). Їх однаково жадають і змучені ностальгією серця «старих українців», які зуміли від ізоляціонізму та розвинутого

соціалізму перейти до «європейської інтеграції» та формування «ринкової економіки», і молоді й спрагли політичної реформи серця «нових українців» (у гуманітарній сфері, зокрема, яскраво уособлених Дмитром Табачником), для яких Щербицький – безцінний взірець того, як треба, взявши владу, утримувати її – не один-два президентських терміни, а капітально, «всерьез и надолго». «...Сьогодні, після стількох років незалежності України, – пише ще один “сучасник”, Олександр Влащенко, – гостро відчувається, як нашій країні недостає керівників, особистостей масштабу, типу і величі В.В. Щербицького». Боюся, що, судячи з такого вибору особистості й запопадливості у схиланні перед її світлою пам’яттю, ми незабаром можемо такого керівника дочекатися.

А що ти зробив для «Свободи»/свободи?

Кілька нотаток у зв'язку з 50-річчям радіостанції, що вийшла в ефір у серпні 1954-го спочатку під назвою «Визволення», а з 1959-го під усім відомою назвою

Судячи з останніх новин, сьогодні маємо всі підстави, перефразовуючи знамениті слова Бориса Єльцина, сказати: «Прокидаючись вранці, запитай себе: а що ти зробив для радіостанції “Свобода”?»

Що може зробити професійний історик, для якого «Свобода» починається з простого як правда запитання працівника київського представництва цієї радіостанції, мого колеги-науковця Сергія Грабовського: «Юрію Івановичу, ви не забули, що невдовзі (така-то) річниця і ми домовлялись на коментар?»

Ну, можна зробити коментар про моє улюблене жахливе ХХ століття, про його історію. Частина тієї самої історії, що її Володимир Винниченко не міг читати без брому. Хоча нині, на початку ХХІ століття, в Україні стало можливим її читати і з «Мартемом» або – в крайньому разі – з рустикальним «Джонні Уокером». Проте навряд чи сприйняття минулого, а надто сьогодення України, від цього полегшилось.

І все-таки анестезія – часами найкращий засіб від вочевидь культивованої історичної амнезії. Особливо від тієї, що її плекає посткомуністична влада, зокрема коли йдеться про злочинний характер комуністичної системи та антиукраїнську сутність живої і агресивної сьогодні советської спадщини.

Саме проти цієї амнезії, зокрема, виступає «Свобода». І це не данина моменту. Так було завжди, з самого початку існування цієї радіостанції та її україномовної редакції. Цей постійний інтерес до історії для мене особисто важливий ще з однієї причини.

Інтелектуали різних країн люблять дорікати політикам за їхнє прагнення зробити вигляд, ніби в історії все зрозуміло і відомо. Український політикум і політичний істеблїшмент тут не виняток. Його представники звертаються до професійних істориків лише в момент чергових виборів або тоді, коли ту чи іншу дату з тих чи інших причин необхідно терміново актуалізувати.

Змиримося! Політики були, є і будуть політиками. Як правило, вони «мудрішають», коли йдуть на пенсію і починають писати мемуари. Саме тоді їх всерйоз починає цікавити питання, в якому історичному контексті вони діяли. Саме тоді багато з них (попри, як правило, багатослівні і малозмістовні спогади про власне світле минуле) раптом розуміє свою реальну роль у політичному спектаклі, що завершився і вже ніколи не буде зіграний знов. Та мене цікавить інше: а де ж ті, для кого історичні дослідження і переосмислення історії – не данина кон'юнктурі, черговій даті чи черговому лідеру?

Один сучасний високопосадовець з дипломом доктора історичних наук стверджував нещодавно, що історії у нас немає (!), а ми даємо переважно політичні оцінки. Для мене звучить як парафраз класичного афоризму часів пізнього СРСР: «Сексу у нас немає!» Наважуся не погодитись. І секс в Україні є. І з історією все гаразд. Виразним підтвердженням чого є те, що цитований діяч, створивши переважно за допомогою поточної преси «політологічні» книжки, волів все-таки отримати науковий ступінь не доктора політології, а саме доктора історії.

Навряд чи підлягає сумніву, що те, аналізу чого в останні роки радіо «Свобода» присвячувало зусилля і час, є історією. І в сенсі довершеності процесу у часі і просторі, і в сенсі тих оцінок, на які цей процес заслуговує. Тут наявна інша проблема: як пробитись до цієї історії.

«Свобода», гуртуючи експертів, які ще не розучилися думати, формувала невикривлений історичний дискурс. Вона була тим кристалом, крізь який часами історія України виглядала не зовсім привабливою або зовсім непривабливою. Проте наважуся стверджувати, що саме ця історія є правдивішою, ніж та, яка твориться придворними «Несторами» під 13-річний стьоб про «розбудову української держави» і (нет базара!) «громадянського суспільства».

У зв'язку з цим пригадую такий собі фільм кіностудії Довженка часів советської контрпропаганди. Називався він «Канкан в англійському парку» і вийшов на екрани (якщо не помиляюсь) десь у 1984 році. Зображувалась у фільмі саме українська редакція радіо «Свобода», яке з кінця 1960-х років працювало у Мюнхені, у тому самому англійському парку, який існує і донині. Так-от у фільмі йшлося про чвари і інтриги в українській редакції, зображувалися непривабливі типи, які в ній

працювали. Словом, усе було так, як вимагала контрпропаганда. Втім фільм запам'ятався мені віршами Володимира Підпалого, що читалися у кількох епізодах, і фразою: «Все зло у цьому світі від людей маленького зросту».

Минули роки і доля звела мене із реальними працівниками тієї редакції – Романом Сольчаником, Мартою Олійник, Богданом Нагайлом, Ізраїлем Клейнером. Вони розповіли мені чимало цікавого. Підтвердили, що і чвари, і непорозуміння – все це та багато чого іншого в українській редакції було. Однак домінувало не це, а «генеральна ідея». Ці люди працювали на руйнування советської імперії, доводили, що Україна здатна бути незалежною і цивілізованою державою. Нині мало хто чує тих культуртрегерів україномовної «Свободи». А знаєте чому? Думаю тому, що вони – як би це сказати? – не зовсім впізнають в Україні після 1991 року ту країну, за яку вони так завзято боролися.

Може, я помиляюсь, але саме цю країну давно і безжально точно змалював один відомий усім поет. Ось його рядки:

Твої шляхи – одчай і камінь,
така прекрасна, й мов на сміх
ти плодиш землю байстрюками,
багном і гноєм для чужих!..
У голові твоїй макуха,
хіба ж ти можеш жить сама,
російсько-польська потаскухо,
малоросійська тюрма!..
Веди ж, безумна, до загибуну
мене на розпач і на жуть!
Ах, я люблю тебе, Вкраїно,
і сам не знаю, що кажу!

Це написано в Одесі у 1927 році Володимиром Сосюрою. Написано в рік 10-річчя того, що тоді називали «Жовтнева революція». Щоправда, написано для себе, «в стіл», не для друку.

Однак чомусь здається мені, що це написано ніби спеціально для радіо «Свобода», щоб воно пам'ятало, з якою країною має справу. І допоки цитовані слова залишаються актуальними, радіо «Свобода» не має права залишати Україну на самоті зі своєю історією. І з тим, що ми так важко переживаємо сьогодні і що стане історією завтра.

Гра з ХХ століттям

Роберт Конквест. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 371 с.

Мирослав Попович. Червоне століття. – К.: Вид-во «АртЕк», 2005. – 888 с.

Якось трапилась у мене розмова з одним відомим українським політиком. Ішлося про різні речі, а на завершення я висловився в тому сенсі, що біда нашої політики (як і політикуму), крім іншого, полягає у відсутності гри. Все занадто серйозно, драматично, кожен політик воліє висловлюватись як пророк, а якщо вже «пресувати» конкурента, то добивати його до самого кінця. Бракує акторства, в позитивному сенсі слова, політичного театру.

Мій співрозмовник відповів: «У нас це неможливо. Наша історія драматична і політичні традиції інші». Шкода. Проте так вважають політики. До речі, не лише наші. А от інтелектуали різних країн (з-поміж них і наші) так не вважають і можуть собі дозволити погратися. Наприклад, з історією. Навіть з історією амбівалентного ХХ століття.

Прощаючись із ним, професор Гуверського інституту Стенфордського університету Роберт Конквест (якого у світі переважно знають за працями «Великий терор» і «Жнива скорботи») у 2000 році видав книжку «Reflections on a Ravaged Century». У 2003 році вона з'явилась у перекладі Олександра Мокровольського в київському видавництві «Основи» під назвою «Роздуми над сплюндрованим сторіччям» і є по суті збірником статей та інших матеріалів, друкованих або просто написаних у різні роки.

Директор Інституту філософії НАН України, академік Мирослав Попович свою книжку, що вийшла друком 2005 року, назвав «Червоне століття», підкресливши: «Я писав цю книжку про червоне століття, бо для нас воно було головним чином таким».

Обидва автори пишуть про методу і жанр своїх книжок в таких категоріях, що недосвідчений читач і справді спочатку може їм повірити. Конквест запевняє, що його публікація не є формальною політичною філософією, а передовсім продуктом не стільки «дослідження» (це слово сам автор бере в лапки),

скільки продуктом «знання, судження, думки й досвіду. Тож якщо я підтримую певні погляди й відкидаю інші, це не так через упередженість, як завдяки задньому розумові». Попович зізнається, що не здатен окреслити методу і мету свого дослідження, ані взагалі жанру. Він може сказати лише, чим не є ця книжка. Вона «не є історією “червоного століття”... А головна мета – побачити смисл історії нашого часу». Отже, спочатку мовиться, що мета дослідження відсутня, а буквально через кілька рядків мету окреслено.

Від себе, як читача обидвох праць, можу лише додати, що в них таки присутні і певна політична філософія, і історія, а автори, не змовляючись, пофарбували ХХ століття у червоний колір.

Архітектоніка Поповичевої книжки не складна. Тут знаходимо, якщо висловлюватись у термінах Олександра Солженіцина, три основні «вузли». Йдеться про три кризи західної цивілізації. Перша пов'язана із Першою світовою війною, друга – із диктатурами комунізму і фашизму, третя – із «холодною війною», що завершилася, як відомо, розпадом «соцтабору» і колапсом Советського Союзу.

Отже, криза перша, що її породила війна, хоча не з війни розпочинає свою розповідь автор, а з петроградського ранку 6 листопада 1917-го. За твердженням Поповича, саме з приховування і свідомої фальсифікації про «десять днів, які потрясли світ», розпочинається історія російського комуністичного тоталітаризму. Відсутність реального штурму Зимового палацу, який потім навздогін інсценували, зафільмували і розтиражували, – це, напевно, найвиразніший символ цієї фальсифікації. «Головне, – підкреслює Попович, – у тих процесах, які пізніше назвали Великою Жовтневою соціалістичною революцією, можна підсумувати одним словом: розвал... Жовтневий переворот був авантюрою, здійснити яку могли лише розумні і вольові гравці».

За словами Анни Ахматової, не календарним, а справжнім початком ХХ століття був 1914 рік, інфернальна війна, що несла в собі нові і нові катастрофи. Найвизначнішою з них став більшовицький Жовтень. Саме він поклав початок біполярному світові, як його назвуть пізніше. На думку Поповича, «еди-

*Обкладинка книжки
Мирослава Поповича*

ною супернаціональною державою, яка пережила катаклізми війни, стала комуністична Росія. Вона зуміла знайти цінності, які радикально замінили спорохнявілі ідеали “Бога, царя и отечества”. Комунізм, таким чином, виявився єдиною життєздатною альтернативою національно-патріотичному розв’язанню».

Конквестова книжка, значно менша обсягом за *opus magnum* Поповича, складається із двох частин, перша з яких під назвою «Винищення умів», присвячена також, власне, феномену революційних ідей, відданість яким стала потужною характерною рисою ХХ століття. Для Конквеста це «ідео-

логічне шаленство» розпочалося не у цьому столітті, а значно раніше, коли з’явилась ідея, що на землі можна побудувати утопію. Ці прагнення, що у XVI і XVII століттях промовляли діалектом Теології, у XVIII столітті перейшли на говірку Розуму, а в XIX – на жаргон Науки. Завдяки двом останнім виникла ілюзія повного знання людського суспільства, спроможності винайти його заново, побудувати за певними формулами.

Для Конквеста саме в цьому полягала, зокрема, найстійкіша помилка Карла Маркса, який ідентифікував себе як «Дарвіна суспільства» і найбільшим успіхом якого стала демонізація поняття «капіталізм». Марксизм виступав у двох аспектах – науки, що начебто передбачала майбутнє, і революціонізму, який стимулював революціонерів до бою. «Революціонери, – підкреслює Конквест, – вірили, що диктатура і терор – у самій природі речей, що без них ніяк не досягти вселюдського блага, достоту як ацтекські жерці вірили в абсолютну правомірність видирання сердець із тисяч жертв, адже, коли б вони так не чинили, згасло б сонце, скоїлася б куди гірша катастрофа, і всі люди загинули б. В обох випадках засоби вважаються прийнятними з огляду на абсолютну їх необхідність».

Конквест вважає, що перемога у 1917 році ленінської партії професійних революціонерів є найпершим, найтривалішим і найвпливовішим у глобальному масштабі сучасним прикладом

того, як Ідея взяла гору й бюрократичним способом утвердилася у великій країні. Жовтнева революція стала тріумфом партійного духу, а її безпосередніми умовами були самодержавні традиції та звичаї разом з утопічною традицією, що постала як реакція на автократію за відсутності будь-якого, крім зародкового, громадянського досвіду.

Не ставлячи завдання викладення всієї історії російського і советського досвіду, Конквест у центр уваги бере цей досвід лише як приклад умов для виникнення тоталітарної ідеології та її виявів, коли вона опиняється при владі. Декларуючи себе «диктатурою пролетаріату», більшовицький істеблішмент не переймався тим, що у найвищому керівництві був аж один фактичний у минулому робітник. Як зауважує Конквест, це аж ніяк не впливало на те, що сприймалось як щось «реальніше й істотніше за факт і вважалось більше *правдою*, ніж *істиною*, – себто на твердження, нібито більшовицька ідеологія й програма захищають інтереси пролетаріату, а отже, приведуть до безкласового суспільства».

Попович описує другу кризу західної цивілізації, розпочинаючи розмову саме з «диктатури пролетаріату» в Росії. Вже не один раз за ці посткомуністичні роки ми від прибічників комунізму (зокрема, від проводирів КПУ) чули байки про те, що це Сталін «зіпсував» хорошу і світлу ідею, перекрутив і сплюжив ленінську спадщину. Для Поповича в цілому немає сумніву у фальші такої історико-політичної сімплістики.

Водночас, показуючи еволюцію ленінського режиму (розгін Установчих зборів, заборона вільної преси, дедалі більша акцентація на методах насильства, заборона фракцій, а відтак інакомислення, в самій партії тощо), автор підкреслює, що до кінця днів Ленін залишався вождем, а не диктатором. Саме

Обкладинка українського видання книжки Роберта Конквеста

сприйняття його як харизматичного лідера і навіть Месії спричинилося до того, що його не поховали в землі, а залишили серед живих, у всесвітньо відомому мавзолеї у Москві на Красній площі. Його мозок правовірні-матеріалісти наївно, по-варварському залишили законсервованим у спеціальному науковому закладі, щоб вивчати анатомічні особливості марксистської геніальності.

Іронізуючи над цим, Попович аналізує тяглість і розбіжності між ленінізмом і сталінізмом, а також торкається надзвичайно важливого аспекту, а саме: як СРСР перетворювався на нову імперію. З цієї точки зору, його міжвоєнна і воєнна історія виглядає як історія боротьби Росії за повернення до «клубу великих держав». І боротьби досить успішної: «Якщо не зважати на втрати мільйонів людей, “святої сірої скотинки”, то на відміну від Першої світової війни Друга закінчилась для Росії щасливо: вона була вирішальним чинником у світовій війні, виграла війну, а після війни стала грізною великою державою, що на всіх континентах навіювала кому страх, а кому надію. Ностальгія за епохою генералісімуса Сталіна і за величиною тієї держави ще довго буде відчутною на просторах колишньої імперії».

Для Конквеста немає сумніву в тому, що сталінський масовий терор започаткував своїм первісним «червоним терором» Ленін. Проте, починаючи від 1929 року, терор став повномасштабним: спочатку проти селянства, потім проти самої партії, проти армії й населення взагалі: «І це класичний випадок заідеологізованого уряду, що завдає власному народові незмірних демографічних втрат...» Конквестова теза полягає в тому, що тотальний терор був детермінований ідеологією, вже самими ідеологічно мотивованими спробами здійснити масштабну й швидко трансформацію суспільства, що суперечила його природним можливостям. Тож не дивно, що виникло два Советських Союзи – реальний і вигаданий. У кожному сфері прийшла фальсифікація. Реальні факти, реальна статистика розчинилися в царстві вигадки. Заново переписувалась історія, небажані особи зникали з неї, як і з офіційних повідомлень після чергових «чисток». Такий собі Орвел на советському матеріалі.

Вигаданий СРСР мав набір фантомних інституцій, покликаних надати людяності огидній дійсності: прийняту у зловісному 1937-му взірцеву Конституцію, що гарантувала

людські права; вибори, щоправда з одним кандидатом на посаду; парламент, де ніхто не піднімав руки, коли питали, хто проти чи утримався. Утверджувалася ідея одностайного суспільства, хоча при цьому слід було перманентно викорчувувати «ворогів народу». Конквест вважає, що очевидною метою терору, яким супроводжувалася масова індоктринація, було знищення будь-якого можливого опору: повбивати чи кинути за ґрати мільйони, а решту населення приборкати. Та це ще не все: «Глибшою метою – і наслідком – було накидання всім вигадки режиму про квітучу й щасливу країну, якій, однак, докучають небезпечні підривні елементи; треба було знищити, і то якнайшвидше, правду й викоренити незалежну думку чи їй запобігти».

На відміну від Поповича, Конквест дуже коротко пише про повернення сталінської Росії до «клубу великих держав» під час Другої світової війни та в повоєнний час. Він вважає, що не для того СРСР доклав стільки зусиль на війні, не для того мілітаризував і перенапружував власну економіку, аби мати право, щоб його думку вислухали в дискусіях із світових проблем. Усе це було виявом експансіонізму Кремля: «Невже нам справді усміхався такий мирний світ, де кожною країною правила б стабільна коаліція комуністів і демократів? Чи мали б бути через одну країну – комуністична й некомуністична, і перша ні в якому разі не робила б спроб поширити свою владу на другу?»

Конквест схильний зображувати Захід свого роду «жертвою» підступного і послідовного Сталіна, для якого співпраця із західними союзниками була цілковито прагматичною, справою Realpolitik, реальної політики. Наголошуючи на тому, що «кремлівський горець» потребував західної допомоги і альянті провадили поставки необхідного обладнання, Конквест чи не єдиною фразою нагадує про те, чого тоді конче потребував сам Захід: «Звісно, це було в інтересах союзників та й усього світу взагалі, щоб Радянська армія завдала поразки Гітлерові. Але єдине, що отримував Захід за ту допомогу, це нові й нові (часто неможливі) вимоги, образи та обіцянки». Це, до речі, непоганий приклад Конквестової гри з історією ХХ століття. Гри, сказати б, в одні ворота, про що ще йтиметься.

«Холодну війну» Конквест оцінює приблизно в тих самих «кризових» категоріях, що й Попович, щоправда, зводячи її фундаментальну причину до хибних політичних уявлень в СРСР, нібито будь-який інший політичний вияв, усяке інше переконання є від природи непримиренно й незмінно ворожим до всього советського. Заклятими ворогами Москви були не лише «капіталізм» та «імперіалізм», а й усі некомуністичні соціалісти, навіть усі комуністи несталінського взірця. До всього цього додалося побоювання сталінського керівництва, що будь-яке послаблення всередині самого Советського Союзу може стати джерелом «хибних» ідей та незалежницьких заворушень, а це загрожувало б евентуальним політико-ідеологічним розпадом. Тут Конквест вдається до самоцитування, пригадуючи власну тезу ще 1990 року, за якою «холодну війну» СРСР вів не тільки проти Заходу й народів Східної Європи, а й проти народів Советського Союзу.

Ще за Сталіна СРСР втратив енергію «світової пролетарської революції», що зрештою поступово призвело до втрати світової функції, до того, що червона фарба поступово почне лущитись і зникати з глобусу. Власне, історія цього явища відбита у третьому розділі Поповичевої книжки, який називається «Третя криза західної цивілізації – “холодна війна”». Парадоксальний військово-політичний союз між комуністичним тоталітаризмом і західною демократією, що прийшов на зміну змові Гітлера і Сталіна у передвоєнний час, був єдиним, як вважає Попович, засобом розгромити західноєвропейський тоталітаризм. І причина тут проста: для досягнення цієї мети воєнних сил Заходу – навіть за умови залучення потужностей США – не вистачало.

Проте ургентна антигітлерівська коаліція не могла бути довготривалою. Тому третій розділ Попович починає підрозділом «Радянський тоталітаризм – головний ворог демократії». Пропорційно третій розділ такий самий за обсягом, як і другий, але тут сконцентровано погляд на події вкрай важливі, включно з горбачовською «перебудовою».

На відміну від Конквеста, не ідеалізуючи ні советський тоталітаризм, ні західні демократії, Попович переконаний в тому, що воєнна перемога США над комунізмом була б такою ж згубною для цивілізації, як і перемога комуністичного тоталі-

таризму – «вона породила б не тільки “ядерну зиму”, але й нечуване поправіння й озлоблення Заходу, що звело б нанівець перемоги демократії».

Пізній сталінізм, хрущовські експерименти, брежнєвський «стабілізєць», андроповсько-черненківська темна зона і нарешті косметичні спроби Михайла Горбачова нанести на казармений соціалізм макіяж «людяності» – усе це завершилось розпадом держави, що здавалася вічною навіть серйозним західним експертам і аналітикам спецслужб. Попович, аналізуючи і інтерпретуючи згадані «этапы большого пути» включно з ГЖЧП, раптом апелює до Сталіна: «О великий зодчий могутньої радянської держави з її дружбою народів та соціалістичним реалізмом! Спасибі тобі, великий Сталіне, за той страх, яким напоїв ти своїх підданих так, що і через півстоліття вони пам’ятали його, чули його голоси звідтіля, ніби той апокаліпсис був учора і ніхто не наважувався взяти сокиру... Паралізував ГЖЧП і осіб, що його активно підтримували, той самий страх, який не дав 1957 року “антипартійній групі” скинути Хрущова; страх перед маривом 37 року. І Росія зробила врешті той вирішальний крок до демократії, який від неї чекало людство».

Попович ніби ставить (риторичне) запитання, чи варто було класти стільки мільйонів людських життів, щоб так завершити 74-річну «червону смугу» історії, грандіозний соціальний експеримент, розпочатий у 1917 році? Закінчити тремтячими руками Генадія Янаєва на фатальній прес-конференції гекачепістів у серпні 1991-го і поступовим усвідомленням істини, що колишнім советським громадянам потрібно суспільство ринкових відносин, парламентської демократії і національних держав.

Ніби підбиваючи підсумки цього відтинку ХХ століття, Конквест займає позицію, відмінну від його більш ліберально налаштованих колег. Він не сприймає їхньої тези про те, що нібито Захід не виграв «холодної війни», дехто навіть стверджує, що Західна Європа з Америкою її програли – не фізично, а морально, що психологічні наслідки цієї війни спотворили те, що в іншому випадку могло б стати якимось кращим суспільством. Він вважає за потрібне, не соромлячись, здійснити ритуальний танок переможця: «...Хоч би до чого нас закликали в цих нечітко сформульованих заявах, зрозуміло, Радянський Союз таки програв “холодну війну”. Іноді нам закидають – мовляв, так

говорити не можна, бо це прояв гідного осуду “тріумфалізму”. І все ж таки не буде недоречністю наполягти, з усіма можливими застереженнями, на тому визначальному моменті, що Захід урятував себе та свої свободи, а його тоталітарний супротивник схибив і зазнав невдачі... Це стало (чи мало б стати) для Заходу важливим уроком, як осягати й долати загрози, що їх несуть невігойно агресивні уми».

(Анти)комуністична лінія, ключова в першій частині Конквєстової книжки, у Поповича так само посідає одне з основних місць. Водночас з цим Попович досліджує трансформацію суспільства у різних країнах напередодні Першої світової війни, аналізує корені того, що призвело до неї, розмірковує над проблемами банкрутства національної ідеї, над проблемами національної (в політичному сенсі) солідарності. Перед війною цю проблему загострювали прагнення великих держав розширити сферу владного контролю на нові й нові території або хоча б зберегти контроль над старими територіями. Прагнення перекласти національні проблеми на мову інституцій і владних відносин надзвичайно посилило ризик збройних міждержавних конфліктів, а засобів регулювання цих конфліктів людство не виробило: «Кризю європейського суспільства зумовив не сам по собі принцип самовизначення націй, а відсутність механізмів погодження егоїстичних національних інтересів».

Розуміння цього дозволяє Поповичу бачити у «червоному» ХХ столітті ще й інші фарби або відтінки, наприклад червоно-коричневі. Недаремно у книзі належну увагу надано політичним конотаціям Гітлера і Сталіна, «романсуванню» Німеччини і ССРСР у 1939–1941 роках: «Це був політичний, військовий і економічний союз двох тоталітарних держав, супроводжуваний відмовою Сталіна від ідеології антифашизму. Нейтралітет Росії дозволив Гітлеру піти на ризик світової війни. Підписання Пакту з Гітлером поставило ССРСР у стан агресора і союзника ініціаторів європейської війни, що створило небезпечну для нього ситуацію, вкрай вигідну правим антикомуністичним силам».

Проте врешті-решт ССРСР став головною силою збройного опору нацистсько-тоталітарного блоку. Та для Поповича зама-

ло констатувати лише це. Він докладно аналізує той політичний поворот, що його здійснив Сталін з 1943 року з поверненням погонів і слова «офіцер», з розпуском Комінтерну і відновленням патріархії Російської православної церкви. Ідеологічно СРСР став перетворюватись на Росію, що завершилося знаменитим сталінським тостом у 1945 році «за великий русский народ» і відповідними акцентами у політиці.

Конквест висловлює по суті солідарні думки, підкреслюючи, що на практиці народи обурювались московською владою як не лише комуністичною, а ще й імперською, що СРСР так і залишився оновленою імперією, і то особливо немилосердною для своїх підданців. Основний урок краху Советського Союзу, за Конквестом, полягає в тому, що «в сучасний вік національної свідомості багатонаціональні утворення типу Югославії чи Радянського Союзу є ненадійними. Принаймні у наш час, що ближче сходяться нації, то слабшими мають бути узи, які їх зв'язують».

І тут, напевно, час сказати про те, що у книгах Поповича і Конквеста присутня українська тема. Щоправда, для останнього вона переважно зводиться до кількох згадок про нищення українського селянства, голод 1932–1933 років і до досить різкої критики західних політиків, учених, журналістів, літераторів, які «не помітили» реалій сталінського СРСР.

Попович, говорячи про боротьбу за незалежність України у 1917–1920 роках, не уникає розмови про те, чи можна було сумістити «червону і жовто-блакитну сили», стверджуючи, що обидві сили нерідко видавались народній масі сумісними, бо їхні гасла знаходились в різних площинах. Можна було бути водночас і за гасло незалежної України, і за заклики «землю – крест'янам, війна войне, мир хижинам, війна дворцам».

Та відомо, що гармонійного поєднання соціального і національного питання не вийшло, як відомо й те, що Советська Україна стала червоною тінню Української Народної Республіки. Не слід ідеалізувати ні одне, ні інше утворення. Варто на їхніх прикладах ще і ще раз замислитися, чому «червоні» ідеї знаходили своїх прибічників в Україні, що тут підштовхувало і стимулювало радикалізм, який обернувся розколом суспільства, терором, голодом, ідеологічною уніфікацією, антидемократизмом etc.

І це питання не лише до України. Чому комунізм виявився таким привабливим на просторі від Сибіру до В'єтнаму, від Ла-

тинської Америки до Китаю? Попович переконаний, що західна демократія мала рацію в протистоянні з комунізмом і перемогла. Та було б неприпустимою вузьколобістю звинуватити в усьому якусь «банду міжнародних терористів» – червону зграю ворогів стабільності. Було б наївно сподіватися, що «відтепер людство спокійно повернеться у свої офіси та біржі, паби та нічні клуби – хто куди може. Проблеми лишилися, і червоний стяг не раз іще підніматиме людей на різних континентах».

Всупереч цій «світлій» (чи то пак «червоній») перспективі, Конквест, як ми вже бачили, насамперед обвинувачує в усіх гріхах саме комуністів-сектантів, а до них додає ще й багатьох західних інтелектуалів, які живилися ілюзіями щодо лівих ідей та їхнього втілення. У зв'язку з цим у своїй книзі Конквест неодноразово звертається до класичного, як йому видається, прикладу «революційного зсуву свідомості» у історика-марксиста Ерика Гобсбаума, який виправдовував жертви сталінського тоталітаризму. Коли ж Сталінів СРСР утратив частину своєї привабливості, за словами Конквеста, «ікону перенесли до маоїстської Азії, потім – у В'єтнам, на Кубу, зрештою донесли й до сандиністів. А нині не існує жодного подібного осередку приваби».

Тим не менш Конквест виходить з того, що смерть найбільших і найірраціональніших суперників Заходу не означає, що західні суспільства й економіки лишилися в чудовому стані. Порятунком від майбутніх небезпек він вбачає в розвиткові громадянського ладу по всьому світові.

І Конквестова, і Поповичева книжки писалися як спроби широкого, навіть глобального монологу, рефлексії авторів на те, що закодоване у їхній свідомості як «XX століття». Уже в цьому закладені не лише авторські інтенції, а й інвенції. Уже в цьому те, що я, розпочинаючи цей текст, позначив як «гру». З одного боку, це плюс, а з іншого – мінус. Якщо давати оцінку цим книжкам in concreto, то можна стверджувати, що широківідомі, навіть банальні аспекти червоно-тоталітарної теми сполучаються в цих текстах із жонглюванням креативними авторськими коментарями й парадигмами, конструйованими на

ґрунті не лише імпліцитно невідтворюваного минулого, а й непіддатливої реальності.

Неминуче така метода породжує скоромовку і дещо гірше. У різних частинах книжки Поповича можна, наприклад, знайти параграфи «Справа Дрейфуса», «Євреї», «Ліберальний поворот», «Горький і Сталін», «Постмодерн: метафізика і політика» тощо. Загальне мотто ви, сподіваюся, зрозуміли: потроху про все. Не знаю, можливо, я помиляюсь, але без багатьох таких дрібних параграфів можна було легко обійтись.

Читаючи книжку, важко позбутися враження, що її автор часом аж занадто віддає данину своїм симпатіям і антипатіям. Ось, наприклад, яким постає під пером Поповича Симон Петлюра: «В психічному складі Симона Петлюри спостерігається певне зміщення в бік егоцентризму, особливо в бік потреби у владі над людьми і подіями. Чи, може, він був травмований несподіваною владою та історичною місією».

Не зовсім зрозумілі акценти в тій частині книжки, де йдеться про акції УПА проти поляків на Волині у 1943 році. Попович, керуючись власними уявленнями, схильний фактично бачити провину лише української сторони, хоча відкриті і надруковані нещодавно документи переконливо доводять, що це не так.

Деякі уточнення слід було би внести і в ті частини книги, де йдеться про поведінку і лінію партійно-державного керівництва України в ті або інші періоди «червоної» доби тощо. Але це все ніяк не девальвує того, що ми отримали разом із цією важливою працею, автор якої, хоч і відомий філософ, але (також) людина і має право на суб'єктивізм.

До того ж цей суб'єктивізм – дешиця у порівнянні з тією «грою», що її запропонував у своїй книзі Конквест. Кокетуючи на початку книги щодо «заднього розуму», він наводить приклад із власним інтерв'ю для газети «Le Monde» у 1997 році. На запитання, чи вважає він Голокост «гіршим» за злочини сталінізму, він відповів ствердно. Коли інтерв'юер поцікавився, чому так, Конквест чесно відповів: «Я так відчуваю». Справа, звісно, не в сталінізмові, не в Голокості, а в цьому «Я так відчуваю».

У своїй книзі, а надто у її другій частині під назвою «Наслідки», Конквест таки (за)багато, як мені здалося, «так відчуває». Ставлячи цілком реалістичний діагноз постсоветській Росії, яка сьогодні нагадує «якусь крайню форму корпоратист-

сько-етатистського псевдокапіталізму», Конквест, на мою думку, втрачає реалізм, «переграє», говорячи далі про «примхливий Захід». З усією силою сарказму, а подекуди й ненависті (добре, що не класової) він починає гудити ідею об'єднаної Європи, що її дало світові ХХ століття. Він порівнює її – уявіть собі! – з такими утвореннями, як ССР, Югославія, Чехословаччина, Об'єднана Арабська Республіка, Федерації Вест-Індії, Малайзії, союзи Швеції й Норвегії, Австрії та Угорщини тощо. Незважаючи на очевидну абсурдність такого порівняння (що, зокрема, впливає із змісту першої частини його ж книжки), Конквест стверджує: «“Європейська” позиція має щось спільне з короткозорістю й надмірним сподіванням на просту політичну силу волі, як це було з революціонерами».

Гаразд, сказав я собі, проігноруй той факт, що у чергу на прийняття до ЄС країни не підштовхують, а вони радо самі у неї стають. Гаразд, сказав я собі, слід сприйняти Конквестові аргументи щодо недоліків функціонування структур ЄС, зокрема її бюрократів і бюрократії. Однак чи не плутає Конквест інституціональні недоліки з тим, що дала об'єднана Європа у антропологічному, суто людському сенсі? Комуністи прагнули палицею загнати народи до «раю» – і про це Конквест добре знає. Що ж затьмарює йому очі, коли він змальовує сучасну Європу царством уніфікації і примусу в Орвелівсько-Кестлерівських фарбах?

Відповідь виявилася (аж занадто) простою. За Конквестом, об'єднана Європа «розколює Захід, є, по суті, антиамериканською». Понад те, «доводячи» це, Конквест дозволяє собі речі, здається, неприпустимі не лише для професора, а й для поета. Він починає протиставляти Британію (може, тому, що він британець за походженням?) іншим європейським країнам за допомогою, наприклад, таких тверджень: «...Британія не надається до цього різновиду бюрократичного регуляціонізму, і то з кількох причин. Одна з них полягає в тому, що в Британії, на відміну від Франції чи Італії, закони й правила реально втілюються в життя».

Не маю бажання навіть коротко коментувати такі (навіть чи гідні неупередженого дослідника) пасажі, а повідомлю про те, що в останньому розділі своєї книжки Конквест, «наїхавши» (крім ЄС) ще й на ООН, висуває пропозицію створення нового всесвітнього ладу, що ґрунтувався б на єдності й силі де-

мократичної культури. Саме такий лад міг би забезпечити об'єднання країн однієї й тієї самої правової та політичної культури, однієї мови (звісно, англійської), «скажімо, певна асоціація, куди б увійшли Сполучені Штати Америки, Сполучене Королівство, Канада, Австралія, Нова Зеландія, а ще, слід сподіватися, Ірландія, народи Карибського басейну й Тихого океану, може, і ще хтось» (цікаво, хто, і не менш цікаво, хто буде вирішувати, хто цей «ще хтось»).

Ця теза, скажу я вам, повторюючи незабутнього Йосипа Віссаріоновича, сильнішою за «Фауста» Гете буде. В ній і певна расова імплікація (хоча Конквест від цього відхрещується), і нерозуміння нинішньої європейської ситуації, зокрема прагматичних (а не ідеологічних) мотивів створення та існування ЄС (хто бував у Європі не як турист, підтвердить). Нарешті, це – чи не найяскравіший вияв того, як немолодий стенфордський інтелектуал таки «загрався» з європейською історією ХХ століття та європейським сьогоденням із своєї заокеанської далечі.

Втім, як і Поповичу, напевно, слід вибачити йому цей суб'єктивізм. Адже сам Конквест щиро зізнається, що його книжка – не священний текст, і ті, кого переконала її основна думка, не обов'язково погодяться з кожним пунктом.

Дві грудневі історії не без моралі

*Українські еліти взагалі схильні
до комерційних оборудок навіть
у найвідчайдушніших ситуаціях.
Повітря в Києві завжди пахнуло зрадою...*

*Головна... проблема була в самому
Кучмі, який не хотів жодної стійкості, крім себе.
Така його філософія. Якби в нас 1999 року
Єльцин повіся як Кучма,
то Москва скипіла вже десь
до жовтня і Путін би президентом ніколи б не став.*

*Гліб Павловський.
«Независимая газета», 7 грудня 2004 р.*

Грудень взагалі завжди чудернацький місяць. Тягне на підбиття підсумків року і навіть – перепрошую за пишномовний вислів – на міркування про смисл пережитого року. А вже якщо у вас застуда і ви перебуваєте у вимушеному тимчасовому ув'язненні вдома, дивитесь та слухаєте груднево-революційні українські новини – ви приречені на подібні роздуми. А тут ще натрапив я у своїй домашній бібліотеці на одну книжку. Відкрив навмання сторінку, та й зачитався. Так народилася перша історія.

Історія перша

«Був чудовий зимовий вечір. Стояв легкий морозець. Тихий сніжок. Справжній дзвінкий грудень.

У резиденції голови Верховної Ради Республіки Білорусь ми зібралися утрюх: Шушкевич, Кравчук і я.

Зібралися, щоб вирішити долю Союзу».

Це – уривок із книжки Бориса Єльцина «Записки президента», виданої 1994 року. Нагадаю, що написав це все Єльцин у зв'язку з тим, що 8 грудня 1991 року Білорусь, Росія й Україна підписали Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. Таким чином ССРСР припиняв існування, йшла в історію ціла епоха.

Слід сказати, Єльцин у своїх оцінках чесний і намагається бачити системні передумови того, що сталося в Біловезьжжі. Природно, він починає з серпневого путчу 1991-го, з ГКЧП, з того, що майже всі тогочасні «союзні республіки» відреагували заявами про власну незалежність.

Тоді склалася цікава ситуація – ситуація двовладдя. Всі союзні органи ніби заціпеніли. Було ясно, що реальна влада у республік, оскільки центр просто скомпрометував себе, деморалізований і втратив кредит довіри колишніх союзних республік. І хоча Горбачов ще в листопаді 1991-го запевняв, що новий союзний договір буде підписано 29 грудня, було зрозуміло, що це утопічні плани.

Якщо на «національних околицях» все було більш-менш ясно (там проголошували незалежність, шукали шляхів оформлення власної державності), то в Росії ситуація була складнішою, оскільки фактично були ніби два президенти – Михайло Горбачов і Борис Єльцин, хоча перший і вважався Президентом ССРСР. І, звісно, це двовладдя потрібно було долати.

Але повернуся до нотаток Єльцина. Він пише: «Ідея нової державності народилася не сьогодні, не в моїй голові або у Шушкевича, Кравчука». Далі він згадує події 1917–1918 років і ті процеси руху до незалежності різних народів, які почалися, але були перервані централізаторськими діями більшовиків. Проте могутній порив до свободи був. «І Україна, – зазначає Єльцин, – ішла на чолі цього процесу».

У книжці Єльцина важливі рядки присвячені його ставленню до Горбачова: «Я розумів, що мене звинувачуватимуть у тому, що я зводжу рахунки з Горбачовим. Що сепаратна угода – лише засіб усунення його від влади... Тому рішення було вдвічі важчим. Крім політичної відповідальності, треба було прийняти ще моральну».

І Єльцин, як відомо, такий вибір зробив. Ще цитата: «Я добре пам'ятаю: там, у Біловезькій пуці, раптом прийшло відчуття якоїсь свободи, легкості. Підписуючи цю угоду, Росія вибирала інший шлях розвитку... Вона вибирала нову глобальну стратегію. Вона відмовлялася від традиційного образу “володарки півсвіту”, від озброєного протистояння із західною цивілізацією, від ролі жандарма в розв'язанні національних проблем».

Ви розумієте, про які важливі речі пише Єльцин, який не вітав двічі Кравчука з обранням президентом і не розводив

Іван Плющ і Леонід Кравчук. Київ, 1 лютого 2000 року

демагогію про втручання Заходу в чийсь там внутрішні справи.

Словом, 8 грудня 1991-го троє політиків у Біловежжі не розвалювали колись могутній ССРСР, а, створюючи СНГ, прагнули зробити «шлюбозрозлучний процес» з Російською імперією цивілізованим.

Утім цікаві деталі Біловежжя ми не пропустимо. Леонід Кравчук, в очікуванні прильоту Єльцина, пішов на полювання. І завалив кабана. Коли справа дійшла до підписання документа, Єльцин, як мені розповідав сам Кравчук, почав сумніватися.

І тоді Леонід Макарович сказав: «Ну, добре, Ви не підписуєте. І ким Ви повернетесь в Росію? Я повернуся в Україну як обраний народом президент, а Ви в якій ролі, як і раніше, в ролі підлеглого Горбачова?».

І ось тоді Єльцин, за словами Кравчука, взяв ручку і підписав угоду, сказавши: «Так, з Горбачовим треба кінчати!» І Єльцин від тієї позиції не відступив. Ні до свого відходу, ні після.

Зі Станіславом Шушкевичем (йому, до речі, 15 грудня 2004 р. виповнилося 70 років) також все зрозуміло. Перший голова Верховного Совету незалежної Білорусі, один із тих, хто підписав Біловезькі угоди, свою позицію також не змінив. Утім увійшов він в історію не лише з цим, а й з тим, що його пенсія, як голови Верховного Совету в лукашенківській Білорусії становила трохи більше одного долара. Ось уже справді: пенсія – це лебедина пісня зарплати. Особливо для опозиціонера.

Але найцікавіший від усіх Кравчук. Спостерігати за ним сьогодні, коли на кону доля України, особливо пікантно. Він начебто і не ревізує те, що підписав 8 грудня 1991-го, але кого ж він захищав, на чиему боці у президентських перегонах був? Відповідь: на боці тих, хто фактично пропонував покласти край незалежності України, на боці тих, хто безпардонно втручався і втручається у внутрішні справи України. Будьмо об'єктивними: Кравчук – ніби й не кабан, якого завалили. Але і явно в цій ситуації не орел.

Утім в українському політикумі орли майже не водяться. Чи клімат у нас такий, чи що...

Історія друга

Вона нав'язана розмовами про необхідність запровадження надзвичайного стану в Україні. Мовляв, хвилюється народ, дестабілізує становище. Слід би президенту і владу вжити. І маємо добру нагоду ще історію пригадати.

Річ у тому, що саме в грудні, а конкретно 13 грудня 1981 року, глава тоді ще Польської Народної Республіки Войцех Ярузельський запровадив у Польщі військовий стан. Для початку поставимо запитання: а хто, власне, запроваджував військовий стан?

Попри те, що Ярузельський носив темні окуляри, його важко назвати Піночетом. Ярузельський народився 6 липня 1923 року.

Під час війни разом із сім'єю був депортований до Сибіру. У 1943-му він вступив до армії генерала Берлінга на території СРСР. Пройшов бойовий шлях з I армією Війська Польського і став наймолодшим генералом Польщі.

Після війни закінчив Вищу школу піхоти й Академію Генштабу Війська Польського. З 1960 року був на вищих постах у збройних силах: був начальником Головного політуправління, начальником Генштабу, заступником міністра, міністром національної оборони. Забезпечував польську військову участь в окупації Чехословаччини в серпні 1968 року.

У лютому 1981-го, на тлі потужного демократичного руху на чолі з профоб'єднанням «Солідарність» та його лідером Лехом Валенсою, Ярузельського призначено головою Ради Міністрів ПНР, у жовтні він став першим секретарем ЦК ПОРП.

Ось саме в цій ролі він і запровадив военний стан, що тривав до 22 червня 1983 року. Переважна більшість поляків вважає тепер, що цей крок був вимушеним. Багато хто думає, що позиція генерала тоді дозволила уникнути іноземного вторгнення і громадянської війни, запобігла втручанню у справи країни Советського Союзу та країн Варшавського договору за чехословацьким зразком.

«Якби не танки з польськими орлами – на перехрестях Варшави стояли б танки з червоними зірками» – так оцінюють той крок Ярузельського, який, на відміну від Імре Надя в Угорщині в 1956-му та Олександра Дубчека в Чехословаччині в 1968-му, не допустив советської інтервенції та запобіг кровопролиттю.

Отже, що ми маємо? По-перше, абсолютну впевненість суспільства в тому, що военний стан запровадила гідна поваги людина, патріот, який не бігав по допомогу до сусідніх держав, скажімо, не літав до «Внуково-2» по пораду *in the last minute*.

По-друге, запровадження воєнного стану було меншим злом, бо воно було спрямоване не проти власного народу, а передусім проти агресії ззовні. До речі, тоді в польських туристичних агентствах була модною така реклама: «Відвідайте Советський Союз, поки він не відвідав нас!».

Проте задамося риторичним запитанням: чи ви можете собі уявити, що зробив би Ярузельський, якби в тих умовах якісь регіональні польські «вожді» задумали проголосити якусь «автономію»? Правильно, він би їх негайно притягнув до най-

Іван Кожедуб, Войцех Ярузельський та Олександр Покришкін на параді в Москві, присвяченому 20-річчю Перемоги. 9 травня 1965 року

жорсткішої форми відповідальності, незалежно від їхнього політичного «забарвлення», оскільки йдеться про цілісність держави. Ось тепер і відчуйте різницю між тією далекою грудневою польською історією і нашою нинішньою...

Ось що сам Ярузельський згадував: «Я запровадив воєнний стан, але донині глибоко переконаний, що це рішення було правильним і необхідним. Моє президентство було досить коротким, але сприяло тому, що Польща вийшла на дорогу демократії, законності, свободи слова, ринкової економіки».

Недарма 1988 року Ярузельського обрали президентом Польщі. На запитання: «Чим пояснити той факт, що навіть для прихильників “Солідарності” ви виявилися єдиним кандидатом у президенти?» – генерал відповів так: «Мені здається, що тоді тільки людина, яка мала довіру армії та вплив на велику частину суспільства, могла привести до змін мирним шляхом.

Задоволений, що перехідний період вдалося пройти без кровопролиття і революційних потрясінь».

З президентської посади Ярузельський пішов уже в нових умовах під тиском громадськості 1990 року, мирно передав владу своєму політичному опоненту Леху Валенсі. Зауважте: Ярузельський не чіплявся за владу, а залишив її, щойно зрозумів, що йому її не втримати. Або треба втримувати з чужою допомогою, або ціною чужої крові.

Пішов він, до речі, ще до завершення каденції, а на запитання, чому він так вчинив, Ярузельський відповів: «Опитування показували, що я мав велику підтримку. Водночас на мене чинили тиск, передусім з боку Леха Валенси та його оточення. У ЗМІ під гаслом “Час на зміни!” постійно обговорювалася теза, що Валенса повинен стати президентом. Я ніколи не гнався за владою, тому дав зрозуміти, що готовий поступитися. Хоча Мазовецький та частина тогочасної опозиції, наприклад Міхнік, мене відраджували. І все ж таки я виступив з пропозицією про скорочення терміну своїх повноважень. Я вважав, що здійснив покладені на мене обов'язки перехідного етапу». Ось так, і не зловтішався (мовляв, подивимося, як ви без мене проживете), за прикладом відомого вам українського, тоді ще президента...

Утім не будемо ідеалізувати генерала Ярузельського. Йому пригадали жорсткі заходи й навіть намагалися судити. У кожну річницю запровадження воєнного стану молоді люди біля його будинку на тихій вулиці у Варшаві запалюють свічки і вимагають його арешту. Щоправда, все це набуло, швидше, характеру ритуального. Переважає думка, що судити Ярузельського має право тільки історія.

Недарма ж за результатами опитування тижневика «Політика» він увійшов до першої десятки списку «100 поляків ХХ століття», очолюваного Іваном Павлом ІІ. 2003 року 80-річний ювілей Ярузельського широко відзначили в країні, незважаючи на опір правих політиків і багатьох засобів масової інформації.

Ось такий дивний генерал в темних окулярах. Людина, яка запровадила воєнний стан, але не зрадила свою країну. Ще один живий урок українським політикам.

Лідер соціалізму, «як шведи його проповідують»

Штрихи до портрета Президента Білорусі Олександра Лукашенка

*«А що на мене ображатися?
Я ж Президент!».
О. Лукашенко*

Назву цьому матеріалу дав сам Лукашенко. Одного разу в інтерв'ю його запитали: «Як би ви визначили той тип суспільства, який вибудовується і будується в Білорусі?» Відповідь була такою: «Напевно, це, по суті, пов'язано все ж таки із соціалізмом, як шведи його проповідують, але без капіталістичних недоліків». Ну хто тільки на постсоветському просторі про «шведську модель» не мріяв і не мріє! Її згадують і нею клянуться і затяті ліберали, і запеклі консерватори, але ще нікому не вдалося досягнути її. Хто ж ця людина, яка, виявляється, будує суспільну модель, «як шведи її проповідують»?

Воля до влади

Він народився 30 серпня 1954 року в селищі Копись Оршанського району Вітебської області, і про його дитинство практично нічого не відомо. Різні ходять чутки, а сам Лукашенко згадувати про нього не любить. У 1975-му він закінчив Могильовський педінститут за фахом «учитель історії та суспільствознавства» і Білоруську сільгоспакадемію. Того ж року одружився з Галиною Жолнерович, яка, до речі, згодом вельми іронічно поставилася до обрання чоловіка президентом, залишилася жити в селі і «першою леді» стати не захотіла.

А ось Лукашенко – людина, по-сталінськи висловлюючись, особливого складу – дуже хотів прорватися до керівних ешелонів. Але спочатку не виходило. Секретар комітету комсомолу середньої школи № 1 міста Шклова, інструктор політвідділу Західного прикордонного округу, секретар комітету комсомолу Могильовського міськхарчторгу, інструктор Жовтневого райвиконкому, відповідальний секретар товариства «Знання» міста Шклова, заступник голови колгоспу «Ударник» Шкловського

району, заступник директора комбінату будматеріалів міста Шклова, секретар парткому колгоспу ім. Леніна Шкловського району. Таким є послужний список Лукашенка у 1975–1987 роках. До 33 років він усе ще то ходить у заступниках, то займає не дуже помітні посади.

Горбачовська перебудова винесла його на поверхню суспільного життя. У березні 1987-го він став директором радгоспу «Городець», який був одним із двох збиткових господарств у сільському господарстві Білорусі. Молодий директор став застосовувати нові на той час форми організації виробництва. З січня 1988 року одним із перших у Могильовській області він почав впроваджувати в радгоспі орендний підряд. З'явилися успіхи, а до Лукашенка починає приходити бажана популярність. Він потрапляє на шпальти газет та екрани телебачення, виступає з трибун пленумів і конференцій, обирається членом райкому партії, їде до Москви на нараду в ЦК КПСС з питань оренди, а Совмін СРСР запрошує його брати участь у підготовці документів щодо розвитку сільського господарства.

Однак поганий той солдат, який не мріє стати генералом. У 1989-му, коли оголосили демократичні вибори до Верховного Совету СРСР, Лукашенко вирішив стати депутатом. І таким чином став на шляху не в когось, а в заступника голови Совету Міністрів і голови Держплану БССР В'ячеслава Кебіча. Останньому «за старим звичаєм» визначили тихий сільський Могильовський національно-територіальний округ № 94, де він мав планово «перемогти».

І ось тут раптом виник Лукашенко, який висунув себе у своєму ж радгоспі. Слід визнати, що пережити йому довелося чимало, оскільки тогочасна номенклатура езуїтськи відбивала в нього волю до влади за допомогою провокацій, погроз, а також тим, що на нього завели аж дві кримінальні справи. Словом, як і було потрібно, «переміг» Кебіч, а для Лукашенка це був хороший практичний урок, як борються з опозицією. Урок не забутий, що, зокрема, підтверджує така деталь: першим секретарем Могильовського обкому тоді був Василь Леонов, якого через п'ять років після описуваних подій Лукашенко спочатку висунув на посаду міністра сільського господарства, а потім наказав заарештувати.

Але справа, зрозуміло, не тільки в цьому. Лукашенко навчився боротися, він, власне, став публічним політиком, він кристалізував свою волю до влади.

Тріумф волі

У 1990-му Лукашенко став народним депутатом Верховного Совету Білорусі, а з 1993-го – головою тимчасової комісії Верховного Совету з боротьби з корупцією.

Він дуже швидко зрозумів, яку силу мають викривальні документи, що опинилися в його руках. І своєю антикорупційною риторикою досяг популярності. Наприклад, він звинуватив голову Верховного Совету Білорусі Станіслава Шушкевича в покриванні корупціонерів, а главу уряду (пам'ятаєте, він був конкурентом Лукашенка на виборах до Верховного Совету ССРСР?) В'ячеслава Кебіча назвав головою «промосковської мафії». У січні 1994-го внаслідок висунених Лукашенком обвинувачень зняли з посади Станіслава Шушкевича.

Ось як прокоментував це Леонід Кравчук: «Шушкевич справжній демократ, але він нічого не міг зробити, оскільки в нього не було більшості в парламенті. Поки тривали демократичні процеси, Шушкевич мав велику підтримку в суспільстві. Але потім почалися труднощі перехідного періоду, і його стали звинувачувати в усьому. Білорусь останньою прийняла рішення про вибори президента. Вони взагалі не хотіли запроваджувати цю посаду. І саме комуністи прийняли рішення про президентські вибори. Саме комуністи і привели Лукашенка до влади».

У липні 1994-го Лукашенко став президентом, але, мабуть, не варто спрощувати картину і звинувачувати в усьому комуністів. Лукашенко сам чимало постарався, щоб створити собі образ не підкупного й неугодного лідера, який знає, що треба робити, але якому вставляють палиці в колеса. Напередодні виборів, у червні, під одним із райцентрів на Лукашенка влаштували «замах». Начебто були зроблені постріли з пістолета по «Мерседесу», в якому їхали Лукашенко, Віктор Шейман (надалі – держсекретар Совету безпеки), Іван Тітенков (згодом – керуючий справами адміністрації президента). Внаслідок інциденту ніхто не постраждав. За версією Генеральної прокуратури Рес-

Підкреслена увага до сільського господарства – одна з головних складових іміджу Лукашенка

публіки Білорусь, замах інсценували, але хто ж цій версії тоді міг повірити? У першому турі «незалежний кандидат» Лукашенко набрав 45,1 % голосів, більш ніж вдвічі випередивши «вічного» суперника – прем'єр-міністра В. Кебіча (17 %). У другому турі, що відбувся 10 липня, він набрав 80,1 % голосів (у Кебіча – 14,2 %).

Ось як сам Лукашенко 2001 року коментував свій триумф: «Зламалася влада, а вона була сильна тут, все в руках у них було. І раптом я приходжу. Як учора пам'ятаю свій перший президентський день: тисячі проблем звалилися на мою голову, полиці в магазинах порожні, нічого немає, інфляція – тисяча сімсот відсотків за попередній рік. Жах! І я, а мені тоді було 38 років, думаю, що робити?»

Я ніколи не був ані над сутичкою, ані під сутичкою. Я всередині справи завжди був... Ось так потихеньку склалося за 7 років повне уявлення як на верхніх, так і на нижніх поверхах суспільства – у якому напрямку розвиватися, що робити. Закриєш очі – і відчуваєш країну: де, на що треба натиснути, за що потягнути».

Першою ланкою, за яку він «потяг», став парламент. І це не випадково, адже саме ця структура залишалася оплотом якщо не інакодумства, то принаймні різнодумства.

Звичайний президент

У грудні 1994-го почався його конфлікт із білоруським парламентом. Причому почався з явно виграшної для Лукашенка ситуації: він відмовився підписати закон «Про Верховний Совет», особливо жорстко покритикувавши статті, які передбачали, на його думку, не виправдані пільги для депутатів. Публіци критика «дармоїдів» сподобалася. Конфлікт загострився, і в березні 1995 року Лукашенко з бентежною простотою запропонував депутатам саморозпуститися. На той час парламентарії почали виступати проти ідеї Лукашенка надати російській мові, нарівні з білоруською, статус державної, а також проти пропозиції провести референдум щодо заміни державної символіки. Після того як Верховний Совет відхилив три з чотирьох питань, запропонованих Лукашенком для референдуму, останній заявив, що візьме на себе відповідальність за проведення референдуму. І висловив намір припинити діяльність вищого

законодавчого органу, якщо Верховний Совет не змінить свою позицію.

Так воно, по суті, і сталося, а всілякі протести Лукашенко розцінив як провокацію з метою дестабілізувати становище у суспільстві. 14 травня 1995 року відбувся референдум, який підтримав запропоновані Лукашенком питання про державний статус російської мови, про економічну інтеграцію з Росією, про запровадження нової державної символіки (відновлення білоруського радянського герба та прапора) і про право президента розпускати парламент у разі порушення останнім конституції. Нагадаю, що Білорусь – єдина країна СНД, в якій зберігся КГБ. В інших країнах відреклися від цієї похмурої аббревіатури.

У серпні 1996 року було опубліковано запропонований Лукашенком варіант конституції. За ним Верховний Совет перетворився на Національні збори, що складаються з Палати представників і Совета Республіки. З парламентської Білорусь перетворюється на республіку з сильною президентською владою. Конституційний суд переходить під повний контроль президента. Президент отримує право призначати генерального прокурора, голів Верховного і Конституційного судів і Національного банку, половину членів Конституційного суду та Центрвиборчкому, третину членів Совета Республіки – верхньої палати Національних зборів. Президент може розпустити і верхню палату, і палату представників через різні підстави (наприклад, за вираження вотуму недовіри уряду).

Оскільки і новий парламент не побажав підкоритися президентській волі, в листопаді 1996-го було проведено новий референдум, на якому, за офіційною інформацією, було схвалено президентський проект Конституції, хоча результати народного «волевиявлення» не визнала міжнародна громадськість, за винятком Росії. У наступні роки Лукашенко зосередив у своїх руках практично всю владу в країні.

Тепер він міг показати свою силу. У країні почалися розправи з опозиціонерами й «чистки» номенклатури. За «хабарі» на лаву підсудних посадили экс-прем'єр-міністра Михайла Чигиря та деяких інших, «дрібніших», керівників, які дозволили собі критикувати режим. В еміграції опинилися колишній лідер Білоруського Національного Фронту Зенон Позняк та экс-голова парламенту Семен Шарецький. Там же був до своєї смерті письменник Василь Биков, який завжди з ненавистю

Американський сенатор Джон Маккейн заявив, що США «боротимуться за звільнення Білорусі від тиранії». «Є білоруський народ, який добре вмє й скидати, й призначати. Тільки йому належить це право», – заявив у відповідь Олександр Лукашенко

біля резиденції. Нехай стоять. У мене що, огорожа навколо, бетонна стіна? У нас все відкрито, як за радянських часів. Я навіть огорожу не вважав за потрібне поставити. Хіба диктатори так поведуться і так живуть? Я абсолютно доступний. Ось о сьомій піду грати в хокей із простими людьми, будемо штовхатися, бо там ми всі рівні, до мордобой іноді доходимо. І скрізь опозиційні газети бруд ллють. За таке в іншій державі одразу б посадили. А в нас – будь ласка. Яка ж це диктатура? А те, що в нас тут сильна влада, – це безперечно».

Те, що влада «сильна», змогли відчутти не тільки емігранти та зниклі. Режисера Юрія Хащеватського, який зняв у 1996-му документальний фільм «Звичайний президент», присвячений Лукашенку, по-звірячому побили «хулігани» (яких доблесна

і презирством ставився до Лукашенка.

Але еміграція для закритого суспільства – це півсправи («пускай клеветують за бугром!»). Важливо примусити себе любити тих, хто не виїхав. Було застосовано безпрограшний метод: у Білорусі почали зникати люди. Причому відомі, серед яких: экс-голова Національного банку Тамара Вінникова, колишній міністр внутрішніх справ Юрій Захаренко, экс-голова Центрвиборчкому Віктор Гончар (у зв'язку з численними порушеннями він не хотів підписувати підсумкові документи за результатами референдуму в листопаді 1996-го) та інші.

З'явилися обвинувачення Лукашенка в диктаторстві, на що він із чарівливою простотою відреагував так: «А щодо диктатора – якось же треба мене обізвати. Ну й як? Диктатор! Сьогодні ввечері вишикуються родичі так званих “украдених”, стоятимуть тут,

міліція, природно, не знайшла), але він сприйняв обидві свої поламані ноги як найвище визнання для свого фільму (який через зрозумілі причини можна побачити тільки на домашньому відео): «Назва мого фільму “Звичайний президент” – не іронічна назва. Всі президенти однаково хочуть цілковитої влади. Вся справа в силі громадянського суспільства: чи може воно захистити себе».

Схоже, про такий захист у Білорусі не може йтися, допоки Лукашенко продовжує свою боротьбу.

Його боротьба

Лукашенко бореться не тільки з власним народом. Він особливо відомий як «інтегратор» Білорусі та Росії. 2 квітня 1996 року разом із Борисом Єльциним він підписав Договір про створення Союзу Білорусі та Росії, хоча при цьому наголошує, що Білорусь «не є нахлібником Росії». Влітку 2002 року він заявив, що Білорусь ніколи не стане 90-м суб'єктом Російської Федерації. Проте ніхто не зробив більше для дискредитації білоруської національно-державної ідеї, ніж він сам.

Цікавий і такий нюанс: у боротьбі за інтеграцію з Росією Лукашенко висловив невдоволення Президентом України Леонідом Кучмою. У жовтні 2002 року він виступив проти обрання Кучми головою Ради глав держав СНД.

Критикуючи Росію за недостатню рішучість в інтеграційних процесах, Лукашенко зазначав: «Ваші політики, зважаючи цінність приєднання до Росії Білорусі й України, віддають перевагу Україні. Це помилкова позиція. Адже якби ми з вами вирішили ті проблеми, про які ми домовилися, це був би найсильніший приклад для України. Принаймні ми б вибили козирі у Кучми. Він каже так: “А який союз? Ви вдвох не можете домовитися”. І він має слухність. Треба показати приклад».

Показує Лукашенко приклад і своїм ставленням до Заходу, вбачаючи в ньому джерело зла. У липні 1996 року відбувся візит Лукашенка до Франції, під час якого велися переговори про надання кредитів. МВФ відмовив Білорусі в наданні другої частини кредиту після указу № 200, яким президент знизив ціни на продукти.

Після цього Білорусь почала розвиватися (за відомою автаркічною традицією) переважно з опорою на власні сили. Однак

у 2004 році в оцінках Лукашенка з'явилися нові мотиви. У щорічному посланні до білоруського парламенту він спеціально зупинився на «випробуваннях», що випали на долю Союзу Росії та Білорусі: «Спроби тиснути на нас, вимагаючи віддати наші об'єкти за негожими цінами, та ще й пов'язувати це зі станом білорусько-російських відносин марні та безперспективні, більше того, вони дуже шкідливі». Політика Кремля була визначена як політика «крізь приціл газової труби». Зате стосовно Євросоюзу Білорусь тепер, як ніколи, доброзичлива: «З об'єднаною Європою ми повинні мати не просто хороші, а дуже хороші відносини. Сьогодні Євросоюз – наш найближчий сусід, а з сусідами, як кажуть у Білорусі, треба жити, як з ріднею, у мирі та злагоді».

Нагадаю, що це сказано вже після того, як 2001 року Лукашенка обрали на новий термін. Того ж року стався вельми неприємний для нього епізод. 12 січня в опозиційній газеті «Наша свобода» опублікували заяву лікаря-психіатра Дмитра Щигельського, який дійшов висновку про нібито серйозне психічне захворювання глави Білорусі. Спостерігаючи за поведінкою білоруського лідера, психіатр дійшов висновку: у Лукашенка «помірно виражена мозаїчна психопатія з переважанням рис параноїдального та дисоціального розладів особистості». Прокуратура Білорусі порушила кримінальну справу – природно, за фактом наклепу на президента.

Лукашенко, безумовно, увійде в історію як президент, який керує країною «вручну» і який у все втручається. Наприклад, він особисто контролює створення підручників і запевняє, що «старі підручники набагато кращі за ті, за якими ми зараз намагаємося навчати учнів», і мали один недолік – «ідеологічний перекіс». «Підручник має бути як меч, вигострений із хорошої сталі», – заявив він.

Лукашенко не виключає того, що він балотуватиметься на третій президентський термін на виборах 2006 року. Оскільки обрання президента на третій термін суперечить Конституції Білорусі, він заявив, що «це можливо провести через референдум». Любить Лукашенко референдуми, адже два вищеназвані були для нього успішними...

Post scriptum

То все ж таки, яке ж суспільство буде Лукашенко? З одного боку, і запитання начебто риторичне. З іншого – цілком серйозне. Швецією в Білорусі, звісно, і «не пахне». Тоді чим саме? Указ «Про запобігання необґрунтованій приватизації в республіці»; указ, що забороняє у військових формуваннях, на підприємствах, в установах і організаціях Міністерства оборони та інших силових відомств діяльність структур, які займаються посередницькою, торговою, торгово-закупівельною та іншою комерційною діяльністю; указ, що припиняє діяльність незалежної профспілки, яка брала участь у страйку мінського метрополітену в серпні, і часткове скасування депутатського імунітету Советів усіх рівнів; скасування районних рад народних депутатів у містах; розпорядження створити в містах місцеві адміністрації; заборона через Національний банк Білорусі торгівлі безготівковою валютою на міжбанківському ринку з централізацією її тільки на Білоруській міжбанківській валютній біржі; запровадження в Білорусі валютного коридору та поновлення обов'язкового продажу державі 50 % валютної виручки; створення Національної банківської ради при президентові країни; націоналізація валютної біржі та шести банків; нарешті, дана в 1996-му обіцянка заборонити будь-яку політичну діяльність у країні на час жнив і залишитися президентом впродовж 12 років – усе це «штрихи» до портрета того суспільства, яке будують у Білорусі.

Завершу словами самого Лукашенка: *«Нам потрібна така демократія, щоб на свою невелику заробітну плату людина змогла купити трохи хліба, молока, іноді м'яса для дітей. Діти багато не їдять».*

Що правда, то правда: діти багато не їдять. Як правда і те, що діти виростуть і можуть запитати: а хто це дав право нашому президентові вирішувати, що наша зарплата має бути невеликою, хліба і молока нам треба трохи, а м'яса взагалі «іноді»? І це що – суспільство, «як шведи його проповідують»?

Та що Ви, Олександрє Григоровичу! Жартуєте? Вам же лише 50 років – ще не пізно всерйоз поцікавитися, почитати про те, що там шведи побудували і що вони, до речі, їдять. А то діти підростуть і Вас обов'язково запитають.

Згадуючи великого обманщика

Почну з того, що недавно по телебаченню один журналіст вельми відверто розповідав, як він свого часу займався телекілерством і «мочив» одного з кандидатів у президенти. Зарозуміло пишаючись своїми колишніми телевізійними успіхами, він раптом видав: «Чим нахабніша брехня, тим легше в неї повірити».

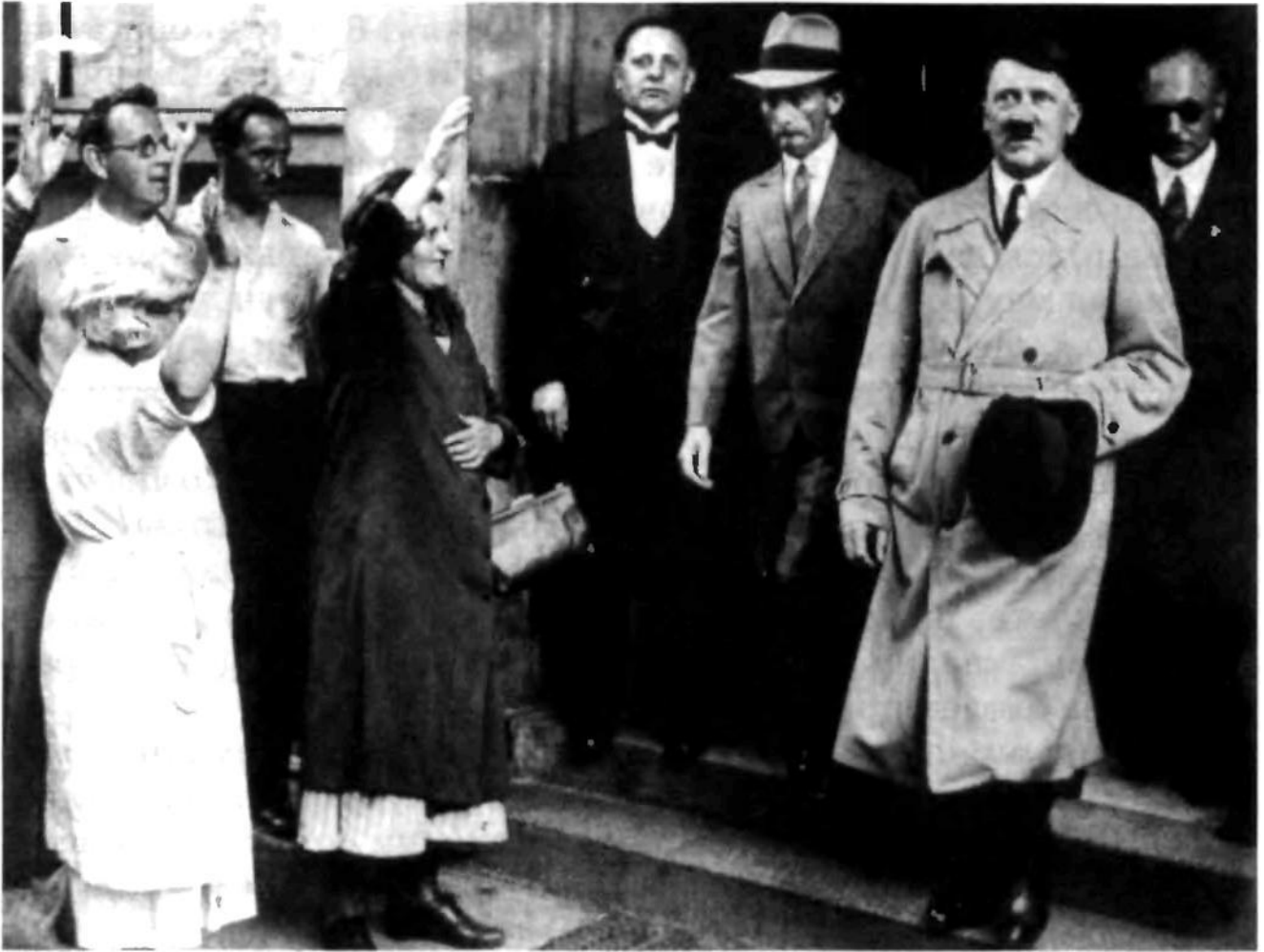
Я думав, що він скаже і про автора афоризму. Але журналіст утримався, і тоді я зрозумів, що просто зобов'язаний написати про цього автора.

Його ім'я – Пауль Йозеф Геббельс. Саме цього маленького чоловічка, заввишки лише 154 сантиметри, з викривленою ступнею і надто довгим носом, вважають одним із найвидатніших творців системи політичної маніпуляції. Він високо оцінив можливості засобів масової інформації (особливо радіо й кіно), які він контролював за допомогою створеного вперше в історії міністерства пропаганди. Це Геббельс винайшов принцип розмаху й концентрації, згідно з яким заздалегідь відібрані гасла мали насаджуватися у свідомість населення послідовно й методично, принцип простоти, що випливає з того, що масова свідомість найбільшою мірою відкрита примітивним постулатам, які звільнені від нюансів і не потребують аргументації, та деякі інші. Це геббельсівська «політтехнологія» робила з убивць і кримінальних злочинців «захисників нації», нацьковувала сильних на слабких, руйнувала нормальні моральні принципи в суспільстві.

Звідки ж узявся цей майстер пропаганди? Він народився 29 жовтня 1897 року в містечку Рейдт на березі Рейну, походив з родини з малими статками, мріяв послужити своїй вітчизні під час Першої світової війни, але у призовній комісії з нього лише покепкували.

Геббельс вивчав історію, літературу й германістику в шести німецьких університетах. Студенти з багатих сімей знущалися з кульгавого юнака, він платив їм презирством.

Фізично неповноцінний молодий ідеаліст та інтелектуал, озлоблений постійними уколами самолюбства, Геббельс 1922 року захистив докторську дисертацію з історії романтичної драми. П'єси Геббельса «Іуда Іскаріот» і «Мандрівник» не приймали театри, його статті не публікували. Найбільший акт самови-

*Адольф Гітлер і Йозеф Геббельс виходять із готелю «Принц Альбрехт».
19 травня 1932 року*

раження Геббельса – роман «Міхаель, або Німецька доля на сторіночках щоденника» – видали лише за підтримки нацистської партії.

У 1924-му він приєднався до лівого крила Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини (НСДАП) і навіть вимагав виключити з партії Адольфа Гітлера. Але останній зумів роздивитися в докторі Геббельсі потрібні йому якості: він був значно розумнішим, інтелігентнішим за інших нацистських бонз і він був чудовим оратором. Геббельса призначили гауляйтером Берліна, його виступи збирали десятки тисяч людей у парку Люстгартен. Незабаром Гітлер призначив його рейхсляйтером НСДАП з питань пропаганди.

У січні 1933-го нацисти взяли владу в країні, в березні було створене міністерство пропаганди, в травні в усіх університетських містах Німеччини запалали багаття з книжок. Цю акцію організував Геббельс. Преса, література, мистецтво – усе було

підпорядковане політиці «координування». Вона використовувала навіть «пропаганду пошепки», тобто організацію чуток. Навіть на поштових штемпелях і ресторанному меню друкувалися нацистські лозунги. Але всього цього здавалося замало. Геббельс хотів розробити кодовані тексти для газет, що впливають на підсвідомість, психотронні військові марші та систему дзеркал в метро, що б діяла за принципом «25-го кадру».

Словом, це був справжній професіонал. Але закінчив він погано. Наприкінці своєї кар'єри він полюбляв повторювати, що якщо нацисти і підуть з політичної арени, то вони гучно бахнуть дверима. Сталося, звісно, не зовсім так, хоча на озброєння ці слова Геббельса взяли багато з тих політиків, хто всупереч логіці історії чіпляється за владу. Мовляв, ви нас ще оціните і пожалкуєте, що проміняли нас на тих або інших. Руйнівна і якась маніакальна логіка, неприйнятна в суспільстві, яке справді, а не на словах прагне демократії.

Але хоч як накликав Геббельс лихо на Німеччину і людство, нічого в нього не вийшло. 1 травня 1945 року Геббельс і його дружина Магда наклали на себе руки, отруївши синильною кислотою шістьох своїх дітей. Великий брехун прожив 48 років. Досить, щоб убити мільйони людей. Не тільки фізично, але перед цим морально.

Це він, як крихітка Цахес, герой однойменної новели Е.Т.А. Гофмана, підступний карлик, залишаючи німців без вибору, сказав: «Гітлер належить нам. Він зробив німецький народ тим, чим він є. Що стало б з нами, якби не було його! Благаймо Всевишнього: ми хочемо для себе того, чого ми завжди хотіли; хай залишиться він у нас таким, яким він був і яким він є завжди...»

Але Гітлер не залишився, як і Геббельс. Бо історія завжди має вибір. Його тільки треба правильно зробити.

Згадуючи Ягуаровича

Про відомого сталінського охоронця закону Андрія Вишинського і не лише про нього

У листопаді 1936 року генеральний прокурор ССРСР Андрій Вишинський розпорядився розглядати всі справи щодо нещасних випадків і аварій як справи про саботаж. По батькові Вишинський був Януарійович, але за очі його називали ЯГУАРО-ВИЧ. Лютий був мужик. І служака відмінний. І все це не випадково.

Советський Союз в ту пору, як відомо, був суспільством закритим. Інформації правдивої про сталінських сатрапів було мало і багатьох за кордоном збила з пантелику стаття однієї американської журналістки, яка мала світову популярність. Ця пані писала про Вишинського як про чудовисько, яке послало на смерть своїх вчорашніх друзів – Каменєва, Бухаріна та багатьох інших.

Але вони ніколи не були друзями Вишинського. У дні Жовтневого перевороту і громадянської війни вони були по різні боки барикад. І до 1920 року Вишинський був меншовиком. І багато хто зі старих більшовиків уперше почув це прізвище тільки на початку 1930-х років, коли Вишинського призначили генеральним прокурором, а побачили його не раніше 1935 року, коли їх ввели під конвоем до залу засідань військового трибуналу, щоб судити за участь у вбивстві Кірова.

Керівництво НКВД ставилося до Вишинського не те щоб з недовірою, а швидше з поблажливістю – так, як впливові сталінські бюрократи з партквитком у кишені звикли ставитися до безпартійних. Навіть інструктуючи його, з якою обережністю він має торкатися деяких слизьких моментів обвинувачення, вони жодного разу не були з ним повною мірою відвертими.

Вишинський мав підстави ненавидіти цих гордовитих хазяїв становища. Він розумів, що йому доведеться всіляко лавірувати на суді, маскуючи їх незграбну роботу, і своїм красномовством прикривати ідіотські натяжки. Розумів він й інше: якщо це підтасовування якось виявиться на суді, то інквізитори зроблять цапом відбувайлом саме його, пришивши йому щонайменше «спробу саботажу».

Андрій Вишинський. 1930-ті роки

Але скажу одразу, що всі політичні «риффи» і «мілини» Вишинський успішно обійшов. Тільки смерть Сталіна у 1953-му перервала його кар'єру. Його відправили у почесне заслання, він став постійним представником ССРСР при ООН, і у свої 70 років продовжив активну роботу. Ось у Нью-Йорку в листопаді 1954-го він раптово і помер від серцевого нападу і був – зауважте – похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Письменник Аркадій Ваксберг зазначав: «Це людина, яка в будь-якому випадку відіграла винятково важливу роль в історії... Зловісна, страшна постать, дуже цікава не лише для історика, а й для літератора. Найцікавіший об'єкт психологічного дослідження. Кат? Безперечно! І одночасно – вельми освічений, ерудований достойник (виявилось, одне не заважає іншому). У приватному листуванні молодих років – дещо сентиментальний, іронічний, з почуттям гумору (не дуже й великим, але все ж таки). Уявити, що з цього звичайнісінького, але милого, культурного, ліберального юнака виросте “той самий кривавий Вишинський” – неможливо!».

Він був сином одеського аптекаря. Освіту здобув на юридичному факультеті Університету Святого Володимира. 1903 року

вступив до РСДРП, а невдовзі приєднався не до ленінської фракції, а до так званої меншовицької.

До речі, з Леніним Ягуарович мав стосунки особливого роду. Після Лютневої революції 1917-го Вишинський обійняв посаду голови 1-ї Якіманської районної управи і начальника міліції Замоскворецького району. На цій посаді він підписав наказ по району про арешт Володимира Леніна та Григорія Зинов'єва та розпублікував його. Уявляєте, що могло б бути з кимсь іншим у зв'язку з цим?! Але Вишинському Сталін все пробачив. Диктатору потрібен був цей кат на посаді всесоюзного прокурора.

У 1925–1928 рр. Вишинський був ректором Московського університету, в 1931–1933 рр. заступником наркома юстиції РСФСР та прокурором РСФСР, з червня 1933-го заступником прокурора, а в березні 1935-го – травні 1939-го – прокурором ССРСР. Був головою спеціального присутствія Верховного суду у «Шахтинській справі» у 1928-му й у справі «Промпартії» 1930 року. Кредо Вишинського – «зізнання обвинуваченого – цариця доказів» – дозволяло виправдовувати свавілля, будь-які методи слідства, спрощену форму судового розгляду, пихату брутальність до тих, хто сидить на лаві підсудних.

Ось чому і нещасні випадки, і аварії були для нього актами саботажу. Ще один сталінський слуга – Лазар Каганович – якось сказав: «У кожній аварії мають бути прізвисьце, ім'я та по батькові».

...Багато води сплигло відтоді. І, очевидно, сьогодні, згадуючи ті далекі НЕПРАВОВІ часи, варто сформулювати іншу аксіому: у кожного порушення закону також мають бути прізвисьце, ім'я та по батькові. Інакше не бачити нам демократії.

Один з плакатів доби Вишинського–Єжова

Два дні народження

Спеціально для цієї публікації я об'єднав два свої тексти, що були написані у грудні 2004 року (у розпал «помаранчевих» пристрастей) і в лютому 2005 року у зв'язку із днем народження Віктора Ющенка (коли Україна вже мала нового Президента і нову політичну ситуацію). Перечитавши написане, я з подивом виявив, що тексти не втратили свого шарму, а місцями й актуальності, хоча вже нібито й стали частиною історії. З огляду саме на це і пропоную їх читачам.

I

18 грудня 1878 року,

або

**Тінь батька народів над «помаранчевою» Україною
2004-го**

*Здається, у нашого минулого велике майбутнє.
Віктор Шендерович*

Сердца, превращенные в камень,
Заставить биться сумел,
У многих будил он разум,
Дремавший в глубокой тьме.
Но вместо величья и славы
Люди его земли
Отверженному отраву
В чаше преподнесли.
Сказали ему: «Проклятый,
Пей, осуши до дна...
И песня твоя чужда нам,
И правда твоя не нужна!»

Це не вірші в зв'язку з отруєнням кандидата в Президенти України Віктора Ющенка. Це вірші поета Йосипа Джугашвілі, котрі газета «Іверія» опублікувала 1895 року.

А ось іще цитата. Тепер уже не поета Джугашвілі, а Сталіна: «У чому полягала головна помилка опозиціонерів? Вона полягала в тому, що вони всі питання намагалися вирішувати не так, як цього хоче середняцька маса – кістяк партії, а шляхом отримання більшості голосів у ЦК».

Не знаю, як у вас, але у мене від цих слів – мороз за шкіру (якщо масу назвати «помаранчевою», а ЦК перейменувати на Верховну Раду). Це ж про наше 8 грудня 2004-го, про «історичний день», про політреформу, а якщо бути вже зовсім точним – про «перенедоперемождів», як висловився один популярний журналіст газети «Дзеркало тижня».

До речі, щодо українських журналістів. Я часто згадував товариша Сталіна, дивлячись на те «мочилов», котре частина з них (звісно, віднесена не до «грантососів», а до «гарантососів») напередодні 21 листопада влаштувала для одного з кандидатів у президенти. Але ще частіше я згадую тирана тепер. І не тільки тому, що популярні обличчя і почасти пера країни «покаялися», зізналися, що, мовляв, тисли на них і їм, бідолашним, нічого не залишалося робити, крім як клепати.

«Покаяння» після вчиненої підлості – це цілком по-сталінськи. Не в цьому, однак, річ. Штука в тім, що багато відомих «облич» і «пер» усерйоз переконують публіку в тому, що вони при всіх тих брудних справах берегли духовну цноту і працювали під керівництвом таких професіоналів, яких у жодній іншій країні удень із вогнем не знайдеш. Тобто так, були проститутками, азефствували, але душі зберегли чесними, професіоналізм (чи професіоналізм?) не розтратили. «І вобщє, ми вам зара таке розповімо, так чесно й відкрито, що помаранчеві самі впадуть у наші обійми й самі меч нам віддадуть».

Дивлюся я, слухаю і згадую сталінський напис на виданні поеми Максима Горького «Дівчина і смерть»: «Ця штука сильніша, аніж “Фауст” Гете». (Для дилетантів нагадаю, що Сталін, коли цю маячню писав у жовтні 1931-го, за твердженнями очевидців, був добряче напідпитку і просто клеїв дурня.) А потім побачив я одного бородатого-довговолового представника армії сучих синів (тобто політтехнологів), який працював в альянсі з усією московською політтехнологічною поганню на одного «клієнта» (це політтехнологи самі так висловлюються) на літеру «Я». Так ось тепер цей спеціаліст заявив, що, мовляв, від помаранчевих пертурбацій ми всі виграли і тепер ми разом будемо будувати коаліційне керівництво.

І тут у свідомості моїй вискочив звідкись рядок: «Льется мерная беседа лучших сталинских сынов, и сияют в самоваре двадцать восемь орденов». Так, мав рацію товариш Сталін (недаремно його батько був шевцем і пив, кажуть, адекватно професії), тільки під шофе можна було порівнювати Горького з

Гете і тільки так можна сприймати багатьох «героїв нашого часу». Особливо цього бородато-довговолосого, котрий раніше з екранів не злазив і такий нам політологічний brain-washing робив, що хотілося прямо вдома проголосувати за «єдино правильного» кандидата.

До речі, щодо героїв. Днями один із них, новий Герой України, у щільно заштореній студії на «Новому каналі» розповів, що давній тост «Щоб у нас усе було і нам за це нічого не було!» залишається в силі. Виявляється, ні цілком геббельсівська антиющенківська пропаганда з розподілом України на «три сорти», ні розкол і профанація мас-медіа, ні розкол «майстрів культури», ні фальсифікація виборів, ні Ківалов із його кидаловом, ні транзитний сервер, а тепер, слід розуміти, і сепаратизм відомих губернаторів, – ніщо/ніхто in corpore не підлягає відповідальності чи навіть просто привселюдному осуду на рівні влади. Не гуманно це, мовляв, не по-християнськи. Тому й мовчить гарант. Правильно, виявляється, робить.

Ось це вже серйозно, і на це варто звернути особливу увагу. Виникає запитання: а що ж це за влада така і за що вона нагороджує званням Героя (заведеним, нагадаю, саме за часів Сталіна – тоді, зрозуміло, було звання Героя ССРСР, – і скопійованим цілком по-сталінськи посткомуністичною номенклатурою України)?

Розумні й незаангажовані аналітики ніколи не сприймали ні кравчуківську, ні, тим більше, кучмівську Україну всерйоз як незалежне і дійсно нове державне утворення.

Останні події показали, що діагноз був безжалісним, але абсолютно точним. Підтвердився висновок і про те, що розпочате Кравчуком Кучма, архітектор кланової демократії й майстер придворних інтриг, лише продовжив. Головним завданням цих «будівничих Української держави» завжди була консолідація провладних політичних угруповань і розкол опозиції. І ви знаєте не гірше від мене, що вони в цьому домоглися успіхів.

Однак це ще не все. Прийшовши 1991-го до влади, Леонід Кравчук відмів усяку необхідність декомунізації України. Мова навіть не про люстрацію, а хоча б про формальний осуд минулого, дистанціювання від задушливо-агресивної ленінсько-сталінської спадщини. Леонід Кучма, не відчуваючи симпатій до Кравчука та його надмірної «гнучкості», з ентузіазмом продовжив цю лінію, мотивуючи, певне, тим, що, мовляв, негоже

мені, сину ветерана війни й колишньому члену партії, критикувати минуле, відмовлятися від нього.

Насправді ж ішлося не про відмову, а про те, щоб минуле знову не повернулося, у подоланні того, що заважає суспільному консенсусу і просто демократії. Німці анафемували нацизм, Росія й Україна ніколи навіть не намагалися на державному рівні дистанціюватися від ленінізму-сталінізму-брежнєвізму й інших «ізмів». І минуле почало немовби повертатися. Відбувся не те що провокаційний антиющенківський рекламний, а справжній розподіл суспільства на тих, хто хоче бачити Україну незалежною і хто не хоче. Почалася ревізія фундаментальних речей. Скажімо, вигнання нацистів із території України перетворилося на визволення, хоча, із погляду інтересів української державності, ніякої свободи для українців не було й бути за тоталітарного режиму не могло. Дійшло до того, що нині в Міністерстві освіти і науки якась група «чистих» ветеранів війни цензурує кожен підручник, у якому йдеться про Україну в Другій світовій війні.

Більше того, посткомуністична номенклатура у своєму метафізичному сирітстві від формально втраченого 1991 року минулого зайшла так далеко, що почала на державному рівні відзначати річниці таких комбожків і проросійських колаборантів, як Володимир Щербицький. Товариш Сталін цьому щиро порадив би. І вже тим більше порадив би кучмівським спробам «сепнути» Україну, прив'язати до Москви. Недарма ж вождь підкреслював, що «серед рівних націй у ССРСР найбільш радянська, найбільш революційна – російська нація», а всіх, хто насмілиться «послабити міць ССРСР, підірвати його економічну єдність, ми будемо вважати ворогами народу і будемо нещадно знищувати».

Бачите, що пропонував зробити Йосип Віссаріонович із тими, хто тільки б насмілився зазіхнути на безкрайній євразійський простір?! Ну а новий Герой України пояснив нам, що годі чіпати тих, хто, власне, своїми діями об'єктивно (а також і суб'єктивно – це хто як і за яку суму) прагнув цей простір зміцнити і розширити. Це перше. А друге, нам, наївним, пояснили, що головне полягає в тому, що досягнуто консенсусу. Тільки я ось цікавлюся: кого з ким? Якщо ви, панове Герої України від Кучми, гадаєте, що демократія, зведена до конкуренції кланів чи до пошуку компромісу між ними, це є те, за що люди мерзли на

Майдані, то ви глибоко помиляєтеся. І помилка ця рано чи пізно обов'язково призведе до політичної ентропії.

У травні 1945-го Сталін вимовив прецікавий тост, і були в ньому такі чудові слова: «У нашого уряду було чимало помилок. Але російський народ не пішов на це, тому що він вірив у правильність політики свого уряду і пішов на жертви, щоб забезпечити розгром Німеччини».

Глибокий був вождь. Він ніби грався з власним народом: от бачите, ви ж могли нас самі прогнати і підстави були, але ви ж самі нас залишили, та ще й жертви в ім'я цього принесли. У моїй збудженій історичній свідомості бачиться мені Леонід Данилович із люлькою в руці, котрий переконливо вимовляє ці слова. Щирою російською мовою. І без усякого акценту. Ну що ж, не прогнали, тоді отримайте нагороди за ваші жертви...

Втім ця моя версія ще підлягає верифікації, але – головне! – вона в жодному разі не повинна викликати песимізм. Невиправний оптиміст Вацлав Гавел, який завжди ненавидів Сталіна, у своїй недавній чудовій статті «Уроки, які дотепер викладає нам комунізм», писав, що зараз, як і в комуністичну епоху, важливо не втрачати віру в значущість альтернативних центрів громадської думки і громадянської дії: «Давайте не дозволимо, щоб нас облудним шляхом переконали в тому, що спроби зміни-ти “усталений” порядок і “об’єктивні” закони – безглузді. Давайте спробуємо побудувати глобальне громадянське суспільство і давайте будемо стояти на тому, що політика – це не просто технологія влади і що у неї мусить бути також і моральний аспект».

І ми будемо дійсно стояти на цьому. А мені залишається тільки пояснити підзаголовок цього матеріалу. У біографії Сталіна – як у всякого справжнього тирана – багато загадок. Одна з них прояснилася недавно. Виявляється, за метрикою, народився він не 9 (за новим стилем 21-го) грудня, як вважалося і як записано в усіх енциклопедіях, а 6 грудня (тобто 18 грудня). І не 1879-го, а 1878 року! Тому і виникли ці нотатки.

Завершу їх віршиком, як і починав. Не сталінським, що-правда, але не менш колоритним – андроповським. Як відомо, прийшовши після Леоніда Брежнєва до влади 1982 року, «генсек з Луб’янки», себто Юрій Андропов, почав «кагебізувати» суспільство, а народ із його приходом жартував: «З новим вас, товариші, 1937 роком!». Але, крім іншого, писав Андропов вірші, і були в нього такі рядки:

Сбрехнул какой-то лиходей,
Как будто портит власть людей.
О том все умники твердят
С тех пор уж много лет подряд,
Не замечая (вот напасть!),
Что чаще люди портят власть.

Звісно, Андропов тієї влади не зіпсував. На сталінському п'єдесталі він виглядав переконливо. Прагнув косметично поліпшити систему, але загалом плекав сталінську спадщину. Поки не розхворівся і не пішов слідом за тими, кому служив.

Я дуже сподіваюся, що новий Президент України зіпсує, тобто змінить, ту владу, котра дістанеться йому в спадщину. І що в цьому йому не заважатимуть ні Герої України, ні її еліти, ні її клани, ні олігархи, ні – зрештою, теж люди! – її громадяни. Інакше даремно всю цю помаранчеву кашу було заварено. Інакше накриє нас тінь «батька народів».

P.S. Збереглися нотатки популярного в минулому радянського письменника Миколи Вірти про те, як на одному з прийомів у квітні 1941-го, котрий тривав дуже довго, цілу ніч, він побачив Сталіна, який стояв біля стіни. Вождь куриє цигарку і дивився на веселощі гостей. Вірта підвівся, щоб звільнити крісло для вождя. Але Сталін зупинив «майстра пера» і вимовив: «Ви про мене не турбуйтеся, ви про себе потурбуйтеся, а я ще сто років вистою».

Невже вистоїть навіть після всього, що було на Майдані в Києві?

Грудень 2004 року

II

23 лютого 1954 року,

або

«Happy birthday, mister president...»

Для мене як історика спостерігати за Віктором Андрійовичем – задоволення. Мені здається, що політика з нього зробили обставини і, звісно, його вороги. Особливо коли почались спроби його дискредитувати (наприклад, обвинувачували його у банкрутстві в 2001 році банку «Україна», що ним він колись керував). Спроби, втім, незграбні – з компроматом було сутужно.

*Віктор Ющенко. Жовтень 2004 року.
Фото Ю. Шаповала*

Що на загал для українських політиків дивно. Але добре. Добре, але дивно. І все-таки **ДОБРЕ**.

Не зовсім вдалим можна визнати багато політичних кроків самого Ющенка. Наприклад, він називав Леоніда Кучму «батьком», не брав участі (якої від нього ой як чекали!) в акціях протесту 2001-го, склав у парламенті клятву на Біблії (яку йому підклав Ігор Юхновський) завчасно. Однак із Ющенком відбувається дивна річ: хоч що б він не робив, усе якось дивовижно обертається на його користь, оскільки народ завжди вбачає в його діях такий собі позитивний підтекст. Ну, ось назвав він Президента Леоніда Кучму «батьком» і це викликало шквал критики, сарказму, обвинувачень.

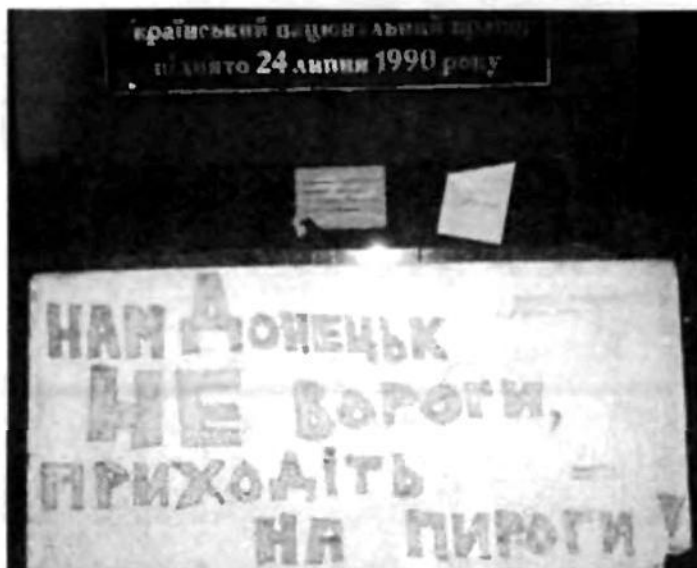
А що ж ви хотіли, щоб щиро віруюча людина обматюкала чинного Президента?! Так, Ющенко не штурмував Адміністрацію Президента в 2001-му, але й не розпалював ненависть і зберіг себе для Майдану 2004-го. А прокол із передчасною клятвою? Та це просто message Україні та світу, рішучий крок до власної легітимізації як майбутнього Президента. Можна, звісно, і ТАК все пояснювати... Втім не про те нині розмова.

У листопаді–грудні 2001 року Ющенко сформував і очолив виборчий блок «Наша Україна». 4 липня 2004-го публічно проголосив, що йде в президенти, і зрештою виграв президентські вибори. Зараз багато пишуть і ще напишуть, як це було. Мені здається, що серед уже розпочатої солов'їної трелі важливо не забути про кілька вельми простих речей: Ющенко провів цю кампанію в умовах тотального тиску старої влади, інформаційної блокади, здійснення різного роду політичних паскудств, що їх винаходило московське і вітчизняне політтехнологічне охвістя. Його отруїли, вибивши на півтора місяця з прези-

дентських перегонів. Усе це треба було не просто пережити, а й ПОДОЛАТИ.

І Ющенко зміг це зробити. Рецепт його перемоги, загалом-то, нескладний. Люди підтримали його як символ порядності, справедливості, назрілих змін, дотримання прав людини, серед яких невід'ємне право обирати лідера країни. У цьому, по суті, значення того, що назвали «помаранчевою революцією» 2004-го.

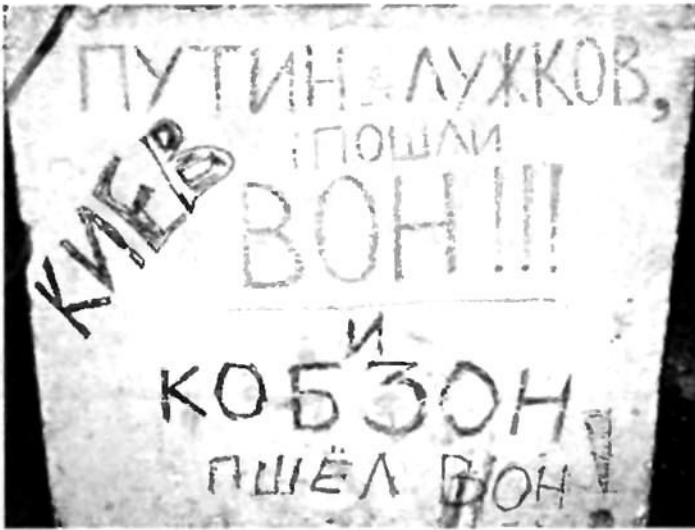
...У будинку сім'ї Ющенків у селі Хоружівка в Сумській області ніколи не було собак. І це – слід пам'яті про перебування батька в Освенцімі, де на людей нацьковували вівчарок. Освенцім звільнили в січні 1945-го, а в січні 2005-го Ющенко, якого ще недавно в східних районах України зустрічали плакатами, де він був

*Агітація революційної доби.
Листопад–грудень 2004 року.
Фото Ю. Шаповала*

*Агітація революційної доби. Листопад–грудень 2004 року.
Фото Ю. Шаповала*

*Агітація революційної доби.
Листопад–грудень 2004 року.
Фото Ю. Шаповала*

зображений у нацистській уніформі, – так ось, цей самий Ющенко поставив свічку на меморіальну плиту, преклонив коліно та перехрестився. За батька, за всіх жертв нацизму. А може, й за те, щоб Бог дав розум тим політикам, які восени 2004 року мало не поставили нашу країну на межу конфронтації і насильства, сепаратизму і ненависті.

Побачивши це, я раптом пригадав того європейського політика, про якого один із провідних мислителів ХХ століття Карл Поппер сказав: «Чехословаччина Масарика була найвідкритішим серед усіх суспільств, не виключаючи й розвиненої частини Європи». Демократична Чехословаччина 1920–1930-х років, що зросла в оточенні тоталітарних і авторитарних режимів, мала для ХХ століття значення, абсолютно непорівнянне зі скромними розмірами її території. І вигляд країни, і її значущість для світу вирішальним чином визначав її президент, його якості.

Дуже хочеться вірити, що для України її досвід стане серйозним уроком. Тепер час процитувати самого Томаша Масарика, який якось зазначив: «Якщо невеликий народ чогонебудь домагається своїми слабкими силами, – це має безмірну етичну значущість – так само, як гріш євангельської вдови». Мені здається, що для України Віктора Ющенка, для нашої з вами країни ці слова також важливі. Скільки б ми не називали себе великим народом, ми такий народ, яким ми є... Та все-таки те, чого ми у листопаді–грудні 2004-го добилися власними силами, не дозволено втратити. І цьому не повинен перешкодити ні поділ міністерських портфелів, ні політичні клоуни і бомжі, які йдуть (замість належної їм безвісті) в «цивілізовану», «кваліфіковану», «жорстку» та іншу опозицію, ні конфронтація корпоративних інтересів, ні щось інше.

...Відомо, що кожен хоче, щоб правда була на його боці, але не кожен хоче бути на боці правди. Не ідеалізуватимемо третього

*Агітація революційної доби. Листопад–грудень 2004 року.
Фото Ю. Шаповала*

Президента України Віктора Ющенка. Ми ще багато дізнаємось про нього та зрозуміємо в ньому. Але все-таки безперечно те, що в непростий для нашої країни час він був на боці правди.

Та це зовсім не означає, що на листопадово-грудневому київському Майдані Незалежності люди виступали персонально за нього. По-перше, люди стояли насамперед за себе. Пам'ятаєте пісеньку, популярну тоді – «Ми не бидло, ми не козли»?

По-друге, попри увесь революційний пафос і романтизм були вже тоді люди, які не робили ілюзій. Я щасливий, що належу до них. Було ясно, що влада Президента Кучми закінчується, але було розуміння й того, що будь-яку владу не можна любити. Та й сама влада, якщо вона з головою, цього не потребує. Так, я ходив у помаранчевому шалику і з стрічкою, але у мене на дверях кабінету в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України не було наліпки з портретом майбутнього Президента. «Чому?» – запитала якось моя молода співробітниця Наталя Савченко. І я відповів: «Я за нього голосував. Цього досить. Далі буде інша історія».

І історія ця триває. Тепер важливо не забути, що ми не бидло, а влада нехай пам'ятає другу частину цієї безсмертної фрази. Повинен про неї пам'ятати і сам Президент. Побажаймо йому успіхів. І – з днем народження!

P.S. До речі, Вікторе Андрійовичу, це добре, що Ви не хочете приймати дорогі подарунки в день народження. Та я прошу Вас зробити недорогий подарунок усім нам: якщо можна, не запізнюйтесь на офіційні заходи не лише в Україні, а й за її межами. Уклінна Вам подяка!

Лютий 2005 року

Виступ на врученні премії Фундації Антоновичів

Львів, 17 серпня 2002 року

У 1880 році 23-річний Джордж Бернард Шоу кинув роботу клерка в телефонній компанії Едісона і цілком присвятив себе літературі. Згодом він скаже: «Ви не повинні думати, що як я письменник, то ніколи не намагався заробити на життя чесною працею».

На відміну від Шоу, мені не довелося працювати у телефонній компанії, а випало лише бути істориком.

Це, з одного боку, породжує в моїй душі сумніви щодо «чесної праці». З іншого боку, підказує, що говорити сьогодні слід саме про свою працю.

Зрештою, важливо для самого себе з'ясувати, за що, власне, мені присуджено нагороду, про яку мріє багато людей.

Нещодавно один високопосадовий український діяч наважився стверджувати, що (цитую) «у нас немає історії, – виключно політологія, оскільки ми, по суті, даємо політичні, а не історичні оцінки».

Навряд чи підлягає сумніву, що те, чому в останні роки присвячував зусилля, нерви, час, зрештою життя, є історією.

І в сенсі довершеності процесу у часі і просторі, і в сенсі тих оцінок, на які цей процес заслуговує. Тут постає інша проблема: як пробитись до цієї історії.

У зв'язку з цим пригадую другу половину 1980-х років, коли дирекція нашого інституту доручила мені готувати матеріали про наслідки репресій в Україні і найгучніші справи.

Я почав тотально, майже щоденно, до головного болю читати архівно-кримінальні справи із тодішнього кагебістського архівного «сезаму».

Це була важка праця. Вона знесилювала, а часом деморалізувала, перевертала мою тоді ще советську свідомість, давала зрозуміти, в якій неправді виховувалось моє покоління.

Я зрозумів, що не можу обмежитись писанням довідок для службового користування у Комісію з реабілітації. Про все це слід було розповісти людям.

Тоді постала інша проблема: як довести, що всупереч офіційній історії, в якій «скрипучі двері пам'яті причинено, / і згадкам всім підрубано крило» (Г. Чубач), була інша, реальна

історія? Історія, сповнена цілком свідомо спрямованої жорстокості, насильства, людського трагізму, болю, насичена воістину шекспірівськими колізіями.

Як написати про це так, щоб праці не піддавалися девальвації часу? Як написати переконливо, неспростовно, некон'юнктурно?

Відразу складно було віднайти відповідь. Та й сам «перебудовний» період був непевний, сповнений тієї політичної амбівалентності, яка могла трансформуватись у неосталінізм або у якийсь інший «ізм». Відтак мої писання легко можна було кваліфікувати не просто як «перекручення», а як дещо значно небезпечніше.

Саме тоді і пригадалися слова Йосипа Бродського, що раніше вражали парадоксальністю: «На жаль, у наші дні не лише брехня, а й проста правда потребує солідних підтверджень і доказів».

У мене у ксерокопіях уже було чимало тієї жахливої «простої правди». Солідні підтвердження і докази, гадав я, – ось без чого тепер не обійтись. Ось що здатне нарешті відкрити людям очі на те, чим насправді є система.

Паралельно із окремими публікаціями у 1990 році з'явилась моя книжка «У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні», а у 1993-му – монографія «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії». Ці публікації ще несли атавізми «советськості», але вже містили спробу дати більш-менш систематизовану, більш-менш довершену картину репресивної політики комуністичного режиму в Україні упродовж трьох десятиліть.

Потім була книжка «Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні», в якій я торкнувся теми боротьби ОУН і УПА, а також уперше докладно написав про незнані долі або невідомі сторінки біографій багатьох знаних діячів, таких, наприклад, як Михайло Волобуєв, Олександр Шумський, Павло Христюк та інші.

Працюючи з недоступними раніше партійними документами і з документами ЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, я раптом подумав: а що як ці архіви знову закриють? Що тоді? Як цинічно зауважував один мій знайомий архівний керівник: «Нехай історики пишуть так звані концептуальні статті. Сил вони забирають чимало, а правди в них мало. Яка ж правда без знання архівів?».

Ось тоді у мене виник задум розповідати про советську історію за допомогою науково-документальних публікацій, тиражувати те, до чого важко дістатися.

Так розпочалось моє науково-документальне «донкіхотство». І тут знову виникли сумніви: а що ж невідоме я здатен розповісти тим (або їхнім родичам), хто сидів, які і так усе знають? Що нового скажу тим, хто організовував репресії, яким (або їхнім родичам) і так усе відомо?

Я зрозумів, що «переріс» банальні архівно-кримінальні справи і це породило проект: спробувати писати, використовуючи внутрішні, чекістські документи, той архівний «underground», до якого не знають як підступитися самі нащадки «залізного Фелікса».

Спочатку це здавалося мені утопічною і навіть нахабною ідеєю, але, як мовиться, здолає шлях лише той, хто ним рушає, а не скаржиться на перешкоди керівників архівів чи інтриги конкурентів.

Досягти результату у цьому експерименті було важко. Часом дуже важко. Проте вдалося.

Першим наслідком стала книжка «Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти» (1995), а потім виникла несподівана «спадщина» не когось, а самого Михайла Грушевського.

Дотепер я безмежно вдячний тому енкаведистському «оперу», який скинув 8 томів унікальної справи-формуляра на Грушевського у мішок, підготував акт на знищення, але не знищив. Цей мішок пережив «перебудовну» хвилю і переддень краху СРСР.

Все це, як відомо, супроводжувалося тотальною архівною «чисткою». Саме тоді чимало документів (особливо оперативних) або безжально спалили, або вивезли з України до Москви, звідки їх тепер навряд чи дістати.

А справа Грушевського вціліла, і ми з моїм співавтором, одним із керівних працівників Служби безпеки України Володимиром Пристайком (саме з ним ми писали і про справу «СВУ») почали її вивчати. Так з'явилися книжки «Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття, 1924–1934» (1996) і «Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки, 1931–1934» (1999).

Невдовзі з'ясувалося, що на той час мені судилося стати чи не єдиним на безмежних просторах СНГ професійним істори-

ком, який не просто опрацював, а й оприлюднив документи із неприступного дотепер жанру «справа-формуляр», тобто із зібрання повідомлень інформаторів, довідок, чекістської аналітики і рекомендацій, перлюстрованого листування, доносів на ту людину, яку відстежували.

Із пожовклих сторінок справи поставала НЕЗАБРОН-ЗОВІЛА постать Михайла Грушевського в останнє десятиліття його постеміграційного життя в Україні, а з 1931 року – у Росії.

Всі ці роки він жив у «скляному» будинку, кожен його крок відстежувався, чекістські інформатори були у його найближчому оточенні, обіцянки, дані йому владою, не виконувалися, його шанси очолити Всеукраїнську академію наук з самого початку дорівнювали нулю, а його прагнення працювати в ім'я української науки і культури апріорно викликали недовіру, підозру у прихованих намірах і відповідну лінію дій з боку репресивно-каральних і партійно-державних органів.

Це було так зрозуміло із справи. І так часто не розумів цього сам Грушевський з його ригористичним характером. Коли зрозумів, було занадто пізно.

Була в тій ситуації закономірність, розплата за політичний романтизм і небажання прислухатись до думок конкурентів (наприклад, Симона Петлюри). Ніхто інший, як сам Грушевський у 1921 році у статті «Пам'яті Паризької Комуни» написав: «...Довго роздумував я над паралелями сеї першої Комуни і тої другої, яка в 46 літ по її розгромі підняла наново червоний прапор... а засоби і методи, котрими світова буржуазія зломила пролетаріят в 1871 (погроми війська і поліції), повною мірою використала...»

За словами Грушевського, більшовики «рішились поборотись з буржуазією її ж зброєю, виявили таке ж майстерство терора, таку ж холодну жорстокість і вираховану безоглядність... як компанії Тієра...»

А далі найцікавіше: незважаючи на нетолерантність і сектантство більшовиків, Грушевський закликав «схилити голову перед нинішньою комуністичною революцією й її провідниками, котрі здали “відлично” державні іспити... і вповні доказали свою уздібненість перейняти від неї (буржуазії) владу».

Що ж, у випадку із Грушевським, з іншими діячами комуністичний режим і чекісти також у цілому витримали іспит на «відлично», але ж який сум огортав від розуміння цього.

Тим більше, що з часом стало зрозуміло: наслідки того успішного іспиту даються взнаки в Україні і після 24 серпня 1991-го, і навіть по закінченні першого десятиліття незалежності.

Не переосмислювати, не демістифікувати, НЕ ЧІПАТИ советського минулого, його ключових історико-політичних «вузлів» – цей проект історичної амнезії сучасна посткомуністично-кримінальна номенклатура якщо не свідомо, то напівсвідомо, але доволі успішно, реалізує під жовто-синіми прапорами.

Звернути увагу на небезпечність цього – такою була мета моєї книжки «Україна ХХ століття: особи та події у контексті важкої історії» (2001), передмову до якої написав академік Микола Жулинський. В цій книзі я звернув увагу на те, що проблемі збереження пам'яті про злочини проти України не піднято на державний рівень. У нас немає, як у поляків, Інституту народної пам'яті або такої установи, як Яд Вашем в Ізраїлі, і навіть такої організації, як Фонд «Демократія» у Москві, який послідовно друкує засекречені раніше документи.

Тим часом втрати України від комуністичних репресій становлять щонайменше 10 мільйонів осіб, у той час як загальна цифра по колишньому ССРСР, за останніми підрахунками, дорівнює 32 мільйонам.

У цій книзі я також наважився експериментувати з документальним і фактичним матеріалом і знов писав про невідомі долі таких відомих діячів, як Кирило Осьмак, Юліан Бачинський та інші.

Отже, понад 14 років триває моя науково-документальна «епопея».

Були ще книжки, написані спільно із Вадимом Золотарьовим, зокрема перша повна біографія багаторічного шефа ЧК–ГПУ–НКВД в Україні Всеволода Балицького. Цими публікаціями ми прагнули підкреслити неприпустимість дилетантства у дослідженнях «репресивної» проблематики, зробили кроки до складання свого роду енциклопедії терору.

На це було спрямовано і тритомне видання «Остання адреса», присвячене невідомим фактам щодо нищення українців на Соловках у 1937–1938 роках.

Були ще проекти з Гарвардським університетом («Інформаційно-аналітична діяльність ГПУ–НКВД в Україні, 1920–1941» і «Петро Шелест. Спогади, документи, інтерв'ю»), про-

ект з польськими дослідниками («Україна і Польща у 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи із архівів служб спеціальних»), з Єрусалимським університетом («Євреї України у добу тоталітаризму, 20–50-ті роки ХХ століття»).

І все це наважуюсь сьогодні перед вами назвати «донкіхотством». Чому? Тому що «проста правда» про злочини комуністичного режиму, навіть і доведена, **фактично нікому не потрібна**. А гадалося, що вона вплине на посткомуністичне суспільство, на формування нової історичної свідомості.

Підтвердження і докази того, що робили з Україною, і того, що вона не давала із собою робити у ХХ столітті, ніби є. Як міг, у минулі роки поруч із моїми колегами-істориками, я прагнув видобути і зробити доступними ці підтвердження й докази.

Однак чому тоді мало що змінилося у суспільстві? Чи не були ці (конкретно мої) зусилля боротьбою із вітряками?

Не знаю! Знаю інше.

У Вінниці на місцях масових поховань «великого терору», як і раніше, влаштовують розважальні заходи, у Биківні так і не споруджено меморіалу, державна програма «Реабілітовані історією» веде апокрифічне існування, те, що ОУН і УПА боролися за незалежну Україну, а не проти неї, все ще необхідно доводити тим, хто цього не хоче розуміти, а про 65-річчя масового знищення української еліти на Соловках і про те, що голод почався не в 1933-му, а в 1932 році, на державному рівні просто забули. Натомість на державному рівні було відзначено 85-річчя «останнього з могікан» застою Володимира Щербицького і 350 років Переяславського нонсенсу.

Це лише окремі приклади, але вони примусили мене замислитись: чи варто було присвячувати стільки років життя тому, на що, власне, звертають так мало уваги?

Чому політики вважають, що багато знають про історію, а до істориків звертаються лише у переддень виборів або напередодні тих дат, які вже просто не можна «об'їхати» на номенклатурному мерседесі?

Немає відповіді. Мовчить український народ, бо виживає. Мовчить український політик, бо благоденствує. Мовчить істеблішмент української історичної науки, бо ніяк не поборє звичку жити за принципом «чого изволите?».

Не знаходжу відповіді і я, нікого не критикуючи, а просто констатуєючи, ставлячи діагноз. Напевно, недаремно колись хотілося бути не доктором історії, а лікарем...

Втім, якби це сталося, то я не мав би честі бути сьогодні у Львові, одержати цю премію.

Тому, щиро сказавши про свої сумніви, не менш щиро дякую панові Омеляну Антоновичу і всім, хто приймав рішення про присудження премії.

Нині, коли в Україні так багато нагород, часто дискутують про статус тієї чи іншої нагороди. Гадаю, не це має значення, а статус, неформальний авторитет, моральні характеристики тих, з чиїх рук нагороду приймати.

Ця нагорода для мене висока честь. Це також важлива підтримка в момент, коли я почав усвідомлювати якісь не надто оптимістичні речі, над якими раніше не замислювався. Це той момент, коли мій доробок можна порівняти із важкою валізою без ручки: і нести далі не сила, і кинути шкода.

Дякую, що ви звернули увагу на зроблене мною саме в такий момент, стимулюючи оптимізм, підштовхуючи до подальшої праці.

Дякую!

Як писати про війну

Замість рецензії на одну публікацію

Важка це справа – писати про війну. Хоч як пиши – нікому не догодиш. Праві скажуть, що ти недостатньо правий і спотворюєш історію, а ліві – що ти націоналіст і також спотворюєш історію. Тому багато моїх колег-істориків застосовують простий як граблі, але надійний засіб: у різних аудиторіях виступають по-різному, підлаштовуючись під тих, хто їх слухає, розставляючи відповідні акценти.

Щоправда, є й інший спосіб – мовчати. Мовчати й чекати, що скаже влада, яка сьогодні «на дворі». Ось дасть Президент України саме таку оцінку, а ми її із задоволенням витлумачимо. І навіть професіоналізм виявимо, поміркуювавши про низький рівень досліджень і тонко натякнувши на власний пріоритет у розумінні «багатьох непростих» проблем історії Другої світової.

«Паплюження» чи переосмислення?

Останніми роками я старанно колекціоную (читаю, вирізаю, зберігаю в електронному вигляді) такі дурості. Намагаюся перечитувати й реагую. Правда, рідко, але сьогодні душа моя справді не витримала.

Почну зі слів однієї дуже літньої людини, Героя України, котрого чомусь вважають незаперечним авторитетом і законодавцем у міркуваннях про те, як «потрібно» та як «не слід» писати про війну. Отож цей автор в одному науковому (!) журналі написав: «Нове бачення полягає не в тому, аби обмовляти героїв і події Великої Вітчизняної війни, паплюжити нашу пам'ять про подвиг народу, як це подається в деяких публікаціях... Особливої ревізії зазнає радянська епоха та її доленосний період – Велика Вітчизняна війна. У багатьох академічних виданнях, вузівських і шкільних підручниках, художніх творах, кінофільмах, через засоби масової інформації ці роки подаються як період суцільних репресій, “тоталітаризму й диктатури”, “гулагів”, “голодоморів” і т.п.».

Лапки, у які взято всесвітньо відомі й аксіоматичні похмурі поняття, за задумом автора, явно мають вказати читачеві, що цих «гулагів», «голодоморів» і т.п. ніби насправді й не було.

Коментар тут, на мою думку, зайвий. Можна лише подивуватися здатності автора цитованих слів не помічати того, що вже всі навіть непримиренні фанатики комуністичних ідей помітили.

Мені видаються об'єктивнішими слова фронтовика (причому не формального, не з партійно-комсомольської номенклатури, а справжнього) та письменника Даніїла Граніна. Він якось зазначив, що розгром фашизму був «єдиною заслугою Советського Союзу перед людством». Єдиною! Гірка (а для фронтовика тим паче!) сентенція, але Гранін на неї наважився.

Ну а цитований мною автор уже добив мене остаточно, підкреслюючи, що «на чолі народу стояла партія комуністів» (звісно, це правильно, яка ж іще партія могла стояти, коли всі інші партії більшовики знищили як конкурентів?), і вболіваючи за те, що останніми роками не було опубліковано «жодного правдивого дослідження про роль комуністичної партії в досягненні Перемоги».

Так, з останньою тезою не можна не погодитися. Одне лише невелике зауваження: не тільки останніми роками, але й попередніми. І заважала цьому сама партія, точніше, її ідеологи, котрі не пропускали нічого, крім панегіриків на адресу вождів і системи, а також ретельно відсіювали все, що могло сприяти розумінню того, за допомогою яких методів і засобів комуністи організовували Перемогу.

Пригадаємо, десятиліттями не можна було розповідати про перший рік війни, пов'язаний із відступом і поразками, ганебною втечею, тобто з усім, що руйнувало офіційні стереотипи. Було заборонено торкатися теми полону, хоча в полоні опинилося понад п'ять мільйонів советських солдатів. Природно, не можна було говорити про нелюдське і принизливе ставлення «народної» влади до них. Звільнені з полону проходили тривалу перевірку у фільтраційних таборах НКВД. Частина з них знову направлялася на фронт, а інші – під «опіку» ГУЛАГу (до речі, 60 років тому, у серпні 1945-го, Державний комітет оборони СРСР прийняв постанову, відповідно до якої репресіям мали піддаватися всі військовослужбовці, котрі опинилися в полоні). А тема ставлення командирів до солдатського життя? Ціна цього життя – копійка. Життя це взагалі не бралось до уваги, оскільки перемога потрібна була за будь-яку ціну. Не випадково дані про втрати у війні було засекречено, адже вони ставили під сумнів репутацію багатьох воєначальників у різних воєнних операціях.

Одне слово, історії війни не було, а були створені за Микити Хрущова й Леоніда Брежнєва труди про війну, в основі яких лежав принцип «чого бажаєте?». Не було й адекватного висвітлення того, як поводитися партія і передусім її вожді. Усе зводилося до мобілізуючої пропаганди, пафосних, емоційно-героїчних моментів, але вони, як відомо, долі воєн не вирішують (за всієї поваги до героїв і пам'яті про них).

Ситуація поступово почала змінюватися з часів горбачовської «перебудови». Проте, здається, останнім часом процес «непарадного» розуміння війни в Росії загальмувався. Розпочалася «повзуча», а потім і відверта героїзація советського часу, апологетика Сталіна, реставрація старих стереотипів війни.

Але Бог із нею, із Росією, котра веде війну проти власного народу. Неприпустимо, щоб нині (а цитовані мною слова про «гулаги», «голодомори» і т.п. написані 2005 року!) у нібито незалежній Україні, з перспективи якої і варто оцінювати минуле, нас знову почали навчати, як «правильно» писати про війну. Не можна дозволити реставрувати міфи з недавнього (неподоланого) минулого.

Звісно, і ретрогради повинні мати право голосу (також люди, як сказав би Лев Толстой). Питання тільки в тому, чому саме сентенції ретроградів (нехай навіть «відзначених» званнями, лисинами чи сивинами) потрібно вважати «істиною в останній інстанції»?

Маленький приклад для розуміння великих питань

Сьогодні є хороший привід поміркувати про те, як комуністи організовували перемогу, на одному маленькому прикладі, важливому для розуміння ширшої картини. Але для початку слова Володимира Висоцького:

Считает враг: морально мы слабы, –
За ним и лес, и города сожжены.
Вы лучше лес рубите на гробы –
В прорыв идут штрафные батальоны.

Ось я і пригадаю оці самі штрафні батальйони. І підштовхнув мене до цього не лише недавно побачений багатосерійний телефільм із назвою «Штрафбат». Річ у тому, що в серпні

1942 року, через 20 днів після сталінського наказу за номером 227, з'явилася одна маловідома директива Головного політичного управління Червоної армії, де було написано: цей наказ командний склад має сприйняти як основний документ.

Загальновідомо, влітку 1942-го німцям вдалося відчутно просунутися в глиб території СРСР. Навіть сталінський маршал Георгій Жуков, щоправда, уже після війни, так сказав про це: «У нас соромляться писати про нестійкість наших військ у початковий період війни. А війська бували нестійкими й не лише відступали, а й бігли і впадали в паніку».

Правда, слід зауважити: комуністичний режим від самого початку боровся з «нестійкістю», як делікатно висловився Жуков. Приміром, 16 серпня 1941 року з'явився підписаний Сталіним наказ № 270. Наказ вимагав від оточених «битися до останньої можливості», а коли вони «віддадуть перевагу потраплянню в полон – знищувати їх усіма засобами як наземними, так і повітряними». Усіх військовополонених оголошували зрадниками. У 1942-му було вирішено зробити ще один крок, яким і став наказ № 227.

Цей унікальний документ мав гриф «Без публікації». Так воно взагалі-то й було: про нього не згадували в СРСР аж до 1990 року, коли його текст уперше надрукував московський журнал «Агитатор», нібито на прохання ветерана. «Мені, – писав до редакції якийсь І. Грибанов, – фронтовику, добре пам'ятний наказ № 227, виданий 1942 року. Він увійшов в історію під назвою “Ні кроку назад!”. Про нього багато говорять, згадують,

але жодного разу після війни я не бачив його в пресі. Чи може редакція заповнити цей провал в історичній гласності й опублікувати документ минулих років?». Ось така зручна для перестраховки редакції форма прохання: пише, мовляв, ветеран і просить ліквідувати «провал в історичній гласності». Зрозуміло, «Агитатор» наказ надрукував, а то ні ветеран (якщо він, звісно, існував), ані ми так і не прочитали б одне із найважливіших джерел для розуміння реалій війни.

На початку наказу йдеться про наступ німців, про те, що населення починає втрачати віру в Червону армію, та про те, що «деякі нерозумні люди на фронті тішать себе розмовами про те, що ми можемо й далі відступати на схід...»

А далі в наказі міститься вимога: «Ні кроку назад! Таким тепер має бути наш головний заклик... Ми повинні встановити в нашій армії найсуворіший порядок і залізну дисципліну... Панікери й боягузи повинні знищуватися на місці».

Потім – ще цікавіше. Наводиться досвід німців, котрі створили за своїми військами загороджувальні загони, штрафні роти з бійців, які порушили дисципліну. Поставили їх на небезпечні ділянки фронту й наказали спокутувати кров'ю свої гріхи. А далі в наказі розпочинається – будете здивовані – монолог самого Сталіна, і стає зрозуміло, що він – автор цього наказу: «Чи не слід нам повчитися в наших ворогів, як навчалися в минулому наші предки у ворогів і здобували потім над ними перемоги?

Я гадаю, слід».

Потім формулюються конкретні пункти – викоренити панікерів, сформувати в межах фронту від одного до трьох штрафних батальйонів (по 800 чоловік), сформувати в межах армії три-п'ять добре озброєних загороджувальних загонів (до 200 чоловік у кожному), сформувати в межах армії від п'яти до десяти штрафних рот (від 150 до 200 чоловік у кожній).

За этот час не пишем ни строки –
Молись богам войны артиллеристам!
Ведь мы ж не просто так –
мы штрафники, –
Нам не писать:
«...считайте коммунистом».

Через три місяці після оприлюднення наказу № 227 було запроваджено «Положення» про штрафні батальйони діючої

армії. Особи середнього та старшого командного, політичного й командного складу направлялися до штрафного батальйону наказом по дивізії чи бригаді, корпусу чи армії на термін від одного до трьох місяців. Усі вони підлягали розжалуванню в рядові. Ордени й медалі в штрафника відбирали й передавали на збереження до відділу кадрів фронту. Тимчасово, коли, звісно, штрафник виправиться та ще й залишиться живий, бо штрафні батальйони використовувалися на найважчих ділянках фронту.

Знаючи все це й багато чого іншого, продовжувати сьогодні писати історію війни за сталінськими політико-ідеологічними «лекалами», та ще й обвинувачувати когось у «паплюженні нашої пам'яті про подвиг народу» – це, щонайменше, означає прирікати себе на цілком заслужену іронію й засвідчувати власний обскурантизм.

...Ось тому частіше треба згадувати такі документи, як наказ № 227. Особливо коли з'являються просякнуті замшілим пафосом «міркування» про війну (на кшталт процитованих мною на початку). Утім сам я згадую не лише цей наказ, а й заборонену свого часу в Советському Союзі пісню Висоцького:

Вот шесть ноль-ноль –
и вот сейчас обстрел, –
Ну, бог войны, давай без передышки!
Всего лишь час до самых главных дел:
Кому – до ордена,
а большинству – до «вышки» ...

«Для бандеровца Ющенко плохо говорит по-украински»

Станет ли новый Президент Украины Виктор Ющенко «вторым изданием» опостылевшего Леонида Кучмы? Грозит ли Украине обострение межнациональных противоречий? Чем объясняется глубокое политическое различие между Украиной и Россией? На эти и другие вопросы историка и журналиста Александра Гогуня отвечает руководитель Центра исторической политологии Института политических и этнонациональных исследований им. И.Ф. Кураса Национальной академии наук Украины Юрий Шаповал.

А. Г.: – В чем, по-вашему, суть украинской «оранжевой революции»? Каковы ее основные силы?

Ю. Ш.: – Люди разного возраста и социального положения, которые вышли на улицы с оранжевой символикой и долго мерзли в центре Киева, требовали одного – чтобы никто беспардонно не лез в их право сделать свой выбор. То есть того, что соответствует западным стандартам правового государства, а не путинской «контролируемой демократии».

Всем известный теперь в нашей стране Глеб Павловский скорбит: мол, революции вовремя не «дали в морду». Так вот, главный смысл «оранжевой революции» и состоит в том, что той линии, представителями которой являются Кучма, Кравчук, Медведчук, Янукович, Ключев, Тигипко, Шуфрич, Гавриш, Кивалов, а также всякие там павловские, погребинские и другое политтехнологическое отребье, как раз и «дали в морду». Разумеется, обиженными ощутили себя и Путин, и Грызлов, Лужков, Черномырдин, и всякая российская политическая шантрапа вроде Жириновского.

Народы России и Белоруссии получили хороший пример для подражания, а Европа вдруг обнаружила, что безнадежная, как казалось, кучмовская Украина способна вполне цивилизованно, бескровно, но при этом достаточно твердо и последовательно отстаивать ценности гражданского общества.

Социальной базой революции обычно называют средний класс, но я думаю, что эта база значительно шире. Пример – мои соседки-пенсионерки, которые по достоинству оценили разовую пенсионную подачку Януковича и исправно носили «революционерам» на Майдан еду и чай.

А. Г.: – Каковы были основные вехи борьбы оппозиции за власть в последние годы?

Ю. Ш.: – Пожалуй, оппозиция впервые «по-взрослому» заявила о себе в 2000 году, после того как исчез журналист Георгий Гонгадзе, а затем лидер социалистов Александр Мороз обнародовал записи майора Николая Мельниченко. Тогда обществу стало понятно, кто есть кто, и стали вызревать условия для последующих «оранжевых» пертурбаций. Мощным катализатором недовольства стало желание Кучмы остаться на третий срок, а затем его возмутительное решение сделать ставку на Януковича. Вот тогда-то народ не только воскликнул: «Хоть бы нашли кого-нибудь с одной судимостью!», – но и понял, что эта власть способна на все. Это подтвердили оба тура выборов, в ходе которых сложился оппозиционный блок.

А. Г.: – Почему Украина – не Россия? В России уже пять лет идет так называемое «укрепление вертикали власти», а на Украине сформировалась мощная оппозиция, которая устроила революцию.

Ю. Ш.: – Ваш вопрос напомнил мне слова из предисловия Николая II к учебнику истории для кадетских корпусов: «Россия – страна не земледельческая и не торговая, а военная. Ее призвание – быть грозой мира и собирать народы под своим крылом». Ни один украинский лидер никогда не позволял и, надеюсь, не позволит себе подобных сентенций.

В России не только представители элиты, но и уличные бомжи могут вам рассказывать, что живут в великой стране, призванной выполнять некую мессианскую роль. На Украине наоборот: и в политическом классе, и среди обывателей вы найдете массу (к счастью, не подавляющую) людей, которые будут вам объяснять, что Украина не имеет шансов выжить как самостоятельное государство, что ей обязательно нужно идти под крыло российских братьев и т.д. Я уж не говорю о готовности продать то, что высокопарно называют национальными интересами, оптом и по частям. Эту готовность продемонстрировали в ходе избирательной кампании очень многие – от политиков до пенсионеров на крымских и донецких площадях, ратовавших за Януковича и «еэпнутую» Украину (ЕЭП – единое экономическое пространство. – А. Г.).

Дело в том, что у Украины веками не было возможности состояться как государство. Не имеет она консолидирующей пан-

Кандидат у Президенти України Віктор Ющенко на майдані Незалежності. Грудень 2004 року

украинской идеи и сегодня, что порождает массу проблем и коллизий. Вместе с тем Украина – не Россия, ибо в Украине есть и, надеюсь, всегда будет пространство для выражения несогласия.

А. Г.: – Бытует мнение, что Ющенко может стать новым Кучмой, поскольку и за ним стоят определенные группы бизнес-элиты. Справедливо ли это?

Ю. Ш.: – Думаю, главное не в том, кто стоит за лидером, главное – в характере самого лидера. Кучма всегда был интриганом, его интересовала лишь власть сама по себе, и он всегда готов был заплатить за нее любую цену. Обратитесь к какому угодно периоду его биографии – и вы в этом убедитесь. И то, что он хотел остаться на третий срок, раскалывало не только противников, но и общество уже на этапе предвыборной борьбы, то, как он использовал и выбросил Януковича, – все это подтверждает, что он ждал: придут, поклонятся и скажут: «Останьтесь, Леонид Данилович, без вас никак нельзя». Я уже не говорю о зяте, семье, «ближнем круге» Кучмы, убийстве Гонгадзе, фактической цензуре и прочих не очень чистых вещах.

У Ющенко, разумеется, масса недостатков, но его нельзя упрекнуть в нечистоплотности, непатриотизме и интриганстве. Ющенко – не бывший секретарь парткома какого-то там

«маша», а професійно підготовлений керівник нового покоління, реалістично оцінює світ і сусідів, з якими жити в Україні. Ющенко – щиро віруючий чоловік. Все це дає підстави сподіватися, що наш новий президент буде принципово відрізнятися від попереднього.

Ми обов'язково його будемо критикувати. Його вже критикують, наприклад за те, що він дозволив Кучмі практично весь лютий «керувати» країною. Однак він не стане новим Кучмою. В будь-якому випадку, я поки не бачу передумов для цього.

А. Г.: – **Які основні проблеми доставили Україні в спадок від минулої влади – і радянської, і режиму Кучми?**

Ю. Ш.: – Головна проблема – декомунізація України в самому широкому сенсі цього поняття. І проблема ця, як свідчить досвід інших «соцлагерних» країн, вирішима. Друга фундаментальна проблема – корупція. Її масштаби просто невообразимі, а прояви відвратливі. Ющенко і його команда повинні будуть проявити недюжинну твердість, ум і хитрість, щоб подолати цю ситуацію.

А. Г.: – **Російські офіційні ЗМІ малювали Ющенко в образі націоналіста-бандерівця. Наскільки цей образ відповідає дійсності України?**

Ю. Ш.: – Мені самому довелося бачити і чути, як малювали Ющенко і про нього розповідали і в Росії. Все це було б смішно, якби не було так сумно. Віктор Андреевич не націоналіст і зокрема не бандерівець. Замічте хоча б, що він говорить по-українськи, іноді навіть по-українськи, українською мовою. Правда, краще, ніж Кучма і Янукович. Але все одно це суржик (сміс української і російської мови. – А. Г.), а український націоналіст просто зобов'язаний в ідеальному владі рідною мовою.

Сподіваюся, звичайно, що Ющенко мову навчиться, однак він навряд чи змінить своє світогляд. А світогляд це ліберальний, в основі його лежить повага до прав людини, повага до інших народів, їх традицій, образу життя, культури і, звичайно, мови. Тому ніякої «насильницької українізації», розмежування по національному ознаці і тому подібній чепухі, якою в період президентських виборів у нас угощали свою аудиторію деякі російські ЗМІ, в Україні при Ющенко не буде.

З іншої сторони, я вірю, що Ющенко матиме мудрості проводити політику в українських національних інтересах,

добиться общественного консенсуса относительно фундаментальных вопросов нашей истории (и давней, и недавней), действуя в правовом поле, показать, что Украина – это государство со своими традициями, которые не только заслуживают, но и требуют к себе уважения.

А. Г.: – Насколько, на ваш взгляд, возможна дальнейшая декоммунизация Украины, более решительный отказ государства и общества от наследия СССР и УССР?

Ю. Ш.: – Как я уже сказал, декоммунизация – одна из серьезнейших проблем, оставшихся от кравчуковского и кучмовского режимов. Ни Кравчук, ни Кучма так и не решились даже на слова осудить коммунистическое прошлое. И посткоммунистическая номенклатура восприняла это как сигнал. Начался возврат к ценностям «светлого» прошлого, празднование на государственном уровне 85-летия Владимира Щербицкого (партийный лидер УССР в 1972–1989 гг. – А. Г.), годовщины комсомола и т. д. То есть начала формироваться вполне кафкианская ситуация: на фасад здания, над которым реет «националистическое» знамя с тризубом, начали приколачивать герб с серпом и молотом.

Очень надеюсь, что Ющенко как президент не обойдет вниманием и эту проблему. Но самое главное – это, конечно, кадры. Я не скрывал и не скрываю, что являюсь сторонником люстрации. Но, насколько мне известно, Ющенко против люстрации. Более того, стремясь привлечь на свою сторону тех или иных деятелей, он обращался к ним примирительно: мол, я понимаю, вас заставляли идти против меня, теперь давайте идти вместе за Украину.

Что же, не надо «чисток», не надо раскрывать имена стукачей коммунистической спецслужбы, если вы уж так печетесь о гражданском мире, но старые, а особенно дискредитировавшие себя, в том числе и в ходе избирательной кампании, кадры нужно обязательно убрать. Иначе никакой новой Украины не построить. Если этого не будет, Ющенко совершит еще одну позорную ошибку, равную той, когда он поклялся на Библии в парламенте и при этом не отобрал власть у Кучмы, а вступил с ним в политический торг.

Спростування міфу як крок до правди

Передмова до книжки Володимира Пристайка «Чи був “матч смерті”?»

Коли під час горбачовської «перебудови» поволі, але все-таки почали відкриватись архівні «сезами», у декого виникло відчуття того, що ось за допомогою недоступних раніше документів нарешті буде відтворено «правду» історії. Проте дуже швидко з'ясувалось, що це була ілюзія. Так, архівні матеріали стали доступнішими, але це з усією безжальністю поставило питання про, сказати б, дослідницьку антропологію. Про рівень підготовки і особисті якості тих осіб, які, власне, працюють з цими матеріалами й на підставі нового документального масиву повинні були створити нову інтерпретаційну парадигму минулого.

Ось тоді і виявилось, що далеко не всі, хто оголосив себе ліквідаторами «білих плям історії» (як тоді модно було висловлюватись), готові до цієї ролі. І річ полягала навіть не в тім, що дослідники чогось боялись чи були шоковані новим знанням про події нібито відомі (хоча шок до певної міри був). Серйознішим фактором було те, що проживши багато років у свого роду інтелектуальній автаркії, за умов протистояння «правильного» соціалізму і «неправильного» капіталізму, чимало дослідників виявилися просто неготовими вийти на нове, плюралістичне концептуальне поле, оскільки не володіли ніякою іншою методологією, крім марксистсько-ленінської, себто санкціонованої «згори».

Така ситуація породжувала (і породила) ще одну небезпеку. Миттєво знайшлися шарлатани, які в ім'я якихось політичних потреб стали спекулювати на подіях минулого, маніпулювати ним. Та й це ще було не все. Почала виникати свого роду корпоративна історіософія, коли, наприклад, якісь невідомі, а часом пікантні сторінки історії советського комунізму почали писати самі колишні партійні ідеологи, а про сфабриковані справи доби ЧК–ГПУ–НКВД–КГБ – самі працівники спецслужби. Остання тенденція в Україні була пом'якшена тим, що тут постає Служба безпеки України, а в Росії публіка таки виявилась приреченою отримувати «правду» про «невідоме минуле» з рук тих, хто те минуле часто-густо власноруч і формував (в усіх сенсах цього слова).

У ті блаженні «перебудовні» часи ми з Володимиром Пристайком і уздріли одне одного, щоправда, за рекомендаціями його (ще кагебістського) і мого (вже академічного) начальства. Нам довелося разом займатися реабілітацією (точніше, готувати довідки для реабілітації) багатьох діячів, несправедливо знищених в Україні у 1930–1950-ті роки. Саме тоді виник наш співавторський тандем, наслідком роботи якого стали кілька книжок (їх назви ви знайдете у розділі «Про автора»).

Пам'ятаючи про те, з ким маю справу (себто з працівником спочатку комуністичної, а згодом посткомуністичної спецслужби), я запропонував просту, але, як виявилось, ефективну методику нашої дослідницько-публікаторської діяльності. Вона полягала в тому, щоб не робити вигляд, ніби ми удвох прилетіли з іншої планети і ніби не були советськими людьми. Були. Тому, пам'ятаючи про це, ми почали демістифікувати советську історію за допомогою науково-документальних публікацій, не вдаючись до модних тоді в Україні викривальних ламентаций і патріотичних літаній про «скривджену» українську націю.

Багато кому наша співпраця не сподобалась і не подобається дотепер. Наприклад, вже у 2005 році один з представників академічного «серпентарію», готуючись до захисту докторської дисертації, взяв і «позбавив» наші книжки наших же з Володимиром Пристайком імен, себто оголосив видання, в яких завжди була присутня аналітична (а не лише документальна) частина, просто збірниками документів. Нас він просто обізвав упорядниками чи якимось там по-іншому. Нехай це залишається справою сумління цього тепер уже доктора, але ми й дотепер переконані, що обрали свого часу правильний шлях, подаючи під обкладинкою і нашу інтерпретацію подій, і набір документів, що їх можна читати і трактувати, незалежно від авторської частини. І навіть незалежно від того, де поставити наші імена – на початку чи наприкінці книжки. Цю методику Володимир Пристайко сповідує і в анотованому виданні.

Колись Жорж Санд, якщо не помиляюсь, зауважила: «Наші романи мало схожі на життя, натомість реальне життя часто схоже на роман». Власне, так сталося і з темою, якій присвячено цю книжку. Її сюжет нібито нескладний. 9 серпня 1942 року у Києві на стадіоні «Зеніт» відбувся футбольний матч команд «Flakelf» і хлібозаводу № 4 «Старт». Це була одна з серії ігор,

Чи був "матч смерті"?

Документи свідчать

НЕДІЛЯ 9 СЕРПНЯ

СТАДІОН „ЗЕНІТ“
КЕРОСИННА, 24.

НЕДІЛЯ 9 СЕРПНЯ

ФУТБОЛ

РЕВАНШ

СТАРТ (ХЛІБІАНЦІ) **FLAKELF** (НІМНЬКА ЧУТ.)

Трусевич	Чернега
Клименко	Комаров
Сырцовський	Коротких
Сухарев	Путистин
Біляк	Мельник
Григоренко	Тимофеев
Гончаренко	Тютчев

В ПОСІЛЕННЬОВМУ СКЛАДІ

STADION ZENIT

FUSSBALL SPIEL

REVANCHE

ПОЧАТОК МАТЧУ О 5⁰⁰ ГОД.
ЦІНА КНИЖКА 5 КРБ.

ВОЛОДИМИР ПРИСТАЙКО

Обкладинка книжки Володимира Пристайка

що відбулися в Києві з 7 червня по 16 серпня, але саме грі 9 серпня судилося увійти в історію.

У 1943 році відомий советський письменник Лев Кассіль (автор безсмертних романів «Кондуит» і «Швамбрания», інших творів) вперше написав про це і назвав ту гру в окупованому Києві «матчем смерті», після якого нацисти нібито розстріляли всю команду «Старт». Красива і повчальна історія, свого роду роман, про який би Жорж Санд сказала б, що він не схожий на життя.

А у житті все було по-іншому. Чотирьох київських «динамівців» (Трусевича, Клименка, Кузьменка, Коротких), які грали у складі «Старта» і працювали на хлібозаводі, заарештували не за перемогу в матчі, а зовсім за іншими мотивами (прочитайте книжку і дізнаєтесь за якими). Формально «динамівці» служили у НКВД, а тому їх легко було оголосити «диверсантами», які нібито плекали якісь підривні плани.

Отже, міф про «матч смерті» був створений насправду талановитим письменником, підтримувався його послідовниками, оскільки працював на виховання советських людей у «потрібному» дусі. Дотепер пам'ятаю, як розчулив і зворушив мене, ще хлопчиком, фільм, що називався (і про це згадано у книзі) «Третій тайм» і був присвячений «матчу смерті», як висловився Кассіль. Наприкінці фільму Микола Трусевич, вже приречений на смерть, бив по м'ячеві, що довго-довго летів у небо.

Тепер у тому самому напрямкові летить міф про «матч смерті». І нічого поганого в цьому немає, оскільки у книзі спростування міфу, на щастя, не є засобом фальшивого самоствердження автора чи творенням ще одного міфу, а є КРОКОМ ДО ПРАВДИ.

І ще про таке хотів би сказати. Мене тішить, що підготовка цього видання не була для Володимира Пристайка справою, сказа-

Пам'ятник футболістам київського «Динамо» – учасникам «матчу смерті» на стадіоні «Старт». Київ, 2005 рік

ти б, аж занадто ургентною. Він не поспішав, збирав матеріали, співставляв їх, думав, а вийшовши у відставку, наважився оприлюднити. Не все мені видається вдалим в авторському тексті, який часом занадто пересипаний Пристайковими рефлексіями і місцями нагадує мемуари. Втім це моє особисте сприйняття. Можливо, у читача воно буде іншим та й, зрештою, не науковець готував цю книжку, а все-таки військовий, якому небайдуже наше минуле. У кожному разі на сьогодні це найґрунтовніше дослідження теми, довкола якої ще точаться дискусії.

Бажаю успіху цій книзі, а Володимирові Пристайку – нових пошуків, а, можливо, і нової творчої співпраці із автором цих рядків.

Інститут, без якого не буде України

Колись екстравагантний Жан Кокто у притаманній йому манері сказав, що історія – це правда, яка стає брехнею, а міф – це брехня, яка стає правдою. Мені дуже подобаються ці слова, оскільки вони ще раз підкреслюють: на брехні не можна нічого побудувати (включно з державою). Відтак правда про те, що упродовж історії робили з українцями, і про те, що вони не давали із собою робити, є конечною умовою повноцінного розвитку нашого етносу, формування самоповаги і поваги інших народів до нас. Зрештою, це – неодмінна умова формування нової історичної свідомості, про яку часом багато говориться, але задля якої все ще так мало робиться.

Саме тому особисто я щиро вітаю ідею (нині вже артикульовану в указі Президента України Віктора Ющенка) створення Інституту національної пам'яті. Це засвідчує, що влада не забула своїх «помаранчевих» (часом незграбних і кон'юнктурних, але все-таки) апеляцій до минулого і обіцянок подолати ту амнезію, що її тихо, але послідовно (особливо щодо советського минулого) провадив істеблішмент часів Леоніда Кучми. Сприкрює лише те, що Україна в котре буде змушена копіювати досвід інших країн, оскільки такого роду інститути вже існують і набули цінного досвіду. І у нас така «інституалізована» пам'ять вже могла би відігравати свою роль, однак цього не сталося.

Отже, перше, що належить зробити, це подивитись на досвід наших сусідів, а надто – колишніх сусідів по «соцтабору». Звісно, перед тут веде Польща. Мені довелося кілька разів бути у Інституті національної пам'яті у Варшаві і дотепер я беру участь у спільному проекті з польськими колегами. Польський інститут має свою специфіку: він виріс із Комісії з розслідування злочинів проти поляків, здійснених у ХХ столітті. Власне, і назва інституту складається з двох частин – це інститут і комісія. У такій складній структурі працюють прокурори, а тому йдеться не лише про моральну, а й юридичну оцінку всіх антипольських дій.

Одного разу я поцікавився, а що буде в разі відкриття якихось злочинів, скоєних не ПРОТИ, а САМИМИ поляками. Виявляється, інститут не ігнорує і такі випадки. І ще одна особливість. Поляки створювали свою структуру ЗА АКТИВНОЇ і

*Президент України Віктор Ющенко в Биківнянському меморіалі.
2006 рік*

БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ УЧАСТІ СВОЄЇ СПЕЦСЛУЖБИ. Вона передала їм значну кількість справ (їх у нас називають архівно-слідчими), заведених ще за часів «соціалістичного будівництва». Нині будь-хто із несправедливих жертв (або їхні родичі) може прийти і поцікавитись, чому і як його переслідували. Документи на «репресивні» сюжети доступні і дослідникам, а сам інститут здійснює без перебільшення величезну дослідницьку і публікаторську роботу.

Очевидно, що польська модель для нас не може бути прийнятною стовідсотково, але враховувати її досвід варто. Як і досвід Інституту Яд Вашем в Єрусалимі, де мені також доводилося бувати і де архівно-дослідницька робота вдало поєднується із музейною, із своєрідним історико-політичним перформансом. Навряд чи хто забуде ті міради зірок – символів несправедливо знищених євреїв, які ви бачите в затемненій музейній залі і паралельно з якими вам читають імена реальних жертв нацистського геноциду проти євреїв.

Я переконаний, що новостворений інститут повинен прийняти парадигму, що буде, сказати б, конденсувати історію. Зрозуміло, це архівна, дослідницька і публікаторська частини, але також – обов'язково! – музейно-експозиційна частина, що має увібрати в себе і представити публіці глобальні символи всіх тих

катаклізмів і пертурбацій, пережитих нашим народом (репресії, переслідування, голодомори, депортації тощо). Не думаю, що це має бути просто наративний і лінеарно-хронологічний сегмент інституту. На початку XXI століття потрібен дещо інший підхід, над яким ще варто замислюватись. Саме тому, на мою думку, очолити таку структуру повинен науковець, який має діяти у співпраці із фахівцями різних галузей, що увійдуть до інститутської «команди».

І насамкінець. Не треба бути провидцем, щоб передрікти спротив ідеї створення інституту в Києві (та ще й в центрі міста, як написано в указі Президента). Це не буде відверта протидія (хіба що з боку патологічно лівих сил). Це буде спроба задушити цю ідею «в обіймах» – підтримка на словах і саботаж на ділі. Наприклад, вже зараз блокується ідея розмістити інститут у стінах колишнього Жовтневого палацу, де у 1934–1941 роках розміщувався НКВД УРСР і де не просто вершили несправедливий суд, а вбивали людей. (І досі тут існує ганебна «алея зірок», створена невідомо за чиїм розпорядженням.) Чути і такий аргумент: є Інститут історії, ось він нехай і займається збереженням пам'яті. Очевидно, що Інститут історії України НАН України має більш фундаментальні, передусім академічні, завдання.

Втім головні дискусії ще попереду і посиляться вони з початком «політичної» осені. Це буде справжній екзамен. Для влади, для суспільства, для всіх, хто не хоче, щоб у нього забирали пам'ять, без якої не буде держави у правдивому розумінні цього слова.

«Для мене історія є самоцінним процесом»

– Олександр Дюма говорив: «Історія – це цвях, на який я вішаю свої романи». Чи можна сказати щось подібне про Ваші програми? Чи є для Вас історія самоцінною?

– Ну, насамперед я щиро дякую газеті «День» за абсолютно несподіваний інтерес до моєї роботи на радіо «Nostalgie».

Про цю ювенільну сторону мого буття як науковця (а це триває вже кілька років) не знає навіть директор мого інституту (не кажучи про моїх колег-науковців, які переважно «чукчи-писатели»), а ви дізналися... Так що – спасибі Вам щиро-сердне.

Тепер мушу дещо додати до слів Дюма-батька, якого Ви цитували. Був іще один інтелектуал, який зауважив, що історії, власне, не існує, а існують лише біографії. Оце, напевно, те, що тримає мене як ведучого. Як учений я був певною мірою до цього підготовлений, оскільки ще з часів горбачовської «перебудови» займався тим, що писав саме про тих людей, чиї імена були свідомо ніби «викреслені» з історії.

У програмі «ЖЗЛ» моїми «клієнтами» є не лише ті персонажі, про яких фактично ніхто нічого донедавна не знав. Моїми «клієнтами» є також, наприклад (тут важко всіх згадати, але назву хоча б декого), Юлій Цезар, Ліна Костенко, Михайло Горбачов, Оноре де Бальзак, Наджибулла, Маргарет Тетчер, Франческо Петрарка, Володимир Путін, леді Діана, Кирило Розумовський, Джордж Буш-молодший, Наполеон Бонапарт, Фріда Кало, Борис Березовський, Редьярд Кіплінг, Леонід Кучма, Жаклін Кеннеді-Онассіс, Вінстон Черчілль, Іван Мазепа, лорд Честерфілд, Едіт Піаф – усіх і не згадати... Це суміш характерів, доль різних епох, але, розповідаючи про кожного, я прагну віднайти такі сторони їхньої біографії, які будуть несподіваними для слухача.

Для мене історія є самоцінним процесом, а тому в цій програмі із нескінченного потоку часу я прагну створити «власний» світ – світ із тими персонажами чи подіями, які насамперед цікаві мені самому. Завжди шукаю ті елементи їхньої біографії, контексти їхнього буття, що роблять їх живими, стильними, пікантними саме сьогодні.

– Як виникла ідея створення передачі «ЖЗЛ»?

– Це була ідея продюсера Євгена Рибчинського і нинішнього директора «Nostalgie» Євгена Чернявського. Однак було б несправедливо, якби я не згадав ім'я ще однієї людини – Сергія Филипенка, першого директора радіостанції. Ці троє симпатичних молодих чоловіків кілька років тому повірили в мене і запросили робити програму «Мгновения истории».

Це була хроніка подій, того, що відбувалося цього дня у різні століття. Для мене, науковця, який звик працювати кабінетно, переважно з архівними джерелами і літературою, це була несподівана пропозиція – працювати на FM-радіостанції. Я вагався, але погодився, намагаючись не переказувати просто події, а, інформуючи, дещо коментувати, подавати несподівані для слухача речі.

І раптом на безкрайніх просторах СНГ, як з'ясувалося, саме мені судилося стати першим доктором і професором, працівником академічної установи, який почав сполучати повсякденну дослідницьку роботу з такою несподіваною роботою ведучого на FM-радіостанції. Ще більше я був вражений, коли кілька років тому мені присудили журналістську премію «Золоте перо» за «кращу пізнавальну програму». Щоправда, організатори цього престижного Всеукраїнського конкурсу забули мене запросити на вручення, але це дрібниці. Нагорода кінець кінцем знайшла «героя» і кожного вечора вдома тішить мій зір, нагадує про програму «Мгновения истории»...

Ну а з осені минулого року мені запропонували вести програму «ЖЗЛ». Над нею зі мною працює звукорежисер Ігор Кірса, який докладає чимало зусиль для того, щоб все у нас виглядало (себто звучало) на рівні.

– На кого ця передача зорієнтована? Яким Ви бачите свого слухача?

– Зізнаюсь, що коли роблю програму, я не уявляю якогось абстрактного слухача перед собою. Напевно, ця програма для тих, хто ще не розучився думати, хто розуміє, як багато в історії, політиці, науці, мистецтві означає людська особистість. Мені приємно, що вже сформувалась певна категорія слухачів, які не лише знають про мою програму, а чекають на неї і навіть записують її на магнітну плівку.

– За якими критеріями Ви відбираєте персонажів для кожної Вашої програми? Чим має бути «замечательный» історичний персонаж, аби потрапити до «ЖЗЛ»? Чи дотримуетесь Ви у Вашій програмі моди на певні історичні постаті?

– Ні, ніякої моди немає. Спочатку я просто відшукую людину, яка народилась або померла цього дня. Буває так, що розшукую подію, про яку мало хто знає або не знає зовсім. Потім думаю, що я можу розповісти. Потім думаю, що так міг би розповісти будь-хто і що не слід бути банальним. От тоді починається творчість – пошук невідомого матеріалу, ракурсу, стилю, інтонації. Якщо все це вдається, я щасливий. Тобто ніякої міри «замечательности» наперед не існує, та Ви знаєте, вона завжди знаходиться.

Пам'ятаю, робив якимось програму про Юрія Андропова. Коментарі нібито зайві. Як розповісти про нього в межах чотирьох хвилин (а саме стільки щоденно, крім вихідних, триває моя програма)? І тоді я цитую його слова, які він одного разу сказав своєму лікарю: «Иван Сергеевич, держитесь Ленина и будете твердо ходить по земле».

А потім цитую віршик, написаний Андроповим, і актуальний, як мені видається, і нині:

Сбрехнул какой-то лиходея,
Как будто портит власть людей.
О том все умники твердят
С тех пор уж много лет подряд,
Не замечая (вот напасть!),
Что чаще люди портят власть.

Головне було в тому, що Андропов, не бажаючи, написав сам про себе. І все. Образ склався, залишилось дещо додати.

Або Альберт Швейцер. Ключем до нього стала його фраза: «Особистий приклад – не просто найкращий метод переконання, а єдиний».

Словом, я можу довго розповідати про «своїх» героїв, але не буду. Краще слухайте програму.

– Яким героям: українським чи зарубіжним Ви зазвичай надаєте перевагу?

– В цьому питанні я космополіт. Скажімо, для мене однаково цікаво розповідати про Аллу Горську і про Рауля Валленбер-

га, про Тараса Шевченка і про Франкліна Делано Рузвельта, про братів Кличків і про Лоуренса Аравійського.

Колись на першій програмі Національного радіо я з 1988 року вів програму «Відроджені імена». Програма була популярною. Запрошував різних цікавих співрозмовників, ми говорили про долі різних людей. Останніми роками за кожну півгодинну програму мені щедро платили 5 або навіть 7 (!) гривень, але слідкували, щоб були лише «правильні» персонажі. Наприклад, передача про лівого есера Михайла Муравйова, записана з відомою дослідницею Людмилою Гриневич і побудована на унікальних документах, так і не вийшла в ефір. Потім мою програму витиснули у незручний час, а потім взагалі – в обідню перерву з умовою, що вона буде в ефірі, коли немає трансляцій засідань Верховної Ради. Програму цензурували, але ніхто з керівництва Держтелерадіо жодного разу не зустрівся зі мною, нічого не пояснював.

До речі, коли я вирішив припинити ту програму, «отряд не заметил потери бойца», як писав Светлов. Єдиною особою, яка щиро шкодувала, що перервалася наша співпраця, була редактор Ніна Пугачова. Принагідно передаю їй вітання і подяку за її доброзичливе і по-справжньому професійне ставлення до своїх обов'язків.

На «Nostalgie», дякуючи Богові, мені довіряють, ніхто мене не цензурує, не підказує, яких персонажів обирати.

– З яких джерел Ви в основному берете інформацію для своїх програм?

– По-перше, коли я почав працювати на «Nostalgie», то ще раз переконався, що моя домашня бібліотека, сформована переважно в «застійні» роки, є дуже непоганою. По-друге, у нас в інституті хороша бібліотека. Нарешті, як вам відомо, Інтернет має свої переваги у пошуках інформації. Отже, інформації не бракує, головне полягає в тому, як її інтерпретувати.

– Як, на Вашу думку, зацікавити радіослухача (який останніми роками звик до переважно розважальних форматів) більш-менш серйозною програмою розмовного формату?

– Бачите, моя улюблена теза полягає в тому, що на кожен товар є свій покупець. Тому не слід нікого спеціально зацікавлю-

вати. Наше суспільство стало поліфонічним. І це добре. Це ознака демократії.

Комусь, наприклад, подобаються найгірші, на мій погляд, новини на одному з популярних телеканалів, на якому диктори так і не навчилися правильно вимовляти слова і нормально триматись у кадрі. На здоров'я. Комусь подобаються подібні словесні вправи і пісенна похабщина на якихось FMівських станціях. На здоров'я. А хтось слухає «Nostalgie». Кожен обирає те, що йому до душі.

І не слід нікого агітувати так, як, скажімо, зробив свого часу Ярослав Гашек, коли висунув свою кандидатуру до імперського парламенту. Гасло у нього було таке: «Якщо оберете нашого кандидата, ми обіцяємо, що захистимо вас від землетрусу у Мексиці».

– Чи є у Вас плани щодо розширення Вашої діяльності в інформаційному полі (йдеться про нові проекти)? Чи погодилися б Ви, наприклад, вести телевізійну програму історичної тематики? Чи є взагалі, на Вашу думку, на нашому ТБ місце таким програмам?

– Ніяких планів не маю, оскільки не маю грошей для їх реалізації. А проекти (і не один) є. І досвід є. Колись на ICTV я вів історико-культурологічну програму «Остання адреса», але щойно зник спонсор – зникла програма. Зрозуміло, речі такого жанру потрібні, як потрібні взагалі публічні дискусії на історико-політичні теми.

Чи розкрито останню таємницю УПА?

Деякі міркування з приводу повідомлень про встановлення місця «поховання» Романа Шухевича

Нещодавно у засобах масової інформації з'явилися сенсаційні, як було заявлено, повідомлення про знаходження місця, де було знищено тіло головнокомандувача Української повстанської армії (УПА), голови Генерального Секретаріату Української головної визвольної ради (УГВР), голови проводу Організації українських націоналістів (ОУН) в Україні Романа Шухевича. Ось що писала, зокрема, газета «Експрес»: «Село Гуків на мальовничому березі Збруча – перший населений пункт на межі двох областей – Тернопільської та Хмельницької. Саме тут, як свідчать недавно розсекречені архівні документи КГБ, енкаведисти спалили і пустили по воді тіло легендарного провідника».

У згаданому селі вже встановили меморіальну плиту, на якій написано: «На цьому місці 9 березня 1950 року вознісся в небо лицарський дух головного командира УПА, вірного сина українського народу, генерала Романа Шухевича, який загинув 5 березня 1950 року під містом Львовом у нерівному бою з московсько-більшовицькими ординцями в результаті підлої зради».

Напис як напис, хоча до слів про «підлу зраду» ми ще повернемося. Та мене найбільше вразило посилання на якісь «недавно розсекречені архівні документи КГБ». Такі документи ми прагнули свого часу знайти з моїм колегою істориком Дмитром Веденєєвим, коли писали про загибель Шухевича, але нічого не знайшли. Понад те, ми шукали свідків трагічних подій, але багато з них не бажали нічого розповідати, а чимало вже пішло з життя. І ось раптом нині нібито знайшлася людина (її ім'я не називають), причетна до розправи.

Отже, постає запитання: що це за «розсекречені» документи і що це, власне, за особа, яка подала такі важливі відомості? Відповіді поки що немає, а от деякі сумніви у мене виникли. Втім варто згадати, як мовиться, «історію питання».

Процитую для початку уривок із таємного «Плану чекістсько-військової операції по захопленню або ліквідації “Вовка”»: «Для реалізації даних, що надійшли, з метою захоплення або ліквідації “Вовка” на світанку 5 березня ц.р. провести по селу Білогорща та дотичному до нього лісному масиву, а також у західній околиці села Левандувка чекістсько-військову операцію...

Для проведення операції:

а) Зібрати всі наявні у м. Львові оперативні резерви 62 СД (Стрілецької дивізії. – Ю. Ш.), ВВ (Внутрішніх військ. – Ю. Ш.) МГБ, штабу Українського прикордонного округу і Управління міліції м. Львова.

б) Зняти по тривозі військові сили, що беруть участь в операції на стику адміністративних кордонів Глинянського, Перемишлянського і Бобрковського районів Львівської області, у кількості 600 осіб і зосередити на 5 годину 5 березня ц.р. у дворі УМГБ Львівської області.

в) Операцію провести методом блокування села Білогорща, прилеглих до нього хуторів, західної околиці селища Левандувка і лісного масиву».

Для керівництва операцією створили оперативний штаб, до якого увійшли заступник міністра держбезпеки УРСР генерал-майор Дроздов, генерал-лейтенант Павло Судоплатов (той самий майбутній автор сенсаційних мемуарів), начальник ВВ МГБ Українського округу генерал-майор Фадєєв і начальник УМГБ Львівської області полковник Майструк.

Отже, серйозні сили і серйозні люди керували операцією. Кого ж ловили? Що це за «Вовк», на якого полювали? А це і був Шухевич. Як видно з цитованого документа, полювало на «Вовка» не лише військо. З 1944 року НКГБ розгорнув широкомасштабний оперативний захід «Берлога», спрямований на пошук членів ОУН і особисто Шухевича. З жовтня 1945-го заводиться розшукова справа «Вовк» на Шухевича. Відповідні завдання пізніше було покладено на створене у січні 1947-го Управління 2-Н МГБ УРСР, 1-й відділ якого вів розшук лідерів українського підпілля. В цілому по Україні не менш 700–800 оперативних працівників одночасно брали участь у пошуках командарма УПА. Характерно, що тричі надходила інформація про ліквідацію «Вовка». Вона щоразу виявлялася неточною, і

пошуки тривали. Працівники комуністичної спецслужби знали: схибити не можна, бо надто небезпечним був для них той, кого вони розшукували. І тут місце поставити ще одне запитання: а хто, власне, такий Роман Шухевич?

Він народився 1907 року у Львівській області. Ще з шосто-го класу гімназії став підпільником Української військової організації (УВО). У 1932-му закінчив Львівський політехнічний інститут. У 1926–1929 роках брав участь, організовував і керував різними антипольськими акціями. Наприклад, було відомо, що у 1926 році УВО вирішила знищити шкільного куратора Собінського, який здійснював політику колонізації українських гімназій і семінарій. Виконання присуду було покладено на Романа Шухевича. І він успішно впорався з тим завданням.

У 1929-му вступив до ОУН як один з перших членів, а у 1933–1934 роках був бойовим референтом Крайової езекутиви ОУН, яку очолював Степан Бандера. Саме Шухевич був організатором відомої першої бойової акції ОУН у місті Городок у 1930 році, а у 1933 році організовував напад на советське консульство у Львові.

Шухевич мав якісну військову підготовку, був спортсменом, відзначався у лижному спорті, ставив рекорди у змаганнях з бігу, грав у футбол, керував свого часу у Львові низкою українських спортивних організацій. Словом, це була людина, підготовлена для бойових дій.

У 1934 році був ув'язнений поляками і амністований у 1938 році. У 1938–1939 роках був старшиною у штабі Карпатської Січі, а у 1939–1941 роках у проводі ОУН відповідав за організацію підпільної мережі на західноукраїнських землях. У 1941 році як командир Українського легіону увійшов до Львова.

Роман Шухевич. 1930-ті роки

На початку советсько-нацистської війни у 1941 році, коли «чистили» західноукраїнські в'язниці, було розстріляно його брата, згодом була піддана арешту його дружина, а дочку і сина відправлено до спеціального дитячого будинку. Доньку згодом удочерила вчителька Тетяна Запорожська.

Наприкінці 1942 року Шухевич перейшов на нелегальне становище. Нацисти заарештували його дружину Наталю Шухевич-Березинську. Тоді Шухевич, ризикуючи життям, зустрівся з полковником Альфредом Бізанцем, і гестапо звільнило Наталю. У 1944-му Роман і Наталя формально розлучилися, щоб родина не постраждала від нацистів, які розшукували Шухевича.

Однак цікавилися Наталкою і чекісти, прагнучи вийти через неї на «Вовка». Коли це не вдалося, у 1947 році її вперше засудили до 10 років позбавлення волі. 25 березня 1948 року заарештували сина Шухевича, Юрія. Його засудять у чотирнадцять років, а на волю він вийде лише у 1989-му, маючи 55 років. Вийде, втративши зір. До цього залишається додати, що і батька Шухевича також було репресовано. У жовтні 1947-го цю хвору і немичну людину забрали на етап і відправили на поселення у Кемеровську область, де він і помер.

Сказаного досить, аби зрозуміти: комуністичний режим мав справу із принциповим і досвідченим супротивником. Ось чому і полювання на «Вовка» було масштабним.

З іншого боку, себто з боку самого «Вовка» та його прибічників, забезпечення конспірації командарма потребувало неабияких зусиль. І були люди, які цим опікувались. Наприклад, К. Ратич, співробітник Служби безпеки (СБ) Центрального проводу, свого роду персональний конструктор бункерів для Шухевича. Велику роль відіграла зв'язкова Галина Дідик, яка забезпечила не менш як півтора десятки місць укриття командарма. Через погіршення здоров'я Шухевича (почали набрякати ноги і він не міг переховуватись у звичайних бункерах) на зиму 1945/1946 рр. Дідик обладнала для нього бункер під піччю у будинку по вулиці Сулимирського, 4 у Львові. Навесні 1946 року Шухевич пішов у Рогатинські ліси, де діяв Рогатинський особливий окружний провід, спеціально створений як база для укриття керівного складу підпілля Галичини.

Відтоді «Тарас Чупринка» в залежності від сезону змінював місця укриття. Наприклад, узимку наступного року (і до квітня 1947 року) перебував на конспіративній квартирі села Княгиничі Букачівського району на Станіславщині. Тут ним опікувалася ще одна зв'язкова – Ольга Ільків («Роксоляна»).

Попри добру фізичну підготовку Шухевича, умови підпілля і психічне перевантаження давалися взнаки – міокардит, гіпертонія, ревматизм. Неодноразово командарму довелося (зрозуміло, із фальшивими документами) звертатись до львівського лікаря Блея. Збереглися свідчення львівського лікаря Матвія Лотовича, до якого також звертався по допомогу Шухевич. У червні 1947 року Лотовича відвідала невідома дівчина, яка привела з собою чоловіка, якого назвала «бухгалтером з молочарні». Після півторагодинного обстеження Лотович дійшов висновку, що пацієнт страждає на послаблення серцевих м'язів, катар шлунку, ревматизм суглобів. Дав рецепт, призначив дієту. Удруге «бухгалтер» відвідав його у лютому 1948-го.

Ті, хто дивився створений у 2000 році в Україні фільм режисера Олесь Янчука «Нескорений», присвячений Шухевичу, напевно запам'ятали одну з початкових сцен, де командарм разом із зв'язковою перебуває в Одесі. Шкода лише, що автори фільму в цій частині (як, до речі, і в багатьох інших сценах стрічки)

Фальшивий військовий квиток на ім'я Ярослава Польового, знайдений у Романа Шухевича. 1948 рік

нічого не пояснили глядачеві: як же це могло статися, що головнокомандувач УПА, підпільник відпочиває на курорті?

Проте згаданий епізод по суті правдивий. Шухевич через стан здоров'я разом із Галиною Дідик у липні 1948-го перебував на Лермонтовському курорті в Одесі. Вони придбали курортівки на ім'я вчителя Ярослава Польового та Ганни Хом'як. Відвідували провідного кардіолога професора Сигала. Йдучи на процедури, завжди брали із собою отруту і по черзі приховували пістолет. Ба більше, у червні наступного 1949 року вони знову повторили небезпечну подорож до «жемчужини у моря».

Зрозуміло, це був величезний ризик, але диктувався він станом здоров'я Шухевича, а успішний результат двох подорожей підтверджував його справжній талант конспіратора.

Талант – талантом, але відомо, чим все закінчилось. Чому? Тут час згадати ще одну зв'язкову Шухевича – Дарку Гусяк («Нусю»). Вона виконувала відповідальні доручення (наприклад, виїздила до Москви з метою встановлення контактів з посольством США). З березня 1950 року її перехопили чотири оперпрацівники, блокували руки, не дали дотягнутися до ампули з отрутою у комірці. У машині зв'язкова намагалася вихопити руку й витягнути пістолет ТТ з вже досланим набоєм. Пізніше, в Управлінні МГБ генерал Павло Судоплатов запитав її, як вона опанувала такою «нежіночою» зброєю, адже вага ТТ – майже кілограм. На це «Нуся» з викликом відповіла: «Дайте мені пістоль з одним набоєм, станьте за 30 кроків, жити не будете».

На допити приходили заступник начальника Слідчої частини МГБ УРСР, керівники Оперативної групи, Управління МГБ. «Нуся» вперто відмовлялась давати свідчення, «видавала» лише адреси знайомих їй гендлярів. Її катували, а потім на її очах відбулося побиття рідної матері. Незважаючи на це і на тортури, вона мовчала, хоча після допитів потрапила до так званої лікарняної камери.

Тут на неї чекала досвідчена агентеса «Роза», густо змащена зеленкою «після побоїв». Трохи «отямившись», вона почала вистукувати азбукою Морзе «повідомлення до сусідньої камери». Це дуже зацікавило Гусяк. Потім «Роза» почала писати «прихованим» олівчиком записку, а коли сусідка намагалася подиви-

тися на текст, ховала його. Дарка поцікавилася, чи не зв'язана «товаришка по нещастю» з підпіллям. Та довго відмовчувалася, а потім запитала: «Чи знаєте Ви “Монету”»? Це було псевдо ще однієї зв'язкової і коханки Шухевича – Катерини Зарицької. І це справило на «Нусю» велике враження. «Вона – у сусідній камері, – тим часом заявила “Роза”. – Тримайте язик за зубами, – попередила вона Гусяк, – якщо продасте мене – вночі задушу!».

Так увійшла в довіру до Гусяк «Роза», а згодом вона заявила, що доказів проти неї у слідства немає і її відпускають, запропонувала сусідці передати «на волю» записку. Так і сталося. Гусяк написала записку, як потім з'ясувалось, фатальну для Шухевича. Ось вона: «Мої дорогі! Майте на увазі, що я потрапила до більшовицької в'язниці, де немає людини, яка б пройшла те, що на мене чекає, і не зламалася.

Після першої стадії я тримаюсь, але не знаю, що буде далі.

М. (йдеться про «Монету», тобто про Катерину Зарицьку. – Ю. Ш.) приводили на очну ставку, вона героїня, тому що трималася 5 місяців.

Цілую. Нуська.

Про мене дуже багато знають, а основне питання – це про ШУ і ДІ (тобто про Шухевича і Дідик. – Ю. Ш.).

Мене захопили шестеро і не було можливості покінчити із собою. Знали, що у мене є пістолет і отрута».

Далі «Нуся» пояснила, що записку слід передати Наталі Хробак у селі Білогорщі Брюховицького району Львівської області і докладно описала, де знаходиться її будинок. Так стало відомо, де переховується головнокомандувач УПА.

Чи через «підлу зраду» Шухевич потрапив у безвихідну ситуацію, як це написано тепер на меморіальній плиті біля села Гуків? Не думаю. Скоріше, це трапилось через зраду невільну.

У «закритому» підручнику з історії советських органів безпеки, що його було видано у 1977 році у Москві, згадується ім'я Шухевича у зв'язку з його захопленням. Мовиться про те, що це стало наслідком вдалої агентурної роботи, а також взаємодії спецслужби, частин Советської армії та внутрішніх військ. В принципі це правда.

Так виглядав Роман Шухевич після загибелі. 5 березня 1950 року

5 березня 1950 року у селі Білогорща 8-ма рота 10-го стрілецького полку 62-ї дивізії блокувала не один, а кілька будинків, в яких імовірно міг бути Шухевич. Раптом з будинку Наталі Хробак вискочив її син Данило. Його схопили і нашвидкуруч допитали. Підліток вказав у центрі села на будинок своєї сестри Ганни Конюшек, домашня прибиральниця якої була схожа на Галину Дідик.

Близько восьмої години група солдатів і відповідальних працівників Управління 2-Н та

УМГБ підійшли до цього будинку. Хвилини за десять двері відчинила жінка, яка назвала себе Стефанією Кулик, але була опізнана як Дідик. Як сказано в одному із звітів, їй було «категорично запропоновано, щоб Шухевич Роман, який переховується разом з нею, здався і щоб вона посприяла цьому, тоді їм буде збережено життя».

Дідик відмовилась це зробити. Тоді у будинку розпочався обшук. До речі, обшукали і саму Дідик, вилучивши пістолет. Однак вона встигла прийняти стрихнін і, вже втрачаючи свідомість, почула постріли. Підпільниця не померла, оскільки її негайно повезли до реанімації. Її вилікували і знов піддали жорстким допитам. Майже 21 рік вона була в ув'язненні, згодом – на поселенні у Казахстані. Повернувшись в Україну, мешкала в селі Христинівка на Чернігівщині, де померла у грудні 1979 року.

Втім повернімося до подій у Білогорщі. Шухевич перебував у будинку Ганни Конюшек у спеціально обладнаному ще у жовтні 1948 року сховищі. Воно являло собою дерев'яний короб у міжповерховому просторі на кілька осіб з двома простінками, що розсувалися. Вихід з кімнати прикривав килим. В принципі у такому сховищі можна було пересидіти обшук, не виявивши себе. Не можна і донині точно пояснити, чому Шухевич цього не зробив і спробував вирватися з будинку. Ось як це описано в одному із звітів: «Під час обшуку з-за дерев'яної перегородки на площадці сходів були здійснені постріли.

У цей час по східцях піднімались начальник відділення Управління 2-Н МДБ УРСР майор Ревенко і заступник начальника УМДБ Львівської області полковник Фокін. У стрілянині, що виникла, тов. Ревенка на площадці сходів було вбито.

Під час стрілянини з укриття вискочив бандит з пістолетом і гранатою в руці і кинувся вниз по східцях, де наскочив на полковника Фокіна, який сходив вниз».

Далі мовиться про те, що в цей час якийсь, що стояв у дворі, «підбіг і автоматною чергою вбив бандита». Докладно аналізуючи те, що відбулося, ми з Дмитром Веденеєвим дійшли висновку, що зовсім не сержант став причиною загибелі Шухевича, який, до речі, у ніч напередодні загибелі відпустив свою охорону (11 осіб на чолі з Михайлом Зайцем – «Влодком») у Карпати і залишився один із Галиною Дідик.

У березні 2000 року у газеті «Киевские ведомости» були надруковані спогади Юрія Шухевича, який згадував, як слідчий Гузеєв привів його до гаражу Львівського обласного управління МГБ, де він побачив тіло свого батька: «Батько лежав на соломі у вишитій сорочці, на правій стороні обличчя було видно слід кулі, а під груддю було три рани, на голові поруч із кульовим отвором обпалене волосся. “Значить, застрелився”, – подумав я».

Дійсно, на фото чітко видно кульовий отвір на скроні. Тепер співставимо деталі. Чи реально було влучити тричі фронтально та ще й у скроню Шухевича, якщо він, як впливає з документів, зчепився з полковником?

Ще більше дивує те, що у документах подаються два різних прізвища сержанта, який нібито застрелив Шухевича. Те, що було зроблено так званий контрольний постріл, також малоімовірно, оскільки відомо багато випадків, коли менш значних діячів ОУН і УПА в разі поранення намагалися врятувати (часом на руках несли) за будь-яку ціну з метою видобути необхідну інформацію. Наприклад, у 1948 році для того, щоб врятувати волинського підпільника, який двічі вистрелив собі в голову при затриманні, було викликано літаком з Києва до Луцька головного нейрохірурга Українського округу внутрішніх військ.

Отже, версію про те, що сержант мав снайперський талант, слід відкинути. Ймовірніше те, що Шухевич просто не зміг скористатись гранатою у тісноті будинку і спробував вирватися. Якби він не прагнув цього, то відразу б застрелився або підірвав

себе гранатою. Внаслідок нескоординованих дій опергрупи, для якої поява Шухевича стала абсолютною несподіванкою, командарм отримав смертельне поранення, скотився вниз по східцях і, не бажаючи потрапити живим до рук чекістів, сам пустив собі із «вальтера» кулю у скроню.

Тіло Шухевича привезли до Львівського обласного управління МГБ, де його показали не лише синові, а й Катерині Зарицькій, заарештованому священику Миколі Паснаку, а також Зиновію Благому («Шпак»). Усі вони впізнали у вбитому командарма УПА.

Тепер повернуся до того, з чого починав, – до повідомлення про знайдення місця, де було знищено тіло головнокомандувача. У мене є сумнів, що ця «сенсація», як її названо, правдива. Зазвичай останки лідерів підпілля намагалися ретельно знищити. Так, П. Федуна було поховано у триметровій ямі з вапном на території «об'єкта № 39» Управління МВД у Львові. Останки керівника ОУН у Галичині Р. Кравчука («Петра»), вбитого 21 грудня 1951 року біля села Вишнів Журавнівського району Станіславської області, вивезли за 300 км від Львова і кремирували у лісовому масиві Житомирської області, а прах розвіяли.

Відомості про це збереглися. А які «розсекречені» документи лежать в основі останнього «сенсаційного» повідомлення про Шухевича? Ніхто не знає. Не пояснили мені цього і серйозні люди, які мали б бути поінформованими. Жодним словом не згадує про це у мемуарах і Павло Судоплатов. Натомість тепер відомо, як спецслужба наприкінці 1980-х і на початку 1990-х років послідовно нищила, а паралельно ще ретельніше ховала документи з власного архіву. Виходячи з цього, можна не поспішати сприймати почуту «сенсаційну» оповістку на віру.

В ній є хіба що один позитив. Українці – нація без могил. Немає могили навіть такого амбівалентного лідера, як Богдан Хмельницький. Отже, те, що нарешті буде місце, де можна покласти квіти Роману Шухевичу, – це хоч і символічний, але здобуток держави, задля якої боровся і загинув командарм УПА.

«Колізії, пов'язані з історією України та її сьогоденням, – "Клондайк" для авторської передачі»

– З чим пов'язана зміна «спеціалізації» програми – зі «славетних» людей узагалі («Жизнь замечательных людей») на історію про видатних українців («Тіні забутих предків»)?

– Програма «ЖЗЛ» була в ефірі два роки. І хоча вона користувалася популярністю і мала свою слухацьку аудиторію, я якось поступово почав доходити висновку, що я свою «культуртрегерську» місію до певної міри вичерпав. Однак директор станції «Nostalgie» Євген Чернявський мав іншу точку зору. Він запропонував мені вести і далі авторську програму. Я почав думати, що б це могло бути, але – скажу чесно – до «Тіней» не додумався. У мене був інший проект, не менш цікавий, який, можливо, колись ще буде зреалізований.

– А кому належить ідея дати програмі подібну назву? Наскільки, на Вашу власну думку, вона відповідає змісту: чи дійсно українці не пам'ятають своїх попередників?

– Сама, власне, назва належить, як ви здогадуєтесь, Михайлові Коцюбинському. Ідея використати назву його твору для назви програми прийшла в розумну голову Євгена Рибчинського. Він нині не опікується прямо радіостанцією (хоча був одним із її фундаторів), але цікавиться тим, як працює «Nostalgie», чим живе. Так ось, у серпні у нас із ним відбулася розмова про різні речі, в тому числі про те, якою буде моя наступна (після «ЖЗЛ») програма. Під час нашої дискусії поставало питання про те, як же її назвати. У мене, як я вже сказав, були свої ідеї, але Рибчинський мене «перекував» майже одноmomentно, запропонувавши таку назву і амбітну концепцію (оскільки йдеться про використання матеріалів української історії).

На жаль, українці часто забувають про своїх предків або вважають їх приналежними до якоїсь іншої нації. Є ще один важливий момент. Україна єдина, але у її різних географічних частин – тіні різних предків. І не треба цим особливо перейматись або сумувати з цього приводу. Це слід просто враховувати

і – боронь Боже – не нав'язувати комусь «єдино правильне» бачення чи інтерпретацію історії.

Від самого початку дав собі слово не робити цього у своїх програмах і я. Колись англійський історик Норман Дейвіс написав: «Добрі історики повинні зізнаватися в своїй обмеженості. Найгіршими істориками є ті, що уявляють себе вільними від будь-яких упереджень».

От і я не роблю вигляд, ніби для мене все остаточно зрозуміло в українській історії. Скоріше, «Тіні» будуть спробами наблизитись до такого розуміння.

– Оскільки у Вашої програми більш вузька спеціалізація, аніж у Вашого попереднього проекту, а виходить вона так само п'ять разів на тиждень, то чи не доводиться Вам стикатися з труднощами при виборі героя для чергового випуску програми? Якими критеріями Ви керуєтеся, обираючи героя?

– У «ЖЗЛ», як правило, я «прив'язувався» до тієї чи іншої дати (день народження чи смерті героя розповіді, день, коли сталася подія, в якій він брав участь чи відігравав ключову роль, тощо). В «Тінях» я цього прагну не робити (або роблю рідко). Це значно розширює поле дії. Головний критерій при виборі теми чи персонажа абсолютно простий: головне, щоб було цікаво слухати цю програму.

Саме тому для мене однаково цінні Роксолана і Богдан Хмельницький, Михайло Максимович і Микола Глущенко, княгиня Ольга і Григорій Орлик, Соломія Крушельницька і нікому не відомий Михайло Іванчук... Так само цікаві і неукраїнці, які писали про Україну (наприклад, француз Проспер Меріме і американець Джеймс Мейс).

Я розповідаю не лише (а може й не стільки) про людей, а про події, контрверсійні, невідомі або маловідомі історичні колізії, пов'язані з історією України та її сьогоденням. А це, як Ви розумієте, справжнє невичерпне джерело, справжній «Клондайк» для авторської передачі.

– В анонсі програми «Тіні забутих предків» згадувалося, зокрема, про те, що вона розповідатиме про внесок українців у світову історію. Наскільки вагомим, на Вашу думку, є цей внесок?

РЕКЛАМА

Radio **NOSTALGIE** *fm*

«ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ»
щодня у будні о 14.15, 17.15 та 18.15
з доктором історичних наук, професором
Юрієм Шаповалом

в програмі:

- 28.05.06 – Видавник Єжи Гебройць
- 30.05.06 – Рейд законів УПА до Баварії 1947 року
- 31.05.06 – Записка смерті композитора Миколи Леонтовича
- 01.06.06 – Іван Франко
- 02.06.06 – Витва з монголо-татарами на Синій Воді у 1362 р.

Реклама програми «Тіні забутих предків» у газеті «День». 2006 рік

– Внесок був, є і він незаперечний, але я не будую свої програми за принципом «Україна і решта світу». Я категорично проти спроб під будь-яким претекстом «поліпшити» українську історію. В одному з підручників українознавства моя знайома німкеня кілька років тому вчитала дослівно таке: українство – явище космічне. Я дотепер пам'ятаю сумні очі тієї знайомої та її запитання: а німці або французи тоді ж яке явище?

Програма «Тіні забутих предків» не буде засобом тиражування ненадійних і фальшивих версій української історії. До речі, перша передача «Тіней» вийшла в ефір 1 вересня 2005 року. Я тоді сказав, що цього дня розпочинається новий навчальний рік, діти відкривають шкільні підручники, в тому числі з історії. Дуже мені хочеться, щоб у тих підручниках було якомога менше глупоти, псевдопатріотичного кокетства і самовихваляння. А побільше розуміння того, що українці зі своєю непростою історією, з «тінями» своїх предків не самотні у цьому світі.

Тому вчитися варто не лише на власному історичному досвіді, а й на досвіді інших, не забуваючи, як ми насправді виглядаємо в очах усього світу.

– Наскільки легко переключатися з наукової діяльності на роль популяризатора історії? Як часто Ви користуєтеся при підготовці програми власними професійними наробітками? Чи частіше доводиться вдаватися до інших джерел?

– За ці роки я призвичаївся до такого «переключення», хоча часом воно не буває аж таким легким. Моя робота в академічному інституті переважно не шкодить, а допомагає, особливо коли йдеться про події того періоду, яким я займаюсь професійно.

Жорсткий ритм підготовки до програм змушує мене постійно читати доволі широке коло літератури. Це важко з огляду на перманентний цейтнот, але це добре. Це примушує замислюватися над тим, що здавалося відомим чи банальним, бачити якісь нові грані тих або інших подій.

– Яка, на Вашу думку, ефективність подібного історичного радіолікбезу?

– Не знаю і навіть над тим не думав. Гадаю, це запитання до керівництва радіостанції «Nostalgie». Втім... Наведу один приклад. Він дещо курйозний, але втішний для мене. Якось в ефірі була програма, присвячена Юлії Тимошенко, її біографії та сходженню «нагору». Перший випуск програми вийшов в ефір, а другий з якихось причин – ні. І хоча попереду була ще передача о 19¹⁵, директорові студії подзвонив якийсь бізнесмен. Він сказав, що спеціально відклав ділову зустріч, щоб прослухати той другий випуск, а радіостанція його підвела. А оскільки відкладена зустріч має відбутися під час третього ефіру програми, цей чоловік не зможе почути те, що хотів. І тоді Євген Чернявський знайшов вихід: він запропонував прослухати запис програми негайно, по телефону. Включили плівку, а від бізнесмена по закінченні програми пролунали вже не претензії, а слова подяки.

Це для мене до певної міри кафкіанська ситуація, але все, про що я розповів, – правда.

– Ви – один з постійних авторів проектів газети «День» – «Україна Incognita» та «Історія і я». У чому ці проекти перетинаються з Вашою радіопрограмою?

– Я пишаюся тим, що мав і маю честь бути учасником цих проектів. У принципі мета проектів і програми «Тіні» збігаються, а тому я уважно слідкую за тим, що друкує «День» у названих Вами рубриках. Бажаю, щоб ці проекти продовжувались і надалі, а головному редакторові газети висловлюю ще раз свою вдячність за повагу і за некон'юнктурне ставлення до історичної проблематики.

Бібліографія надрукованих текстів

Театральна історія

*Надруковано (із скороченнями):
Дзеркало тижня. – 2005. –
12–18 березня (№ 9)*

Цей (не)потрібний Петлюра

*Надруковано: День. – 2004. –
22 травня (№ 88)*

«Фантазер» Михайло Слабченко

*Надруковано:
День. – 2005. – 16 квітня (№ 68)*

«Сталин Кирова убил в коридорчике...»

*Надруковано: Дзеркало тижня. –
2004. – 27 листопада–3 грудня (№ 48)*

Прощання з владою: випадок Микити Хрущова

*Надруковано: Дзеркало тижня. –
2004. – 23–29 жовтня (№ 43)*

«Українці з радісним вигуком кинулись до мене...»

*Надруковано: День. – 2003. –
20 червня (№ 105)*

Плюс каналізація всієї країни

У серпні 1933-го відкрився Біломорсько-Балтійський канал (ББК), одна з багатьох «будов соціалізму», що її здійснювали в'язні.

*Надруковано: День. – 2003. –
5 серпня (№ 134)*

Фатальний «бренд»

*Надруковано: День. – 2005. –
19 лютого (№ 30)*

Ювілей незабутньої абрєвіатури

У липні 1934 року ЦИК ССРСР ухвалив постанову про створення загальносоюзного НКВД.

*Надруковано: День. – 2004. –
21 липня (№ 126)*

Володимир Винниченко: трансформація образу в дискурсі новітньої історіографії

*Надруковано: Генеза. – 2006. –
№ 1 (11). – С. 144–148*

Брєхня і замовчування. Пригнічена пам'ять про Голодомор

*Надруковано: Lügen und
Schweigen. Die Unterdrückte
Erinnerung an den Holodomor //
Osteuropa. – 2004. – № 12. –
S. 131–145*

**Дмитро Соловей та головна тема
його життя**

*Надруковано: Дзеркало тижня. –
2005. – 13–19 серпня (№ 31)*

Якого кольору був вересень 1939-го?

*Надруковано: Дзеркало тижня. –
2004. – 18–24 вересня (№ 37)*

**Потенціал взаєморозуміння
та історичний простір ненависті**

Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни.

*Надруковано: Війни і мир, або
Українці-поляки: брати/вороги,
сусіди. – Київ: АТЗТ «Українська
прес-група», 2004. – С. 298–315*

Уроки двох репатріацій

*Надруковано: Дзеркало тижня. –
2004. – 4–10 вересня (№ 35)*

**Небезпечний «подарунок», або
Ще раз про «втрачене братерство»**

*Надруковано: День. – 2004. –
21 лютого (№ 31)*

**Людина, яка «робила» історію
і стала її частиною**

Нотатки некінокритика у зв'язку зі 100-річчям Олексія Каплера.

*Надруковано: День. – 2004. –
27 жовтня (№ 194)*

Неповернення Анатолія Кузнецова

*Надруковано: День. – 2004. –
25 грудня (№ 237)*

Неказкові історії «Шахерезади»

Ігор Моїсеєв як дзеркало советської епохи.

*Надруковано: Дзеркало тижня. –
2005. – 5–11 лютого (№ 4)*

«На вікнах – ґрати, на ідеях – ґрати»

У серпні 1963 року відбулась чергова реорганізація советської цензури – було створено Державний комітет Совету Міністрів ССРСР по пресі.

*Надруковано: День. – 2003. –
23 серпня (№ 148);
30 серпня (№ 152)*

Українська Друга світова

*Надруковано: Дзеркало тижня. –
2005. – 23 квітня–6 травня
(№ 15–16)*

Чорнобиль forever

Друкується вперше

Досвітній вогонь

У 1965 році з'явився всесвітньо відомий памфлет Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Надруковано: Дзеркало тижня. – 2005. – 25 червня–1 липня (№ 24)

Емблематична доповідь Микити Хрущова

Надруковано: Генеза. – 2006. – № 1 (11). – С. 45–51

Сторінки із записника

Два спогади напередодні чергової річниці
Голодомору

*Надруковано (із скороченнями):
Дзеркало тижня. – 2005. –
26 листопада–2 грудня (№ 46)*

Правда, що так необхідна

Нотатки у зв'язку із книжкою Арона Шнеєра «Полон».

*Надруковано: Генеза. – 2005. –
№ 1 (10). – С. 114–117*

Діалектика державного пошанування

*Надруковано: Критика. – 2003. –
Число 5 (67)*

А що ти зробив для «Свободи» /свободи?

Кілька нотаток у зв'язку з 50-річчям радіостанції, що вийшла в ефір у серпні 1954-го спочатку під назвою «Визволення», а з 1959-го під всім відомою назвою.

*Надруковано: Дзеркало тижня. –
2005. – 5–11 листопада (№ 43)*

Гра з ХХ століттям

Друкується вперше

Дві грудневі історії не без моралі

*Надруковано: День. – 2004. –
27 серпня (№ 151)*

**Лідер соціалізму,
«як шведи його проповідують»**

Штрихи до портрета Президента Білорусі Олександра Лукашенка.

*Надруковано: День. – 2004. –
30 жовтня (№ 197)*

Згадуючи великого обманщика

*Надруковано: День. – 2004. –
19 листопада (№ 211)*

Згадуючи Ягуаровича

**Про відомого сталінського охоронця закону
Андрія Вишинського і не лише про нього**

*Надруковано: День. – 2004. –
19 листопада (№ 211)*

Два дні народження

Друкується вперше

Виступ на врученні премії Фундації Антоновичів

Львів, 17 серпня 2002 року

Друкується вперше

Як писати про війну

Замість рецензії на одну публікацію.

*Надруковано: Дзеркало тижня. –
2005. –17–23 вересня (№ 36)*

**«Для бандеровця Ющенко плохо говорит
по-украински»**

*Надруковано: www.grani.ru
14.01.2005*

Спростування міфу як крок до правди

Передмова до книжки Володимира Пристайка «Чи був “матч смерті”?».

Інститут, без якого не буде України

*Надруковано: День. – 2005. –
27 липня (№ 133)*

«Для мене історія є самоцінним процесом»

*Надруковано: День. – 2004. –
6 серпня (№ 138)*

Чи розкрито останню таємницю УПА?

Деякі міркування з приводу повідомлень про встановлення місця «поховання» Романа Шухевича.

*Надруковано: День. – 2005. –
21 жовтня (№ 193)*

«Колізії, пов’язані з історією України та її сьогоденням, – “Клондайк” для авторської передачі»

*Надруковано: День. – 2005. –
28 жовтня (№ 198)*

Іменний покажчик

А

Абрамович Р. 41–43
Авдеєнко О. 139
Аджубей О. 69
Аксьонов В. 207, 238
Аксютін Ю.В. 289, 291, 292
Алексеев М. 139
Аллілуєва С. 203, 204
Андропов Ю. 73, 372, 408
Антоненко-Давидович Б. 31
Антонович О. 385, 435
Антонович Т. 435
Ахматов Л. 30, 33
Ахматова А. 333

Б

Бабель І. 201
Бабишкін О. 112
Багалій Д. 45, 46, 150
Бажан М. 236
Бажан О. 286
Балицький В. 25, 26, 33, 92, 127,
134–136, 383, 434
Бальзак 308, 406
Бандера С. 78, 80, 298, 413
Барбар А. 19, 27
Барбюс А. 131
Барсуков Н. 287
Бачинський Ю. 383
Безименський О. 87
Безпалко О. 40
Бек О. 213, 240
Бергсон 96
Бердяев 215
Березовський Б. 406

Берія Л. 68, 76–82, 86, 105–107,
157, 158, 160, 162, 220, 221,
284–289
Берія С. 76, 77
Берлінг 350
Бехтерев В. 62
Бельський Л. 102
Биков В. 357
Бізанц А. 414
Бійма О. 322
Білозуб 232
Благий З. 420
Блакитний В.М. 88
Блюман В. 50, 52
Блюхер В. 105
Богданов 96
Брежнев Л. 62, 64, 65, 67, 68, 70,
72–74, 275, 324–326, 372, 388
Бродський Й. 238, 240, 380
Бродський С. 209, 210
Брук С. 24, 25, 33
Брюханов В. 256
Бульба Т. 304
Буревій К. 59
Бухарін М. 61, 105, 290, 365
Буш Дж. 406

В

Вавро Й. 176
Ваксберг А. 366
Валленберг Р. 408
Ванченко П. 92
Василевська В. 184, 185
Васильєв В. 124
Верба І. 434
Веденеєв Д. 411, 419

Винниченко В. 5, 12, 35, 36, 39,
111–122, 199, 329, 428
Висоцький В. 85, 311, 388, 392
Вишинський А. 6, 56, 365–367, 432
Вінникова Т. 358
Вір Джон 277
Вірта М. 373
Владимов Г. 238
Власенко О. 328
Влизько О. 59
Возіанов В.Ф. 321
Вознесенський А. 72
Войнович В. 238
Волинець 42
Волобуєв М. 380
Волобуєв О.В. 289
Володимир Святий 366
Ворошилов К. 56, 63, 85, 291, 292,
295
Вражливий-Штанько В.Я. 92, 97
Врублевський В.К. 321

Г

Гавел Вацлав 372
Гавриш 393
Гайдамака А. 257
Галаса В. 190
Галич О. 238
Галюков В. 69, 70
Гамарник Я. 105
Ганцов В. 19, 32, 33
Гарібальді 117
Гашек Я. 410
Геббельс Й. 362–364, 431
Гельцер К. 217
Герасименко В. 47, 51
Гердт Вернер 448
Герінг 240
Гете 345, 369
Гітлер А. 140, 142, 155, 222, 224,
240–242, 245, 337, 338, 340,
363, 364

Гладилін А. 207
Гладуш І. 258
Глуценко М. 422
Гобсбаум Е. 342
Гоглідзе С. 158
Гоголь М. 222
Голейзовський К. 217
Гонгадзе 394, 395
Гончар В. 358
Горбатюк В. 179
Горбачов М.С. 85, 142, 255, 256,
268, 339, 347, 349, 406
Горбенко 180
Гордієвський М. 47, 51
Горожанін В. 25, 33, 49
Горська А. 408
Горький М. 86, 102, 280, 343, 368
Горький О.М. 207
Горюнов 176
Гофман Е.Т.А. 364
Грабовський С. 329
Гранін Д. 387
Гребченко І. 186
Грибанов І. 389
Григоренко П. 139
Гризлов 393
Гриневич Л. 409
Гринів І. 179
Гринько Г.Ф. 89, 90, 98
Гриценко А. 196
Гродіюк 179
Громико А.А. 73
Громов 24
Гросман В. 140, 213, 228
Грот-Ровецький 177
Грушевський М. 12, 21, 35, 36, 46,
47, 51, 114, 115, 118, 120,
199, 233, 381, 383, 383, 434
Грушевський О. 47
Гудеріан Г. 157
Гудзь-Засульський З. 26
Гузєєв 419
Гунчак Т. 129, 294
Гусяк Д. 416, 417

Г

Гараді Роже 284

Д

Далі Сальвадор 4, 12
 Даллін О. 144
 Данилов В. 141
 Дарвін 334
 Дауд 73
 Дейвіс Н. 422
 Денікін 41
 Дерев'янка К. 240
 Джемільов М. 199
 Джилас Мілован 248
 Джойс 215
 Дзержинський Ф. 17, 87, 99
 Дзюба І. 6, 270–273, 275–283,
 430
 Дзюбенко Н. 308, 309
 Діана 406
 Дідик Г. 414, 416–419
 Довженко О. 154, 200, 248
 Домбровський Ю. 37
 Дорошина Г. 73
 Досвітній 95
 Достоевський 206
 Драгле Мільда 54, 58
 Драгоманов М. 146
 Дроздов 412
 Друзенко А. 193
 Друніна Ю. 204, 205
 Дубовий І. 127
 Дубчек О. 350
 Дунський Ю. 204
 Дурдуківська О. 22
 Дурдуківський В. 19, 22, 33
 Дюма О. 406
 Дюранті У. 129

Е

Евен-Шошан Шломо 210, 211
 Едіт Піаф 406
 Епік Г.Д. 92, 94, 97
 Еренбург І. 66
 Ерріо Е. 131

Є

Євтушенко Є. 66, 211, 212, 294
 Єгоричев М. 70
 Єгоров О. 105
 Єжов М. 9, 56, 58, 85, 86,
 102–107, 220, 367
 Єльцин Б. 329, 346–349, 359
 Єльченко Ю.Н. 321
 Єрмилов 96
 Єфремов С. 17–23, 27, 32, 33, 35,
 40, 49, 51

Ж

Желябов 54
 Жириновський 393
 Жолнерович Г. 353
 Жорж Санд 399, 401
 Жуков Г. 389
 Жуковський А. 37
 Жулинський М. 383
 Журавльов В.В. 285

З

Заєць М. 419
 Заливчий А. 147
 Зам'ятін 215
 Запорожець 56, 57
 Запорожська Т. 414
 Зарицька К. 417, 420
 Захаренко Ю. 358

Зинов'єв Г. 56, 59, 61, 367
Зімін 106
Златковський 38
Златогорова Т. 202
Золотарьов В.А. 136, 383, 434
Зоценко М. 86

І

Іван Павло II 352
Іваненко Б.В. 321
Іваничук М. 422
Іващенко О. 69
Івницький Н. 134
Івченко М.Є. 20
Ігнатов М. 69, 70
Ільків О. 415
Ільченко Т. 22
Ісаєвич Я. 167
Іуда Іскаріот 362

К

Каганович Л. 37, 94, 124, 127,
128, 133, 286, 289, 291–295,
297, 367, 435
Калінін М. 59, 60, 82
Каменєв Л. 59, 61, 365
Канаріс 317
Каплер О. 5, 200–205, 429
Картъє-Брессон Анрі 4
Кассіль Л. 401
Касьянов Г. 294
Катерина II 194, 195
Кафка 215
Качур В.В. 260
Кваснєвський О. 165
Кебіч В. 354–356
Кедров 294
Кейтель 317
Кеннеді-Онассіс Жаклін 406
Кентій А. 247

Керженцев П. 219, 221
Керзон 180, 190
Керес Л. 165
Кириленко О. 62, 70
Кириченко О. 67, 80
Ківалов 370, 393
Кіплінг Р. 406
Кіров С. 5, 54–59, 62, 63, 85, 91,
103, 243, 426
Кірса І. 407
Кладочний 168
Клейнер І. 331
Клепатський П. 47
Клименко 401
Клички, брати 409
Клюєв 393
Ковальов Л.Б. 92, 94, 96
Ковінька О.І. 92, 96, 97
Ковпак С. 247
Ковтуненко А. 280
Кожедуб І. 351
Козаченко В. 279
Козельський Б. 25, 49
Козинцев Г. 200
Козир-Зірка 42
Кокто Жан 403
Кольчик М.М. 278, 280, 281
Комаровський Т. 177
Конар Ф. 136
Конквест Р. 59, 141, 332,
334–345
Конюшек Г. 418
Копелєв Л. 140
Копержинський К. 47, 51
Корнель П. 218
Корнійчук О. 184
Коробенко 27
Коротких 401
Коротченко Д. 186, 196, 245
Косарєв О. 58, 220
Косенко Н.Я. 264
Косигін О. 65, 67
Косинка Г. 59
Косіор С. 27, 126, 127, 291, 297

Костенко Л. 11, 257, 406
 Костін І. 257
 Костомаров М. 435
 Костюк Г. 30, 115
 Коханьчик Я. 168
 Коцюбинський М. 421
 Кравчук Л. 251, 322, 323, 327,
 346–349, 355, 370, 393, 397
 Кравчук Р. 420
 Крайній Л. 52
 Кривошеїн С. 157
 Крилов 86, 297
 Кропоткін 146
 Круглов С. 158
 Крушельницька С. 422
 Кудря Д.Є. 92, 94, 97
 Кузнецов А. 5, 206–215, 429
 Кузнецов О. 215
 Кузьменко 401
 Кулеша В. 165
 Кулик С. 418
 Куліш М.Г. 92, 94, 95, 97
 Кульчицький С.В. 111, 114, 115,
 117, 118, 125, 128, 141, 247,
 307, 309
 Купріянов 86
 Курас І.Ф. 2, 3, 434
 Кучма Л. 165, 246, 303, 346, 359,
 370, 371, 374, 377, 393–397,
 403, 406

Л

Латишев А. 139
 Лебедев 293
 Лебедев-Полянський П. 225
 Лебедь М. 80, 178
 Левандовський 173
 Левін Моше 144
 Ленін В. 12, 85, 86, 90, 91, 96, 102,
 104, 107, 114–116, 155, 201–
 205, 212, 253, 273–275, 289, 290,
 291, 335, 336, 354, 367, 408

Леонов В. 354
 Леонтьев В. 255
 Леся Українка 119, 120
 Лех Валенса 350, 352
 Лешук Л. 305
 Лисенко 38
 Лисяк-Рудницький І. 112
 Литвин В. 322
 Литвинов М. 129
 Лінн Віола 144
 Лінниченко 38
 Лотович М. 415
 Лоуренс Аравійський 409
 Лужков 393
 Лукашенко О. 6, 353–361, 431
 Лук'яненко Л. 199
 Луначарський А. 217
 Любченко М.П. 92, 93, 97
 Любченко П. 21, 22, 26, 30, 89,
 90, 98, 127
 Ляхов І. 263, 266
 Ляшко А.П. 260, 266
 Ляшко О. 326

М

Мазепа І. 43, 406
 Мазлах С. 149
 Мазовецький 352
 Мазуренко Ю.А. 92, 94, 97
 Майстренко І. 89
 Майструк В. 173, 412
 Майфет Г.Й. 92
 Макаренко 280
 Маккейн Дж. 358
 Максимович М. 422
 Маленков Г. 284, 294, 295, 297
 Малиновський Р. 69
 Мандельштам О. 302
 Маркс К. 114, 116, 334
 Марченко І. 209
 Марченко С. 259, 261, 264
 Масарик Т. 376

Матла З. 168
Матушевський Б. 22, 25
Машков П. 13
Медведев Р. 140
Медведчук 393
Медведь П. 56
Мейс Дж. 145, 305–310, 422
Мельников Л. 80
Мельниченко М. 324, 394
Менжинський В. 83, 99
Мерецков К. 105
Меріме Проспер 422
Мехліс Л. 105
Мешик П. 80–82
Микола II 394
Михайлик М. 30, 33
Михайличенко Г.В. 89
Мікоян А. 69, 70, 74, 291, 292
Мілош Ч. 157
Мільштейн С. 80–82, 220
Мілюков 39
Міхнік А. 154, 352
Моїсеєв І. 5, 9, 216–223, 429
Мокровальський О. 332
Молотов В. 56, 123, 124, 126,
127, 133, 154–156, 219, 229,
240, 245, 291–295, 297, 299,
435
Мопассан 13
Моргуліс З. 49
Мордалевич 42
Мороз О. 394
Мосолова В. 217
Музичка А. 47
Муравйов М. 409

Н

Нагайло Б. 331
Наджибулла 460
Надь Імре 350
Назаренко І. 231, 232
Наполеон 406

Нарочницька Н. 199
Наумов В. 291
Непокупний А. 280
Нечуй-Левицький І. 113
Ніковський А. 19, 49, 50
Ніколаєв А. 176
Ніколаєв Л.В. 54–57, 59, 63
Нікулін Л. 87
Новодворська В. 199

О

Одинець Г. 27
Окуджава Б. 36, 222
Олеша Ю. 218
Олійник М. 331
Ольга, княгиня 422
Онишкевич М. 190
Оранський В. 218
Орвелл 215
Орел А. 69
Орлик Г. 422
Орлов А. 230
Осадчий М. 140
Осьмак К. 78, 82, 383
Охлопков М. 202, 218
Охрімович В. 78, 82

П

Павличко Д. 252
Павличко С. 332
Павлов Г.С. 73
Павловський Г. 346, 393
Павлушков М. 31–33
Падієнко 42
Палладіо А. 257, 309
Панов А.С. 92, 97
Панченко В.Є. 111, 112, 115–119,
122
Панченко-Чаленко К. 49
Паснак М. 420

- Пастернак Б. 72
 Патолічев М. 81
 Патон Б. 321
 Пеленський Я. 116
 Петлюра С. 5, 35–37, 39–44, 115,
 117, 120, 121, 343, 382, 426
 Петрарка Ф. 406
 Петренко В. 249, 250
 Петро Великий 109
 Петровський Г. 99
 Пименов Р. 296
 Підгаєцький В.Я. 20
 Підгайний С. 45, 52
 Підгорний М. 62, 65, 68, 70
 Підгурський В. 207
 Підмогильний В.П. 92, 97
 Підпалій В. 224, 321
 Пілсудський 128
 Піночет 349
 Плісецька М. 216
 Плужник Є.П. 92, 97
 Плющ І. 348
 Позняк З. 357
 Покришкін О. 351
 Полікарп 181
 Поліщук В.Л. 92, 96, 97
 Полонник К. 232, 236
 Полонська-Василенко Н. 45
 Полоцький О.А. 39, 92, 94
 Польовий Б. 213
 Польовий М. 172
 Польовий Я. 415, 416
 Полянський Д. 67, 70
 Поперека 176
 Попов М. 39
 Попович М. 4, 5, 10, 332–343, 345
 Поппер К. 376
 Поспелов П. 291
 Постишев П. 61, 92, 135, 297
 Пристайко В. 6, 81, 398–402, 432,
 434
 Приходько 27, 33
 Пугачова Н. 409
 Путін В. 346, 393, 406
 Пушкін 202
 Пшеничний Г.С. 4
 П'ятаков Г. 61
 П'ятницька І. 46
- Р**
- Радек К. 61
 Радзивілл О. 13
 Радзінський Е. 100
 Раковський Х. 117
 Ратич К. 414
 Ратнер С.Б. 31
 Ратушинська І. 199
 Рах'я Ейно 202
 Ревенко 419
 Ревенко Г.І. 260
 Рейган Р. 140, 305, 308
 Рибчинський Є. 407, 421
 Риков О. 61, 99, 105
 Ріббентроп 154–156, 240
 Рішельє 218
 Родос Б. 291
 Розумовський К. 406
 Рокосовський К. 105
 Роксолана 422
 Роллан Р. 131
 Романенко І. 196
 Романов П. 237
 Ромм М. 201, 202, 205
 Ротмістров Г. 149
 Руденко М. 140
 Руднев С. 247
 Рузвельт 12, 140, 305, 409
 Руссо Жан-Жак 184, 186, 192
 Рябенко 73
- С**
- Савур К. 179, 180
 Савченко С. 168, 173
 Самсонов М. 296

- Сверстюк Є. 139, 280
Светлов 409
Світличний І. 279
Семесенко 42
Семичастний В. 69, 293, 294
Семко-Козачук С.М. 92–94, 97
Сербіченко О. 149
Сердюк А. 260
Семашко В. 181
Семашко Є. 181
Серов І. 158, 289, 291
Сиваченко Г.М. 111, 113–115,
117, 118, 120
Сигал 416
Симонов К. 203
Скаба А. 279
Сказинський Р. 59
Скрипник М. 116
Скуратівський В. 322, 326
Слабченко М. 5, 19, 26, 45–53,
426
Слабченко Т. 48, 49, 52
Сліпий Й. 78, 82
Смолич Ю. 279
Смольцов І. 217
Снегірьов Г. 34
Собінський 413
Соколов 86
Соколовський 42
Солдатенко В.Ф. 111, 113–115,
117, 118, 121, 122
Солженіцин О. 140, 213, 333
Соловей Д. 5, 145–153, 310, 428
Соловей О. 150
Солодовник Л.Д. 239
Сольчаник Р. 331
Сосюра В. 331
Стаднюк І. 139
Сталін Й. 5, 12, 27, 54, 56–58,
60–63, 65, 74, 77–79, 85, 86,
91, 94, 95, 101, 102, 104–108,
116, 123, 124, 126, 128, 133–135,
137–139, 143, 154–156, 186,
195, 198, 201–203, 220–222,
238, 240–243, 245, 248, 250,
273–275, 284–287, 289–297,
299, 300, 316, 320, 324, 335–
343, 366–373, 388, 389, 391,
426
Старицька-Черняхівська Л. 19,
26, 50
Старовський 66
Старуха Я. 190
Стельмах М. 139
Стельмащук Ю. 179, 181
Стентон Г. 304
Стенчук Б. 277
Степаняк М. 168, 180
Степняк-Кравчинський 146
Стецько Я. 246
Сторожов 73
Страшкевич В. 49
Струк 42
Стус В. 199, 283
Судоплатов П. 54, 56, 95, 412,
416, 420
Сумцов М. 46
Сундберг Д. 143
Супрун Л. 307
Суслов М. 62, 70, 71, 140
- Т**
- Табачник Д. 321, 322, 328
Таубман В. 284, 298
Твардовський О. 270
Терехов Р. 135
Тер-Петросян С. 62
Тетчер М. 406
Тигипко 393
Тимошенко Ю. 424
Тичина П. 245
Тітенков І. 355
Тіто Йосип Броз 288
Токаревська Н.С. 20
Токунага Наотши 137
Толстой Л. 209, 222, 388

Тотл Даглас 142
 Трауберг Л. 200
 Тронько П. 321, 325
 Троцький Л. 56, 61
 Трусевич М. 401
 Туган-Баранівський 146
 Тун 146
 Туркало К. 32
 Туркін 281
 Тухачевський М. 61

У

Ульріх В. 59, 92
 Урицький 54
 Устинов 73

Ф

Фадеев 412
 Феденко П. 43
 Федорів П. 190
 Федорчук В. 280, 281
 Федун П. 420
 Филипенко С. 407
 Фірін 87
 Фішел Юджин 305
 Флобер Г. 218
 Флойд Д. 214
 Фокін 419
 Франко І. 21
 Фриновський 107
 Фрід В. 204
 Фріда Кало 406
 Фрунзе М. 62

Х

Хащеватський Ю. 358
 Хвильовий М. 95, 97, 282
 Хвиля А. 90, 98

Хетагуров Г. 69
 Хмельницький Б. 11, 12, 420, 422
 Хміль І. 140
 Холодний Г.Г. 20, 32
 Хом'як Г. 416
 Храпченко М. 221, 222
 Христюк П. 380
 Хробак Н. 417, 418
 Хрущов Л. 290
 Хрущов М. 5, 6, 57, 64–72, 74, 81, 170, 171, 183, 186, 193, 195–199, 248, 275, 284–300, 323, 325, 339, 388, 427, 430
 Хрущов С. 67
 Хрущова Н. 300
 Хрущова Р.М. 68, 69

Ц

Цанава Л. 157
 Царук Я. 166
 Цветухін Ф. 168
 Цезар Ю. 406

Ч

Черненко К.У. 73
 Черномирдін 393
 Чернявський Є. 407, 421, 424
 Черпак 278
 Черчілль В. 12, 406
 Честерфільд, лорд 406
 Чехівський В. 19, 27, 30, 120
 Чигирь М. 357
 Чикаленко Є. 115, 116
 Чок Ф. 304
 Чорновіл В. 140, 199, 277, 283
 Чорновіл Т. 199
 Чубач Г. 379
 Чубар В. 27, 126, 291
 Чуєв Ф. 123, 285, 295, 299

Чуйков В. 157
Чупринка Т. 415

Ш

Шаповал Ю.І. 4, 5, 9, 14, 36, 37,
124, 133, 136, 139, 248–250,
306, 307, 309, 321, 374–377,
393, 434
Шарецький С. 357
Шатров М. 290
Шахерезада 5, 216, 223, 429
Шварцбард С. 37–39, 43
Швейцер А. 408
Шевченко В. 327
Шевченко Т. 113, 136, 147, 244,
253, 409, 434
Шейман В. 355
Шелест В. 276
Шелест П.Ю. 69, 139, 270, 276,
279, 321–327, 384, 435
Шелепін 70
Шендерович В. 368
Шене 181
Шепілов Д. 292, 293, 297
Шетельницький 173
Шкірятов М. 107
Шліхтер О. 37, 39
Шнеєр А. 6, 311–320, 431
Шолохов М. 139
Шоу Б. 131, 379
Штангей В.Ф. 92, 97
Шуйський Г. 69, 293
Шукшин В. 213
Шульгін О. 129
Шумський О.Я. 89, 90, 93–95, 380
Шуфель А. 175
Шуфрич 393
Шухевич Р. 6, 180, 191, 411–420,
433
Шухевич Ю. 414, 419
Шухевич-Березинська Н. 414
Шушкевич С. 346, 347, 349, 355

Щ

Щербак Ю. 309
Щербина Б. 256, 258
Щербицький В. 142, 143, 251–253,
255, 256, 260, 266, 269, 270,
279, 321–328, 371, 384, 397
Щигельський Д. 360
Щукін Б. 201, 202
Щупак 40

Ю

Юренко О. 145, 146, 153
Юткевич С. 200, 201
Юхновський І. 374
Ющенко В. 6, 249, 368, 374–377,
393, 395–397, 403, 404, 432

Я

Ягода Г. 9, 56, 58, 83–87, 94,
99–104
Якір І. 61
Яковенко Н. 111, 327
Яковлев А.Н. 297
Яковлев О. 58, 106, 141
Яковлів А. 39
Яловий 95
Янаєв Г. 339
Янукович 393–396
Янчук О. 415
Ярославський О. 244
Ярузельський В. 349–352

J

Jeff Coplon 144

Про автора

Юрій ШАПОВАЛ народився у 1953 році, закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1975), професор (2000), доктор історичних наук (1994), заслужений діяч науки і техніки України (2003), керівник Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України імені І.Ф.Кураса, автор понад 400 публікацій, серед яких книжки «Контраргумент-правда» (1989), «У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні» (1990), «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії» (1993), «Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні» (1994), «Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти» (1995, спільно з В. Пристайком), «Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття 1924–1934» (1996, спільно з В. Пристайком), «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи» (1997, спільно з В. Золотарьовим та В. Пристайком), «Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки, 1931–1934» (1999, спільно з В. Пристайком), «ОУН і УПА на терені Польщі, 1944–1947 рр.» (2000), «Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії» (2001), «Всеволод Балицький. Особа, час, оточення» (2002, спільно з В. Золотарьовим), «Невигадані історії» (2004), «Михайло Грушевський» (2005, спільно з І. Вербою), численних наукових розвідок, присвячених проблемам політичної історії України ХХ століття, історії комуністичного тоталітаризму, життєписам багатьох діячів.

Був упорядником і одним з авторів збірників статей «Про минуле – заради майбутнього» (1989), «Маршрутами історії» (1990), «Пам’ятати заради життя» (1993), «Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (Фахівці різних країн про сучасні українські підручники)» (2000), керівником авторського колективу монографії «Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи» (1997), керівником колективу авторів і упорядників науково-документального видання «Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці ХІХ–ХХ століття. Документи і матеріали» (2002). Відповідальний редактор, співавтор вступної статті, член редакційної колегії науково-докумен-

тального видання «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії» (1997–1999, у 3-х томах; 2003, 2-е видання, доопрацьоване і доповнене), співупорядник, співавтор передмови і автор статті у виданні «Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.» (2001), упорядник, автор передмови і приміток видання «Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. – Т. 9. – 1989–2001 роки» (2001), автор вступної статті, член редакційної ради видання «Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України, 1943–1959 рр.» (2001). Член редакційної колегії, один з упорядників, співавтор вступних статей науково-документального видання «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» (1998, т. 1. «Польське підпілля, 1939–1941 рр. Коломия–Стрий–Золочів»; 2000, т. 2 «Переселення поляків та українців, 1944–1946 рр.»; 2004, т. 3 «Польське підпілля, 1939–1941. Від Волині до Покуття». У 2-х частинах; 2005, т. 4 «Поляки і українці між двома тоталітарними системами, 1942–1945». У 2-х частинах; 2006, т. 5 «Акція “Вісла”, 1947». Відповідальний редактор, автор передмови, керівник колективу упорядників видання «Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду...”: Спогади, щоденники, документи, матеріали» (2002–2003). Заступник голови редколегії і один з авторів 6-томного видання «Політична історія України. ХХ століття» (2003). Відповідальний редактор, співупорядник і автор вступної статті видання «The Famine-Genocide of 1932–1933 in Ukraine. Edited by Yuri Shapoval» (Kyiv–Kingston, 2005).

Друкувався в Австрії, Великобританії, Італії, Канаді, Німеччині, Польщі, Росії, США, Франції, Чехії. Лауреат премії імені Миколи Костомарова Національної академії наук України (1996), лауреат премії Служби безпеки України (1996, 1997), лауреат премії Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США) за наукові праці з історії України (2002), лауреат Всеукраїнського щорічного конкурсу засобів масової інформації «Золоте перо» – найвища нагорода в галузі журналістики, лауреат премії журналу «Сучасність» та Ліги українських меценатів (2004).

Наукове видання

ШАПОВАЛ Юрій Іванович

ДОЛЯ ЯК ІСТОРІЯ

Головний редактор *О. Удод*

Головний художник *П. Машков*

Редактор *О. Радзивілл*

Художні редактори *П. Машков, В. Марущинець*

Коректори *Л. Федоренко, Л. Леуська*

Технічний редактор *В. Олійник*

Комп'ютерна верстка *Т. Скалиги, Л. Ємець*

**Здано на виробництво та підписано до друку 20.06.2006.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. 26,04 + 0,25 форз.
Умовн. фарбо-відб. 26,04. Обл.-вид. арк. 27,36 + 0,27 форз.
Вид. № 543.
Наклад 2000 прим.
Зам. № 6-341.**

**Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.**

**Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.**

**Віддруковано з готових позитивів
на ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.
Свідоцтво про Державну реєстрацію
серія ДК № 567 від 14.08.2001 р.**

*В оформленні обкладинки використано роботу Сальвадора Далі
(фото Ю. Шаповала, Париж, 2004 р.).*

*В оформленні форзаців використано фото Анрі Карт'є-Брессона
(1954 р.), а також малюнок Вернера Гердта (1935 р.).*

*У виданні використано фотографії з фондів Центрального
державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного,
Державного архіву Служби безпеки України,
фото Єфрема Лукацького та Кирила Горішнього,
а також з особистого фотоархіву автора*

Шаповал Ю.І.

Ш24 Доля як історія. – К.: Генеза, 2006. – 448 с.: іл. –
Парал. тит. арк., анот. англ.

ISBN 966-504-514-8

Зібрані у книжці праці написані переважно у жанрі історико-наукової публіцистики. Більшість статей присвячено долям конкретних осіб у контексті подій ХХ століття. У цих текстах автор уникає спокуси писати про все потроху, зосереджуючись на тому, що лише на тих темах, на тих історичних періодах, які він добре знає, які резонують із подіями сучасності і є предметом гострих дискусій. Парадокси ставлення до начебто «канонізованих» діячів минулого, повернення «репресованих» імен, голодомор початку 1930-х років, непроста амальгама польсько-українських взаємин часів Другої світової війни, українські «акценти» цієї інфернальної події, історичні впливи і значення дій представників сучасного українського політикуму – цих та багатьох інших складних проблем торкається автор, не нав'язуючи читачеві власної думки, а радше запрошуючи до дискусії.

Розрахована на вчителів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

ББК 63.3 (4УКР)6я44

Юрій Шаповал

Річ у тім, що дрібниця відіграє в праці дослідника вирішальну роль тоді, коли він тримає руку, як кажуть, на пульсі історії. Саме цим відзначається пропонування увазі читача книжка Юрія Шаповала.

Мирослав Попович

Далеко не кожен історик має бажання спускатися зі своїх високих академічних веж... у метушливий світ популярного дискурсу, де мимохіть доводиться дещо спрощувати, протиставляти, оцінювати. Не кожен, зрештою, й уміє це робити, адже масовий дискурс потребує певного белетристичного чи бодай журналістського хисту.

Микола Рябчук

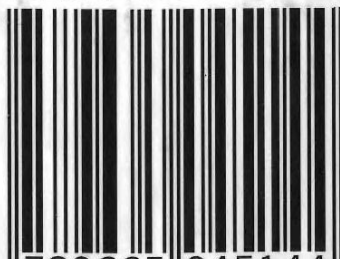
Як сказав Юрій Шаповал, Україні треба мати стратегію щодо свого минулого. І я з ним цілковито згодна, бо стратегія щодо минулого слугує проекцією для більш високої планки на майбутнє.

Лариса Івшина

Київський історик Юрій Шаповал вважає, що світ не звільниться від міфів про Україну і не довідається реальні факти про трагедію Другої світової війни, доки від тих міфів не звільниться сама Україна і насамперед українська влада.

BBCukrainian.com, 12 травня 2005

ISBN 966-504-514-8

9 789665 045144 >